

Պ. Մ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՂԲԵՐ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ М. АБЕГЯНА

П. М. ХАЧАТУРЯН

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ АРМЯНСКИЕ
ИСТОРИЧЕСКИЕ ПЛАЧИ
(XIV—XVII вв.)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН

1969

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱՔԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Պ. Մ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Հ Ա Յ Մ Ի Ջ Ն Ա Դ Ա Ր Յ Ա Ն
Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Ո Ղ Բ Ե Ր
(ժԴ—ժԷ դդ.)

A $\frac{\pi}{44291}$

Պատմական ողբը հայկական միջնադարյան պոեզիայի
յուրօրինակ ժանրերից մեկն է։ Մենադրությունում ման-
րամասն դիտարկվում է նրա վարդապետան երկար ուղին։
Պատմական ողբը ունի խոշոր պատմա-հանաչողական
(իմացարանական) և գեղարվեստական նշանակություն։
Աշխատության մեջ առաջ են բաշխվում գեղարվեստական և
հատկապես էթնոսոփիական կարգի հարցեր։

Մ Ո Ւ Տ Ք

Ողբը իր բաղմապան տեսակներով հայ հին և միջնադարյան գրավոր մշակույթի մի կարևոր բաժինն է կազմում: Ծնունդ առնելով մեր մատենագրության սկզբնավորման իսկ շրջանում՝ այն, իբրև ժողովրդի կյանքի պատմական և գեղարվեստական արտահայտություն, հարատևել է մինչև նոր ժամանակները: Նրա զարգացումը մեծապես պայմանավորված է եղել օտար նվաճողներին ենթակա հայության պատմության խիստ եղբարկան ընթացքով, ընթացք, որ հատկանշվում է ամենադաժան ավերումներով ու ավարումներով, կեղեքումներով ու սպանություններով, դաղթերով ու դերեկարումներով:

Ինչպես մեր մատենագրության շատ երևույթներ, այնպես էլ ողբագրության բաղմաթիվ հարցեր դեռևս համակողմանի քննության առարկա չեն դարձել: Այդ խնդրի իրագործումը հնարավորություն կտար յուրովի բացահայտելու առհասարակ հայ գեղարվեստական մտքի բաղմադարյան պրոցեսի պատկերը և, միաժամանակ, անփոխարինելի նյութ կմատակարարեր հայրենական պատմության հետազոտողին: Մեր նպատակից դուրս է հայ ողբագրության հետ կապված բոլոր հարցերի քննությունը. հետամուտ լինելով մի երկարաձիգ ժամանակահատվածում՝ Կիլիկյան հայկական պետության մայրամուտից մինչև 17-րդ դարի կեսերը գրված միայն նրա մի տեսակի՝ պատմական ողբի, ամբողջական ուսումնասիրմանը՝ մենք կփորձենք նաև անդրադառնալ ընդհանրապես հայ գրական ողբի ակունքներին ու սկզբնավորմանը, նրա տեսակներին և, մասնավորապես, պատմական ողբի առանձնահատկություններին:

Ա

Գրական այլևայլ տեսակների պես, ողբի ժանրային նախադրյալները, նրա առաջացմանը նպաստած գեղարվեստական որոշ տարրեր դալիս են ժողովրդական բանավիճակից: Ողբասացություն-

ներ գոյութիւն է ունեցել որպէս գրաւոր խոսքին նախորդող և նրան զուգահեռ ևս ասորոյ անգիր ստեղծագործութիւն՝ անմիջականորեն կապւած մարդկային կենցաղի և առօրյայի հետ: Տխրութիւնը, մորմոքն ու սուգը նույնպէս, ինչպէս և ուրախութիւնն ու բերկրանքը, ուղեկից են եղել մարդուն նրա առաջին իսկ քայլերից: Ամենավաղ ժամանակներում, երբ մտածող էակը տարատմորեն և երկրուն հարմարւել է իրականութեանը, թափանցել բնութեան երևութիւնների մէջ, ինչ-որ հաջողութեան ուրախութեանը նրա կյանքում հաջորդել է ինչ-որ փորձութեան կամ կորստի անբաժանելի զգացում, հաղթանակի բերկրանք և ցնծութիւն արտահայտող արարքներն ու կանչերը տեղի են տւել լալականին: Հարազատի մահը ասորոյներին մղել է հեծեծանքի ու վշտի, առիթ տւել մտքով ու զգացմունքներով վերապրելու հեռացողի կորուստը: Առաջին ողբերը երեան են եկել մեծ մասամբ իբրեւ ժողովրդական սգո ծեսի, այլ կերպ՝ մահների, անհրաժեշտ մաս, թաղման արարողութեան հետ կապել մեկ միաձուլ (սինկրետիկ) արվեստ, որի բաղադրիչներն են եղել լացն ու մրմունջը, խոսքը և դրանց համապատասխանող տխրական մեղեդին, շարժումներն ու նվագը:

Ամբողջովւ և ավանդական դառնալու ճանապարհին՝ թաղման ծեսի ժամանակ կատարվող մահների ողբը հետզհետեւ ձեռք է բերել իր կատարողներին՝ ողբասաց կանանց, որոնք մեր հին մատենագիրների վկայութեամբ՝ հատկապէս հիւանդանոցական և վաղբրիստոնեական դարերի հայ ժողովրդի կյանքում, բանարվեստի մյուս ստեղծագործողների հետ միասին, կարեւոր դեր են ունեցել: Սգո և հուղարկավորութեան ժամանակ նրանց հյուսած երգերի վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկութիւններ են հաղորդում Փափստոս Բուղանդը, Մովսէս Խորենացին, Հովհան Մանգակունին, Հովհաննէս Դրասխանակերտցին, Գրիգոր Նարեկացին և ուրիշներ¹:

Հնագույն լալաց բանաստեղծութեան գրաւած **ամբողջական** կամ թերի նմուշ մեկ չի հասել. պատմիչ Փափստոս Բուղանդն ամենաբնագահնուր կարգով վերաշարադրում է Արշակ Բ Արշակունու եղբորորդի Գնիլի սպանութեան կապակցութեամբ հորինված մի ալլոպիսի ողբի բովանդակութիւն, իսկ նրա և հայ մյուս մատենա-

¹ Հայ ժողովրդական սգո արարողութեան և լալաց բանաստեղծութեան հանգամանալից ուսումնասիրութիւնը տե՛ս Մ. Աբեղյանի հետեւյալ աշխատութիւններում՝ «Հին գոսանական ժողովրդական երգեր», Երեւան, 1931, էջ 160—161 և «Վիպական երգեր» («Տեղեկագիր» ՍՍՀՄ ԳԱ հանգանակի Գիւլիպի, 1940, № 4—5, էջ 45—50):

գիրենքի ավանդած տեղեկությունները հիմնականում պատասխանում են հետևյալ հարցերին. հնում ինչպե՞ս են կոչվել լաց ու կոծի երգերը և նրանց ստեղծողներն ու կատարողները, ինչպիսի՞ն է եղել հնօրյա սգո արարողությունը, լալկան կանայք ինչպե՞ս են կատարել ողբը:

Վախճանվածի հիշատակին նվիրված ժողովրդական լալաց երգերի համար հայ մատենագրության մեջ գործածված ենք դստնում «ողբ», «արտասուաց ողբ», «ողբոց երգ» և «լալեաց բանաստեղծություն», իսկ նրանց հորինող-կատարողների համար՝ «ձայնարկու», «լալական», «աշխարաւոր», «գուսանք ողբերգակք» (վար. «կուսանք ողբերգակք»), «գուսանք (վար. կուսանք) ձայնարկուք սևազգեստք և աշխարող կանայք», «բանահիւս կանայք լալականք», «եղերականք», «եղկականք», «ողբերգական կանայք» անվանումները: Այս «կոծ զնող», լացող ու «ջալող» կանայք ունեցել են իրենց պարագլուխ-առաջնորդը, որ կոչվել է «մայր ողբոց», «եղանակամայր լալական» կամ «եղերամայր», որին ողբակցել ու հետեւել են մյուսները²: Մեռելաթաղի հետ կապված նույնպիսի նշանակությամբ անվանումներ պահպանվել են նաև միջնադարյան վրաց գրականության մեջ, որ ապացույց է այն բանի, թե դրացի ժողովրդի սգո ծեսը բավական մոտ է եղել հայկականին: Հատկապես ուշադրության արժանի են Ֆառն Թոթմեղուն (դառիս մթքմահինի) և Թոթմեղուն Գլոցնան (մգոսաննի գլուխանի) անվանումները³, որոնցից առաջինը «ձայնարկու», «հույժ լալական», «աճասաց» իմաստն ունի, իսկ երկրորդը նույնն է, ինչ մեր «գուսան ողբերգակը»:

Ինչպես նշվեց, մեր պատմիչներն իրենց երկերում երբեմն բավական հանդամանորեն նկարագրել են հուղարկավորման արարողությունը և, առանձնապես, նրա ժամանակ արհեստով լալկան

² Թվարկված անվանումները տե՛ս մասնավորապես հետևյալ հեղինակների մոտ՝ «Փաստոսի Բիւղանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912, Դ դպր., գլ. ԺԵ, «Մովսիսի Սորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց», աշխատությամբ Մ. Աբեղյան և Ս. Հարությունյան, Տփլիս, 1913, գիրք Բ, գլ. Կ, «Տեառն Յովհաննու Մանդակունոյ ճար», Վենետիկ, 1836, թուղթ ԻԳ, «Մովսիսի Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Ադուանից», Փարիզ, 1860, հտ. Ա, գլ. ԻԶ, հտ. Գ, գլ. ԻԲ, «Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի մատենագրութիւնք. Մատենան ողբերգութեանց», Վենետիկ, 1840, բան ԻԶ, ԿԸ և այլն:

³ Տե՛ս Ե. Կեղեցիով, «Գոթմեղուն» Գեորգի և «Գլոցնան» Գեորգի Թոթմեղուն, «Գեորգի Թոթմեղուն», Լ. Գ. 198—230 (հոդվածին ծանոթացել ենք րանսիսի Պ. Մուրադյանի թարգմանությամբ):

կանանց ողբալու եղանակներն ու արարքները: Վերջիններս, ըստ երևույթին, հատկապես հրավիրվել են մեռելատիրոջ կողմից և վարձատրվել: Այդ երևում է, օրինակ, 488 թ. Աղվենի ժողովում Աղվանից վաչագան թագավորի ընդունած «Սահմանադրութիւն կանոնական»-ից, որով խիստ պատիժ էր սահմանվում և՛ դուստներին, և՛ տանտիրոջը, որի ցանկությամբ նրանք ողբացել են. «Եւ այնք, որ կոծ դնեն,—տալած է այնտեղ,—զտանուտէրն և զդուսանան կապեացեն և ի դուռն արքունի տարցեն և պատուհաս ի վերայ զիցեն...»⁴: Ըստ Փալսաուսի, հայոց Արշակ արքան ոչ միայն իր մեղքը ծածկելու մտադրությամբ, այլև, մանավանդ, իրրև սպանված Գնելի մերձավոր, ինքն է հրամայում, որ բոլորը գնան և լան ի հիշատակ նրա. «...և տայր հրաման՝ կոծ մեծ և աշխար զնել շուրջ զսպանելով զիակամբն»,—գրում է պատմագիրը⁵: Հետո, երբ հայտնի են դառնում Գնելի սպանության ողջ մանրամասները, նրա կինը՝ Վշտից իր զիրքն ու ծագումը մոռացած Փառանձեմը, որ մինչ այդ «զհանդերձսն պատառեալ, զղէսս արձակեալ, մերկատիտ ի մէջ աշխարանին կոծէր, ձայն արկանելով ճշէր»,—նա՛ է ստանձնում եղերամուր դերը. «...եղև նա մայր ողբոցն: Եւ ձայնարկուրն ամենայն ի ձայն ողբոցն սկսան նուագել՝ զիրսն տըրփանացն Տիրիթայ, զակն դնելն, զըսութիւնն, զհնարս մահու նիւթել, զսպանումն: Զայնիւրն մրմնջոցն ի վերայ սպանելոյն ի մէջ կոծոյն բարբառէին՝ զեղգեղեալ խանդաղատութեամբ: Ի նուաճել իւրեանց ձայնիցն՝ իրքն յայտնեալ հռչակ հարկանէր»⁶:

Փառանձեմի եղերամայր դառնալու օրինակը ցույց է տալիս, որ ողբասացությունը հին ժամանակների հայոց կենցաղում սգո հանդեսների ժամանակ այնքան սովորական է եղել, որ նրան հմուտ են դարձել և լալկանի զբաղմունքից անմիջականորեն ազատ կանայք, անդամ բարձրատոհմիկները:

Ժողովրդական ողբը նպատակ է ունեցել ներկայացնել մահվան զոհ դարձածի զժրախտ ճակատադրի ահազնությունը, այն անսահման ցավը, որ նրա հեռանալով ապրել են կենդանի հարազատներն ու մերձավորները, և նվիրվածությունն ու փաշտփայանքը, որ մեռնողի հանդեպ տածել են նրանից բաժանվողները: Ըստ այդմ էլ այն մի կողմից՝ անդարձ կորուսյալի բարձրացույ փառարանու-

⁴ Տե՛ս «Մովսեսի Կաղանկատուացույ Պատմութիւն Աղուանից», հտ. Ա., դ., ԻԶ:

⁵ «Փառասոսի Բիւզանդացույ Պատմութիւն Հայոց», Դ դպր., դ., ԺԵ:

⁶ Նույն տեղում:

թյուն, նրա գործի, անձի ու անվան հռչակում է եղել, մյուս կողմից՝ ապրողների ինքնազրկանքի, ինքնատանջի, անմխիթար վշտի արտահայտություն: Այդ միտումով էլ ողբերգակաները, տեսարանն առավել սրտառուչ և ազդեցիկ դարձնելու համար, իրենց ենթարկել են մարմնական ամենադաժան ձաղանքի ու կոծի՝ ցտեղ են այտները, կրծքներն ու ճակատները ծեծել ու կռիահարել, վարսները փետել, պոկել ու խզել, արյուն են հանել և դեմքներին մոխիր ցանել, փշերով ու եղինջով իրենց ծակծկել ու դաղել: Լացի տարերքի մեջ ինքնամոռաց՝ նրանք մինչև իսկ պատառտել են զգեստները, կրծքաբաց, ուսամերկ, հերարձակ և ոտաբոբիկ՝ աղկկղ շարժումներ կատարել, սգին պատշաճող հատուկ հանդերձներ կրել՝ հագել մալեղեն ու քուրձ և կապել սև առիգած (գոգնոց)⁷:

Ձայնարկուններն առանձնակի ուշադրություն են դարձրել և ողբի խոսքային կողմին ու նրա արտաբերմանը: Մրմունջի, խոհարհուն ավազումի հետ նրանք դիմել են ուժգնացող կանչերին, ճշյուններին ու կականին, նվազարանների օգնությունը կամ թե բերանացի՝ խոսքն օժտել են մեղեդիով: «Ձայնարկու» բառը հենց ասելիքը ճշալով, ձայնի զբերդ բարձրացումով մատուցողի իմաստ ունի: Նարեկացու մի թանկագին վկայությամբ՝ նրանք, որ «ողլալեացն յեղանակեն բանաստեղծութին», լսողների սրտի ցավերն առավել սաստիկ ճմլելու և արտասուք հոսեցնելու նպատակով, հորինել են հանդավոր, հանգի շնորհիվ հասել խոսքի ներքին հարմարություն և պատշաճություն, տողերի դաշնություն. «...ղբանիցն յարմարութիւն հանդերձեն՝ ի նոյն գիր բերեալ զաւարտունս տանցն»,—նկատել է բանաստեղծը⁸:

Ժողովրդական սգո ծեսի խիստ եղերական բնույթը շէր համապատասխանում հանդերձյալ կյանքում մեղավոր հոգիների պատըծվելու և արդարների փրկագործվելու մասին քրիստոնեական պատկերացմանը, ըստ որի բուռն ողբը դիտվում էր իբրև ընդհանրապես անհուսություն և կասկածանք աստծու զորության նկատմամբ⁹:

7 Հմմտ. «Փաւտոսի Թիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց», Գ դպր., գլ. ԺԱ, Գ դպր., գլ. ԺԵ, Ե դպր., գլ. ԼԱ, ԽԳ, «Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց», գիրք Բ, գլ. Կ, «Տեառն Յովհաննու Մանդակունոյ ճառք», թուղթ ԻԳ և այլն:

8 «Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի մատենագրութիւնք. Մատենա ողբերգութեանց», բան ԻԶ:

9 Հմմտ. «...մի՛ տրտմիցիք որպէս և այլքն, որոց ոչ գոյ յոյս: Եթէ հաւատամք՝ եթէ Յիսուս մեռաւ և յարեաւ, նոյնպէս և աստուած զննջեցեալսն ի ձեռն Յիսուսի ածցէ ընդ նմա» («Թուղթ Պաղոսի առ Թեսաղոնիկեցիս Ա», Գ. 12—13):

Ահա թե ինչու հայ իրականության մեջ իր հիմնադրման և գոյության վաղ շրջանից սկսած քրիստոնեական եկեղեցին պայքար է մղել հեթանոսական ժամանակներից եկող սղո և ողբի սովորության դեմ, ձգտել այն հաղթահարել՝ ժողովրդական կենցաղի մեջ հուղարկավորման նոր ծես ու կանոն մտցնելու և ամրապնդելու ճանապարհով: Հայ հին մատենագրության մի շարք երկերում ժողովրդական ողբի ու սղո ծեսը համարվում է հեթանոսություն, մոլուխյուն ու ճիւղաղություն, իսկ նրա կատարողները ենթարկվում են խիստ քրննադատության ու պարսավանքի: Լալկանների հասցեին իրենց գրվածքներում առանձնապես սուր են արտահայտվում հայոց եկեղեցու պետերը: Սահակ Պարթև հայրապետի Կանոններում նրանց նկատմամբ հատուկ կետով պատիժ ու ասպաշխարություն է սահմանվում. «Գրին ըմպելիս,— կարգում ենք այնտեղ,— ի լալիս մի՛ արասցին, աշխար ի վերայ մեռելոյ մի՛ որ առցէ, քանզի դիւական են ամենայն այնպիսի իրք...»¹⁰: Զայնարկուներին մերկացնելուն մի առանձին թուղթ է հատկացրել Հովհան Մանղակունին: Նա այսպիսի պահանջ էր դնում. «...Բարձէ՛ք զկոծս, խափանեցէ՛ք զողբս... արդելէ՛ք զլալականս... արհամարհեցէ՛ք զեղանակամարս լալականաց, անարդեցէ՛ք զփեաիւն վարսից և զխղել հերաց, հալածեցէ՛ք զարիւնահանսն և զմխրացանսն...»¹¹:

Զնայած ողջ միջնադարի ընթացքում առկա այդ վերաբերմունքին, այնուամենայնիվ, սգո ծեսը և նրա ժամանակ կատարվող ողբը շարունակ գոյություն են ունեցել, ավելին՝ անզիր սղոսացությունը հուշ է նախապատրաստել գրական ողբի առաջացման ու զարգացման համար: Իր «ննջեցյալները կոծելու» ժողովրդի սովորության հետ զանձարաններում տեղ դրած մեռելալալի դանձերի և ողբերի ունեցած կապը մի առիթով դեռևս մատնացույց է արել Գ. Հովսեփյանը¹²: Դամբանական և պատմական ողբերում ևս որոշակիորեն զգացվում է, որ հեղինակներն իրենց աչքի առաջ են ունեցել ժողովրդական ողբերգակներին, ձգտել են նմանվել նրանց, հորինել նրանց պես: Դեպի անզիր բանաստեղծությունը, ժողովրդական ողբի բանարվեստն ունեցած նրանց ձգտումը պայմանավորված է եղել գեղարվեստական երկր հուղական ու ներգործուն

10 Տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», Ա, աշխատասիրությամբ՝ Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 385:

11 «Տեառն Յովհաննու Մանղակունոյ ճառք», Թուղթ ԻԳ:

12 Գ. Հովսեփյան, Ժողովրդական բանահյուսության հետքեր միջնադարյան տաղարաններում, «Արարատ», 1898, էջ 544—545:

դարձնելու և ալդոսիսով աչն ընթերցողի ընդունելությանն արժանացնելու կարևոր պահանջով: Այս կատակցությամբ տեղին է վերլստին հիշել «Ողբերգության մատյան»-ի հեղինակին, որն իր երկի իջ բանում մի ընդարձակ հատված ոգելով 15-վանկյա տողերով («հայրեն») և «Ի» հանգով՝ խոստովանում է, թե հանդավորումով ինքը հետևել է «լալիաց բանաստեղծութիւն» եղանակողներին: Նա իրեն հանդես է բերում իբրև մի ողբամայր, որ գլուխն անցած «ակմբից դասու աչնր հրախանաց»՝ ողբականներին պատշաճ հեծությամբ և «աւաղական ձայնարկութեամբ» պարզում է իր հոգու վշտակրությունը:

Ժողովրդական ողբասացության հետ նուշնախի աղերս, և աչն էլ ավելի զորեղ կերպով, նկատելի է Շնորհալու «Ողբ Եգեսիոց», Գրիգոր Տղայի «Բան ողբերգական վասն լառման Երուսաղեմի», Ստեփանոս Օրբելյանի «Ողբ ի դիմաց ս. Կաթողիկէին» և մի շարք այլ երկերում: Դրանցում, որպես ընդհանուր երևույթ, նվաճողների հարվածներին ենթարկված ու դերված քաղաքի և ժողովրդի դրությունը գեղարվեստորեն ըմբռնվում ու պատկերվում է իբրև որդեկորույս և ալրիացած մոր վիճակ, մայր, որ բացի հարազատներից՝ զրկվել է նաև նախկին վայելքներից, հրաժեշտ է տվել երբեմնի ուրախություններին, պերճ ու վառ գույնի հանդերձները փոխարինել սևով և, ողբերգու գուսանի պես, ձայնում, պատմում է իր զրկականքների մասին, սգակիցների փնտրում, օգնություն խնդրում: Նշված ողբերն ալդ իմաստով, կարծես, ժողովրդական երկարապատում լալաց երգեր լինեն: Դրանք ընթերցողին սկզբից ևեթ մտովին տեղափոխում տանում են թաղման հանդես, ուր գործում են թե՛ ողբամայրը, թե՛ նրան լալակից ձայնարկունները: Մի ալդախի կատարյալ եղերամայր-արքայուհի է էջմիածնի տաճարը Օրբելյանի ողբում, որից բերենք հետևյալ հատվածը.

...Մերկ, խալտառակ ի բաթրոնին
Զանձամբ արկեալ զքուրձ խաւարին,
Հերքրն ճողեալ սրալէս կընտին,
Ստինքըն ցամաք զերդ ըսկընդին,
Զկուրծքըն բախէր քարամբ ուժգին.
Առուք արեանց իջանէին:
Մոխիր կուտէր նրման բըլրին,
Յանէր ձեռամբն ի գագաթին:
Երամք կանանց ճըշող ջալից
Շուրջանակի գնա պարէին.

Դասք երդողաց կանգնեալ կային,
 Զդամբանական փուշս ածէին.
 Աւաղական ողբովք լային,
 Զդաւարափողսն հընչէին.
 Կէսքըն շիւան մեծ քարշէին,
 Կէսքըն գլարսիցըն փետէին¹³:

Հուղարկափորության ողբերին և ընդհանրապէս բանաստեղծական ստեղծագործություններին հարազատ այլ առանձնահատկություններ ևս նկատելի են հայ ողբաղբության մեջ: Որոշ երկերի սկսվածքում, օրինակ, խիստ ընդգծվում է ձայնի սաստկությունը և զգացվում տաղեսպալի շարժում, անհանգստություն. որպէս թե ողբաղբի ականջին է հասնում բարձրակական մի կանչ, ապա հետո հետո սլարվում է ձիւ բարձրացնողի ու լինելը, որը պատմում է վերահաս արևելքի մի իրողության մասին: Կամ էլ, ինչպէս այդ ողբերի մեծ մասում է, հերոսի փոխարեն հենց սկզբից ազգու կանչով հեղինակն ինքն է սկսում պատումը:

Ձայն բարձրագուժ և ահագին
 Նըման օդոցդ որոտացին.
 Կանչին ահեղ և սաստկագին
 Գայ ի դաշտէդ Արարատին...¹⁴:

Իսկ Գրիգոր Տղան գրում է.

Ահա ձայնեմ ձայն ողբաղին,
 Կական բառնամ արտասուագին.
 Զձեռքս ձրգեմ յերկինս վերին,
 Դառնամ խօսիմ յերկիր ներքին...
 Պատմեմ ըզվիշտս իմ արբոմագին
 Ի տեսմ բզցաւս իմ յալագին...¹⁵

Երկու հատվածներն էլ ակամայից հիշել են տալիս ծիսական արարողության ձայնարկերին, որ մյուսների ուղաղրությունը գրավելու, նրանց հոգում կսկիծ առաջացնելու համար մեծ շիվան ու

¹³ «Ասեփաննոս Օրպլեանի Պղր ի ս. Կաթողիկէն», հրատ. Կ. Կոստանյանց, Թիֆլիս, 1885, էջ 25—26:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 23:

¹⁵ Տե՛ս Ed. Dulaurier, Recueil des historiens des croisades, I, Փարիզ, 1869, էջ 272:

ճիշ է բարձրացնում. միաժամանակ կարևոր դեր ու նշանակություն է ստանում դամբանական բովանդակությամբ ստեղծագործությունն արտասանելու վերաբերյալ 'Իրոնիսիոս Թրակացու Քերականության հայ մեկնիչների' պորժերում շեշտվող հետևյալ միտքը. «Եւ զդամբանականն՝ ուժգնակի, այսինքն յընթեռնուլն պարտ է հմտաբար իբրև կսկծողական ձայնիւ մակագանշութեամբ ձայնել ուժգնակի, որպէս զնոյն ինքն զվշտացեալն»¹⁶:

Դրական ողբի հյուսվածքում կարևոր դեր ունեն նաև անեծքը և բնությունը իբրև զգացող, մարդկային վիճակն ըմբռնող էակ անձնավորելու գեղարվեստական պատկերավորման եղանակները. որոնք դարձյալ ծաղում են ժողովրդականից: Դրանցից առաջինն՝ անեծքը, բանահյուսական ստեղծագործություններում, հաճախ երանգավորված հմայական ու կապի սեռտիապաշտական արտահայտություններով, զորեղ միջոց է եղել մերկացնելու, դատապարտելու և դատաստան կարգալու մահառիթ ուժերի նկատմամբ: Անեծքին իրենց ողբերում տեղ են տվել Դավթակ Քերթողը, Շնորհալին, Հովհաննես Մակվեցին և ուրիշներ:

Բայց որքան էլ ժողովրդական սգո ծեսը և նրա անհրաժեշտ մասը՝ բանավոր ողբը, նշանակություն են ունեցել գրական ողբի առաջացման ու զարգացման խնդրում, հասկանալի է, որ վերջինս անհատական ստեղծագործություն է և, իբրև այդպիսին, ինչ-որ կողմերով ու բաղադրիչներով ժողովրդականին նմանվելով ու առեւժնվելով հանդերձ, ընդհանրապես տարբեր է և հեռանում է նրանից թե՛ պատկերվող իրականության ընդգրկման ավելի լայն սահմաններով և թե՛ նյութի նկատմամբ իր հայացքով:

Ժողովրդական ողբը հուղարկավորման ծեսից անջատ հնարավոր չէ պատկերացնել, մինչդեռ գրականը, բացառությամբ մեռելաթաղի ողբադանձերի և դամբանական ողբերի, կատարման առումով ոչ մի կապ չունի սգո արարողության հետ: Ողբագրության թեման չի սահմանափակվում սոսկ վախճանվածի հիշատակի եղբրերգումով. դա նրա ընդարձակ թեմատիկայի միայն մի նեղ բնագավառն է: Նրան զբաղեցնում են ոչ միայն այդ, այլև ուրիշ իրողություններ, ուրիշ երևույթներ, — մի բազմազան նյութ, որ ողբական, եղբրական բնույթ ունի: Այդպիսիք կարող են լինել ոչ միայն պետա-

¹⁶ Տե՛ս «Древнеи Фракийский и армянские толкователи», издал и исследовал Н. Адонц. *Остроградск.* 1915, էջ 193: Հմտ. նաև 89, 128, 230, 252 էջերը:

21
կան, եկեղեցական կամ մշակութային ականավոր դեմքերի կո-
րուստը, որևէ անձնավորության անժամանակ կամ եղերական
վախճանը, այլև ժողովրդի ազգային-քաղաքական կյանքում տեղի
ունեցած դժբախտ դեպքերը՝ արշավանք, աստատակութուն, կո-
տորած, տարերային աղետների հետևանքով երկրին ու բնակչու-
թյանը հասած դառնություններ ու նեղություններ, անհատի ծանր
հոգևոր ճակ, գերություն և այլն: Անգիր ողբասացների հայացքը,
տխրառիթ անցքը բացահայտելու նրանց հայեցակետը նեղ ու սահ-
մանափակ է եղել: Նրանք նպատակ են ունեցել ներկայացնել մեկի
մահվամբ նրա ընտանիքի, հարազատների, սոճմի, նրան ճանա-
չողների ապրած վիշտը, ողբերգը հորինել ու ասել են հատկապես
նրանց համար, որոնք մասնակցել են տվյալ հուղարկավորմանը,
որիշ խոսքով՝ ողբանշուփն ընթերցվել, մատուցվել է նեղ դիտակե-
տից: Այդ մոտեցումը ողբագրին չի բավարարում. նրա հրկում
տխրական զեպքը սովորաբար դուրս է բերվում ընտանեկան ու
տեղային նեղ ոլորտից և դիտվում իբրև ընդհանուր ժողովրդյան,
ողջ երկրի համար կարևորություն ներկայացնող փաստ: Նրա խոս-
քը հասցեագրվում է բոլոր մարդկանց, ընթերցողներին և զրի ու
գրչության շնորհիվ ձեռք բերում տարածման ընդարձակ շրջան:

Վերևում նշվեց, որ հայ ողբագրության ծնունդը կապվում է
մեր մատենագրության զարգացման վաղ շրջանի հետ: Նրա առա-
ջատար տեսակը, հիրավի, պատմական թեմայով ողբն է, որի ա-
ռաջին նշանավոր օրինակը դեռևս հինգերորդ դարում տվել է բեր-
թողահայր Մովսես Խորենացին: Այդ մի դարաշրջան էր, որին նա-
խորդող ժամանակում Սասանյան Պարսկաստանը և Բյուզանդիան,
պատմիչ Ղազար Փարպեցու համեմատությամբ, Հայոց աշխարհը
հնացած ձորձի պես պատռել—բաժանել էին երկու ծվենի, ապա և
ընկել էր պարսկական մասում իր գոյությունը կարճատև պահպա-
նած Արշակունյաց դինաստիան: Գրավոր մշակույթի սկիզբն ու
նախնական վերելքը, այդպիսով, մեղանում զուգադիպում էին հայ-
կական անկախ պետականության վերացմանը:

Որքան այդ նկատելի է մեզ հասած հուշարձաններից, հայ
գրականության մեջ ողբագրությունն սկզբից ևեթ չի ծագել իբրև
գրական անկախ տեսակ, այլ երևան է եկել պատմագրական կամ
այլ կարգի ծավալուն երկերում որպես նրանց բաղկացուցիչ մաս,
որպես ողբական հատված, մտորում հայրենիքի, նրա ժողովրդի,
կորսված պետականության և իր փալից զրկված եկեղեցու ծանր
վիճակի մասին: Հետագայում ևս պատմական բովանդակությամբ

ողբը, ինքնուրույն տեսակի վերածվելով, այնուամենայնիվ, մի շարք մատենագիրների երկերում (Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Արիստակես Լաստիվերտցու, Առաքել Դավրիժեցու և այլոց պատմադրքերը, Գրիգոր Մաղիստրոսի նամականին և այլն) շարունակում է կաղմնել որոշ գլուխ, հատված: Պատմագրության սահմաններում երևան եկած ողբերից լավագույնը խորենացուն է, որ պատմահոյ եռագիրք երկի բնական վերջվածքը լինելով հանդերձ՝ նաև ինքնուրույն ու անկախ ստեղծագործության արժեք ունի: Այդտեղ նրա խոսքը տեղ-տեղ կարծես քնարական բանաստեղծություն լինի, որ հատկանշվում է հույզի և զգացմունքի հարստությամբ, բառերի հնչուն ու ներդաշնակ հոսքով, երբեմն՝ նաև հանգիստությամբ, որոնք նրա արձակը դարձնում են ռիթմական: Եվ դա հասկանալի է. Եղիշեի այս խորենացին ևս լիցքավորված է ինչպես մի բանաստեղծ: Պատահական չէ, որ մեր գրականության խոշոր գիտականերից մեկը՝ Արշակ Չոպանյանը, այսպես է գնահատում նրան. «խորենացին իր ամբողջ գործին մեջ մտածող բանաստեղծ մըն է, որոշ ու լայն իմաստությամբ մը տիրապետված, տոգորված, այնքան հմուտ, որքան ներշնչյալ բանաստեղծ մը... իր քնարերգական էջերեն ոմանց մեջ... նարեկացիական ոճին իսկ նախագիծը տված է»¹⁷:

Խորենացու ողբը մի ամբողջ դարաշրջանի պատմա-քաղաքական ու հասարակական-բարոյական իրավիճակի ընդհանրացված բնութագիրն է, լի կրքով ու հայրենասիրությամբ մի գրողի, որի կյանքի վաղ տարիներին Արևելյան Հայաստանում դեռ կանգուն էր Արշակունյաց գահը, գործում էին «քաջ հովիվն ու հովվակիցը»՝ Սահակ Պարթևն ու Մաշտոցը, որոնք նրան ուրիշ պատանիների հետ «ծնան... իւրեանց վարդապետութեամբն և սնուցին, առ այլս առաքելով աճեցուցանել»¹⁸: Բայց անցել էին տասնամյակներ. հայոց անկախությունը խորենացու համար հուշ էր դարձել միայն. վաղուց չկային և նրա ուսուցիչները: Ինքնության ու ազատագրական պայքարի զաղափարներով տոգորված ողբաբան պատմիչին իր հայրենիքը պատկերանում էր այսպես. «...թագաւորք տիրեալք խիստք և շարաշարք, բեռինս բառնալով ծանունս և դժուարակիրս, հրամանս տալով անտանելիս... սիրելիք դաւաճա-

¹⁷ Ա. Չոպանյան, Գրագետն ու մարդը Մովսես Խորենացին մեջ, «Անալիտ», Փարիզ, 1931, № 1—2, էջ 10:

¹⁸ «Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց», էջ 361:

նեալք, և թշնամիք զօրացեալք... Հէնք եկեալ անհասար և յոլովից կողմանց. գերփումն տանց և յափշտակութիւն ստացուածոց. կապումն գլխաւորաց և բանտք յայտնեաց. յօտարութիւն վտարումն ազատաց և անթիւ նեղութիւնք ռամկաց. առումն քաղաքաց և քանդումն ամրոցաց. աւերումն աւանաց և հրդեհումն շինուածոց...»¹⁹ և այլն և այլն: Այդ ընդհանուր ավերքի և թշվառութեան կողքին իր գիտանքն ու եռանդը հայրենիքին նվիրաբերելու պատրաստակամ խորենացին տեսնում է և մի քստմնելի հետամնացութիւն, որի պատճառը ոչ միայն դրսեկ նվաճողներն էին, այլև հայրենի ժողովրդի առանձին դասերի ու խավերի ներկայացուցիչները՝ տիմար ու ինքնահավան վարդապետներ, սնափառ ու կեղծավոր կրօնավորներ, ծուլ ու թերավարժ աշակերտներ, անարի ու ղինատոյաց զինվորականներ, գողակից ու հափշտակող իշխաններ, սուտ ու կաշառակեր դատաւորներ... «Այժմ մարտք ի ներքուստ և արհաւիրք արտաքուստ»,—եղրակացնում է քրիթողահայրը և, Գրիգոր Նազիանզացու պես, առաջաստի ուրախ երգերի փոխարեն հնչեցնում «Բան տխրական և սգաւոր»: Մի կողմից՝ բուռն դժգոհութիւն իրականութիւնից, արհամարհանք ու հեզմանք հայ կյանքի հոռի երևույթների նկատմամբ, մյուս կողմից՝ ժողովրդի ու հայրենիքի բախտի խորագին վերապրում, միաժամանակ՝ կծու մերկացումներ և խոցվածի փայփայանք,—ահա թե ինչով է տոգորված նրա երկը:

Իրականութեան այդօրինակ մոտեցումով խորենացին հիշեցնում է Ս. Գրքի Երեմիային, որի «Ողբը»-ից, ինչպես և Գրիգոր Նազիանզացու մի քանի ճառերից, անկասկած, որոշ ներշնչանք է ստացել նա: «...Զիա՛րդ յարմարեցից զողբերգութիւնս, և կամ զ՛ով արտասուեցից»,—հարց է տալիս պատմիչը և ապա դիմում. «Զարթի՛ր, Երեմիա՛ս, զարթի՛ր և ողբա՛ հանդերձ մարգարէանալով, որ ինչ թշուառացաքս և որ ինչ թշուառանալոցս եմք...»²⁰: Ոչ միայն նա, այլև հայ ողբագրութեան բազմաթիւ ներկայացուցիչներ բաբելացիների ձեռքով Երուսաղեմի ավերումն ու հրեաների գերեւաբույժ պատկերող Երեմիային դիտել են իբրև մեծահմուտ ողբասացի, նմանվել նրան, անգամ շատերը նրա ողբի առավել զեղեցիկ կտորները չափի վերածելով՝ ներառել են իրենց երկերում, ավելին՝ կարելի է ասել, որ բացի ժողովրդական սգո երգերից հայ ողբագրին հետևողութեան և յուրացման օրինակ են ծառայել Հին կտակարանի

19 Նույն տեղում, Լճ 365:

20 Նույն տեղում, էջ 363:

որոշ մասեր և ամենից առաջ՝ Երեմիայի ողբը, մասամբ նաև՝ մարգարեությունները, Դավթի սաղմոսները և Սողոմոնի Երգ-երգոցը: Հաճախ ուղղակի կամ անուղղակի վկայակոչվել են այդ երկերի հեղինակները, այս կամ այն դեպքը մեկնաբանվել ըստ նրանց «կանխատեսություն»-ի, մեջ բերվել նրանց մտքերը, օգտագործվել նրանց սյուսերավորման միջոցները: Միջնադարի հայ ողբասացի համար համոզմունք է հղել այն, որ, ինչպես Ֆրիկը կասեր,

Հաղար թէ հանց շընորհք ունիս, քեզ մէկ Սուրբ Գիրք ալ պիտենայ...²¹:

Այդպես ուրեմն, Երեմիայի երկը Խորենացուց սկսած մեր ողբադիրների սիրելի ստեղծագործություններից է հղել, 17-րդ դարի ականավոր գործիչ ու տաղասաց Մարտիրոս Ղրիմեցուց նույնիսկ չափածո մշակման ենթարկվել, իսկ «Երեմիական» բառը հայ մատենադիրներից ընդհանրապես խորհրդանշել է գիտվել անամոք և անսպիտի վշտի, դժգոհության, սգի:

Երեմիանքն աստ պիտէին,
Որ զԲաբելովն մոռանային,
Յայժմուս և մեզ ողբակցէին,—

ասում է Գրիգոր Տղտն²²:

Ինձ Երեմիաս պիտէր՝
Ողբ ասէր ի յԽորայելէն,
Որ բազում ողբով կոծէր
Զմբըռնեալս ի չար վիշապէն,—

նրան ձայնակցում է Խաչատուր Կեչառեցին²³, իսկ Հովհաննես Մշեցին (16-րդ դար) վերջինիս նմանությամբ երազում է

Մեզ Երեմիաս պիտէր, ողբերգողն ի յԽորայելեան,
Որ բազում ողբով կոծէր դատապեալս որդիք Հալկադեան²⁴:

²¹ Ֆրիկ, Դիւան, ի լուս ընծայեց Տիրալը արքեպիսկոպոս, Նյու-Յորք, 1952, էջ 299:

²² Տե՛ս Ed. Dulaurier, Recueil des historiens des croisades, I, էջ 285:

²³ Տե՛ս Մ. Բ. Ավդալբեկյան, Խաչատուր Կեչառեցի, Երևան, 1953, էջ 143:

²⁴ Սույն գրքի հավելվածում տեղ գտած բնագրերից մեջբերում կատարելիս աղբյուրները շենք մատնանշում:

Նրանց հն միանում և ուրիշներ:

Զարթի՛ր, դարթի՛ր, Երեմիա՛,

Զարթո՛ւ ընդ քեզ զտալիզն ողբոց, —

գրում է Սիմեոն Ապարսեցին (16-րդ դար)՝ հռետորական իր կանչով հար և նման խորենացուն:

Երեմիայի պես հայ ողբադիրները որոշակի ուշադրություն են դարձնում ավերվող հայրենիքի ավանդությունների, ըղձալի սովորությունների կորուստը սղալուն, ազևտալոր իրողությունները մեկնաբանում են որպես ժողովրդի գործած մեղքերին ի պատասխան՝ աստվածային սաստի նշան, մի մոտեցում, որ, ճիշտ է, հրեական էրոնից անմիջականորեն փոխանցվելով քրիստոնեական աշխարհամբոնմանը և ընդհանրապես հատուկ լինելով միջնադարյան դրականությանը, ողբի սահմաններում իր արտահայտությունը գտել էր նախ Երեմիայի գործում: Թերևս, նրա հետևությունը է, որ մեր ողբասացներից շատերի մոտ համարյա ավանդական դարձած պարտականություն է կզկ երկի ավարտամասում տեղ տալ աստծուն վերուղղված աղիս-աղաչանք-աղոթքի, ուր երևան է գալիս նրանց լավատեսությունը սկզբնապես «հանդերձյալ կյանքում» փրկագործվելու, իսկ հետագայում, հատկապես կասալիերացուց և Շնորհալուց սկսած, նաև երկրի վրա ազատագրվելու դադափարներով:

Վերը շարադրվածից հետևում է, որ մի կողմից՝ լացի ու կոծի երգերը և մյուս կողմից՝ մեր մատենագրության սկզբնավորման իսկ շրջանում թարգմանված ողբական ստեղծագործությունները, մասնավանդ առաջինները, հայ գրողի ու բանաստեղծի համար դառնում են ստեղծագործական լուրացման աղբյուր և որոշ կողմերով նպատում են մեղանում գրական ողբի առաջացմանը, ողբ, որի բովանդակությունը, արամադրությունները, միաումները և զեղարվեստական առանձնահատկությունները, նրա դարգացումը պայմանավորող ամենակարևոր գործոնը հայ հին և միջնադարյան իրականությունն էր:

Բ

Բայց որքանով է, արդյոք, իրավացի ողբը գիտել իբրև գրական տեսակ և այդ ալն զեպրում, երբ ժանրերի ժամանակակից տարբերակման հիմքում նկատի են առնվում, նախ և առաջ, գրական հատկանիշները, ստեղծագործության զեղարվեստական ա-

ռանձնահատկությունները: Սակայն ոչ միայն ողբի, այլև ընդհանրապես հայ հին գրականության տեսակաների տարրորշման խնդրում վերջին մոտեցումը կլինեի միակողմանի և տեղիք կտար խառնաշփոթությունների²⁵: Բանն այն է, որ միջնադարի հայ (և ոչ միայն հայ) գրողի համար, զրական հատկանիշների կողքին և, թերևս, զրանցից ավելի, կարևոր են եղել երկի ոչ զրական կողմերը: Այս կամ այն ստեղծագործությունը ժանրային անվանում է ստացել համաձայն իր կիրառության, ըստ այն նպատակի, որի համար նախատեսվել է, և այն ժողովածուի, ուր մուտք է գործել, ըստ այն պահանջի, թե որտե՞ղ, ե՞րբ, ո՞ւմ կողմից, ինչպե՞ս է կատարվելու (որոշակի եղանակով երգվելո՞ւ, «ի ձայն» ասվելո՞ւ, թե՞ «ի թիւ» արտասանվելու, ցածրաձայն, թե՞ բարձրաձայն ընթերցումով և այլն), և, որ ամենակարևորն է, երկի թեմայով կամ առարկայով: Երբ հայ հին գրականության այս կամ այն երկը ներկայացվում է ժամանակակից ժանրային որևէ անվան տակ, որ իբրև այդպիսին անցյալում չի գիտակցվել, զրանով իսկ միջնադարի հայ հեղինակը հանիրավի զրվում է ոչ պատշաճ վիճակի մեջ. ստացվում է, որ, ասենք, նա զրել է պոեմ՝ առանց իմանալու, թե ինչ ժանրի գործ է հորինել:

Հները զրական տեսակը որոշել են՝ ելնելով, մանավանդ, ստեղծագործության թեմայից, նյութից, բովանդակությունից, տրամադրությունից: Դրա լավագույն ապացույցը մեզ տալիս է Դիոնիսիոս Թրակացու հայ առաջին մեկնիչներից մեկը՝ Մովսես Քերթովը: Բնորոշելով քերթությունը (բանաստեղծությունը)՝ նրա առանձին տեսակների անվանումը նա պայմանավորում է արտացոլվող առարկայով, այսինքն՝ բովանդակային հատկանիշով. «Զի որպէս հիւսնութիւն բաժանի ըստ տեսակաց,—գրում է նա,—և որ աթոռադործ է և է որ տաճարաշէն, աշպէս և քերթութիւն ըստ մասին բաժանի ըստ զանազան ինչ իրաց և ըստ այնմ ընդունի և զանուանակոչութիւն»²⁶:

Մեկնիչի բացատրությունը գալիս է հաստատելու, որ, որոշ բացառությամբ, հայ միջնադարում գործուն գրական ամեն մի տե-

²⁵ Իրավացի է Դ. Ս. Լիխաշովը, երբ գրում է, որ հին Ռուսիայի գրականության ժանրային համակարգը քննության առնելիս ամենից առաջ պետք է վերանայ ժանրերի մասին մեր ունեցած ժամանակակից պատկերացումներից „Постига древнерусской литературы“. Մոսկվա, 1967, էջ 42):

²⁶ Տե՛ս «Днионисий Фракийский и армянские толкователи», էջ 159 (տողատակ): Հմմտ. Գ. Զ ա հ ու կ յ ա ն, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954, էջ 162:

սակի անվանում անմիջականորեն առնչվում է պատկերվող երե-
վույթի հետ. արտացոլվող առարկայի բնույթը թելադրում է և հա-
մապատասխան ժանրային անվանում: «Վարքը», «Ներբողը», «գո-
վեսար» և այլն որևէ երկի խորագրում մատնանշում են միաժամա-
նակ և՛ բովանդակություն, և՛ ժանր: Այգայիսին են նաև «ողը»,
«ողբ», «ողբանք», «բան ողբոց», «ողբերգութիւն» կամ «բան
ողբերգական» անվանումները. եթե հեղինակները գրանցով ա-
նարկելին իրենց ստեղծագործությունների սոսկ հղերական բնույթը,
ողբական տրամադրությունը, ապա բնական է, որ դիմելին նույն-
պիսի տրամադրություն արտահայտող և այնպիսի բառերի, ինչ-
պես՝ «լալիւն», «աշխար», «կական», «ճիշ», «վիշտ» և այլն, մինչ-
դեռ ողբերի խորագրերում կամ նրանց ավարտամասում, ուր հեղի-
նակները սովորաբար նշում են իրենց ստեղծագործության տեսակը,
նման բառերը երբեք չեն փոխարինում «ողբ»-ին: Խորագրերում և
բնագրերում վերջին բառի տիրապետող գործածությունը, մեր կար-
ծիրով, մի կողմից՝ վկայում է ժանրի աղերսը ժողովրդական բանա-
հյուսության հետ (իսկ ինչպես այլ ժողովուրդների, այնպես էլ հայ
բանահյուսության մեջ այլ ժանրը գոյություն է ունեցել), մյուս կող-
մից՝ աչն, որ հեղինակները գիտակցաբար և ավանդականորեն
հասկացան այդ բառին ևն դիմել:

Ողբը սոսկ հայ գրականության աղգային շրջանակներով սահ-
մանափակվող գրական անվանում չէ. այն թե՛ անտիկ և թե՛ բյու-
զանդական ժամանակների հունական գրականության դործուն ժան-
րերից է հղել (6 և 557-556): Իրենց ողբերով անվանի են դարձել
մանափանդ, հանդիսավոր բնարերգության ներկայացուցիչներ Սի-
մոնիդես Քևոսցին (մ. թ. ա., 557/556—469 թթ.) և Պինդարոսը
(մ. թ. ա., 518—442 կամ 438 թթ.)²⁷, ալեքսանդրյան շրջանի հով-
վերգակ բանաստեղծ Մոսխը (մ. թ. ա., 2-րդ դար)²⁸ և ուրիշներ:
Երևաբար բյուզանդական պոեզիան հարուստ է պատմական ող-
բերով, բայց մի կողմի մասը նվիրված է մայրաքաղաք Կոստանդ-
նուպոլսի առմանը²⁹: Ողբը մեղանում համապատասխանում է հու-

²⁷ Տե՛ս «История греческой литературы». I. *Մոսկվա—Լենինգրադ*, 1946, էջ 253—256, 264. II. Радциг. История древнегреческой литературы, *Մոսկվա*, 1959, էջ 163:

²⁸ Իրոնի հիշատակին նրա գրած ողբը տե՛ս „Античная лирика“ („Библиотека всемирной литературы“, серия первая), *Մոսկվա*, 1968, էջ 260—264:

²⁹ Բյուզանդական ողբերի մասին տե՛ս Παύλος Δρακοντζης Μεγάλη ελληνοική ἐγκυκλοπαιδεία. Συμπλήρωμα. τόμος 3. Ἀθήναι, էջ 98—99:

նախան ԹՅՂԿՈՇ-ին (հոգն. օ՛՛ ԹՅՂԿՈՇ) այնպես, ինչպես ջինիս՝ ղերմանական die Klage-ն, ուստական ՈւՂԿ-ը և այլն³⁰, որոնք տարբեր լեզուներով նույն ժանրի անվանումներն են: Գեղարվեստական միենույն երևույթի առկայությունը հիշյալ ժողովուրդների զրականության մեջ ամենևին էլ պատահական չէ. հայերը, նրանց հետ՝ նաև ղերմանացիները, ռուսները, բուլղարները, լեհերը, վրացիները և այլն, միջնադարում իրենց գեղագիտական զարգացումով և հոգեկոր մշակույթի ավանդներով սերտորեն կապված են եղել հույների հետ, կրել անտիկ և բյուզանդական ժամանակների հունական մեծ գրականության ազդեցությունը, որպես գեղարվեստական բարձրագույն տիպարի՝ հետևել են ու նմանվել հունականին:

Իսկ ի՞նչ ըմբռնում են ունեցել հին հույներն իրենց ԹՅՂԿՈՇ-ի մասին: Բավարարվենք՝ վկայակոչելով միայն անտիկ մեծագույն մտածող Պլատոնին: Իր «Օրենքների մասին» տրամախոսության մեջ անդրադառնալով հունական քնարերգության տարբեր տեսակներին ու ձևերին՝ նա ընդգծում է, որ բանաստեղծական յուրաքանչյուր ժանր իր ինքնատիպ բնույթը, առանձնահատկություններն ու օրինաչափություններն ունի, և հակադրվում է նրանց, որոնք թեպետ «բնութեամբ իսկ քերթողական» սակայն անգէտք առ իրաւունսն և օրէնսն երաժշտականի»՝ «չաներաժիշտ անօրէնութեանն արարողք լինէին»³¹, այսինքն՝ չնայած ի ծնե բանաստեղծ լինելուն, բայց արվեստի օրենքներին ու պահանջներին անտեղյակ՝ չփոթել են զրական տարբեր տեսակներն ու ձևերը միմյանց հետ: Եվ քա-

³⁰ Գերմանական միջնադարի քնարերգության հետազոտողները ոչ միայն ընդունում են ոգրն իրրի զրական ժանր, այլև մատնացույց են անում նրա մի շարք տարատեսակները. այսպես՝ Mädchenklage (աղջկա ոգր), Totenklage (մեռելոգր), Gattenklage (այրի կնոջ ոգր), Weltklage (տիեզերական ոգր) և այլն (տե՛ս, օրինակ, „Deutsche Lyrik des Mittelalters“, Auswahl und Übersetzung von Max Wehrli, Zürich, 1955, էջ 567, 579, 592, 594 և այլն): Լեհական միջնադարում գործածական է եղել ոգրի հունական անվանումը: Բավական է հիշել 16-րդ դարի մեծ բանաստեղծ Յան Կոխանովսկու թրեները, որոնք լեհական քնարերգության մարգարիտներին են (ռուս. թարգմանությունը տե՛ս Ու Կոխановский, Избранные произведения, Մոսկվա—Լենինգրադ, 1960, էջ 9—28): Ռուս միջնադարյան զրականության մեջ առկա ոգրերի մասին տե՛ս А. Квятковский, Поэтический словарь, Մոսկվա, 1966, էջ 213:

³¹ «Պ ղ ա տ ո ն ի տրամախոսութիւնք Յաղագս օրինաց և Մինովս», Վենետիկ, 1890, էջ 111:

նի որ անտիկ բանաստեղծութեան ամեն մի տեսակ կատարվել է երաժշտական հատուկ գործիքի ուղեկցութեամբ (էլեղիան՝ փուլո-
զիական հեղեղնյա փողի, յամբը՝ յամբիկե կոշված գործիքի նվա-
զակցութեամբ և այլն), ժանրային օրինաչափությունների ոտնա-
հարումը, ըստ Պլատոնի, հասցրել է այն բանին, որ աղարարի նաև
նրանց կատարումը՝ «զփողհարութիւնքն փանդեռնահարութեան
նմանեցուցանելով և զամենայն ընդ ամենայնի ի միասին ածե-
լով»³²: Ուշադրութեան արժանի է Պլատոնի երկի, մանավանդ, հետե-
յալ հատվածը, որ թվարկվում են անտիկ բնարեղբոցութեան կարևոր
ժանրերը, ի թիվս որոնց և՛ ողբեր. «Քանզի բաժանեալ էր մեզ
յայնժամ երաժշտականն և տեսակրն սորա և ձևքն. և էր ինչ տե-
սակ երգոյ՝ իղծք առ աստուածքն, և անուամբ օրհնութիւն[ի] կո-
չէին, և այսմիկ էր ներհական երգոյս միւս տեսակ, զոր ողբի թերևս
իրատաղէս կոչիցէ ոք. և միւս տեսակ, զոր կոչեն հարուածի. և այլ
Դիոնիսուսի լինելութիւն թուի ինձ՝ երկազուոն մեծավերջ ասացեալ,
և օրէնք իսկ սորա անուն կոչէին իբրու այլ ոմն երգ, և մականա-
ցողը էին փանդեռնահարք»³³:

Բերված տողերից հեշտ է նկատել, որ Պլատոնը, հիմնի (օրհ-
նութիւնք), պեանի (հարուածք), զիֆիրամբի (երկազուոն մեծա-
վերջ) և նոմոսի (օրէնք) հետ միասին, ողբեր նույնպես ներկայաց-
նում է որպէս գրական տեսակ, ընդ որում նրա երկի հայ հնագույն
փոխադրողը հունարեն բնագրի Յշխմութեանը ամենուրեք թարգ-
մանում է «ողբք» բառով՝ փաստորեն դրանով իսկ հավաստելով
հնում նրա՝ ժանրային նշանակութեամբ կիրառութիւնը նաև մե-
ղանում: Անշուշտ, այդ առումով է դործածում ողբեր Դավիթ Ան-
հաղթը, երբ գրում է. «Եւ պարա է գիտել, թէ մեծ է դորութիւն երա-
ժշտականին... որպէս յայտ առնեն մրմունջք և ողբք, ըստ ինքեանց

32 նույն տեղում, էջ 112:

33 նույն տեղում, էջ 111: Պլատոնի սույն երկի հայերեն թարգմանությունը Հայկազյան բառարանի հեղինակները համարում են «հին՝ պահմամբ հելլենա-
բանովեան» («նոր բողոքք հայկազեան լեզուի», Ա, 1836, էջ 18): Բերված
հատվածի և հունարեն բնագրի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ թարգմանու-
թյունը կատարված է բառացի թարգմատությամբ, ընդ որում՝ ընդգծված ժանրային
անվանումները հունարեն համապատասխան հատվածում այսպես են՝ ὕμνος
(օրհնութիւն[ի], հիմն), ὁδός (ողբք, թրեհոս), παῖσις (հարուածք, պեան),
διδασκαλία (երկազուոն մեծավերջ, զիֆիրամբ) և νόμος (օրէնք, նոմոս). հմմտ.
Plato, IX, Laws (հունարեն բնագիրը՝ անդերեն հանդիպարի թարգմանու-
թյամբ), Cambridge, Massachusetts, London, 1961, էջ 244:

տրամադրելով զհոգին»³⁴։ Իսկ հին հունական մշակույթին քաջահմուտ Մովսեսը հորենացին, իր Պատմության եզրափակիչ գլուխը «Ողբը»³⁵ կոչելիս, հավանաբար հետևել է ոչ միայն հայ ժողովրդական լալացք բանաստեղծությանը, այլև Երեմիայի երկին, որ հունարենում ունի «Μετρησις ἱερῶν» խորագիրը և հայերեն թարգմանվել է «Ողբը Երեմիայ»։

Ողբի վերաբերյալ առանձին արժեքավոր մտքերի ու դիտողությունների ենք հանդիպում Դիոնիսիոս Թրակացու հայ մեկնիչների, առանձնապես Ստեփանոս Սյունեցու, Հովհաննես Պլուղ Երզնկացու, Նսայի Նչեցու, Հովհաննես Ծործորեցու և Առաքել Սյունեցու, քերականական աշխատություններում։ Հիշյալ մեկնիչները, Թրակացու դրբի «Յաղագս վերծանութեան» բաժնին անդրադառնալիս, ձգտում են գրական ժանրերը հնարավորին չափ կապել հայ իրականության հետ։ Այդ միտումը նկատելի է և տրադեդիային (τραγωδία) տված նրանց մեկնություններում։ Իրենց նախորդների պես, հունական այդ անվան դիմաց նրանք գործ են ածում միաժամանակ և՛ նոխագեղցուրին, և՛ ողբեղցուրին անվանումներ՝ առաջինն իբրև անտիկ տերմինի բառացի թարգմանություն, իսկ երկրորդը կազմելով հունարեն մեկ այլ բառի՝ ἰστορικόν-ի նմանությունամբ³⁶, որ հունարենում տրագեդիայի իմաստ չունի, այլ նշանակում է ողբական երգ և վերաբերում է ողբին (ἰστῆρις)։ Հետաքրքիր է, որ ողբերգությունն այս վերջին (և ոչ թե տրագեդիայի) առումով է բացատրում 8-րդ դարի հայ անվանի մատենագիր Ստեփանոս Սյունեցին. «Ողբերգությունը զմխիթարական ասէ,—գրում է նա,—դորս ի վերայ մեռելոց և կամ այլ ինչ թշուառութիւն կրելոց առնեն»³⁷։ Այս մեկնությունն աննշան փոփոխակներով կրկնում են Հովհաննես Պլուղ Երզնկացին³⁸, Հովհաննես Ծործորեցին³⁹ և Նսայի Նչեցին⁴⁰, ընդ որում վերջին երկուսը, նշանավոր ողբերի հեղինակ-

34 Դ ա լ ի թ Ա ն յ ա դ թ, Սահմանք իմաստասիրության, աշխատասիրությամբ Ս. Ս. Արևշատյանի, Երևան, 1960, էջ 134։ Ի դեպ, այն պարբերությունը, որից բաղված էր կատարել, «Սահմանք»-ի հունարեն բնագրում բացակայում է։

35 Որոշ օրինակներ «Ողբը»-ի փոխարեն ունեն «Ողբանք» (տե՛ս «Մովսիսի խորենացու Պատմություն Հայոց», էջ 358)։

36 Տե՛ս «Дионисий Фракийский и армянские толкователи», էջ CXLi։

37 Նույն տեղում, էջ 193։

38 Ձև. № 2380, էջ 51բ։

39 Նույն տեղում, էջ 251ա։

40 Ն ս ա յ ի Ն չ ե ց ի, Վերլուծություն քերականության, աշխատասիրությամբ՝ Լ. Գ. Խաչերյանի, Երևան, 1966, էջ 72։

ներ խաչատուր Կեչառեցու և Ստեփանոս Օրբելյանի այդ ժամանակակիցները, Սյունեցու ասածի եզրավակիչ տողն ավելի որոշակի են դարձնում՝ փոխելով այսպես. «...դու ի վերայ մեռելոց կամ այլ ինչ թշուառութիւնս կրողացն առնեմք»:

Ըստ Ստեփանոս Սյունեցու և նրա հետևորդների, ուրեմն, ողբերգութիւնը համարվում է զրական մի այնպիսի տեսակ, որ հորինվում ու կատարվում է վախճանվածների («ի վերայ մեռելոց») կամ «այլ ինչ թշուառութիւն կրելոց» վրա, այսինքն՝ նույնացվում է ողբի հետ: Նման մեկնութիւնն իրավացիորեն համարելով անտիկ ողբերգութեանն անհարիր՝ Ն. Աղոնցը փորձում է Սյունեցու մոտ թվացյալ հակասութիւնը լուծել հետևյալ կերպ. «Եթե անդամ այդ բառերը պատկանում են Ստեփանոսին, ապա դրանք, ըստ երևույթին, նա վերցրել է Դավթի մեկնութիւնից, և վերաբերում են էլիզիլաչին և ոչ ողբերգութեանը»⁴¹: Միևնույն ժամանակ նա նշում է, որ ողբերգութեանը տված Սյունեցու բացատրութիւնը նման է էլիզիլաչի (դամբանականի)⁴² այն մեկնութեանը, որ վերագրվում է Թրակացու հույն մեկնիչ Մեղամպոդին⁴³:

Դավթի բերականական մեկնութեան այն բնագիրը, որ Գրիգոր Սաղիստրոսի և հովհաննէս Պլուզ երզնկացու բաղադրութիւնների հիման վրա վերաբանագրել և հրատարակել է ինքը Աղոնցը, տառադրում է որոշ պակասավորութեամբ, շունի նաև դամբանականի բացատրութիւնը: Այժմ, երբ հրատարակի վրա է Դավթի աշխատութեան ամբողջական բնագիրը⁴⁴, պարզվում է, որ նրանում դամբանականը մեկնվում է ողբերգութեան՝ Սյունեցու մեկնութեանից բոլորովին տարբեր, և որ վերջինս (կամ իր գրիչները) չի շփոթել ու դամբանականի մասին Դավթի ասածը չի վերցրել և հարմարեցրել ողբերգութեանը: Վիճելի կետում Դավթի Սյունեցու համար աղբյուր չի եղել: Սակայն, ինչպես նշվեց, Աղոնցի ճիշտ դիտումով՝ ողբերգութեան վերաբերյալ Սյունեցուց վկայակոչված հատվածն

41 «Дионисий Фракийский и армянские толкователи», էջ CXLIII:

42 Թրակացու Քերականութեան հայերեն բնագրում և նրա վերաբերյալ մեկնութիւններում Դիւքէձէն-ն թարգմանված է դամբանական:

43 «Дионисий Фракийский и армянские толкователи», էջ CXLIII:

44 Տե՛ս Գ. Ջա՛նսէյան, Դավթի բերականական աշխատութեան նորահայտ ամբողջական տեքստը, «Բանբեր Մատենադարանի», 3, Երևան, 1956, էջ 241—264:

ղգալի նմանութիւն ունի էլեգիային (ղամբանական)՝ Մեղամպողի տված սահմանմանը: Ի՞նչն է այդ նմանութեան պատճառ. արդյո՞ք այն, որ Սյունեցին կարող էր ծանոթ լինել Մեղամպողի երկին և մերենաբար յուրացնել նրա ասածը. այդ դեպքում անհասկանալի կմնար, թե հայ մեկնիչը հայրա ինչու ողբերգութեան սահմանում է դարձրել այն, ինչ հունարենում վերաբերել է էլեգիային:

Նմանութիւնը, մեր կարծիքով, այլ պատճառներ ունի: Ինչպես վերևում նկատեցինք, Սյունեցին (մասամբ նաև նրա հետևորդները) ողբերգութիւնն ըմբռնում է որպէս ողբ, հունարեն տերմինով՝ ἄλγος: Կամ ἄλγος, իսկ անտիկ բանաստեղծութեան, մասնավորապէս, հոնիական քնարերգութեան մեջ ժանրային այդ անվանումներին համանշանակ է դործածվել էլեգիան (τὸ ἐλεγίον⁴⁵ զամբանական): Ըստ հունական պոեզիայի գիտակաների, Փոքր Ասիայում էլեգիա է կոչվել փոյուզիական եղեգնյա սրնգի նվաղակցութեամբ կատարվող ողբը, որ համապատասխանել է թրենոսին⁴⁶ և ունեցել տաղաչափական ինքնատիպ կառուցվածք. հորինվել է հեկզամետրից և պենտամետրից կազմված երկատող տնորով: Հետաքրքիր է, որ այդ չափը երևան է գալիս նաև հոմերոսյան վիպերգութեան մեջ և անտիկ դրամայում՝ ողբի և սգո հատվածներում ու տեսարաններում, իսկ էլեգիային համաբնույթ այնպիսի մի ժանրում, ինչպիսին հունական էպիտաֆիան (տապանաղիր) է, այն գրեթե տիրապետող չափ է: Իզուր չէ, որ Սիմոնիդեսը, շնորհիվ իր թրենոսների, համարվել է էլեգիկ բանաստեղծ:

Ասվածից հետևում է, որ Մեղամպողին վերագրվող հունարեն մեկնութեան հեղինակը, տալով էլեգիայի, իբրև ժանրի, սահմանումը, միաժամանակ նկատի է ունեցել և ἄλγος-ը (ողբքը), իսկ Ստեփանոս Սյունեցին (և նրա հետևորդները), սահմանելով ողբերգութիւնը, այն ըմբռնել է ոչ իբրև դրամատիկական ստեղծագոր-

⁴⁵ Չեղոք սեռի հոգնակի թվի փոխարեն ավելի ուշ շրջանի հունական գրականութեան մեջ դործածական է դարձել նույն բառի իգական սեռի եզակի ձևը՝ ἄλγος:

⁴⁶ Տե՛ս Ի. Մ. Տրոնսկի, Անտիկ դրականութեան պատմութիւն, Ա. երևան, 1949, էջ 121: Ի դեպ, Ֆր. Բայները գերմանական միջնադարի գրականութեան մեջ տարածում գտած ողբի (die Klage) տարատեսակները ևս դիտում է որպէս էլեգիաներ. տե՛ս Friedrich Beissner, Geschichte der deutschen Elegie, zweiter Auflage, Berlin, 1961. Մ. Վեռլին նկատել է տալիս, որ, այնուամենայնիվ, Բայների ուշադրութեանից վրիպել է մի այնպիսի տարատեսակ, ինչպիսին է միջնադարի «տիեզերական ողբը» (Weltklage). տե՛ս М. Верги, Общее литературоведение, Մոսկվա, 1957, էջ 111:

ծովյուն, այլ՝ ողբ: Այդպիսով, հույն և հայ մեկնիչները, միմյան-
ցից անկախ, իրապես բնութագրել են միևնույն ժանրը, որով և
ներանց սահմանումները գրեթե համընկել են իրար:

Ընդհանրապես Ստեփանոս Սյունեցու հետևորդների մոտ հան-
դիպում ենք ողբերգության երկակի բացատրության. մեկ այն դիտ-
վում է որպես անտիկ ողբերգություն, որի մեջ արտացոլվել են
գյուցապունների, ըստ նրանց՝ քաջերի և իշխանազուներին, կա-
տարած դործերը («զբաջացն դործեցեալ իրս»⁴⁷, «դիւցաղանց իմն
էղելոց իրբ են և պիտանացու»⁴⁸). այստեղ նրանք կրկնում են այն,
ինչ նոխադերգության մասին հանդիպում է վաղ ժամանակի մեկ-
նիչներ Դավթի, Անանունի, Համամի և այլոց աշխատություններում:
Մյուս կողմից՝ նրանք հետևում են Ստեփանոսին և ողբերգությունն
ընթերցելու վերաբերյալ Թրակացու պահանջը՝ «դիւցաղնաբար»-ը,
բացատրում այսպես. «...դիւցաղնաբար ղյորդորականն ասէ և զբա-
ջալերականն և զներբողականն ի կենցաղս վախճանեցելոցն»⁴⁹: Իսկ
հորդորական, քաջալերական և ներբողական հատվածներն անհրա-
ժեշտ մաս են կազմում ոչ թե ողբերգությանը, այլ ողբին. սովորա-
բար այդպես են ավարտվում հայ միջնադարյան պատմական, դամ-
բանական և մյուս ողբերը՝ նվիրված թշվառություն կրած մարդկանց
և վախճանվածների հիշատակին:

Ողբերգության, իբրև ողբի, ըմբռնումը դրսևորվել է և Առաքել
Սյունեցու «Յաղագս քերականութեան» գործում: «Զի՞նչ է ողբն և
զի՞նչ երգն,—հարց է տալիս նա և պատասխանում.—...ողբն ղլալն
ասէ, իսկ երգ՝ ղուրախութիւն... որ կեսն լաց է, կեսն՝ ուրախու-
թիւն... Ընդ ողբն պարտ է և յուսոյն նուազն խառնել, որպէս ասէ
երևմիաս. «Ամենակա՛լ տէր, հայեա՛ց յաղքատութիւնս իմ»: Զի է
երգ և է ողբ...»⁵⁰: Հետաքրքիր է, որ Սյունեցին վկայակոչում է
երևմիալին՝ զրանով իսկ ավելի որոշակի դարձնելով այն, որ ող-
բերգության տակ ինքը նկատի ունի ողբը: Նույն համառոտությամբ
Սյունեցին անդրադառնում է այդ ժանրի երկերի բարոյախոսական

47 Ե ս ա յ ի ն չ և ց ի, Վերլուծութիւն քերականութեան, էջ 71—72:

48 Հ ո ո Վ ա ն ն և ս Պ լ ո ղ Ե ր գ ն կ ա ց ի, Հաւարտմն Քերականին մեկ-
նութեան..., Աեռ. № 2380, էջ 51բ:

49 Նույն տեղում: Հմմտ. Ստեփանոս Սյունեցու («Днионисий Фракийский и армянские толкователи», էջ 193), Հովհաննես Մործորեցու (Աեռ. № 2380, էջ 251ա), Եսայի Նչեցու («Վերլուծութիւն քերականութեան», էջ 72) համապա-
տասխան մտքերի հետ:

50 Զեռ. № 1100, էջ 206ա:

նույա տակադրմանը և նրանցում նկատում գլխավորապես հորդոր ու մխիթարանք. «...ողբերգութիւն զսղաւորաց մխիթարելն ասէ,— որում է նա և բացատրում.— այսինքն՝ յառաջ սգալ զմեռեալն և յետոյ մխիթարելն և յորդորել, թէ այնպէս բարէգործ էր, երանի՜ նմա, և լաւ է, որ մեռաւ, զի մահ մարդոյ հանգիստ է»⁵¹:

Ողբի մասին հայ մատենագրությունից, անշուշտ, կարելի է վկայակոչել ուշագրության արժանի և այլ մտքեր ու դիտողություններ, սակայն բավարարվենք բերվածով: Վերևում ասվածից դժվար չէ եզրակացնել, որ անտիկ շրջանում և միջնադարում գոյություն է ունեցել ողբի ժանր, որը երևան է եկել ոչ միայն հունական, այլև մյուս ժողովուրդների բանաստեղծության ու գրականության մեջ՝ ամենուրեք ունենալով իր համապատասխան անվանումը: Թրակացու հայ մեկնիչների դիտողությունները գալիս են հավաստելու, որ մեղանում ևս ողբն ըմբռնվել է որպես գրական տեսակ:

Գ.

Ասել ողբագրութիւն՝ շատ է ընդհանուր. այդ նշանակում է՝ մատնացույց անել մի շարք գրական տեսակների, նրանցում արտացոլված երևույթների և տրամագրությունների սոսկ բնույթը: Ողբագրութիւնը բազմադան տեսակներ է ընդգրկում, և նրա սահմանները տարզ տատկերացնելու նպատակով անհրաժեշտ է խմբավորել դրանք: Ավելորդ չէ նշել, որ ողբական ստեղծագործութիւնները խորագրվել, անվանվել են, նախ և առաջ, նրանց հեղինակներից, որոնք այդ կատարել են համաձայն իրենց գրական նախասիրութիւնների, գիտելիքների, ըմբռնողութիւն ու ճաշակի: Այն էլ պարզ է, որ վաղ ժամանակներից սկսած մինչև տպագրութիւն տիրապետող դառնալը գրական երկն իր կենդանութիւնը հաստատել է ձեռագրից-ձեռագիր արտագրվելու ճանապարհով, շնորհիվ գրիչների, իսկ սրանք որոշ դեպքերում բավական ազատ են վարվել ընդօրինակվող բնագրի հետ, ուրեմն՝ միշտ չէ, որ այս կամ այն ողբի հեղինակային անվանումը պահպանվել է անաղարտ: Բնականաբար խոսք լինել չի կարող պատմագրական կամ այլ ծավալուն գործերում տեղ գտած ողբական այն հատվածների անվանումների մասին, որոնք որոշ դուրս չեն կաղմում և որոնց հեղինակները մեծ մասամբ միայն շարագրանքի ընթացքում մատնացույց են անում իրենց «բան»-ի տեսակը: Խորենացու մոտ, ի տարբերութիւն դրանց,

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 206բ:

ողբն ընդհանուր երկի մի առանձին ենթադրուխն է կադմում և ունի խորագիր՝ «Ողբք վասն բառնալոյ թագաւորութեանն Հայոց յաղգէն Արշակունեաց և հոյսկոպոսապետութեանն՝ յաղգէ սրբոյն Գրիգորի»։ Այդպիսի է նաև Մազիստրոսի նամականիում («Պատասխանի Սարգիս վարդապետի և ողբի վերայ Արամեանս նահանգի»)։ Ողբադրութեան և՛ չափածո, և՛ արձակ տեսակները թեև ամենից հաճախ «ողբ» կամ «ողբք» անվան տակ են հանդիպում, բայց գործածական են եղել և ուրիշներ. այսպես՝ «ողբանք», «բան ողբալի», «բան ողբման», «ողբոց բան» «բան ողբերգական», «ողբագանձ», «երգ», «տաղ», «տաղ և ողբ», «տաղ գերեզմանական» և այլն, որոնք բավական չեն ժանրային առումով որոշակիորեն տարբերելու ոչ միայն գրական այլ տեսակները ողբականներից, այլև, մանավանդ, վերջինները՝ միմյանցից։

Արդ՝ որո՞նք են ողբադրութեան տեսակները։ Հետևելով ձևադրերին և ելնելով արտացոլվող նյութից ու թեմատիկայից՝ դրանք կարելի է բաժանել հինգ մեծ խմբի՝ անձնական-քնարական, պատմական, դամբանական կամ գերեզմանական, վկայաբանական և տարերային աղետների առթիվ գրված ստեղծագործությունների։

Անձնական-բնաբանի տակ մտնում են այն բոլոր ողբական երգերը, որոնցում արտահայտություն են գտել միջնադարյան անձուկ իրականության պայմաններում ապրած անհատի հոգեվիճակը, տխուր մտածումները և փրկության տառապագին ճիշդ։ Դրանք ողբական շարականներ և աղոթքներ են (հատկապես «Ապաշխարության կարգի» շարականներ⁵²), մարդու ճակատագրի ողբերգականությունը բացահայտող և սիրտ տվայտանքն ու պանդրխտության մեջ դեգերողի հայրենաթախծությունն արտահայտող գործեր, որ հայ հին բանաստեղծության գանձերից են։ Ընդհանուրը, ժամանակի ու հասարակության համար բնորոշը նրանցում արտացոլվել է անհատի հուղաշխարհի ու խորհրդածությունների միջոցով։

⁵² «Ապաշխարության կարգի» շարականների կապակցությամբ Արեղյանը գրել է. «Այս կարգի շարականները արտառնալից ողբեր են և ամենից գեղեցիկներն են» («Հայոց հին գրականության պատմություն», Ա, Երևան, 1944, էջ 491)։ Հետաքրքիր է, որ Դիոնիսիոս Ռաբլանցու հայ վերջին մեկնիչներից մեկը՝ Դավիթ Զեյ-նունցին (ապրած հավանաբար 16-րդ դարում), խոսելով «թշուառութեան ճառ»-ի (ողբերգության) մասին, նույնպես անմիջական կապ է տեսնում ապաշխարության շարականների ու ողբի միջև և պահանջ է դնում ողբերն ասել «որպէս զապաշխարութեան շարականն, զոր պարտ է ողբալով, լայագին պաղատանօք երգել և ոչ խորխտական ձայնիւ» (տե՛ս Առ. N° 2380, էջ 323ա)։

Դրանք անհամաչափ ծավալ ունեն. մարդու հոգևոր ճակի մի երանգը, մի դիժը պատկերող քառյակից տատանվում են մինչև միջնադարում մեղանում բավական տարածում գտած «ողբանք»-ները և հասնում Նարեկացու «Մասեան ողբերգութեանը», որի մեջ բեկվել է մարդկային հոգու ծովածավալ մի ալեկոծություն՝ «աշխարհից կտրվելու և մարմինն ու աշխարհը ոչնչացնելու ինքնատանջի հեծկըլտացող թառանչներով» (Աբեղյան):

Պատմական ողբեր. այդպես են կոչվում, սրովհետև նրանց թեման պատմական իրադարձությունն է, ողբագրին ժամանակակից կամ նրանից ավելի վաղ, երբեմն՝ դարեր առաջ, կատարված իրադարձությունները, մի խոսքով՝ պատմության հետ կապված դեպքեր, իրողություններ, ինչպես նաև խոհ, խորհրդածություն, Հայաստանի պետական անկախության կորստի, նրա եկեղեցու անմխիթար վիճակի մասին: Ըստ այդմ պատմական ողբերը կամ ժողովրդի անցած ճանապարհի ամենալարված շրջանի ընդհանուր բնութագիրը, կամ էլ առանձին անցքերի արտացոլումն են: Առաջին դեպքում գրողի ուշադրության կենտրոնում ժամանակի մի ընդարձակ հատվածի հենքի վրա ժողովրդի պատմական բախտի վերհանումն ու ընդհանրացումն է (Մովսես Խորենացու և Ստեփանոս Օրբելյանի ողբերը, Խաչատուր Կեչառեցու «Ողբ վասն անբաժան Տանս Արևելեան» դործը և այլն), երբ կարող են հիշվել ու պատկերվել նաև մասնակի, «մանր» դեպքեր, — ինչպես Սահակի դահնեկեց արվելու, առաջ վերստին հայրապետական պաշտոնում հաստատվելու, նրա և Մաշտոցի մահվան, Արշակունի վերջին թագավոր Արտաշեսի դահադրվելու և այլ իրողությունների հիշատակումը Խորենացու մոտ կամ թե վրաց Դեմետրե արքայի և հայ ու վրացի մի քանի իշխանների ու զորավարների սպանվելու և մահվան վերաբերյալ վկայությունները Կեչառեցու ողբում, — որոնք ոչ թե աղոթում, այլ ավելի են զորեղացում ու ցատուն դարձնում երկի կենտրոնական դադափարը, հեղինակի պատմա-գեղարվեստական բնույթի դատողություններն ու խորհրդածությունները: Երկրորդ դեպքում գրողի ուշադրությունը զրավում են պատմական անցքերը՝ որևէ արշավանք, քաղաքի կամ այլ բնակավայրի համար մղվող ճակատամարտ, մարտական ինչ-որ դիպվածի պատճառով բնակչության այս կամ այն հատվածի կրած տառապանքն ու փորձությունները և այլն (Շնորհալու, Գրիգոր Տղայի, Անկյուրացու, Բաղիշեցու, Թոխաթցիների և այլոց ողբերը), որոնք սովորաբար միահյուսվում են հարադատ ժողովրդի պատմությանը, մեկնաբանվում և իմաստա-

վուրվում նրա անցած ճանապարհի և ակնկալվող ապագայի դիտա-
կետից: Դրա լավագույն օրինակը Շնորհալու ողբն է, որի մեջ Եղե-
սիայի անկման թեման կապակցվում է Արևելքի քրիստոնյա ժողո-
վուրդների և, մասնավորապես, հայության ողբերգությունը:

Այսպիսով, ամենաընդհանուր կարգով եթե դիտելու լինենք,
պատմական ողբի երկու տարատեսակներից մեկում գերիշխողը
ողբազրի տրամադրություններն են, ժամանակաշրջանը բնութա-
գրող նրա պատմա-քաղաքական և հայրենասիրական խորհրդա-
ծությունները, իսկ մյուսում՝ պատմության անցքերը, նրանց բիշ-
թե շատ հանգամանալի նկարագրությունը, գրողի վերաբերմունքը
նրանց նկատմամբ: Այս վերջին տեսակին մոտ են ձեռագրական
որոշ հիշատակարաններ: Հայոց հինավուրց մշակույթի անցյալի
պահպան-դրիչները, որեւէ ստեղծագործության, որեւէ մատյանի
ընդօրինակությանը կից հեանորդներին են ավանդել իրենց հիշա-
տակարանները՝ իբրեւ տեղեկատու գրչության պարագաների և դրան
օժանդակած անձնավորությունների մասին: Նրանցից շատերն
օժտված են եղել գրական անուրանալի շնորհքով, գեղարվեստական
ընկալումից ոչ դուրի նրանց հայացքը բնականաբար կանգ է առել
և աննպաստ ու ցավառիթ գեպերի վրա, որքան այդ թույլ են տվել
հիշատակարանի անձուկ սահմանները՝ նրանք ձգտել են արտացոլել
համապատասխան ժամանակի ռազմա-քաղաքական անցողարձը և
ժողովրդի կրած նեղությունները: Հիշատակարաններից մի քանիսը,
շնորհիվ նշված կողմերի, դադարում են սոսկ ինչ-որ ձեռագրի պատ-
մություն լինելուց (օրինակ՝ Գրիգոր Խլաթեցու «Յիշատակարան
աղէտից» ընդարձակ գրվածքը) և հանդես են գալիս որպես պատ-
մական արժեք ներկայացնող ողբ-հիշատակարաններ:

Մի այլ խումբ են կազմում դամբանական կամ գերեզմա-
նական ողբերը, որոնք իրենց նյութով կա՛մ անմիջականորեն
առնչվում են գրողին ժամանակակից կյանքի հետ, կա՛մ էլ
գրքալին են, ծագում են հասկապես Նոր կուսակարանից և այլ
երկերից: Դամբանական կամ գերեզմանական անվանումն իսկ
արդեն ցույց է տալիս նրանց բովանդակությունը, որ է վախճան-
վածի սգումբ: Սրանք ավելի, քան մյուս ողբերը, աղբյուրվում են
ժողովրդական մահենքի ողբերին: Դրանցից մի քանիսը ներկա-
յացնում են աստվածամոր լացը խաչված Քրիստոսի վրա, մի թե-
մա, որ բավական տարածված է եղել միջնադարի քրիստոնյա ժո-
ղովուրդների արվեստի ու գրականության մեջ: Այդպիսի ողբեր են
գրել Առաքել Սյունեցին, Հակոբ Արմեցին և ուրիշներ: Դամբա-

նական ողբի սքանչելի օրինակներ են Ալեքսանդրի պատմության հայկական բարաոնությունները, ասված Մակեդոնացու, նրա մոր՝ Ոլոմպիադայի, կնոջ՝ Հոոքսիանեի և նախարարների ու ղորքի անունից⁵³:

Գերեզմանական ողբի մի տեսակն էլ կազմում են մեռելաթաղի ողբադանձերը, որոնցից շատերը գրվել են մահացության որոշակի դեպքերի աղղեցության տակ, որևէ մեկի վախճանվելու կամ թե համաճարակների առթիվ, սակայն հետադայում կանոնիկ դարձել, կկղեցականներից հաճախակի կատարվել են ընդհանրապես թաղման արարողությունների ժամանակ՝ տեղ գրավելով զանձարաններում և թաղման մաշտոցներում: Առհասարակ դրանք միջնադարի հայ բանաստեղծության այն բաժնին են պատկանում, որտեղ ստեղծագործողի գրական անհատականությունը համեմատաբար նվազ է ի հայտ եկել: Նրանց ընդհանուր նկարագիրը հնարավորություն է տվել բնագրում հատուկենտ հիշվող անձի ու վայրի անունները նորերով փոխարինելով կամ անհամապատասխան տեղերը կրճատելով՝ ասել որևէ նոր վախճանվածի հուղարկավորության ժամանակ⁵⁴: «Վասն մեռելի» հորինված այդ ողբերից հայտնի են Մկրտիչ Նաղաշի «Արարիչն արարածոց մեղ բարկացաւ» (գրված 1469 թ. Միջագետքի Մերդին հայաշատ քաղաքում ժանտախտից հնձված մանկանց հիշատակին), անանուն կամ Քերոբեին վերագրված «Յերևկ հողվերօք անցայ, հոտ առայ՝ ըզքիմս կալուցի», անհայտ հեղինակների «Ես դիտէի, թ՝ աշխարհս ինձ մուլք էր տըլած», «Ինձ ումէտ կայր և գուման», «Ա՛յ իմ աննըման որդի, մէկ խօսէ, թ՝ ինչ տեղ կուցաի», «Է՛ մահ, քանի զբեղ յիշեմ» (տարբեր թվկուրանցու նույնպիսի սկսվածքով տաղից) և այլ սկզբնատողերով ստեղծագործություններ⁵⁵: Մեռելուղբերում խոսողը մերթ կյանքից հեռացողն ինքն է, մերթ՝ նրա հարազատները կամ մեկ ուրիշը, մերթ էլ պատումն առաջ է տարվում զնացողի ու մնացողի տրամախոսությամբ: Նրանց

53 Տե՛ս Մ. Թ. Ավդալբեգյան, Խաչատուր Կեչառեցի, էջ 195—198:

54 Մի գրիչ, օրինակ, ողբերից մեկի կիսում մինչև իսկ խորհուրդ է տալիս. «Թէ մանուկ լինի վաղճանեալն՝ նա մինչ ի յայտ տեղս ասա, և թէ երիտասարդ՝ նա դայս ալլ (ձեռագրում՝ դայլ սալ) ասա» (Հայկական ՄԱՀ Միևիտերների Սովետին առնթիւր Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի խնտիտուտ «Մատենադարան», ձեռ. № 424, էջ 338: Այսուհետև տողատակի ծանոթագրություններում «Մատենադարանի» ձեռագրերը վկայակոչելու դեպքում, տեղ խնայելու նպատակով, կնշնր միայն նրանց համապատասխան համարը և էջերը):

55 Նշված և այլ ողբերի օրինակները տե՛ս № № 424 (էջ 338ա—343ա), ՏՀ10 (էջ 166բ—169ա) և այլ ձեռագրերում:

բոլորի մեջ ամենախոր ավստոսանքով արվում է առանձնապես մատաղ հասակի մարդու գովբը, մարդ, որ իրեն «ի յայսմ աշխարհիս» անսասան բերդ է կարծել և սրտում «հաղար հասրաթ» փայփայել: Բայց ահա նրա փթթումի պահին հանկարծակի պարկում է մահը. աչքևս ո՛չ սիրելիների սերը, ո՛չ հոր անթիվ զոհողությունները և ջանքերը, ո՛չ մոր պաղատանքը, որ պատրաստ է եղել «յոթար սրտով» իր հոգին տալ որդու «հոգոյն փոխան», — ոչինչ չի փրկում նրան, որովհետև ինչպես ասվում է մի ողբում՝ «Երբ բաժանողն առատում՝ ո՛ւմ այնեն դանդառ»⁵⁶, ի՛նչ կարող են անել: Հոգին բաժանվում է մարմնից, որի շինվածքն ավերվում է, փլվում իբրև պարիսպ, ծովային աշերերը ցամաքում են լուսսից, զորավոր բազուկները՝ անշարժանում, ճարտարախոս լեզուն՝ կարկամում, մի խոսքով՝

Հոգիս ի մարմնոյս ելաւ, ու մրնաց մարմինս դարչելի...⁵⁷:

Իսկ վերջում՝ առածն ու տվածը հալալ անելու, հրաժեշտի և բարի երթի խոսքեր, հիմնված այն հավատի վրա, որ մեռնողի հոգին «անդրշիրիմյան աշխարհում» ապրելու է, ուրեմն և փրկության հույս պետք է ունենալ, ապավինել աստվածամորը, որպեսզի նա բարեխոս լինի և «զիւր միածին ուրբին ազաշէ, որ մեկ ողորմի»⁵⁸:

Դամբանական ողբերի շարքում բովանդակությամբ ավելի արժեքավոր են այն ստեղծագործությունները, որոնց հիմքում ընկած է նրանց գրություն ժամանակի իրականությունը, իսկ հերոսները, որոնց մահը եղբերակվում է, հեղինակներին քաջածանոթ մարդիկ են: Գրանք կարող են լինել երկրի ու ժողովրդի ապրմա-քաղաքական ու հոգևոր կյանքում կարևոր դեր խաղացած պետական, ղինվորական, եկեղեցական ու մշակութային նշանավոր դեմքեր, ինչպես նաև մարդիկ, որոնց անունը կենդանության մեջ բարձր չի հնչել կամ, ավելի ձիշտ, հասարակությանն անհայտ է մնացել: Համենայն դեպս, նրանք բոլորն էլ իրական անձնավորություններ են եղել, և նրանց նվիրված ողբերը զրական մտահոգացում լինելուց բացի, և նույնիսկ ավելի, նաև պատմական վավերագրեր են: Այդ հերոսներից յուրաքանչյուրի կենսագրությունը, մասնավորապես մահվան պատճառների ու առանձին պարագաների նկարագրությունը, այս կամ այն չափով լրացնում է մեր պատկերացումը հարազատ ժողովրդի անցյալ կյանքի մասին: Ստեփանոս Թոխաթյան, օրինակ,

⁵⁶ Ձև. N° 7707, էջ 266ր:

⁵⁷ Ձև. N° 8710, էջ 102ր:

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 103ր:

ողբում է իր վաղամեռիկ եղբորն ու աշակերտին՝ Հակոբին, նրան ներբողում իբրև «գրականագրաց», «Հնոց-Նորոց կտակարան», Արիստոտել ու Պորփյուր ուսումնասիրած մեկի, որ եղել է գրիչ, բազմացրել ու նորոգել ձեռագրեր և այլն: Տաղասացի հաղորդած տեղեկություններն անուղղակիորեն օգնում են գաղափար կազմելու առհասարակ 16-րդ դարի վերջի և 17-րդ դարի սկզբի Եվդոկիայի հայ համայնքի մշակութային կյանքի որոշ կողմերի մասին: Նման ողբ-ներբողյաններ են գրվել Գրիգոր Վկայասերի, Ներսես Լամբրոնացու, Գևորգ Սկեռացու և ուրիշների հիշատակին⁵⁹: Դամբանական ողբերից մի քանիսը, ինչպես Դավթակ Քերթովի «Ողբք ի մահն Ջիւանշիրի մեծի իշխանին» գործը⁶⁰, Բարսեղ վարդապետի (12-րդ դար) «ողբերդական բանը», նվիրված Մարաշի և Քեսունի իշխան Բաղդունին⁶¹, և այլ ստեղծագործություններ, իրենց բովանդակությամբ պատմական հարստությամբ ու վավերականությամբ նույնպիսի նշանակություն ունեն, ինչ պատմական անցքեր արտացոլող ողբերը: Դրանց հերոսների ճակատագիրն անմիջականորեն առնչվում է ողջ երկրի քաղաքական կյանքին, անբաժան է նրանից: Նրանք վախճանվել են ոչ թե խաղաղ մահով, այլ թշնամու սրից (Ջիւլանշիրը՝ դավաճանից, իսկ Բաղդունը՝ պատերազմում), նրանց սպանությունը պետության կյանքում մեծ տագնապներ է առաջացնում: Դավթակը, օրինակ, հանձին Ջիւլանշիրի տեսնում է Աղվանից պետության անկախության և ապահով վիճակի պաշտպանին. «Ճըրագ ճըշմարիտ խաղաղութեան էր նա մեր»,—դրում է քերթովը: Սպանվել է Ջիւլանշիրը, ուրեմն և՛ շիջել «հրաշալի պետութեանն... ճառագայթ»։ Նրա կորստյամբ՝

'Իարձաւ ի դառնութիւն խաղաղութիւն մեր,
Եւ զըրունք հինից տեղասցին ի մեզ...

Նրա մահն ավերումների ու փորձությունների տեղիք է տալու. «...Առ ոչ երևելո՛ւ տապարաւ Հոնաց զկոսորումն նոնենեաց առնեն»,— նկատում է ողբասացը:

⁵⁹ Վկայասերի մասին դերեղմանական տաղի հեղինակն է Վարդան Հայկազնը (բնագիրը տե՛ս ձեռ. № 2496, էջ 324բ—342ա), Լամբրոնայունը՝ նրա աշակերտ Խաչատուրը (տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1954, էջ 254—256), Սկեռացունը նույնպես իր աշակերտը՝ Մովսես Երզնկացին (տե՛ս Ալիշան, Հայապատում, Բ, Վենետիկ, 1901, էջ 504—507):

⁶⁰ Տե՛ս «Մովսեսի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից», հտ. Բ, գլ. ԼԵ:

⁶¹ Ed. Dulaurier, Recueil des historiens des croisades, I, էջ 204—222.

Պատմական անցյալի պատկերը նույնպիսի ուժեղ, բայց յուրահատուկ դրսևորում է գտել միջնադարի հայ գրականության նաև մի այլ տեսակի մեջ՝ վկայաբանություններում, որոնք գրվել են թե՛ արձակ և թե՛ չափածո: Իրանցից շատերը, հատկապես չափածո հորինվածները, իսկապես ողբական ստեղծագործություններ են, որոնցում երևան է գալիս հայ ժողովրդի աղգային-քաղաքական և եկեղեցական մաքառման ոգին՝ հավատքի, կրոնական կողմի խիստ ընդգծմամբ: Այդ ոգու կրողները նրանց տառապանքներին ականատես, բայց օղնական լինելու խնդրում անդոր հավատակիցների համեմատությամբ՝ բացառիկ անհատներ են, որ հօրինակ մյուսների՝ արհամարհում են մահը, «սուր քո՝ և պարանոց իմ»-ի գիտակցությամբ թշնամուց խոշտանգվում ու մեռնում՝ արժանանալով նահատակի լուսապսակի: Նրանց անընկճելիությունը, հոգու անսովոր կորույրը և հանուն նպատակի բաղմապիսի տանջանքներ կրելու պատրաստակամությունը պատկերելիս, անշուշտ, հեղինակները դիմել են որոշ չափազանցումների և անիրական գույների, իսկ նրանց գործողությունները համարել բացառապես կրոնական բարեպաշտություն և քրիստոնեական անդրգիլիության արտահայտություն, մի բացատրություն, որ միակողմանի է և պայմանավորված միջնադարյան աշխարհայեցությամբ: Վկայաբանություններում հերոսների՝ կրոնական թվացող արարքները ոչ միշտ է, որ այդպիսին են և էությունը: Հաճախ նրանք վարագործում են աղատագրական տենչեր, քաղաքական-հայրենասիրական բաղձանքներ, և վկաների ապրած տառապանքը մաս է կազմում նվաճողների ծանր լծին հեթակա հայ ժողովրդի ընդհանուր ողբերգությանը: Այդպիսի բովանդակություն ունեն Շուշանիկի և Վահան Գողթնացու վկայաբանությունները: աղպիսին են նաև ավելի ուշ՝ սելջուկյան, թաթարմոնղոական, թուրքմենական, թուրքական և իրանական տիրապետությունների ժամանակներում գրված վկայաբանություններից շատերը, որոնք մասամբ հրատարակված են⁶², մասամբ էլ՝ անտիպ:

Ինչպես վերևում ասվեց, ողբագրության մի առանձին տեսակն էլ տաբերային աղետների առթիվ ստեղծված ողբերն են: Դրանց նյութ են ծառայել շարժերի, մորեխի տարածման հետևանքով առաջացած կոտորածները, անբերրիությունը, սովը, համաճարակները և այլն: Պետական-քաղաքական խնամքից ու հովա-

62 Տե՛ս «Հայոց նոր վկաները», աշխատությամբ Հ. Մանանդյանի և Հ. Աճառյանի, Վաղարշապատ, 1903:

նալսութիւնից զուրկ ժողովուրդը նման դեպքերում հաճախ դիմել է զաղթագնացութեան, մեծ զրկանքների ու զոհողութիւնների գնով վերստին կյանք հաստատել նոր վայրերում: Բնական պատահարներին նվիրված ողբեր են գրել Ղուլ-օղլի Երզնկացին⁶³, ոմն Սողոմոն⁶⁴, Վրթանէս վարդապետը (հավանաբար Սոնկեցին)⁶⁵, Սարգիս Գեղամեցին⁶⁶ և ուրիշներ:

Ողբագրութեան բոլոր տեսակները, ինչպես վերևի թվարկումից ու նրանց բովանդակութեան համառոտ նկարագրութիւնից է պարզվում, անպայման և անվիճելիորեն չի կարելի համարել ողբեր. նրանց ընդհանուր տրամագրութիւնը, պատկերվող իրադարձութիւնների ու վիճակների եղբրական բնույթն է, որ իրավունք է տալիս այդ բոլորը միավորել մեկ անվան տակ: Նրանցից շատերը, ինչպես՝ ողբական աղոթերգերը, պանդխտութեան և վկայաբանական տաղերը և այլն, փաստորեն քնարական կամ վիպական բանաստեղծութեան անկախ և ինքնուրույն տեսակներ են, թեև ձեռագրերում երևան են գալիս և միայն «ողբ» անվան տակ: «Ողբ» ժանրային անվանումը մեղանում հատկապես վերաբերում է պատմական թեմայով, ինչպես նաև դամբանական կամ գերեզմանական և բնական աղետների առթիւ գրված ողբերին: Պատմաողբն ավելի, քան մշտնադր, արտացոլել է հայ ժողովրդի կյանքն ու ճակատագիրը՝ ունենալով գրական իր որոշակի նկարագիրը՝ առարկան ու թեմաները, կառուցվածքը, գեղարվեստական հորինվածքն ու պատկերավորման միջոցները և, վերջապես, կյանքի կոչվելու շարժառիթներն ու նպատակը:

Դ

Գրական ամեն մի տեսակի ժանրային պատկերը ի հայտ է գալիս առանձին գեղարվեստական երկերում: Ծիշտ է դիտված, որ որևէ ժողովրդի գրականութեան մեջ երևան եկած ինչ-որ ժանրի բազմաթիւ ու համակողմանի բնութագիրը տալ՝ այդ մեկ է, թե ուսումնասիրել նրան վերաբերող բոլոր երկերն իրենց առաջացման, զար-

63 «Այլ ողբ... ի մայրաքաղաքն ի յնդրնկան ի վերայ շարժին», ձեռ. № 7707, էջ 305ա—306բ: Դարձյալ Երզնկայում մի այլ անգամ (1482 կամ 1483 թ.) տեղի ունեցած Երկրաշարժի առթիւ ողբ է գրել անհայտ մեկը. տե՛ս ձեռ. № 9271, էջ 29ա-բ:

64 1771 թ. Բասենի շարժի մասին. տե՛ս ձեռ. № 8655, էջ 20ա—22ա:

65 «Ի վերայ Կաֆայու սղութեան», ձեռ. № 3081, էջ 119ա—120բ:

66 Երևանում 1713 թ. մարտի տարածվելու մասին. տե՛ս ձեռ. № 2244, էջ 23բ—24ա:

դաքման, փոխադարձ կապի ու առնչակցության մեջ կամ այլ կերպ՝ ժանրը ներկայացնել իր անցած ճանապարհի, պատմության մեջ, որովհետև կոնկրետ ստեղծագործություններից դուրս ժանր գոյություն չունի⁶⁷։

Ինչպես այլ տեսակների, այնպես էլ մասնավորապես պատմական թեմայով ողբի անցած ողու կապակցությամբ կարելի է ասել, որ ամեն մի նոր ստեղծագործության հեղինակ, եթե նա զուրկ չի եղել գրական որոշ անհատականությունից, ունեցել է իր գեղարվեստական մտածողությունը, ապա սոսկ չի կրկնել նախորդներին. հետևել է նրանց, յուրացրել նրանց ավանդները, բայց և գրսևորել իրենը, ինքնահատուկը. ժամանակի ու միջավայրի պահանջով՝ նրա քնդհանուր դարգացումը, հայացքը, ըմբռնողությունը, զգացումն ու ճաշակը հնարավորություն են տվել, գրական ձևին հարադատ մնալով, նաև նոր գծեր ավելացնել նրա վրա, նոր երանգներով հարստացնել այն։ Այդ անվիճելի է։ Ճիշտ է և այն, որ, այնուամենայնիվ, ողբը գոյության ողջ ընթացքում պահպանել է իր նկարագիրը, որը հաշվին են առել մեր ողբագիրները։ Արդ՝ ժանրային առումով ի՞նչն է ընդհանուր պատմաողբերի համար, ի՞նչ կարևոր սկզբունքներ ու պահանջներ են, որոնց հավատարիմ են մնացել նրանց հեղինակները։

Վերևում արդեն խոսք է եղել պատմական ողբերի նյութի մասին։ Գիտենք, որ նրա թեմատիկան կազմում են իրականության անցքերը՝ ուսումնա-բարձրական դիպվածներ, հայկական կյանքի հետ կապված իրողություններ, մի խոսքով՝ պատմական իրականությունը։ Ողբագիրները, չնչին բացառությամբ, իրենց պատկերած դեպքերին ժամանակակիցներ են, ականատես կամ ականջալուր մարդիկ։ Նրանք զրեւ են սովորաբար իրադարձությունների անմիջական ազդեցության տակ, և այդ հանգամանքը շատ երկերի համար ունեցել է և՛ գրական, և՛ բացասական նշանակություն։ Բացասական այն իմաստով, որ զրողը հնարավորություն չի ունեցել դեռևս ընթացքի մեջ գտնվող անցուդարձի ընդհանուր շղթայում նկատելու կարևորը, էականը, այն ջոկելու մանրից ու երկրորդականից, խորամուխ լինելու կատարվածի՝ պատճառների ու հետևվածքների մեջ,—և գրական այն առումով, որ զրողը և՛ ժամանակով, և՛ տարածությամբ կապված լինելով իր պատկերած իրողու-

⁶⁷ Հմմտ. է դ. Զ ր ր ա շ յ ա ն, Պոեմի ժանրը սովետահայ գրականության մեջ, Երևան, 1955, էջ 6։

թյանը՝ կարողացել է խուսափել շփոթություններից ու անճշտություններից, ժողովրդական վիպապատում ստեղծագործություններին այնքան հատուկ անախրոնիզմներից, որոշ իրական անձնավորությունների արարքներն ու գործողությունները մի ուրիշին վերագրելու սովորությունից և այլն: Վավերականություն և խստաշունչ պատմականություն,— ահա թե ինչով են աչքի ընկնում ողբերը: Շնորհիվ դրա և նրանք հայ ժողովրդի (նաև հարևան ժողովուրդների) պատմության համապատասխան ժամանակներն ուսումնասիրելու խնդրում կարող են դիտվել որպես արժեքավոր սկզբնաղբյուրներ, համանշանակ պատմագրական երկերին:

Բայց թեման դեռևս պատմական ողբի բովանդակության մի էական կողմն է միայն, որը նրան պատմագիտությանն օժանդակ լինելու արժեք է տալիս: Ողբը դրական ստեղծագործություն է, հետևապես նրանում իրականության փաստը ենթարկվում է զրոզի դեղազրիտական ըմբռնումներին ու իդեալներին, իմաստավորվում նրա գեղարվեստական վերաբերմունքով, մեկնաբանվում որևէ դիտակետից: Ինչ-որ ճակատամարտի վախճանի, արշավանքի, ավերածության, որևէ հերոսի զոհվելու, այս կամ այն հաղթանակի ու պարտության և նման իրողությունների մեջ ինչ է տեսնում ողբասացը, հույզի ու խորհրդածության ինչպիսի՞ բովույն անցկացնում դրանք:

Պատմական թեմատիկայով հայ ողբագրության բոլոր ստեղծագործությունների միջով անընդհատ անցնում է մի գերագույն գաղափար, այն է՝ հայրենի երկիրը օտար նվաճողների լծից ազատ տեսնելու, խաղաղ ու անկախ ապրելու, հայրենիքի փրկության ու ժողովրդի ազատագրության գաղափարը: Այդ սեփական միտքն է սուաջնորդել հայրենասեր ողբասացներին, և դրան է ենթարկվում, այդ հայեցակետից ընթերցվում պատմության յուրաքանչյուր իրադարձ: «Ողբա՛մ ղբեզ, Հայո՛ց աշխարհ, ողբա՛մ ղբեզ...»⁶⁸,— ձայնում է Խորենացին՝ միևնույն ժամանակ հիշատակելով, որ իր հայրենիքին տիրել են «խիստք և շարաշարք» թագավորները, անկասկած, ի դեմս վերջինների նկատի առնելով Սասանյան և բյուզանդական արքաներին:

...աղգբ օտարածնաց

Օտարացուցին զմեզ ի բնակութենէ մերմէ⁶⁹,—

⁶⁸ «Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց», էջ 358:

⁶⁹ «Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերոցույ», աշխատասիրության՝ Կ. Ն. Յուդերաշյանի, Երևան, 1963, էջ 21:

այրում է Հաստիվերացին՝ սելջուկյան արշավանքներով և բյուզանդական կայսրերի նենգությամբ 11-րդ դարում բնավեր դարձած Հայաստանի բնակչության մասին: Հայրենի ժողովրդի գերվելու, ստրկացվելու վերաբերյալ նույնպիսի մտածումներով լի են և հետագայի ողբազերներին երկերը: 13-րդ դարի վերջերին, երբ հայությունը կեղերվում էր մոնղոլական ծանր լծից, և քիչ առաջ՝ Զաքարյանների ժամանակ զարթոնք ապրած հայ նախարարությունը վերջնականապես զրկվում սոցիալական ու քաղաքական իր գերից ու զորությունից⁷⁰, — Կեղառեցին ամենախոր ցավով էր նկատում հայ իշխանական տներին անճատումն ու անկումը.

Մեռան իշխանքըն մեր ցանկալի
 'Ի իւրեանց որդիքն ի տղայ հասակի,
 Սուզըն տիրեաց մեզ Խորայէլի...
 Տե՛ս ըզգաւառս ի յերերմանի...⁷¹

Ապա թե՛

Մակար չէաք ծընեալ յաշխարհի,
 Մեք գերեցաք՝ ու խիստ արժանի,
 Մեր դերեղարձքըն չեն ի միջի⁷²:

Հայկական անկախ պետականության ստեղծում, — ահա նրա և մյուսների բաղձանքը.

Փըրկե՛լ ըզմեղ յազգէն Հագարի,
 Զթագ և զաթոռ մեր Հայոց ազգի...⁷³

Իրականության ու երազանքի բախումից էլ հենց ծնվում է պատմա-հայրենասիրական ողբը, որի մեջ, գեղազիտական մյուս բմբռնումներից ու հատկանիշներից ավելի, արտահայտություն է գտել ողբերդականը: Ոչ միայն սեր դիպի հայրենիքը, ոչ պարզապես հայրենասիրություն, այլ նաև դժգոհություն իրականությունից,

70 Ականավոր պատմաբան-բանասեր Ն. Ադոնցը միջնադարում հայ ժողովրդի քաղաքական ազատության կորուստը հետևանք էր համարում նախարարական տների անկման. «Конец политической свободы в Армении наступил с действительности не с падением аршакидской или с багратидской царских династий, а с гибелью нахарарских домов в период монгольского нашествия», Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, С.—Петербург, 1908, էջ XIV.

71 Տե՛ս Մ. Թ. Ավագյան, Խաչատուր Կեղառեցի, էջ 131:

72 Նույն տեղում, էջ 133:

73 Նույն տեղում:

անբավականություն եղածի հանդեպ, լավի ձգտում, երազանքով ու ցանկությամբ սոգորված հայրենասիրություն: Ուրեմն՝ ողբերկականը, կյանքի եղերական իրադարձությունները հեղինակներին չեն մղում անծայր հուսահատության: Որքան էլ նրանք համակվում են մռայլ տրամադրություններով, միտվում թախծոտ խորհրդածությունների, սակայն փայփայտում են հույսի մի թել: Ողբը հնում այդպես էլ ըմբռնվել է. նրա մեջ, լալիքի կողքին, մխիթարանքը, լավատեսությունը կարևոր դիժ են համարվել: Ողբասացը պարտավոր է եղել գրել՝ «ընդ ողբսն զյուսոյ նուազսն խառնեալ»⁷⁴: Կավատեսությունը պատմական ողբերում արծարծվել է պայմանավորված և այն հանդամանքով, որ, ինչպես գիտենք, միջնադարում քրիստոնեական եկեղեցուց խիստ հուսահատությունը հավատացյալին անպատշաճ է համարվել, իսկ ողբագիրների ճնշող մասը կրոնավորներ: Կամ թե հոգևորականության ներկայացուցիչներ են եղել: Նարեկացու կարծիքով, ուժգին զղջման և մոլեգին մեղանշման պատճառով է, որ մարդ մղվում է հուսահատության, խզում «հույսի առասանն իսպառ»: Փրկվելու համար, ասում է նա, պետք է ապագային նայել սպասումով, մռայլ ողբերգությունից զնալ դեպի լույս և հույսի ու «հավատքի շնքը» կառուցել:

Կաղզուրեցայց, պատսպարեցայց, կանգնեցայց,
Յարեայց յանկենդանականս կորստենէ⁷⁵:

Հեշտ է նկատել, որ և՛ Նարեկացու, և՛ մի շարք ողբասացների համար փրկության տենչը մեղսաքավության ճանապարհով հոգու փրկագործման հասնելու նշանակություն է ունեցել և կապվել հանդերձալ կյանքի պատկերացման հետ: Բայց այն միշտ և ամենուր աշդպիսին չի եղել: Ինչպես գիտված է, դեռևս Լաստիվերացու ողբից սկսած մեր բանաստեղծության գլխավոր ըղձակետը դառնում է ոչ թե հանդերձալ կյանքում մեղավորների դատապարտման և անմեղների փրկագործման գաղափարը, այլ երկրի վրա ստեղծվելիք արդարության և արդարության տենչը⁷⁶: Դարձյալ դժոխքն ըմբռնվում է որպես շարերի վերջին հանգրվան ու պատժարան, սակայն մինչև այնտեղ ընկնելը նրանց համար ենթադրվում է երկրային

74 Տե՛ս «Дионисий Фракийский и армянские толкователи», էջ 57:

75 «Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի մատենագրությունը. Մատենան ողբերգութեանց», րան Ժ:

76 Հմմտ. Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, Բ, էջ 36—37:

պատիժ: Շնորհալին, Գրիգոր Տղան, Առաքել Բաղիշեցին և շատ ուրիշներ հավատում են, որ նեղյալներն աղատության են հասնելու նախ ա՛յս կյանքում, և Քրիստոսին ապավինում են հանուն ա՛յս կյանքի: Բաղիշեցին, օրինակ, Պոլսի առման մասին իր հայտնի ողբում շոշափելով Արևելքի քրիստոնյա ժողովուրդների և, առանձնապես, հայերի փրկության խնդիրը, նրա իրականացումը առընչում է «ֆրանկաց աղդի» հետ: Վերջինիս ձեռնարկած արշավանքով, ըստ բանաստեղծի, պետք է վերածնվի հայկական պետականությունը.

Հեթանոսաց աղզն ամենայն ի յաշխարհէս հալածեսցին:

...Օրհներգութեամբքն Քրիստոսի երկիրս ամէն փառաւորին:

Լեզբս Հայոց պայծառացի, զի յայլաղեացն աղտուեսցին...⁷⁷

Աղատագրական նույնպիսի հույս արտահայտվել է նաև մյուս ողբերում, որոնք բոլորն էլ գրվել են «ի սիոփանս տրտմեցելոց»:

Անձնական-քնարական ողբերգիկը պատմա-հայրենասիրական ողբերի հետ համեմատելիս՝ դժվար չէ նկատել, որ առաջիններում զղջացողը անհատն է, որ կյանքի ոչնչության դիտակցությամբ՝ բացում է տսածու պատվիրանի խախտումով իր կատարած մեղքերը, հավատում, որ իր հոգու համար զուր է փորել, և ապաշխարանքի ու խնդառանքի ճանապարհով ձգտում է արժանանալ հոգու փրկության, ալսինքն՝ սեփական ողբերգության պատճառները որոնում է ի՛ր մեջ, ի՛ր աշխարհատենչ մարմնի մեջ: Գործած մեղքերի ծանրությունից սաբսափած՝ այդ անհատը երբեմնի իր մոլար ցանկությունների համար անգթորեն ձաղկում, մտրակում ու մերկացնում է իրեն՝ կարծելով, թե՛

Եթէ զերկինս տետրեր ձեւեմ,
Հովիտք բազում ի նմա խառնեմ,
Զհամատարած ծովըն բերեմ
Եւ զայն նըստեալ թանաք եփեմ,
Բազում անտառս ածեալ կուտեմ
Եւ զայն ամէն զբրիչ կըտրեմ,
Զմիտս անմարմնոցն յիս ժողովեմ
Եւ զանօրէն գործս իմ քըննեմ

⁷⁷ Տե՛ս Հ. Ա. ն ա ս յ ա ն, Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին, Երևան, 1957, էջ 73:

Եւ զհարիւր ամ նըստեալ զըրեմ,—
 Ի կատարումն ոչ ժամանեմ,
 Զի ժամանակըն կատարի,
 Եւ զըրելոյ նիւթք պակասի,
 Իսկ չարիքս իմ ոչ պակասի,
 Քանզի համար և թիւ չունի⁷⁸:

Պատմա-հայրենասիրական ողբերում, ընդհակառակը, բանաստեղծը խոսում է ոչ թե մեկի, այլ շատերի, հայրենի ժողովրդի անունից, թվում է ոչ թե անհատի, այլ ընդհանուրի մեղքերը, և թեև ի վերջո զրանք համարում է պատկերվող ողբերգության սկզբնապատճառ, բայց անմիջական պատճառ դիտում է թշնամուն և նրա չարագործությունների դիմաց աստծուց հատուցում ակնկալում: Անձնական-քնարական ողբերգից պատմաողբի ունեցած այդ տարբերությունը հետաքրքրի ձևով երևան է գալիս Շահ-Քահամադի արշավանքի առթիվ գրված երկու ողբում, որոնց հեղինակները, ինչպես համեմատությունից է պարզվում, յուրովի հետեւել են խաչատուր Կեչառեցու «Ողբ և մաղթանք» («Ես եմ կորուսեալ ոչխար») խորագրով գործին⁷⁹: Նրանցից մեկը Կեչառեցու՝ աստծուն ուղղված.

Գին եմ քո անպարտ արեանդ...

կիսատողը վերամշակել—փոխել է այսպես.

Գին եմք քո անպարտ արեանդ...⁸⁰

Մյուսը՝ Հովհաննես Մշեցին, նույն քնարական ողբերգի

Ինձ նրեմիաս պիտէր՝ ողբ ասէր ի յԻսրայելէն,

Որ բազում ողբով կոծէր զըմբռնեալս ի չար վիշապէն

⁷⁸ Հատված Վարդան վարդապետի (հավանաբար՝ Բարձրբերդցու) «Վա՛յ, զի եղէ մարդ ի յերկրի» սկսվածքով գործից. տե՛ս Ասիայի ժողովուրդների ինստիտուտի լենինգրադյան բաժանմունքի В—28 հայերեն ձեռագիր (ժամանակ՝ 1384 թ.), էջ 89ա. նաև՝ Մաշտոցի անվան մատենադարան, ձև. № 2079, էջ 409բ—410ա: Հմմտ. «Գրիգորի նարեկայ վանից վանականի մատենագրութիւնք. Մատենան ողբերգութեանց», բան Թ:

⁷⁹ Տե՛ս Մ. Թ. Ավդալբեկյան, խաչատուր Կեչառեցի, էջ 139—144:

⁸⁰ Տե՛ս Գ. Բնագիրը, տող 60: Ի դեպ, Կեչառեցու «Ողբ»-ի մի շարք օրինակներ «եմ»-ի փխ. ունեն «եմք»: Քննական բնագիրը կազմող Մ. Ավդալբեկյանը, մեր կարծիքով, ճիշտ է վարվել՝ վերջին ձևը դիտելով իբրև զուտ գրչական տարբերակ, և տանելով տղապատկ:

տունը փոփոխել է հետեւյալ կերպ.

Մեզ երեմիա պիտէր, ողբերգողն ի յիսրայելեան,
Որ բազում ողբով կոծէր զտառապեալս որդիք Հայ-
կազեան⁸¹:

Ինչպես նկատելի է, երկու ողբասացն էլ Կեչառեցու եղակի ձևը վերածել են հոգնակիի՝ հաշվի առնելով պատմաողբի զեղարվեստական-առնական պահանջը, հանդես գալով ոչ թե անհատի անունից, այլ իրենց և բախտակիցների: Հետաքրքիր է, որ պատումի այդ նույն եղանակին է դիմում նաև Կեչառեցին ինքը «Ողբ վասն աւերման Տանս Արևելեան» գործում, որ պատմաողբ է. այստեղ մի ընդարձակ հատվածի հանգավորումը նա կատարել է հատկապես բայի հոգնակի ձևերով (հասաք, պատահեցաք, դառնացուցաք, տրտմեցուցաք և այլն), որպեսզի երկի մեջ ավելի շեշտվի ներկայությունը մոռցվական լծի տակ կեղեքված հայ ժողովրդի, որ բանաստեղծի քաղաքական-զեղարվեստական ելակետն է:

Պատումն այլ կերպարանք է ստանում այն պատմաողբերում, որոնք հորինված են բարառնական եղանակով (Ն. Շնորհալու, Ստ. Օրբելյանի և այլոց երկերը): Դիմառնաբար առնված նրանց հերոսներն ինքնին զեղարվեստական ընդհանրացումներ են և անձնավորում են ոչ թե որևէ անհատ, այլ մի ողջ քաղաք, երկիր, ժողովուրդ: Նրանց «ես»-ի մեջ բնկված է հայրենիքը, արժարծված նրա բախտը: Ժողովրդին և հայրենի աշխարհը ներկայացնող այդ հերոսների մերկացումները, բուռն վայրույթի ու անեծքի գլխավոր առարկան թշնամին է, իսկ հրազանքը՝ այս աշխարհում տանջվածների ազատագրումը, նրանց տառապանքների վերացումը, ինչպես նաև հոգու փրկագործումը: Շնորհալու ողբի հերոսը համոզված է, որ զրավված Նդեսիայի բնակչությունն արձակվելու է գերության կապանքներից, և նրա փոխարեն սուր ու զնդանի է մատնվելու թշնամին⁸²:

Այսպիսով, պարզ է, թե պատմական ողբերի հիմքում կյանքի ինչպիսի երևույթներ ու իրողություններ են ընկած, որն է հեղինակների ողբերգության աղբյուրը: Թե՛ ողբերգականը, թե՛ հույսի ու վերածնության խորհրդածություններն ամեն մի երկում, անշուշտ, առանձնահատուկ դրսևորում են ստացել, բայց բոլոր ողբերը, բա-

⁸¹ Տե՛ս և բնագիրը, տող 21—22:

⁸² Հմմտ. Ն երսէս Շ ն ո Ր հ ա լ ի, Ողբ Նդեսիոյ, Տիփսիս, 1829, էջ 98:

ցի թեմատիկ և դադափարական ընդհանրությունից, իբրև գրական միեկնույն տեսակ, միավորվում են նաև կառուցվածքի ու սյուժեի և ղեկարվեստական որոշ առանձնահատկությունների համամասնությամբ: Ողբերում նյութը զարգացման որոշ աստիճաններով, բաժիններով ու հետևողականությամբ ներկայացվելու կողմի վրա, այլ կերպ՝ նրանց սյուժեին և հորինվածքին դեռևս 18-րդ դարում իր «Ճարտասանութիւն» ձեռնարկում ուշագրություն է դարձրել Ստեփանոս Ազոնցը՝ նկատի առնելով, հատկապես, Ներսես Շնորհալու: «Ողբ Եղեսիոյ» ստեղծագործությունը, որը պատմական ողբի լավագույն օրինակն է առհասարակ հայկական միջնադարյան բանաստեղծության մեջ և որի ավելացությունը տիրական է մեր մի շարք ողբագիրների երկերում: Նկարագրելով պատմաողբի կարևոր մասերն ըստ նրանց հաջորդության՝ Ազոնցն իրավացիորեն մատնանշել է, որ «Ողբ Եղեսիոյ» երկում «ամենայն վերոգրեալ հանգամանքդ լուսափայլ երևին»⁸³:

Արդ՝ ողբում ո՞րոնք են այդ զլխավոր բաժինները:

Դրանցից առաջինը, այսպես ասած, մուտքն է, Ազոնցի արտահայտությամբ՝ առաջաբանությունը, ուր բանաստեղծը կամ դիմառնաբար առնված նրա հերոսը դիմում են ունկնդիրներին և հրավիրում ողբակցության կամ թե փառաբանում աստծուն և ասելու, հորինելու շնորհք ու կարողություն խնդրում: Սա ողբի բուն նյութին անցնելու նախապատրաստական մասն է, որ որոշ երկերում բավական ծավալուն է (Շնորհալու, Գրիգոր Տղայի, Սրբելյանի և ուրիշների մոտ), իսկ ընդհանրապես՝ կարճառոտ 14—17-րդ դարերի ողբերից մի քանիսում մուտքը բացակայում է (Անկյուրացու, Ղարիբ Ներսեսի, Ստեփանոս Թոխաթցու և ուրիշների երկերը):

Ապա հետևում է հիմնական մասը կամ, ըստ Ազոնցի, պատմությունը: Այստեղ գրեթե միշտ հիշատակվում է նկարագրվելիք տնցքի ժամանակը՝ տարին (հայկական կամ էլ ընդհանուր քրիստոնեական տոմարով), ամիսն ու օրը, և պատկերվում բուն անցքը, վերահաս շարիքը՝ «...ոչ պարզ պատմութեամբ, այլ պէսպէս ձևովք ընդլայնելով զմեծութիւն նոցա՝ առ ի յողբ և ի կարեկցութիւն շարժել զունկնդիրս»⁸⁴: Եթե մուտքը հիմնականում քնարական բնավորություն է ունենում, ապա այստեղ գերիշխողը պատմողա-

83 Ս տ. Ա զ ո ն ց, Ճարտասանութիւն, Վենետիկ, 1775, էջ 431:

84 Նույն տեղում, էջ 430:

կան տարրն է՝ քնարականի զուգակցումով⁸⁵։ Այստեղ է հրեան գալիս ողբի սյուժեն, որ որոշ գործերում պատմական իրողության գեղարվեստորեն չմիջամտված և զրական-ստեղծագործական մտահղացման չենթարկված պարզ պատում է, սյուժե ոչ այժմյան ըմբռնումով, կատարված իրադարձության մի այնպիսի նկարագրություն, որով ողբը համարյա ոչնչով չի տարբերվում պատմադրական երկերում հաճախ հանդիպող համանման հատվածներից։ Այսպիսի դեպքերում մենք գործ ունենք մի ողբաբան պատմողի հետ, որ նկարարում է այն, ինչին առնում է նրա հայացքը, ինչ լսում է նրա ականջը՝ մերթ Ընդ մերթ սոսկումով ավաղելով չարակրության ենթարկված հայրենակիցներին։ Բացակայում են հոգեբանությունը, որոշ նկարագիր ունեցող հերոսը, պատմության դեպքը չի վերածվում իրականության մեջ շնչող ստեղծական սյուժեի։ Այդպիսին են, մանավանդ, 14—17-րդ դարերում գրված մի շարք ողբեր։

Բայց պատմաողբի լավագույն ստեղծագործություններում սյուժեն ողբասացի կամ հերոսի ներաշխարհի արտահայտությունն է։ «Ողբ Եղեսիոյ»-ում, օրինակ, այն ծառայում է «որդեկորոյս, որք և այլի» մոր կերպարի բացահայտմանը, կերպար, որի գեղարվեստական մտահղացման գաղափարը Շնորհալու մոտ ծնվել է ժողովրդական մահենքի երգերի կատարման, գուցե և Երեմիայի ողբի անմիջական նմանությամբ։ Եղեսիայի խաղաղ օրերի, նրա բնաշխարհի գեղեցկության, ապա և թշնամու հարձակումով ծավալված կռիվի, ռազմի տեսարանների, պաշտպանների հերոսության, վերջապես քաղաքի զրավման, ավերածությունների ու կոլոպոտի, ժողովրդին դաժանորեն ոչնչացնելու և գերեվարելու փայլուն նկարագրությունների միջոցով բանաստեղծը կարողացել է ցույց տալ 12-րդ դարում Միջագետքի քրիստոնյա բնակչության, առանձնապես հայ ժողովրդի ողբերգությունը։ Ի տարբերություն Երեմիայի, որը Նաբուպոդոնոսորից նվաճված ու անարգված Երուսաղեմը սոսկ համեմատում է այրիացած կնոջ հետ և նրան դիմում որպես սգավորի⁸⁶, Շնորհալու երկում անձնավորված Եղեսիան դիմառնական կերպար է, ապրող, գործող, մտածող, երեակայող, հուշեր ու բաղձանքներ ունեցող մարդ։

⁸⁵ Այդ առումով պատմաողբերը ժամանակակից զրական տեսակներից ամենից ավելի մոտ են պոեմին։

⁸⁶ Հմմտ. «Զիա՞րդ դատաւ, նստաւ մենացեալ քաղաքն բաղմաժողով, և եղև իրբն կին մի այրի, լցեալ տրտմութիամբ ի մէջ հեթանոսաց», Ողբ Երեմ., Ա, 1։

Պատմաոգրում հիմնական մասին կամ պատումին հետևում է երրորդ և վերջին հատվածը, որտեղ տրվում է թշնամու գնահատությունը՝ ընթերցողի կամ ունկնդրի մեջ նրա նկատմամբ ատելություն առաջացնելու նպատակով, և երևան գալիս գրողի լավատեսությունը, վերածնվելու գաղափարը, որի մասին խոսք եղավ վերելում: Այս հատվածը նաև հիշատակարանային բնույթ է ունենում. հեղինակը սովորաբար նշում է, թե իր ողբը ե՛րբ է գրել, ո՛ւմ ցանկություն կամ թախանձանքով, ինչպիսի՞ հանգամանքներում, այսինքն՝ որոշ տեղեկություններ է հաղորդում իր երկի ստեղծագործական պատմության վերաբերյալ:

Այստեղ ավելորդ ենք համարում անդրադառնալ պատմական ոգրերի նաև գեղարվեստական մյուս առանձնահատկություններին, ցույց տալ, թե ինչպիսի՞ եղանակներ, պատկերավորման ինչպիսի՞ միջոցներ են հատուկ նրանց, դրական-ոճական առումով ի՞նչն է առանձնահատուկ յուրաքանչյուր ողբագրի գեղարվեստական մտածողությանը. այդ կփորձենք բացահայտել առանձին ստեղծագործությունների ուսումնասիրման ընթացքում: Նշենք միայն, որ ողբերի հեղինակներն իրենք խորասլաց գիտակցել են գեղարվեստական պատկերի, իբրև հերոսի, գործողության (հատկապես ճակատամարտի ժամի), զգացմունքի, մտորումի, բնության կամ առարկայական աշխարհի որոշ տեսարանի դրսևորման, ինչպես և խոսքի ոճական-արտահայտչական միջոցների կարևոր նշանակությունը: Պատկերներով, օրինակներով մտածելու եղանակն ընդհանրապես միջնադարի մեր գրողներին ղիտվել է որպես ասելիքը հուզական, տալավորիչ ու ըմբռնելի դարձնելու պայման, մի սանդուղք, որով մարդ ավելի դյուրությամբ է հասնում ճշմարտության: Այդ հայացքը դրուցաբան-մեկնիչներից մեկն այսպես է ձևակերպել. «...հոգի մարդոյն առանց մարմնաւոր օրինակի չկարէ ըմբռնել զիրքն... Առանց օրինակի բանն շոյտ գնա ի մարդոյն, բայց գեղեցիկ օրինակաւ հաստատ մնա»⁸⁷:

Վերջապես՝ ողբերի հորինման ձևի մասին: Ինչպես մեզ հասած հուշարձաններից կարելի է նկատել, ողբերն սկզբնապես գրվել են զլխավորապես արձակ (խորենացունը), բայց 12-րդ դարից

87 Ձեռ. № 4618, էջ 31: Նույն տեղում մեկնիչն ավելացրել է. «...վասն այն Քրիստոս առակօք խօսէր, որ իբրև սանդուխտ լինէր մարդոյն, և միտք մարդոյն ի վեր ելանէր»: Հմմտ. «Վասն այնորիկ առակօք խօսիմ ընդ նոսա, զի տեսանեն՝ և ոչ տեսանեն, և լսեն՝ և ոչ լսեն, և ոչ առնուն ի միտ». Մատթ., ԺԳ, 13:

սկսած պատմական ողբի տիրապետող ձևը դառնում է չափածոն, թեև արձակը ևս չի դադարում նրան ղուգահճեռ գոյություն ունենալուց: Ինչո՞ւ է պայմանավորված եղել այդ անցումը. նրանով, որ չափածոն ավելի հարմար է դիտվել բուռն զգացմունքներ ու հույզեր արտահայտելու և գեղեցկության հասնելու հնարավորությունների տեսակետից: Ըստ Շնորհալու, նրա շնորհիվ անիրական բանն անգամ գեղեցկանում և գրավիչ է դառնում, իսկ ճշմարտությունը՝ առավել ևս: Ահա թե ինչ է գրել նա «Ողբերգություն վիպասանական» («Յիսուս որդի») երկի վերջում.

Եւ մի՛ ի յայս ոք ախտանայ,
Թէ չափաւոր բանիւ է սայ,
Եւ արտաքին կարծի նըմայ
Որպէս և զերզն Ափրդդիտեայ:
Զի եթէ սուտն որ ձեանայ,
Սովաւ այնքան գեղեցկանայ,
Քանի՜ արդեւք վայելչանայ
Ճշմարտութեան բանս, որ ի սմայ⁸⁸:

Չափածոյի առավելությունը դիտակցելով՝ միջնադարում մեր թաղասացները բուռն հայկական և թարգմանական գրականության մի շարք դործեր՝ Դավթի սաղմոսները, Երեմիայի ողբը, Երգ-երգոցի և ավետարանների սրող հատվածներ, Բարադամի և Հովասափի վեպը, Վարդան Արեւելցու Արարածոց մեկնությունը, առանձին վարքեր ու վկայաբանություններ և արձակ այլ ստեղծագործություններ, վերածել են ոտանավորի, իսկ ձեռագրերի զրիչներն ու պատվիրատուները նույնպիսի հակումով իրենց հիշատակարանները շարադրել են նաև հանգավոր չափածոյով կամ էլ արձակ հորինվածքը մերթ ընդ մերթ ընդմիջել ոտանավորով և այդ հատկապես այն դեպքերում, երբ գրչության ժամանակի իրադարձությունները նկարագրելիս՝ ցանկացել են արտահայտել իրենց հոգեկոթիվները, կյանքի ծանր պայմանների հետևանքով ապրած տառապանքը, երբ ավաղել են իրենց ժամանակն ու անձը:

Պատմաողբերում կիրառված են բաղմաղան չափեր՝ 8 և 16-վանկանի յամբական բարդոտնյա ոտանավորներ, յամբ-անապիստյան 15-վանկանի պարզոտնյա ոտանավոր՝ «Հայրենի կարգ», 9 և 11-վանկանի յամբական բարդոտնյա ոտանավորներ՝ մեկ անա-

⁸⁸ Ն եր ու է ս Շ ն ո Ր հ ա լ ի, Բանք շափառ, Վենետիկ, 1830, էջ 163:

պեստի խառնուրդով (անդամարար շեշտերը առաջինում՝ 4-րդ և 9-րդ վանկերի, երկրորդում՝ 6-րդ և 11-րդ վանկերի վրա), վերջապես՝ յամբ-անապեստյան բարդոտնյա ոտանավոր՝ 10 և 13-վանկանի տողերի մեջընդմեջ հաջորդությամբ:

* * *

Պատմաողբի առանձնահատկությունները, անշուշտ, միայն վերեւում ասվածով չեն սպառվում: Նրա գրական-գեղարվեստական պատկերը բացահայտել՝ այդ մեկ է, թե պատմական ողբն ուսումնասիրել իր անցած ուղու, զարգացման ընթացքի մեջ: Ահա այս խնդրին է նվիրված և մեր աշխատությունը, ուր քննության են առնվում 14-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 17-րդ դարի առաջին կեսը, շուրջ երեքհարյուրամյա մի ժամանակահատվածում, ստեղծված երկու տասնյակից ավելի ողբեր: Նրանցում արտացոլված ժամանակի սկիզբը գրեթե ղուգադիպում է Կիլիկիայում հայկական անկախ պետականության անկմանը, իսկ վերջը՝ թուրք-պարսկական ծանր պատերազմների հետևանքով հայ ժողովրդի մեծ տեղահանություններին:

Ինչու հատկապես այդ, և ոչ նախորդ դարերի, պատմաողբերն ենք դարձրել հետազոտության առարկա. այդ ընտրությունը բացատրվում է նրանով, որ նրանց արտացոլած ժամանակները հասարակական-քաղաքական իմաստով ներկայացնում են մի որոշ պատմաշրջան, երբ հայ ժողովուրդն իսպառ զրկվել էր պետականությունից և կրում էր Հայաստանում իրար հաջորդող օտար տիրապետողների լուծը: Ոչ պակաս կարևոր է և այն, որ նախորդ ժամանակների ողբերը թե՛ պատմա-գրական առումով և թե՛ բանասիրորեն ուսումնասիրվել են ու զնահատվել, և եղածի վրա նոր բան ավելացնել, համարյա, հնարավոր չէ:

Ժամանակագրական սկզբունքից ելնելով՝ ամբողջ նյութն ամփոփել ենք երեք դրվագում: Դրանցից առաջինը ներկայացնում է Թամուրի արշավանքների և Հայաստանում թուրքմենական դինաստիաների տիրապետության ժամանակի ողբերը: Երկրորդ դրվագն ընդգրկում է 16-րդ դարի ողբասացությունը, երբ պատմական Հայաստանը դարձել էր թուրքական և Սեֆյան իշխողների կատաղի ընդհարումների ասսարեզ, իսկ երրորդը վերաբերում է 17-րդ դարի առաջին տասնամյակում գրված ողբերին, որոնք արտահայտում են բռնազաղթի ենթարկված հայ ժողովրդի ողբերգությունը:

14—17-րդ դարերի այդ ողբերի համար բնորոշ է այն, որ գրված են պատմական անցքերի թարմ տպավորության տակ՝ իրադարձություններին ականատես, երբեմն էլ՝ ականջալուր հեղինակների կողմից: Նրանք ստուգապատում, ուրեմն և՛ վստահելի ու անփոխարինելի գրական վավերագրեր են համապատասխան ժամանակների պատմության համար: Գեղարվեստորեն, անշուշտ, միշտ է, որ նրանք կանգնած են եղել իրենց ժամանակի հոգևոր մյուս արժեքների բարձր մակարդակին, ավելին՝ նրանցից շատերն այժմ այդ իմաստով հետաքրքրություն չեն ներկայացնում, բայց հայ բանաստեղծության զարգացման բաղադարյան ընթացքն ուսումնասիրողն անտարբեր չի կարող անցնել պատմական ողբագրության այդ մեծ բաժնի, որպես մեր գեղարվեստական մտքի վերելքի ու վայրիվերումների որոշ ցուցանիշի, կողքից:

Դեռ վաղուց Չամչյանից սկսած հայագիտությունն ուշադրություն է դարձրել քննության առարկա ողբերին. հրատարակել են, ուսումնասիրել, օգտագործել նրանց պարունակած հավաստի տրվյալները, բայց, հասկանալի պատճառով, նրանց նվիրված առանձին հոգվածներն ու ուսումնասիրությունները կրել են պատմաբանասիրական բնույթ, իսկ գեղարվեստական արժեքը հետադոտողների տեսողաշարից դրեթե դուրս է մնացել: Նրանցով զբաղվել են հայ մատենագրության այնպիսի գիտականեր, ինչպես Ղ. Ալիշանը, Ք. Պատկանյանը, Բ. Կյուլեսերյանը, Ա. Զոպանյանը, Մ. Աբեղյանը, մանավանդ, Ն. Ակինյանը, ինչպես և Հ. Քյուրտյանը, Ն. Ծովականը, Լ. Խաչիկյանը, Հ. Անասյանը և ուրիշներ: Ողբերում ծրարված հայ ազատագրական իդեալներն իր «Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության» երկհատոր աշխատության մեջ բացահայտել է ականավոր պատմաբան Ա. Հովհաննիսյանը:

Ներկա ուսումնասիրությամբ մենք փորձել ենք յուրաքանչյուր ողբի, իբրև պատմական սկզբնաղբյուրի, արժանահավատությունը գնահատելու, նրանցից մի քանիսի հեղինակային պատկանելության, գրության ժամանակի և այլ հարցեր պարզելու ուղղությամբ պրպրտումներ կատարելու, ինչպես նաև ողբասացների կյանքի ու գործունեության պատկերը հնարավորին չափ լրացնելու հետ միասին՝ մի մեծ ժամանակահատվածի ողբագրությունը դիտել իր ամբողջության մեջ, երևան հանել նրա գրական-գաղափարական արժեքը:

Իրենց ժամանակի համար կիրթ ու գիտուն վարդապետներ, համեստ երեցներ, վանքերի ու եկեղեցիների ավելի ստորին կարգի պաշտոնյաներ կամ թե գրագետ աշխարհականներ են եղել պատ-

մատղբերի հեղինակները: Դժվարին ու դժնի պայմաններում, հա-
ճախ սովահար ու անտուն, թշնամական բանակաների արշավանք-
ների պարագաներում, խաղաղ կյանքի տենչով՝ նրանք իրենց ժո-
ղովրդի դառը պատմությունն են ողբագրել՝ շատ դեպքերում կարե-
վոր չհամարելով ամենաընդհանուր տեղեկություններ հաղորդել
իրենց անձի ու գործի մասին, երբեմն խուսափելով հանվանո
հիշատակելուց անգամ: Հիրավի, կարծես, նրանց մասին է ասված
միջնադարյան անանուն գրչի խոսքը. «Եւ ահա տեսանեմք, զի ահա
մեռեալ են. ոչ են, և ոչ ևս երևի տեղի նոցա, բայց չիշատակաւ,
զոր ցուցեալ են ըստգտանօք, որպէս թէ գերեզման շինեալ են խ-
րեանց. և կարդամք զնոսա ի հողս իւրեանց...»⁸⁵.

ՅՉ Ձեռ. № 10208, էջ 119ա:

14—15-րդ դարերի ՊԱՏՄԱՌՂՔԵՐ

Ժամանակը: «Տաղ աւր Ստեփանոսին՝ Սիւնեաց Էպիսկոպոսին».
դեղարվեստական արժեքը և պատմական հիմքը. ենթադրություններ
հեղինակի մասին: Խլաթեցին և նրա «Յիշատակարան աղէտիցը»:
Երկու ողբ՝ նվիրված Կոստանդնուպոլսի առժանը: Ներսեսի «Ողբ
մայրաքաղաքին Կաֆայու» երկը: Հետևություններ:

Կիլիկյան հայկական պետության անկումից ալեյի քան մեկ տասնամյակ անց, 1386 թ. խորասանից դեպի Անդրկովկաս ու Փոքր Ասիա արշավեց Լանկ-Թամուրը: Ահավոր ասպատակություններով, գերեվարություններով ու սպանություններով նա գերազանցեց Արևելքի պատմության մեջ երբեք երևան եկած նվաճողներին: «Վիշապն մահաշունչ Թամուր», «անողորմ, անազորոյն, անգութ», — այսպես է նա բնորոշվում իր հայ ժամանակակիցներից: Հայ ժողովուրդը շուրջ երկու տասնամյակ սոսկումով կրեց Թամուրյան արհավիրքները: Դեռևս Աբու-Սալիդի մահվանից հետո (1335 թ.) մոնղոլական էլխանության սահմաններում ծավալված դանազան ցեղերի դահակալական պայքարի պատճառով երկրի արտադրողական ուժերը ծալր աստիճան քայքայման էին հասել, իսկ Թամուրի ծավալած ռազմական գործողությունների ժամանակաշրջանում մոլեգնում էին սովն ու աղքատությունը՝ և դրանց հետևանք հանդիսացող համաճարակները: Բնակչությունը, թողած փլատակվող քաղաքներն ու շենքերը, մահվան երկյուղից խուսափում էր դեպի լեռները, պատրաստվում թշնամուն համեմատաբար անմատչելի լեռնածերպերում: «Այնց չար էր ժամանակս, որ ի չորս տարին բոլին գրեցի, զամէն փախստական կացինք ի կատարս լեռանց՝ քուղցած և պանդուխտ

և ամենիքեան մեռեալ էինք կենդանաւին ի յահէ Թամուրին»¹, — պատմում է Թումա գրիչը 1391 թ. «Մատեան ողբերգութեանն» ընդօրինակելու ծանր պայմանների մասին՝ Նարեկացու թառանչին միախառնելով իր և իրեն բախտակիցների հառաչը։ Նա, որ ծանոթ էր Վանա բերդի պաշարման ու գրավման, ժողովրդի կոտորվելու և զերվելու սարսազղեցիկ իրողություններին, սրտի մորմոքն արտահայտում է նաև բանաստեղծական տողերով.

Ջայն չարութիւնն, որ նա դործեց, զայն ո՞ր լեզու պատմել
կարի,

Թող հողածին մարդ չըհայի՝ զինչ տեսաք յայս ժամանակի²։

Թամուրի մահով (1405 թ.) չդադարեցին «շատ աւերք, արեանց բաղմաց հեղումն, և սուլք, և սասանութիւնք անթիւք»³. շուտով հայկական բնաշխարհը դարձավ Զելայիրյանների, Ակ-կոյունլու և Կարա-կոյունլու թուրքմեն ցեղերի դահակալական կոիւնների ասպարեզ։ Համեմատաբար սլակաս ցնցումներով անցան Ջհանշահի (1437 — 1467) թաղավորության տարիները։

1453 թ. օսմանյան թուրքերը գրավեցին Կոստանդնուպոլիսը. ընկավ Բյուզանդական կայսրությունը։ Արևելքում Կարա-կոյունլուներին փոխարինած Ակ-կոյունլուներն իրենց հերթին շուտով տեղի տվեցին Սեֆյան դինաստիային, այնպես որ 16-րդ դարի արշալույսին Առաջավոր Ասիայում իրար դեմ կանգնեցին երկու բախվող ուժեր՝ սուլթանական Թուրքիան և շահական Իրանը։

Անընդհատ պատերազմների այդ անբարենպաստ պայմաններում հայ մտավոր մշակույթի երախտավորները հոգու վարմանալի կորուվով, նախանձելի տքնությամբ ու համբերատարությամբ շարունակեցին ստեղծագործել՝ մայրենի գիտության ու գրականության պահպանումն ու զարգացումը գիտելով իբրև աղգային գոյամարտի զորավոր միջոց։ Ժամանակի գիտնական-վարդապետների շարքում իր համապարփակ գիտելիքներով լեր է խոյանում Հովհան Որոտնեցու աշակերտ Գրիգոր Տաթևացու կերպարը։ Նա և նրա գրչակիցներն ու հաջորդները՝ Գևորգ Երզնկացին, Գրիգոր Խլաթեցին, Առաքել Սյունեցին, Հակոբ Ղրիմեցին, Մատթեոս Զուղայեցին, Թովմա

1 «ԺԺ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 587։

2 Նույն տեղում, էջ 589։

3 Նույն տեղում, էջ 628։

Մեծոփեցին, Առաքել Բաղիշեցին, Մկրտիչ Նաղաշը և շատ ուրիշներ, թողել են մատենագրական ու գեղարվեստական հարուստ ժառանգություն:

Գրական այլևայլ տեսակներին ղուգընթաց որոշակի աշխուժություն է ապրում նաև ողբը: Գրվում են այնպիսի երկեր, ինչպես անհայտ բանաստեղծի ողբը Ստեփանոս անունով Սյունեցու մասին, իլաթեցու «Յիշատակարան աղէտից» գործը, Անկյուրացու և Բաղիշեցու ողբերը՝ նվիրված Պոլսի առմանը, Ներսեսի «Ողբ մայրաքաղաքին Կաֆայոս» երկը: Այս ստեղծագործությունները պատմական եղելությունների անմիջական ու ճշմարտացի արտացոլքը լինելու հետ միասին՝ նաև խղճով ու շիտակությամբ տողորված ողբասացների մարդասիրության վկայականներ են: Թող որ նրանցից մի քանիսում երևույթների գեղարվեստական ընկալումը տակավ առ տակավ տեղի է տալիս մերկ և ոչ պատկերավոր խոսքին, իսկ գրական սեղմությունն ու ընդհանրացումը՝ ավելորդ երկարաբանություններին ու ճապաղությանը, թող որ գեղագետի բաժինը նրանցից մի քանիսում ավելի քիչ է, և վերահաս սարսափները մեկնաբանվում են կրոնական հայեցակետից, — բայց և շեշտվում է ողբասացի ակտիվ վերաբերմունքը նկարագրվածի հանդեպ, էլեգիական տողերում երևում է դեպքերին ժամանակակից քաղաքացին, որ հուզվում, ապրում ու տանջվում է կատարվածի համար, մի խոսքով՝ կա իրադարձությունների սրտացավ արտացոլում: Եթե նկատի առնենք և այն պարագան, որ նրանց խառնակ ժամանակաշրջանը չունեցավ իր դասական պատմիչները, ապա ողբերի նշանակությունն ավելի քան ակներև կդառնա. Մեծոփեցու հակիրճ Պատմության, ձեռագրերի հիշատակարանների, վկայաբանությունների, մանր ժամանակագրությունների և մի քանի այլ կարգի նյութերի հետ ողբերը մեր ժողովրդի դժվարին պատմաքայլի և ծանր տրամադրությունների խոստուն վավերագրերն են: Դրանք զնահատելիս տեղին է հիշել ականավոր քերթող Առաքել Սյունեցու մի այլ առիթով տված խրատը.

Թէ որ ունի բան ինչ ոսկի՝
Ոչ անարգէ զնիւթն արծաթի.
Զի երկոքեանն են պիտանի,
Առ իւրաքանչիւր պատշաճի⁴,

⁴ Առաքել Սյունեցի, Աղամզիրը, հրատ. Մ. Պոտուրյան, Վենետիկ, 1907, էջ 232:

Միջնադարում գրված ոչ բոլոր ողբերն են մեզ հասել, իսկ պահպանվածներից մի քանիսը պակասավոր են: Հնամյա ճարտարապետության հուշարձանների նման մեր բանաստեղծության բազմաթիվ նմուշների ավարտուն շինվածքներ ժամանակի ընթացքում զրկվել են իրենց ամբողջությունից. կորցրել են տողեր, անգամ մեծ ու փոքր հատվածներ, տաղարաններում ընդօրինակվելիս հաճախ մշակվել ու յուրովի ճշգրտվել են հետագա գրիչներից՝ եթե նրանց դադարի օրինակներում նկատվել են գրչական ակնհայտ սխալներ կամ առկա են եղել խճողված ու անհասկանալի տեղեր: Այդ ճանապարհով էլ ծնվել են միևնույն դործի ձեռագրական տարբերակներն ու խմբագրությունները: Նույն բախտին է արժանացել նաև «Տաղ տէր Ստեփանոսին՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսին» երկը, որի պահպանված օրինակները ներկայացնում են սոսկ թերի բնագիր, որը, ըստ երևույթին, կազմում է նրա սկզբնական ծավալի մեկ երրորդը միայն: Այն արդարև հիշեցնում է ժամանակի հոլովումից ավերված մի կառույց: Չնայած բեկորյալ վիճակին՝ ողբը որոշ նյութ է տալիս ճիշտ պատկերացնելու դրամատիկ դեպքերով հարուստ միջնադարյան հայ իրականության ինչ-որ կողմեր. իր գեղարվեստական կատարելությամբ ևս այն արժանի է պատշաճ ուշադրության:

Ողբի նյութը վերցված է ավատական ընտանիքի ուրտից: Հարադատների արյունոտ առարքների պատկերման հենքի վրա հեղինակը կարողացել է ցուցադրել մարդկային հոգեվիճակներ. ծանր աղբյուրներ, անմխիթար վիշտ և տառապանք կորսված կյանքի համար:

...Ահա զողբն ասեմք տէր Ստեփանոսին.

Յղբա՛րք, լրսեցէ՛ք հաւասար զմահ տարածումին,

— սկսում է ողբասացը և ընթերցողին նախապատրաստում ծանոթացնելու ախուր անցքին:

Իսկ եղելությունը հետևյալն է:

Անհայտ է, թե ում սաղրանքով՝ Սյունյաց պարոնտեր Ստեփանոսն սպանում է իր խորթ մորը՝ էլիսովուին: Բանասերկուները կամ ինչպես ասված է ողբում՝ «զինուորքըն չարին» զնում են նրա «մեծ դիւան» հոր մոտ, զգուշացնում, որ որդին, իբր, գալիս է սպանելու նաև նրան: Նրանք հորից խնդրում են որդուն սպանելու վճիռ արձակել: Հայրն ի վերջո միաբանում է նրանց և դառնում որդեսպան:

Զորեքշաբթի առավոտ է: Կատարվածին անտեղյակ մայրը պահում է որդու ճամփան, և հանկարծ՝

Բերին ու ձգեցին արիւնոտ զգլուխն ի մօր գոգին:

Մայրը լալիս է մինուճարի կորուստը:

Ինչպես տեսնում ենք, բախումը կատարվում է հիմնականում մի ընտանիքի ոլորտում, սակայն ընտանեկան ու նեղ թվացող դրամայի մեջ բեկվել է միջնադարի պատմությանը բնորոշ մի էջ: Հաճախ է պատահել, որ օտար տիրապետողների սլահանջով կամ այլ դրդապատճառներով հայ (և ոչ միայն հայ) իշխանական տների որոշ ներկայացուցիչներ, զիրքի և պաշտոնի մղումով կամ մահվան սարսափից, դիմել են ռճրագործության՝ հաշվի չառնելով անդամ արենակցական կապերը: Դրան իբրև ասպացույց հիշենք 9-րդ դարում արաբական ոստիկան Բուղայի դրդմամբ իր եղբորն սպանած Համամ Արևելցու շարականը, որի մեջ արտահայտված է նրա ասպաշխարանքը.

Արք անօրէնք կոչեցին զիս հաղորդիլ արեան մահու...

Մեծ են յանցանք իմ, տէ՛ր, զոր գործեցի յահէ մահու,

Հրամանաւ իսմայէլեան բռնաւորին

Երագեցի հեղուլ զարինն եղբաւրն...⁵

Նույնպիսի մոռյլ մի անցքի արտացոլում է և Ստեփանոսի ողբը: Շատ բան որոշակի չի ասված այնտեղ (հավանաբար ասված է եղել, բայց չի պահպանվել): Զբաղահայտված է մնում էլիսութուի ով լինելը. գուցե նա մոնղոլ մահմեդական է եղել, որի հետ, ինչպես այդ պարտուպատշաճ էր էլիսանության ժամանակներում բարձր դիրքի հասած հայ ու վրացի շատ իշխանավորների, Ստեփանոսի հայրը հարկադրված էր եղել կրկին ամուսնանալ՝ ամրապնդվելու համար «մեծ դիւանի» պաշտոնում: Այդ ամուսնությունն էլ, թերևս, առիթ էր տվել արյունոտ հետևանքների: Հարազատ մոր կենդանությանմբ ալլաղգի խորթ մայր ունենալու՝ քրիստոնյային անպատվաբեր ու հակաբարոյական վիճակը որդուն թշնամացրել է հոր հետ: Դեմ-հանդիման կանգնել են հայրը՝ անձնական բարօրության ու դիրքի «խոհեմ» ընթացքով, և որդին՝ քրիստոնյա մարդու և հարազատ մոր պատվի շահախնդրությամբ: Մենք չգիտենք նաև, թե

5 Տե՛ս Կ. Կ ո ս տ ա ն յ ա ն ց, Համամ Արևելցի, Վաղարշապատ, 1896, էջ 8:

ի՞նչ պարագաներում է, որ պարոնտեր Ստեփանոսը միտվել է սպանելու իր մայրացուին: Ողբագրի այն ասածը, թե՝

Բարբանջեալ բարձին ղխելքըն խիկարին,
Նստուն սպանանել ղիւր մօրուն, հօր աչից հանին,—

շատ է ընդհանուր ու անորոշ և չի բացում կատարվածի զաղանիքը: Ուլքե՞ր են եղել Ստեփանոսին ու նրա հորը խելքամաղ անողները՝ հնարավոր չէ կռահել: Ողբասացի ցասումը, իսկապես, նրա՛նց ղեմ է ուղղված: Նրա՛նք են մեղսագործները և ոչ թե որդին կամ սրան մահապատժի ենթարկելու հրաման արձակած հայրը: Եվ ողբի սկիզբը Ստեփանոսին արգարացնելու համար է գրված: Առաջնորդվելով «հանդերձայ» կյանքում «այն ծածկագիտին» պատասխան տալու հավատքով, այն զաղափարով, թե, ինչպե՞ս Ֆրիկը կասեր,—

Յերկու դիմաց ինք պարտական,
Մէկ՝ աստէնիս, մէկ՝ անդէնին⁶,—

հեղինակը էլխութլուին սպանելու մեղքի ծանրությունը, ինչպե՞ս նկատեցինք, ղնում է նրանց վրա, որոնք Ստեփանոսին մղել են շարագործության:

Զափաղանցած չենք լինի, եթե ասենք, որ ողբում զուսպ սեր է արտահայտված «աստնւորի»՝ կյանքի հանդեպ: Կյանքը համեմատված է դրախտի հետ, որից ղրկվում է հերոսը:

Աղամն՝ առաջին ստեղծուածն անեղին,
Պատրանօք շարին ի դրախտէն հանեալ վանեցին:

Այս է, ղոր խաբեաց ղԱղամն և ասաց.
—Եթէ՛ կերիցես ի պըտղւոյն՝ դո՛ւ լիցիս աստուած:

Ողբն աչքի է ընկնում հորինվածքի պարզությամբ ու բնականությամբ, ժողովրդական մտածելակերպով: Իբրեւ գրական տեսակ այն որքան էլ համասնման է 15—17-րդ դարերում ստեղծված ուսումնական թեմայով մյուս ողբերին, այնուամենայնիվ, նաև տարբերվում է նրանցից կյանքի զեղարվեստական դրսևորման մի կարևոր առանձնահատկությամբ: Մինչդեռ նրանցում իրադարձությունները վերարտադրվում են ընդհանուր նկարագրությամբ, իրենց համայնապատկերով, և առանձին հերոսները, գրեթե, տեղ չունեն,— «Տաղ

⁶ Յ ր ի կ, Դիւան, էջ 426:

տէր Ստեփանոսինը», ընդհակառակը, Թլկուրանցու «Տաղ քաջի
Լիսպարտինի» նման, իրականությունը պատկերում է գլխավորապես
մասնակի անձանց գործողութիւնների միջոցով, ընդ որում մեր
ողբերին այնքան հատուկ հուզականութիւնն այստեղ կատարվածի
առթիւ հեղինակի արտահայտած քնարական շեղումներով, շեշտ-
ված գնահատումներով ու խորհրդածութիւններով չի պայմանա-
վորված միայն, այլև հերոսների հոգեվիճակների բացահայտմամբ:
Վիպական պատումը ներծծված է և՛ գործող անձանց, և՛ ողբասա-
ցի անսքող հուշվերով, որ հայտարարն է այն բանի, թե պատկեր-
վող անցքը ինչքան խորն է վերապրել հեղինակը:

Անկասկած է, որ Ստեփանոսի մասին ողբում հերոսները
դեռևս հեռու են բնավորութիւն և անհատ լինելուց, նրանց ա-
ռանձին հոգեվիճակները դեռ չեն հանգում անհատական հոգեբա-
նության, բայց մյուս ողբերի նկատմամբ այդ երկի առավելութիւնն
այն է, որ այդտեղ դեպքերը ներկայացվում են մասնակի հերոս-
ների, նրանց արարքների և հուշերի պատկերմամբ, թեև, նորից
ենք նշում, դեռ չի հայտնաբերված բնավորութիւնը, գեղարվես-
տական և մարդկային անհատականութիւնը, որը, ինչպես հայտնի
է, ուսուցիչական գրականութեան նվաճումն է:

* * *

«Տաղ տէր Ստեփանոսին» երկի հուզական հագեցվածութիւ-
նը պայմանավորված է նրա վիպական կողմի դրամատիկ լարվա-
ծութեամբ, հերոսների կարճ, բայց ազդու խոսքով և հեղինակի քնա-
րական շեղումներով: Ողբասացն առանձնակի ուշադրութիւն է
դարձրել մարդկային ներաշխարհը բացահայտելուն:

Ահա Ստեփանոսի հայրը: Առանց այն էլ հոգեխռով ու տանջալի
սպրումներ են համակել նրան, մինչ բանսարկուները նրան մղում
են ոճրագործութեան: Վարպետութեամբ է զբօղած աստիճանաբար շար
մարդկանց սլահանջին համակերպվող հոր հոգեվիճակը:

Դեռևս կնոջ՝ էլիսովուի, կորստյան մեծ վշտի մեջ է նա, բայց
տաքնապով զուժում են, թե որդին՝ այժմ էլ գալիս է նրան սպա-
նելու: Դրանք նրա սլարոնտեր որդու թշնամիներն են. հույս ունեն,
որ դատավոր հայրը կպատժի նրան: Այնպես են հայտնում լուրը,
որ, կարծես, իրենք մտահոգված են «մեծ դիւանի» կյանքի համար:
Բայց վերջինս, որքան էլ վշտացած որդու արարքից, այնուամե-
նայնիւ, սիրում է նրան

Գերեցաւ դերին, չհաւատայր բանին.

— Մի՛ դիս ձեռնամուխ առնիցէք, այն է իմ որդին:

Անակնկալ պատասխանի վրա զարմացած և չկոահելով «օրենքի» մարդու վարանման բուն պատճառը՝ բանսարկուները ջանում են հանգստացնել նրան. թող ինքը նեղություն չթաշի, թող իրենց հանձնարարի, իրե՛նք կսպասեն Ստեփանոսին, և հայրն ամենևին էլ չի վարկաբեկիլի.

— Տո՛ւր ի մեզ, զի սպանցուք այսօր քո զորդին:

Նրանք չեն ըմբռնում, որ դատավորի մեջ դեռ ուժեղ է հայրական սիրտ զգացումը:

Առայժմ հոր հոգում կռւում են մարդն ու իշխանավորը, և առաջինը նկատելիորեն զորեղ է երկրորդից: Դեռևս նա համառում ու հրաժարվում է անմարդկային սպահանջը կատարել, տառապում ու լուռ լալիս է որդու բախտի համար.

Դողաց վերըստին, լայր սիրտն ի փորին.

— Քահանայապետ է, — ասէր, — կարգէն պատկառիմ:

Բանսարկուներին հայտնի է դառնում, որ այդ ձեռով Ստեփանոսից վրեժ լուծելն անհնարին է: Եվ ահա երևան է դալիս վերջին միջոցը.

— Եթէ ո՛չ տալցես մեզ հրաման՝ մեռցի՛ս ընդ նրմին:

Այսինքն՝ սպանիր, որ չսպանվես: Ի վերջո օտարին ծառայադրված մարդու մեջ հաղթում է մորթապաշտությունը. հայրը նախընտրում է դավաճանել խղճին և որդուն հանձնել նրա թշնամիներին հաշվեհարդարին:

Դաշն եղեալ բանին՝ վրճիւրն հատին:

Ասէր. «Դո՛ւք տաջիք պատասխան այն ծածկագիտին»:

Ողբասացը ժլատ, բայց մեծիմաստ տողերով կարողացել է բացահայտել հոր ծանր ապրումները, նրա հոգեկան դրաման: Ի տարբերություն միջնադարյան շատ վիպական ստեղծագործությունների հերոսների, որոնք հինց սկզբից կա՛մ անբիժ բարությամբ, կա՛մ էլ անխառն չարությամբ են օժտված, նրան հատուկ է հակասականությունը: Նա «ի ծնե» չար չէ, այլ աշդպիսին է դառնում բարդ տատանումների ճանապարհով:

Տպավորիչ է առանձնապես Ստեփանոսի մայրը:

Գիտենք, որ միջնադարում կինը հաճախ դիտվում էր որպես թուլասիրտ, թուլամիտ ու բազմադեմ մի էակ և այդ այն պատճառաբանությամբ, թե համաձայն աստվածաշնչյան ավանդության՝ նախամայր Եվան, ըմպելով «յիմարութեան» և «մոռացութեան» գինին, թուլություն էր ունեցել ուտելու արգելված պտուղը և պատճառ էր դարձել, որ մարդը զրկվեր առասպելական դրախտի բնակիչ մնալու հաճույքից: Հնօրյա գրականության էջերը գինու և կնոջ մասին երբեմն լի են պարսավական ու անողոր դատողություններով: Բայց երբ դրողը լանց էր առնում դրախտ կորուսչալի սխեման, առաջնորդվում կյանքի պատկերներով և մարդասիրական մոտեցումով, նկատի առնում տառապող ու հայրենասեր, բազմաշնորհ և մեծ սիրո ընդունակ կանանց, — գրականության մեջ երևան էին գալիս այնպիսի հրապուրիչ կերպարներ, ինչպես Փառանձեմը՝ Փալստոսի, Սաթենիկը՝ Խորենացու, նախարարների կանայք՝ Եղիշի մոտ, Կոստանդին Երզնկացու, Հովհաննես Թլկուրանցու և Հովասափ Սեբաստացու քնարական հերոսուհիները, նաև Ստեփանոսի մայրը այս ողբում:

Սա ուժեղ և համարձակ կին է, հանուն ճշմարտության ու հաշվեհարդարի՝ աստծու վրեժխնդրությունը հայցող: Անպատում վիշտ կա նրա լացում, որ անդարձ կորստի ափսոսանք չէ միայն, այլև բողոք ու դժգոհություն բախտից: Նա մեկ ծնրադրում, բայց մեկ էլ ծառա է լինում երկնքի դիմաց, որովհետև զրկվել է իր հույս ու ապավենից: Ողբի այդ հատվածը ոգևած է իբրև տխուր մի բայաթի:

Լայր մայրն և ճըշէր, խընդրէր զիւր որդին,
Ողբայր, հառաչէր, գալարէր աղիքն ի փորին:

...Ծունր ածէր իւր մէրն դէմ արարողին.

— Աստուած, դու դիտես, որ էս մէկս, էլ որդի չունիմ:

...Հայէր ի յերկինս յոյժ արտասուագին.

— Արև՛, մի՛ ծագեր դու այսօր՝ շտեսնում զիմ որդին:

Համբարձեալ ըղձեռն դէմ արարողին,

Զգոգն արեամբ լըցեալ՝ և խընդրէր վըրէժ սպանողին:

7 Ճ-րդ դարի նշանավոր մատենագիր Ստեփանոս Սյունեցու սպանության գեպրի մասին պատմելիս՝ Մ. Կաղանկատվացին ևս գործ է ածում նույնպիսի մի դարձված՝ «ղզոգն արեամբ լի» («Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», Մոսկվա, 1860, էջ 256):

Թվում է՝ մայրը հավատում է խոսքի ու անհծքի թովիչ զորութ-
յանը, համոզված է, որ իր պաղատանքով պիտի պատժվեն որդուն
սպանողները: Սպանված որդուն, արեին ու աստծուն ուղղված հե-
տորական դիմումները նրա խոսքին տալիս են անկեղծ հուզականու-
թյուն: Ստեփանոսի մայրը որդուն կորցնելու անփարատելի կսկծից
բանահյուս դարձած վիպական ժամանակների մի եղերամայր լինի
կարծես, որ մարմնական ու հոգեկան անսահման տառապանք է
ասրում: Նրա լացի պատկերը երգի ամենաազդու կտորն է, ճարտա-
սանական արտահայտությամբ՝ նրա՝ «կրից տեղին»:

Ողբում Ստեփանոսն ինքն իր անունից երբեք հանգես չի դա-
լիս, ոչ մի անգամ չի լսվում նրա ձայնը, բայց հեղինակը կարողա-
ցել է նրան ճանաչելի դարձնել ինչպես մոր լաց-գովասանքի, այն-
պես էլ իր քնարական շեղումների միջոցով: Այդ հատվածներում
մասամբ բացվում է հերոսի «կենսագրությունը», գծվում նրա դիմա-
նկարը: Ողբասացը ցանկացել է իրեն ունկնդիր «եղբարյ» սիրելի
դարձնել Ստեփանոսին: Եվ խոսք ու համեմատություն չի խնայված
նրան նկարելու առավել շքեղ, նույնիսկ արեւելյան գունագեղու-
թյամբ:

Ձայն բոլոր երեսն տէր Ստեփանոսին

Որպէս թէ լուսին էր բոլորած ի տասնուհինգին:

Ձայն ծով-ծով աչերն տէր Ստեփանոսին

Որպէս թէ կանթեղ էր, վառած ի մէջ տաճարին:

Ձայն կամար ուներն տէր Ստեփանոսին

Որպէս թէ կամար էր քաշած աւազ խորանին:

Ստեփանոսի արտաքինի այս գովերգումը, եկեղեցական ասորի-
բուտների մեղմ շաղախով հանդերձ, անվիճելի հարադատություն
ունի ժողովրդական բանարվեստին: Հերոսի մարմնական բարեմաս-
նությունների թվարկումը հեղինակը կատարել է այն նպատակով,
որպեսզի ցույց տա մահվան բերած ավերքը, մարդու առինքնող
շինվածքի խորտակումը: Կյանքի և մահվան այդօրինակ հանդիպա-
դրումը բնորոշ է նաև ժողովրդական վիպական երգերին: Թունա-
վորված Մոկաց Միրզայի համար, օրինակ, վիպերգում ասված է.

Թրջաւ բալակ աչքեր, կախաւ լամեն,

Թափաւ մըրուսեն,

Թափաւ մաւեր կարմիր երեսեն,

Թափալ բեղեր նաղիկ պրուկեն,
Թափալ դեղին ջուր սխալտակ լեշեն⁸:

Մահվան առաջ տեղի է տալիս նաև Ստեփանոսի գեղեցկու-
թյունը.

Թառմեցաւ ծաղիկն, էն վարդն ի թըփին:
Կարմիր ու սպիտակ իւր երեսն դարձաւ ի դեղին:

Ողբի եղրափակիչ տողերին հաջորդում է մի իմաստավոր տե-
սարան. արեածագին լացող մոր ձայնը վրդովել է նաև Ստեփանոսի
ծիու անդորրը. սա կենդանական բնազդով կռահում է տիրոջ գլխին
եկած փորձանքը: Մեծ վիշտը համակել է այդ բող—բաղավիին, որ
ծառա է լինում, կտրում շղթաները, դուփում ախոռի սալարկին: Նա
խոսում է ինչպես մի բանական արարած, խրխնջում է և աղիո-
ղորմ կանչում, որ բացեն դռները.

Խրխնջէր իւր ձին, այն բող-բաղաւին,
Կոխէր և կըտրէր զսխաւուն, սալարկն յախոռին:

Խօսէր մէկ աղին. «Բացէ՛ք դղըւընին,
Որ երթամ հասնիմ օգնական Սիւնեաց իշխանին»:

* * *

Ողբի գրական արժեքին ծանոթանալուց հետո անհրաժեշտ է
ուշադրություն դարձնել երկու կարևոր հարցի. ո՞վ է նրա հեղինակը,
սլատմական ի՞նչ դարաշրջանի հետ է կապվում նրա բովանդակու-
թյունը: Բանն այն է, որ ձեռագրերում բացակայում է հեղինակի
անունը, և չի ակնարկվում որևէ ժամանակ ու թվական, իսկ սլատ-
մագիտական հայտնի աղբյուրները չեն պարունակում որևէ վկա-
յություն՝ անկասկած նշանավոր եղած նրա հերոսի անձնավորու-
թյան և ղոհվելու հանդամանքների վերաբերյալ, որը յուրովի
կնսպաստեր ի հայտ բերելու ողբանացին: Բայց ողբը որոշ կովան-
ներ է ընձեռում գեթ մոտավոր կերպով որոշելու արտացոլված ժա-
մանակը և ենթադրություններ անելու հեղինակի ով լինելու մասին:

Այնտեղ հիշվում է ինչ-որ Սյունյաց բերդ, հերոսը ևս համար-
վում է Սյունյաց իշխան և պարոն, տեր և քահանայապետ, իսկ օրի-
նականերից հնագույնի խորագրում՝ Սյունյաց եպիսկոպոս: Հերոսի

⁸ «Հաղար ու մի խաղ», առաջին հիսնյակ, կաղմեցին՝ Կոմիտաս վարդապետ
և Մանուկ Աբեղյան, երկրորդ տպագրություն, Վաղարշապատ, 1904, էջ 64:

Ստեփանոս անունը (աշխարհիկ անունը՝ Սուլթանշահ⁹) շատ բնորոշ է Սյունիքի Օրբելյան տոհմին. 13—15 դարերում այդ անունն են կրել հիշյալ տոհմի աշխարհիկ և հոգևոր մի քանի ներկայացուցիչներ, որոնցից ոչ մեկը, սակայն, չի նույնանում ողբի հերոսի հետ: Բայց վերջինիս պատմական անձնավորութուն լինելը կասկած չի հարուցում, մանավանդ որ երկում նրա մասին ասված է.

Թաղուր էր թախթին ացն Սիւնեաց բերդին,
նա զհուրմն ըռաւան կու վարէր զաւետարանին:

Ուրեմն իշխանական նրա նստավայրը եղել է Սյունյաց մի բերդ: Բերված երկրորդ բանատողը վկայում է, որ նա իր իշխանությունն ու օրենքը («հուրմն») վարել է ավետարանի ոգով («ըռաւան զաւետարանին») կամ ըստ միջնադարի քրիստոնեական ըմբռնման՝ դործել է ճիշտ ընթացքով:

Ստեփանոսի անցյալի մասին ևս ակնարկ կա. հեղինակային խոսքում վերհիշվում է, որ նա մի ժամանակ Թավրիզում ծառայելիս է եղել հեծելազորում.

Թավրէզ քաղաքին զարդ էր հեծելին...

Այդա ողբի եղբայրակիշ տան մեջ նշվում է Եղեղյաց ձորը («Եղեղեց ձոր»)՝ անկասկած հերոսի հայրենական գավառը, ուր հայիսկոպոս ու իշխան է եղել նա, ուր ապրելիս է եղել նրա մայրը: Այդպիսով երկում արտացոլված միջավայրը Արևելյան Հայաստանն է, ավելի կոնկրետ՝ Պարսկաստանին սահմանակից Սյունյաց նահանգի Վայոց ձոր գավառը՝ Եղեղնաձորը, և մասամբ Ատրպատականի Թավրիզ քաղաքը՝ ավելի վաղ անցյալի համար:

Հարց է ծագում. ինչպե՞ս էր պատահել, որ ղինվորականի ուղին ընտրած Ստեփանոսը հետագայում դարձել էր հոգևորական, ի՞նչ հանդամանքներ էին ստիպել հեծելազորայինին մտնելու եպիսկոպոսի դերի մեջ: Դիտված է, որ մոնղոլական տիրապետության ժամանակներում և ավելի ուշ հայ եկեղեցու պաշտոնյաները վայելում էին օտար նվաճողների հովանավորությունը, օգտվում որոշակի իրավունքներից: Եկեղեցական կալվածները հիմնականում

⁹ Հմմտ. բնագրի 54-րդ տողի հետ: Ի դեպ, 1423 թ. դրված մի հիշատակարանում հիշվում է ինչ-որ «տէր Սուլտանշահ», թաղված Վայոց ձորի Բերդավանք գյուղի անապատում («ի յանապատի վանք»): Նույնը չէ՞, արդյոք, Ստեփանոս-Սուլթանշահ հայիսկոպոսի հետ («Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ա. կաղմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1955, էջ 301):

հարկման ենթակա չէին, թեև պետական հարկահանները երբեմն ոտնահարում էին նաև այդ արտոնությունները: Հոգևոր տերերի ունեցած իրավունքները, բնականաբար, հրապուրում էին հայ աշխարհիկ ֆեոդալներին, ուրոնց նկատմամբ օտար տիրապետողները գործադրում էին նրանց իրավունքների սահմանափակման և տիրույթների բռնագրավման քաղաքականություն: Եվ ահա 14—15-րդ դարերում խոշոր շափերի է հասնում մի երևույթ. հայ իշխանական տների ներկայացուցիչներից շատերը, օտարազգի բռնակալների սեփականման և հարկման ախորժակից փրկելու նպատակով, իրենց ժառանգական կալվածները «վակֆ» էին անում (նվիրաբերում էին) եկեղեցական հաստատություններին, իսկ իրենք ընդունում հոգևոր կոչում՝ նոր ձևով սահպանելով իրենց սեփականատիրական իրավունքը: Ինչպես դիպուկ կերպով նկատել է պատմաբան Լ. Խաչիկյանը՝ «Կյանքի է կոչվում սոցիալական մի նոր տերմին՝ «պարոնտէր», որը հատկացվում է բոլոր այն հայ կալվածատեր-ֆեոդալներին, որոնք շարունակում էին իրենց ձեռքում պահել իրենց հայրենական կալվածքները, լինելով միաժամանակ և՛ «պարոն» (այսինքն՝ աշխարհիկ իշխան), և՛ «տէր» (այսինքն՝ հոգևոր առաջնորդ)»¹⁰:

Մեր համոզմամբ, աշխարհական պարոնից հոգևոր առաջնորդ դարձած Ստեփանոսի անցած ուղին պատմական նույն երևույթի հետ է առնչվում: Տեսանք, որ ողբում նրա մասին խոսվում է և՛ իբրև Սյունյաց իշխանի, և՛ իբրև եպիսկոպոսի (կամ քահանայապետի), ըստ այդմ էլ նա ներկայացվում է մերթ «պարոն», մերթ էլ «տէր» հարգական կոչումներով, այսինքն՝ «պարոնտէր»: Լինելով հայ իշխանական տոհմերից մեկի ներկայացուցիչ (ամենայն հավանականությամբ՝ Օրբելյան), հանուն հայրենական կալվածների անբաժան տիրակալության՝ նա երիտասարդ հասակում համակերպվել է հոգևորականի սքեմ կրելու և եպիսկոպոսի դիրքում մնալու՝ երբեմնի դինվորականին այնքան խորթ պարտիքին:

Ստեփանոսն ասլրած պիտի լինի 14-րդ դարում, իսկ ողբը գրված ոչ ուշ, քան մինչև 15-րդ դարի սկզբները, որովհետև ողբի օրինակներից հնագույնը (ձեռ. № 3884, էջ 139ա—140բ) 1461 թ. ընդօրինակություն է, թերի մի բնագիր՝ ապացույց այն բանի, որ ամբողջական ողբն այդ թվականից շատ ավելի վաղ է ստեղծվել:

¹⁰ «ԺԾ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Բ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1958, Ներածություն, էջ LXIV:

Համենայն դեպս, բավական երկար ժամանակ էր հարկավոր, որ-
պեսզի ձեռագիր ժողովածուն երում արտագրվելու ճանապարհով
այն կրճատվեր ու այդքան պակասավոր դառնար:

* * *

Նույն ժամանակահատվածում էլ սկսեց է որոնել ողբի հեղի-
նակին: Կասկածից չէր է, որ նա Սյունիքի հետ կապված ստեղծա-
գործող է հղել. ողբում անդրադարձված գործողության տեղանքը
մատնում է և նրա հեղինակի որտեղացի լինելը, նրա բնաշխարհը:
Երբ գրական որևէ ստեղծագործության պատկանելության մասին
բացակայում են ստույգ տվյալները, ուրիշ կողմերին առնթին՝ կա-
րևորություն են ստանում նաև նրա ձևական մոմենտները, եթե
նրանք նպաստում են հարցի պարզաբանմանը: «Տաղ տէր Ստեփա-
նոսին՝ Սիւնեաց հսկիսկոսին» երկի համար մի այդպիսի ձևական,
բայց կարևոր հատկանիշ է տաղաչափությունը¹¹: Նրա յուրաքան-
չյուր տան առաջին՝ 10-վանկանի տողը կաղմված է յամբ-անա-
պեստյան երկու անգամից (5—5), իսկ երկրորդ՝ 13-վանկանի տո-
ղում նույն հնգավանկ անգամների միջև կրկան է գալիս նաև մեկ
անսպաս (5—3—5). օրինակ՝

— Բա՛րձ դու ի կենաց զմայրն ամէն չարեաց,
Մերժեա՛ ի կենաց զէլիսույուն, լե՛ր երկայնակեաց:

Այս դեղեցիկ և յուրահատուկ շափը բովանդակ հայ բանաս-
տեղծության մեջ սակավագույն է: Առաքել Սյունեցու՝ թվով 11
քերթվածներից¹² բացի, այդպիսի տաղաչափությամբ մեղ հայտնի
է միայն 7 գործ, բոլորն էլ գրված ավելի ուշ¹³: Այս ստեղծագործու-
թյունները, ճիշտ է, գալիս են ապացուցելու, որ ոտանավորի նշված
շափը հատուկ է ոչ միայն Սյունեցուն, բայց և փաստ է, որ այն ա-
մենից առաջ և ավելի դրսևորվել է նրա մոտ, մի բանաստեղծ, որի
գրական հարուստ ժառանգությունը Բրյուսովի հիացմունքին արժա-
նացած միջնադարյան հայ քնարերգության ձևերի բաղմադանու-
թյան վառ վկայություններից է: Իրավացի էր բանասեր Մ. Պոստուր-

11 Չափի մասին տե՛ս Ա բնագրի ծանոթագրությունը:

12 Մ. Պոստուրյան, Առաքել Սյունեցի և իր քերթվածները, Վենետիկ, 1914, տե՛ս
Գ, Բ, Ժ, ԺԱ, ԺԴ, ԻԲ, Լ, ԼԱ և ԼԲ համարակալումով բանաստեղծությունները, մա-
սամբ՝ Ե քերթվածը, նաև անտիպ «Տաղ Ղաղարու յարութեան» (ձեռ. № 2672, էջ
230ր—232ա) և «Մեծի չորեքշաբթի» (ձեռ. № 425, էջ 208ա) քերթվածները:

13 Տե՛ս Ա բնագրի ծանոթագրությունը:

յանը, երբ գրում էր, թե «5—5, 5—3—5 չափը եղական է Սյունե-
ցուն»¹⁴:

Քննվող ողբի և Սյունեցուց վկայակոչված քերթվածների միջև
նկատելի են բանաստեղծական ձևի նաև այլ ընդհանուր կողմեր.
քերթվածներում ևս տողերը մեծ մասամբ ավարտվում են ին հան-
գով, տների սկզբնատառերը, բացառությամբ երկուսի («Տաղ Ղա-
ղարու յարութեան» և, ըստ Պոտուրյանի հրատարակության, իՅ
քերթվածները), կազմում են ակրոստիք՝ հոդելով կա՛մ հայերենի
այբուբենը (ԼԱ քերթված), կա՛մ այբուբենն ու հեղինակի անունը
(Գ, Ե, Թ, Ժ, ԺԱ քերթվածներ), կա՛մ հեղինակի անունը (Լ քերթ-
ված), կա՛մ էլ հեղինակի անունն ու բանաստեղծության խորագիրը
(«Մեծի չորեքշաբթի» և ԻԹ քերթվածներ):

Սակայն ամենազլխավորը, որ Ստեփանոսի ողբն աղերսում է
Սյունեցու ստեղծագործության հետ, մարդկային ասլորումների ու
մտորոմների բանաստեղծական վերարտադրման համանմանու-
թյունն է:

Ահա թե ինչպես է ներկայացված պատվիրանազանց Եվայի
ողբալի վիճակը «Վասն նախնեացն Ադամայ և Կնոջն» քերթվա-
ծում.

Ղօղանջեալ նորին ընդ ուտել պըտղին,
Հառաչմամբ գոչէր մորմոքեալ իւր սիրտն ի փորին:

Ծիչ բարձեալ ուժգին կըսկըծմամբ իլին,
Լեալ արենճախախ, փետտելով զհերսն իւր ցաւագին: (Ժ
քերթված)

Սրան բացահայտ նմանութուն ունեն ողբի հետևյալ տողերը.

Լայր, խանդաղատէր սըրտիկն ի փորին,
Պաղնէր և զընէր արիւնոտ զերեսն յերեսին:

...Լայր մայրն և ճըչէր, խընդրէր զիւր որդին,
Ողբայր, հառաչէր, գալարէր աղիքն ի փորին:

Ահա և մի երկատող Սյունեցու մեկ ուրիշ քերթվածից.

Այլ մայր միածնին կայր ընդդէմ խաչին,
Լայր ողորմագին և ողբայր զիւր աստուածորդին: (ԻԹ
քերթված)

¹⁴ Ս. Պոտուրյան, Առաքել Սյունեցի և իր քերթվածները, էջ 5:

Զնայած առդրված երեք հատվածներում էլ տարբեր է ողբանյութը (մեկում օձից խաբված Եվայի տվյալտանքն է ներկայացված, երկրորդում՝ որդեկորույս իրական մոր հառաչն ու լացը, երրորդում՝ ավանդական տիրամոր մորմոքը խաչված Քրիստոսի վրա), նրանք նույնիսկ սակավ բառերով են համընկնում (լայր, ողբայր, սիրտն ի փորին, ճիչ-ճչեր, հառաչամբ-հառաչէր), բայց ներքին տրամադրությունը, հուղական ատաղձը երեքում էլ նույնն է։ Բանաստեղծական արենակցությունը նրանցում այնքան որոշակի է, որ թվում է, թե նրանք նույն գրչի արդասիք են։ Ի՞նչ քերթվածի հետևյալ բանատողերի՝

Մի՛ ծագեր, արփի՛, զարեգակդ յերկրի,
Որ այսօր ըզլոյս իմ աչացս՝ մերկ ի խաչ տեսի,—

միտքը համարյա նույնությամբ արտահայտված է ողբում՝ Ստեփանոսի մոր համար.

Հայէր ի յերկինս յոյժ արտասուագին.
— Արև՛, մի՛ ծագեր դու այսօր՝ շտեսնում զիմ որդին։

Ողբի ինչ-ինչ հատվածներին հարադատ այդ կարգի այլ օրինակներ ևս կարելի է վկայակոչել Սյունեցու քերթվածներից, բայց բավարարվենք բերվածով։

Կարևոր է նաև հետևյալ քերականական առանձնահատկությունը։ Սյունեցին, նախադասություններ կառուցելիս, հաճախ հարաբերական դերանվամբ ենթական հանդես է բերում ոչ թե ուղղական, այլ զուր (հայցական) ձևով։ Այս երևույթը, ինչպես նկատել է բանասեր Հ. Ն. Տեր-Ներսեսյանը, մասնավորապես ականհայտ է «Դրախտագրքում»¹⁵։ Սյունեցին կազմում է այսպիսի վերջադաս երկրորդական նախադասություններ. «Զոր աստ ոչ գոյ», «զոր է յօգուտ ձեզ», «զոր քաղէ զամենեսեան» և այլն։ Նույն բանը երևան է եկել նաև ողբում.

Այս է, զուր խաբեաց զԱդամն և ասաց...

Ողբի տաղաչափական, գեղարվեստական-պատկերավորման և քերականական նշված առանձնահատկությունները, այդպիսով, որոշ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ նրա հեղինակը, թերևս, Առա-

¹⁵ Տե՛ս Առաքել Սիւնեցի, Դրախտագիրք, հրատարակեց Հ. Ներսես Տեր-Ներսեսյան, Վենետիկ, 1956, էջ 45։

քել Սյունեցին է, որի գրական գործունեության ամենաբեղուն շրջանը, համաձայն մեզ հասած տվյալների, համընկնում է 15-րդ դարի առաջին տասնամյակին:

Բ

15-րդ դարում, ինչպես և հետագայում ստեղծված մի քանի ողբեր դեպքերի ընդգրկումով և դրանց կիսազեղարվեստական վերարտադրումով շատ են նմանվում չափածո հիշատակարանների: Այդպիսին է և Գրիգոր Խլաթեցու «Յիշատակարան աղէտիցը», որ շնորհիվ իր պարունակած պատմական ստույգ տեղեկությունների՝ վաղուց արժանացել է հայագետների ուշադրությանը:

Խլաթեցին ապրել է մոտ 76 տարի: 1415 թ. Երուսաղեմում օրինակած Հաճախապատում ճառերի հիշատակարանում նա իրեն ներկայացնում է իբրև 66-ամյա աբեղա¹⁶: Ըստ այդմ նրա ծնունդն ընկնում է 1349 թ.: Մենզավայրը Խլաթ քաղաքն է, որից և ստացել է իր Խլաթեցի անվանումը, իսկ հոր՝ Ծերի անունով մականվանվել է նաև Ծերենց (մոր անունը եղել է Խոյանդ): Առաքել Բաղիշեցին նրան կոչում է Բղնունի՝ Բղնունյաց գավառից լինելու համար:

Խլաթեցու ուսումնառության վաղ տարիների վերաբերյալ որևէ տեղեկություն մեզ չի հասել: Նրա կանոնավոր կրթության շրջանն սկսվել է Արծկե քաղաքի մոտ գտնված Յիսնավանքում (այժմ ծովամույն), որ հիշվում է և Դաստակի կամ Ստեփանոսի ուխտ անուններով: Բաղիշեցին այդ առթիվ գրում է. «Էր սնեալ և վարժեալ ի գործ քահանայութեան առ սուրբ ճգնաւորի միոյ՝ Վարդան կոչեցեալ... առ նմա կեցեալ ամս վեց»¹⁷: Այս վեց տարին նախորդել են 1378 թվականին, երբ Խլաթեցին, «հարկեալ յուսումնասէր եղբարց», գնում է «առ մեծ վարդապետն Յոհաննէս Որոտնեցի՝ մականուն Կախիկ... և ութն ամ վարժեալ և սիրեցեալ ի նմանէ...»¹⁸: Տաթևի քարձրագույն դպրոցի հիմնադիր Որոտնեցին այդ տարիներին գործում էր Սյունյաց Երնջակ գավառի Ապրակունիսի վանքում, ուր և նրան աշակերտում է Խլաթեցին՝ ուսումնակից ունենալով Գրիգոր Տաթևացուն (1346—1409):

¹⁶ «Զի ԿԶ [66] ամաց ևմ ես ու ևԸ [48] տարւոյ աբեղայ», — գրում է նա (ձեռ. № 8775, էջ 315ա):

¹⁷ «Հայոց նոր վկաները», աշխատության մ. 2. Մանանդյանի և 2. Աճառյանի, «Վաղարշապատ, 1903, էջ 264:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 265:

1386 թ. հունվարին մեռնում է Որոտնեցին: Նույն թվականին հյուսիսից Ոսկե հորդայի զորքերի մուտքն Անդրկովկաս, ապա և Թամուրի առաջին արշավանքը (1387—1388 թթ.) իլաթեցուն առժամանակ զրկում են ուսումը շարունակելու հնարավորությունից: Մահվան երկյուղից նա, հավանաբար, որոշ ժամանակ թափառել է այս ու այն կողմ: Գուցե այդ թափառումների ժամանակ է, որ արեղա իլաթեցին այցելել է Գեղարդ՝ Մխիթար Այրիվանեցու դամբանին: Այս մասին տեղեկանում ենք նրա չափածո մի գործից, ուր հեղինակը, բացի ընթերցողին Այրիվանքից և Մխիթարի գանձերից իր ստացած տպավորություններին հաղորդակից դարձնելուց, նաև պատկերում է Լանկ-Թամուրի ասպատակությունների հետևանքները¹⁹: Այցելութունը տեղի է ունեցել հարյուր տարի անց այն բանից, երբ Այրիվանեցին գրել կամ, ըստ անվանի բանասեր Գարեգին Հովսեփյանի, ի մի է հավաքած եղել իր գանձերը²⁰: Գանձասաց և ժամանակագիր Այրիվանեցու մահը բանասերը ենթադրում է 1289—1291 թթ.²¹: իլաթեցու նշված երկը պարունակող զրչագրում եղած մի նկատողությամբ ճշմարտվում է, որ Մխիթարի գանձերը գրվել կամ ի մի են հավաքված եղել 1286 թ.: «Տէր Մխիթարն,—կարդում ենք այնտեղ,—ի Զլե [1286] թըւին ասացեալ էր զիւր բանսն: Եւ Գրիգոր վարդապետն ի ՊլՁ [1387] թվին հանդիպեցաւ նորա բանիցն: ՊլՁ [1387]»²²:

Ուրեմն իլաթեցին Գեղարդում եղել է 1387 թ. և այնտեղ էլ առիթ ունեցել ծանոթանալու արդեն Մխիթարի գանձերի հավաքածուին (նրա ընտիր գանձերը իլաթեցուն հայտնի էին դրանից քսանվեց տարի առաջ, 1360-ական թթ. սկզբներին, երբ նա մոտ 11—12 տարեկան էր): Առաջ անցնելով ասենք, որ իլաթեցին հետագայում Թովմա Մեծոփեցու և նրա երեք աշակերտների պատվերով հավաքել է Այրիվանեցու և մյուս հեղինակների գանձերը և կազմել

19 Զեոագիր № 6529: Ըստ անվանի հայագետ Գ. Հովսեփյանի ենթադրության, ձեռագրի գրիչը, թերևս, իլաթեցին ինքն է (տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Մխիթար Այրիվանեցի, նորագույն արձանագրություն և երկեր, Երուսաղեմ, 1931, էջ 6): Մեղ չետաքթրող գործն անխորադիր է, բունում է ձեռագրի 4բ—6բ էջերը: Նրա սկզբի մասից շուրջ 32 տող բերված է Գ. Հովսեփյանի նշված աշխատության մեջ (էջ 6), իսկ պատմագիտական արժեք ներկայացնող բաժինը տե՛ս Լ. Ս. Խաչիկյանի «ԺԺ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ»-ի Ա. մասում, էջ 286—288:

20 Գ. Հովսեփյան, Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 6:

21 Նույն տեղում, էջ 15:

22 Զեո. № 6529, էջ 4բ:

«Գանձարան» կոչված ժողովածուն²³։ Այս առթիվ նույն Բաղիշեցին գրում է. «Այլ և ժողովեալ զյառաջասացեալ զանձերսն յառաջին վարդապետացն՝ զոր անընդունակ և անպէտս անկեալ կայր, և սրբագրեալ ճարտարաբանեաց և արար զգիրս գանձարանին, տալով և մեղեդով...»²⁴։

1389 թ. Վասպուրականի Քաջբերունյաց գավառի Սուխարա (Խառաբաստ) վանքի վարդապետական դպրոցում հաստատվում է Սարգիս Սորբեցին, որ մինչ այդ ուսուցչապետ էր եղել Աստապատի վանքում²⁵։ Խլաթեցին տաս տարի աշակերտում է նրան և ստանում վարդապետական աստիճան («ընկալեալ ի նմանէ զաստիճան վարդապետութեան»²⁶)։ Թե ստուգապես որ թվերին են ընկնում այդ տարիները՝ մեզ անհայտ է. Խլաթեցու ձեռքով գրված մի հիշատակարանից պարզվում է, որ նա 1400 թ. դեռ էլի մնում էր «առ ոտս երջանիկ և բարեբարոյ, հանդարտ և հմտավարժ վարդապետի, ամենագով և հանճարեղ, գիտնական, իմաստնական և արդիւնական մեծանուն Սարգիս րաբունապետի»²⁷։ Հետագայում, Սորբեցու մահվանից շատ շանցած, Խլաթեցին վերադառնում է Յիպնավանք, ուր և մնում է մինչև իր վախճանը՝ ողջ ժամանակն ու եռանդը նվիրաբերելով գրչությանն ու ստեղծագործական աշխատանքին։ Ծերունական հասակում 1425 թ. նա նահատակվում է Բղնունյաց գավառ ներխուժած ոսթիկ քրդերի ձեռքով²⁸։

Բացի ձեռագրեր բազմացնելուց և գանձարան ժողովածուն կազմելուց, Խլաթեցին խմբագրել է հայսմավուրքը և գրել չափածո և արձակ մի շարք երկեր՝ գանձ, հանելուկ, ողբ, վկայաբանություն, խրատ, ճառ, ներբող, թուղթ, մեկնություն և այլն, որոնք դեռևս կարոտ են ուսումնասիրման։

* * *

«Յիշատակարան աղէտիցը»²⁹ Խլաթեցին գրել է 1422 թ. «Գանձարան» ժողովածուի ընդօրինակության առիթով։ Այդ երկն, իս-

23 Տե՛ս «Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ա, էջ 90—91։

24 «Հայոց նոր վկաները», էջ 267։

25 Թ. Մ և ծ ո փ ե ց ի, Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860, էջ 35—36։

26 «Հայոց նոր վկաները», էջ 265։

27 «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 629։

28 Տե՛ս Ղ. Փ ի ռ ղ ա լ ե մ յ ա ն, Նօտարք Հայոց, էջ 76։

29 Քննական-բաղդատական բնագիրը տե՛ս Լ. Խ ա չ ի կ յ ա ն, Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ա, էջ 272—286 (մեջբերումները կատարում

կայսր, ուտանալու տարեգրությունն է 1386—1422 թթ. Հայաստանում կատարված ռազմա-քաղաքական անցքերի: Պատկերված են հայ ժողովրդի շարակրթությունները, մասամբ անդրադարձված է նաև հարևան ժողովուրդների (վրացիներ, սլավոններ) ծանր կացությանը: Հեղինակը, իբրև ստուգապատում մի հիշատակագիր, գրառել է մոտ չորս տասնամյակի աղետավոր իրադարձություններ: Չնայած ժամանակագրական երկին հատուկ նպատակադրման՝ «Յիշատակարանը» տեղ-տեղ աչքի է ընկնում անկեղծ հուզականությամբ և գրական այլ արժանիքներով, թեև նման հատվածներ համեմատությամբ ոչ բանաստեղծական մասերն ավելի ընդարձակ բաժին են կաղմում: Հալածանք ու կոտորած, ավեր ու կողոպուտ, նեղություն ու տագնապ, — հա թե ինչով էր հատկանշվում Թամուրի ու Թուրքմեն տիրապետողների մարտամբոխ ժամանակի հայ կյանքը:

Ողբադիրը նախորդ ժամանակների հայ գրական մշակույթին, ինչպես երևում է՝ նաև սլաոմական ողբերին, քաջածանոթ է եղել: Այդ ծանոթությունը, անշուշտ, նպաստել է նրա գրական կաղմավորմանը և ստեղծագործության վրա թողել որոշակի հետքեր: Լինելով համեստ օժտվածության տեր ստեղծագործող՝ խլաթեցին «Յիշատակարան»-ի գեղարվեստական կողմին մեծ ուշադրություն չի դարձրել, ձգտել է յուրովսանն արտահայտել առաջադիր նյութը՝ հաճախ իր իմացած ստեղծագործություններից ինչ-ինչ կտորներ նույնությամբ կամ որոշ վերանայումով ներմուծելով սեփական երկ: Այդպիսի գեղերբում նա սոսկ նկատի է առել այն, թե վերցված կամ վերամշակված հատվածը համապատասխանում է, արդյոք, իր պատկերած իրադարձություններին: Այդ կերպ նա օգտվել է 12-րդ դարի հեկեղեղատի Նշանավոր գործիչ և բանաստեղծ Գրիգոր Տղայի «Մկրտիկ վերադարձի» Ծրուսաղենի» երկից: Չհաշված այն առանձին տուները, որոնք Տղայի ողբից ազդեցված են «Յիշատակարան»-ի հյուսվածքին, այստեղ հանդիպում ենք նաև մեկ ընդարձակ (95—146 տողեր) և մեկ համառոտ (147—150 տողեր) հատվածի³⁰, որ խլաթեցուց ոչ մի փոփոխության չեն ենթարկվել, և մի երրորդին՝

ենք ըստ այս տպագրի): «Յիշատակարան»-ի առաջին հրատարակությունը կատարված է Արիստակես եպ. Սեդրակյանի ձեռքով. տե՛ս «Աղբյուր» (ամսագիր), Թիֆլիս, 1889, № 11, էջ 127—133:

³⁰ Հմմտ. Գրիգոր Տղայի ողբի տպագիր օրինակի 1885—1944, 2007, 2014 և 2017—2018 տողերի հետ. տե՛ս Ed. Dulaurier, Recueil des historiens des croisades, I, էջ 304—305 և 306—307:

աննշան մշակումով: Իրողությունը տեսանելի դարձնելու նպատակով վերջինը հանդիպադրենք Տղայի երկի համապատասխան հատվածին.

«Յիշատակարան»

Մինչդեռ ի նոյն էաք սրգին,
Եկեալ եհաս մեղ ձայն գութին,
Թէ շարժեցաւ տունն խորազմին,
Առհասարակ ցեղ Թաթարին,
Ժառանգաւորք Սըմըրղընդին,
Օտար որդիքն Աբրահամին
Միահաղոյն յաշխարհս մըտին,
Յաթոռս Ատըրպատականին:
Առին աւար և գերեցին
Ձազգըս Պարսից և Հայ զարմին,
Տապալեցին 'ւ յատակեցին,
Անխայաբար խոցոտեցին,
Ձարըս սըրոյ ճարակ տըւին
Եւ ըզկանայսըն գերեցին...

(37—50)

«Ողբ ի վերայ առման
Նրաւաղեմի»

Մինչդեռ ի նոյն էաք սրգին,
Եկեալ եհաս մեղ ձայն գութին,
Թէ շարժեցաւ տունն Եսաւին,
Առհասարակ ցեղ Քանանին,
Ժառանգաւորքն Հագարին,
Օտար որդիքն Սառային
Միահաղոյն յերկիր մըտին,
Որ է նահանգըն Սուրային:
Առին աւար և գերեցին,
Ձորս ընդ ձեռամբն Անտիոքին*
Տապալեցին, յատակեցին
'ի անխնայաբար հըրդեհեցին...
Ձարըս սըրոյ ճարակ տային
Եւ ըզկանայսըն այրեցին³¹:

Ինչպես նկատելի է, ցեղերի, անձանց և վայրերի անունները փոփոխումով իրաբանորէն Սալահադինի արշավանքի մասին ասվածը վերածել է Թամուրի արշավանքի նկարագրության:

«Յիշատակարանն» սկսվում է այն ավերածությունների նկարագրությամբ, որ Ատրպատականում և Հայաստանում գործում են Ոսկե հորդայի խան Թոխթամիշի ուղարկած զորքերը: Այս հաջորդաբար սլատկերվում են Լանկ-Թամուրի երեք ծանր արշավանքները (1387—1388, 1393 և 1399—1402 թթ.), Թամուրյաններ Միրանշահի ու Շահրուխի և մյուս կողմից՝ Թուրքմեն Կարա-Յուսուֆի, սրա որդիներ Սպանդիարի ու Սքանդարի միջև ծավալված պատերազմները, որոնց հետևանքը, ինչպես ժամանակի գրիչներն են վկայում, լինում է մահ և գերություն, սով և սասանություն: Այդ անցքերի գրառումն իսկ տանջալի է եղել իրաբանորէն, որովհետև կատարվածին նա ծանոթ է եղել ոչ միայն ի լրո, այլև իբրև ականատես: Մի տեղ նա խոր վշտով խոստովանում է այդ.

31 Նույն տեղում, էջ 297—298:

Որ զըրէի զբանբա ողբիս,
 Եւ կըսկըծայր սիրտս ի փորիս,
 Ոչ հանդուրժեալ մըտաց խըղճիս,
 Զոր զըրեցի ես ի քարտիս,
 Քանզի ի մէջ էաք շարիս,
 Որ եկն եհաս մեր աշխարհիս,
 Եւս առաւել մերում ազգիս,
 Այս տառապեալ Հայոց տոհմիս... (424—431)

«Յիշատակարանը», այդպիսով, նաեւ իր՝ զրոզի և նրա բախտակիցների ավերված կյանքի ողբն է։ Այնտեղ կան կոտորածների, տվրածովյունների ու կոզսպումի՝ մեկը մյուսից ավելի աղետարշ պատկերներ։ Մտապատակների մեծաթիվ բանականներն ամալացնում են ամեն ինչ՝ իրենց ետեւում թողնելով միայն փլատակ ու մոխիր։ Ընդ որում միևնույն շենն ու բերդը, քաղաքն ու գավառը ոչ թե մի, այլ մի քանի անգամ են թարկվում են նրանց այցելությանը։ Խլաթիցին դիտել է տալիս, որ նվաճված վայրերում նեղությունն ընդհանուր է եղել և՛ մեծատունի, և՛ անպաշտպան աշխատավորի համար, տնկախ այն հանգամանքից՝ քրիստոնյա՝ է եղել նա, թե՛ նվաճողներին հավատակից իսլամ։

Այս ոչ միայն քրիստոնէին,
 Այլ ի տաճիկ աղղաց բնաւին,
 Զի հասարակ էր նեղութիւն... (151—3)

Կենդանի մնացածներից շատերը գերեվարվել են։ զրանք ևս դանապան դասի մարդիկ են՝ ընչազուրկ դարձած իշխանավորներ, վանական կրօնավորներ, տոհմիկ կամ աշխատավոր կանայք, ռամիկներ, որոնք բոլորն էլ, թալանված ու հացակարոտ, քշվում են այլ վայրեր, վաճառքի հանվում իբրեւ ստրուկներ կամ բռնի աշխատանքի տարվում, բայց ավելի հաճախ մեռնում՝ չդիմանալով դերուխտան տաժանքին։

Այս կամ այն նվաճողի մահվան դեպքը կամ ճակատամարտում կրած տարտությունը հիշատակելիս՝ ողբադիրն արտահայտում է ուրախության տրամադրություն, իսկ կատարվածը միամտաբար մեկնում իբրեւ նեղյալների հանդեպ աստծու գթաշարժության ու արդար գաղափարների արտահայտություն։ օրինակ՝ Թամուրի մասին զրում է, որ «սատակեցաւ յիւր աթոռին», իսկ Կարա-Յուսուֆի վախճանը պատկերում է այսպես։

Սատակեցաւ ըստ արժանին,
Խաղբ-խալտառակ, որպէս տեսին՝
Անկեալ յերկիր զպղծոյն մարմին,
Ուռեալ նեխաւ գէշ դարշելին.
Ագռաւք հանին զաշեր նորին: (282—6).

Սի ուրիշ տեղ գրում է.

Փա՛ռք աստուծոյ, զոր ինչ արար
Ընդ Թուրքմանի շարեացն յարմար... (319—320)

Աշխարհավեր անցքերը ևս բացատրված են ըստ քրիստոնեական մեղքի և պատժի ըմբռնման: Դրանք դիտվում են որպէս աստվածային պատասխան՝ անվամբ միայն քրիստոնյա մարդկանց «դատարկ» և «ամբարիշտ» արարքների, նրանց «բազմացող» մեղքերի:

«Յիշատակարան աղէտից» երկում խլաթեցուն մտատանջող գլխավոր հարցը իր ժողովրդի գոյության, նրա հարատեւման ու պատմական բախտի խնդիրն է: Նրա ժամանակ ևս ֆիզիկական բնաջնջման վտանգից և ապրուստի քիչ թե շատ տանելի պայմանների ձեռք բերելու հույսով՝ հայ բնակչությունը, առանձնապէս արհեստավորներն ու առևտրականները, հրաժեշտ էին տալիս իրենց հայրենական հարկին և գնում հաստատվում այլ կողմերում: Դեռևս 1393 թ. գրված չափածո մի. վկայաբանության մեջ խլաթեցին ցավով բողոքում էր մահմեդական բռնության դեմ, որի պատճառով Հայաստանը զրկվում էր իր հնամյա հայ բնակչութունից.

Սիզախիլ առնեն ըզմեղ՝ զըրկելով ի մեր հայրենեաց:
...Սաստիւ տազնապեն ըզմեղ նեղութեամբ ի յամէն
կողմանց³²:

Թե՛ դենքի ուժով տեղահանվածներն ու գերյալները և թե՛ կյանքի ոչ տանելի պայմանների պատճառով գաղթագնաց դարձածները. օտար միջավայրում ենթարկվում էին էթնիկական դիմահեղման՝ մոռանալով հայրենիք, մայրենի լեզու և հնավանդ սովորույթները. Հայրենազուրկ այդ մարդկանց նկատմամբ «Յիշատակարանի» հեղինակը հանդես է բերում խոր կարեկցանք՝ գիտակցելով, որ նրանք ոչ թե ինքնակամ, այլ բիրտ հանգամանքների հարկադրանքով է, որ կորցնում են իրենց ազգային խառնվածքը.

32. ՁԼԼ. № 8188, էջ 370բ:

Յօտար երկիր վըտարեցին,
 Ի յայլազգիս խառնակեցան,
 ...Օտարացան և յոռացան,
 Ըզհայրենիսըն մոռացան.
 Ոչ ի կամաց, այլ յակամայ
 Հանդիպեցաւ այս գէպը նոցա: (409...—415):

Խլաթեցին իր «ողբոց բանքը» գրել է «առ ի սփոփանս տրտմեցելոց»: Թիպետ նա իր ժողովրդի հասկաքաղ ու թափառական զավակների փրկության որոշակի հեռանկար չի փայլալուծ, բաց, ինչպես այդ սպասելի էր միջնադարյան մի բարեպաշտ հավատավորից, ապավինում է աստծու գթառատությանը և արժարժում նվազուն հույսի մի կայծ:

Մի՞թէ աստուածըն քաղցրանայ
 Եւ ազատէ անտի ղնոսա: (416—7)

Փրկության ակնկալությունը, արդեն ամբողջ հայության համար և ավելի զորեղ կերպով, երևան է գալիս Պոլսի առմանը նվիրված ողբերում:

Գ

Կար ժամանակ, երբ Արևելքում մահմեդական բարձրացող ցեղերի դեմ մաքաուող հայ ժողովրդի ազատագրական լեզենդում Բյուզանդական կայսրությունը դիտվում էր որպես փրկության հուսակայան: «Ողբ Եդեսիոյ» երկում 12-րդ դարի մեծ բանաստեղծ Շնորհալիսն շեշտում էր այն հմայքը, որ ունեւ բյուզանդական մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիսը արեւելյան քրիստոնյա ժողովուրդների մեջ: Ֆրանկների հետ միասին հույները շարունակում էին համարվել «աստուածառաք» այն ուժը, որ վերջ էր տալու մահմեդական տիրապետությանը և ազատություն էր բերելու նեղյալներին: Ահա թե ինչ դիմում էր ուղղում այրիացյալ Եդեսիան Բյուզանդիոնին.

Ձե՛ն մատո վաղվադակի
 Ինձ կապելոյս ի տան բանտի.
 Ա՛ռ ըզվըրէժս աննհրելի
 Ի թըշնամուցն զիս գերողի³³:

33 Ե. Շնորհալի, Ողբ Եդեսիոյ, Տփլիս, 1829, էջ 4:

Թեև ալլևա գրկված աղատարարի իր դերից ու նշանակությունից և ընկած թուրքական շրջափակման մեջ՝ հունական մայրաքաղաքը, իբրև մեծ մշակույթի մի սրբավայր, ուր «վտակք գիտություն, որպէս ի թագաւորանիստ վայրի, յորդեալ բղխեն» (Ղ. Փարսեցի), — 15-րդ դարի կեսերին դարձյալ հայ մտավորականության ուշադրության կենտրոնում էր: Նրա ճակատագիրը խորապէս մտահոգում էր հայ առաջավոր շրջաններին: Կոստանդնուպոլսի անկումը (1453 թ., մայիս) խոր ազդեցություն գործեց հայ ժողովրդի վրա, որի գրական արտահայտությունն են Աբրահամ Անկյուրացու և Առաքել Բաղիշեցու ողբերը:

* * *

Անկյուրացու կյանքի և անձնավորության վերաբերյալ տեղեկություններ, համարյա, չեն պահպանվել: Մականունից դատելով՝ ծննդավայրը, հավանաբար, Անկյուրիա (այժմյան Անկարա) քաղաքն է: Ողբի³⁴ վերջընթեր տներից հայտնի է դառնում, որ Անկյուրացին անցյալում այցելություն է կատարել Պոլիս.

...Քանզի վկոստանդինուպոլիսն

ի բարութեան ժամն եմ տեսեալ, (183—4)

— գրում է նա: Դրանից որոշ բանասերներ եզրակացրել են, թե ողբասացը բյուզանդական մայրաքաղաքի «սալշարման և անկման ժամանակ այնտեղ է եղել»³⁵ կամ թե՝ «քաղաքի անկումից հետո դեռ առնվաղն հինգ ամիս ևս այնտեղ էր գտնվել... այնտեղ էլ գրել է իր քերթվածը»³⁶: Ողբը նման եզրահանգումների հիմքեր չի տալիս: Նրանում սոսկ վկայություն կա այն մասին, որ ողբագիրը Պոլիս է այցելել խաղաղ ժամանակ, մինչև օսմանյան տիրապետությունն այնտեղ կհաստատվեր («ի բարութեան ժամն»): Անշուշտ,

34 «Աբրահամի Անկյուրացու Ողբ ի վերայ առման Կոստանդինուպոլսոյ» երկի համեմատական բնագիրը և նրա ձեռագիր ու տպագիր օրինակների ցանկը տե՛ս Հ. Անասյանի «Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին» գրքում, Նրեան, 1957, էջ 29—54: Այս հրատարակությունից էլ կատարենք մեջբերումներն Խոջեփի համարակալումների նշումով:

35 Հ. Ս. Անասյան, Հայկական աղբյուրները, էջ 14. Հ. Պարպեյան, Իսթանպուլի հայ բնակչությունը քաղաքի գրավումեն մինչև Ֆաթիհ Մեհմեդ Բ-ի մահը, «Հանդես ամսօրյա», 1962, էջ 406:

36 Հ. Ս. Անասյան, Հայկական աղբյուրները, էջ 15:

այդ չէր կարող տեղի ունենալ 1453 թ. ասորիլից հետո, երբ, ինչպես Մարքսն է գրում, «օսմանդիները հայտնվեցին Կոստանդնուպոլսի դարպասների առաջ»³⁷: Դրան հաջորդող ժամանակն Անկյուրացուց «բարոյթյան ժամ» չէր կարող համարվել, որովհետև արդեն մայիսի 29-ին քաղաքը գրաված թուրքերը ուղծում են հնամյա տաճարներն ու սրբավայրերը, հեղինակի արտահայտությամբ՝ «մրգասլահաց խուղի» վերածում դրանք. երեք օրվա ընթացքում հաղթողները կողոպտում են ամեն ինչ, իսկ քրիստոնեական մասունքներն անխտիր ոչնչացնում: Հասկանալի է, որ նրա այդ Պոլիս տեղի էր ունեցել քաղաքի պաշարումից ու գրավումից բավական առաջ, ընդ որում, ինչպես ողբի վերջվածքում էլ է վկայված, Անկյուրացին այնտեղ մնացել է ոչ թե հինգ կամ ավելի, այլ ընդամենը երեք ամիս.

Երեք ամիս անդէն կացեալ
Եւ զսըրբութիւնսն ուխտ արարեալ,
Ըղպատմուճանըն Քրիստոսի
Բաղում անդամ աջօք տեսեալ: (385—8)

Քերված քառատողը որոշ հիմք է տալիս ասելու նաև, որ հեղինակն աշխույժ չի հորինել իր ողբը, հակառակ դեպքում չէր ասի՝ «անդէն կացեալ», այլ՝ «սասէն կացեալ»: Սրանից հետևում է, որ նա իր պատկերած անցքերին անմիջական ականատես չի եղել: Այնուամենայնիվ, մի ժամանակ Պոլսում դտնվելը, նրա տեղագրությանը, պատմական հուշարձաններին և ներքին կյանքին քաջածանոթ լինելը Անկյուրացուն հնարավորություն են տվել ճշմարտացիորեն ներկայացնելու 1453 թ. ասորիլ—մայիս ամիսներին այնտեղ կատարված ոսղմական դործողությունները, որոնց վերաբերյալ ստույգ տեղեկություններ նա կարող էր ստանալ ականատես մարդկանցից: Մի բան, սակայն, անվիճելի է, որ «Ողբ ի վերայ առման Կոստանդինուպոլսոց» ստեղծագործությունը գրվել է պատկերված անցքերից շատ շանցած, նրանց թարմ տպավորության տակ: Պատահական չէ, որ հեղինակը նշել է.

Յարմարեսցուք ողբս արտասուաց
Բանիս, որ այժմ են պատահեալ, (283—4)

կամ, դիմելով Պոլսին, ասում է.

Այժմ է՞ր եղեր դու աւերեալ: (287)

³⁷ «Архив Маркса и Энгельса», VI, Москва, էջ 205:

Անկյուրացու ողբը, հիրավի, պատմական արժանահավաստ մի ձեռք է: Նրա հաղորդած տվյալները հիմնականում համապատասխանում են նույն իրադարձությանը նվիրված օտարալեզու աղբյուրների տվյալներին, որոնք ի մի են բերված նոր ժամանակների պատմական հետազոտություններում:

Ողբը բավական ընդարձակ ծավալ ունի (բաղկացած է 392 տողից): Ամբողջի համար դործածված է միևնույն չափը՝ յամբական երկանդամ 8-վանկանի ոտանավորը (4—4), որը կիրառված է մեր բաղմամբիվ ողբերում: Սկզբի 276 բանատողը, շնչին բացառություններով, հորինված է ին հանգով և կազմում է նրա վիպական (պատմողական) բաժինը: Ողբն ավարտվում է քնարական մասով, որտեղ ամենուրեք էալ հանգն է երևան գալիս:

Անկյուրացին պատկերում է այն իրադրությունն ու ռազմական գործողությունները, որոնք անկման հասցրին հներից «միջոց աշխարհի» համարված բյուզանդական մայրաքաղաքը: Այդ անկումը պայմանավորված էր ոչ միայն արտաքին, այլև, մանավանդ, ներքին մի շարք գործոններով՝ թուրքական պաշարման մեջ ընկած քաղաքի տնտեսական խոր վայրէջքով ու տկարության մեջ, աշխատավոր բնակչության աղքատիկ վիճակով, դասակարգերի ու կուսակցությունների սուր պայքարի առկայությամբ և այլն: Պոլսի գրավումը փաստորեն վաղուց ի վեր իր կշիռը կորցրած Բյուզանդական կայսրության վախճանակետն էր:

Անկյուրացին, իբրև քրիստոնեական աշխարհայացքի տեր, դեպքերը մեկնաբանում է կրոնական հայեցակետից: Նա միամբտաբար կարծում է, թե հույների պարտությունը նրանց իսկ գործած մեղքերի արժանի պատասխանն է: Այս բացատրությունը, անշուշտ, նոր չէր: Նույնպիսի մեկնաբանության հանդիպում ենք նաև Շնորհալու մոտ: Վերջինիս ողբում որբեայրի դարձած Եդեսիան իր անկումը պայմանավորում էր այսպես.

...իմ մեղացրն բազմութիւն

Եւ յաճախել գործոց չարին

Մատնեաց ի ձեռս անօրինին³⁸:

Երկրային արհավիրքի նման մեկնաբանությունը գալիս էր Հին կտակարանից, Իսրայելի կործանման օրինակից:

Բայց Պոլսի բնակիչներն ինչո՞վ էին, արդյոք, «շարժել» աստծու վրեժխնդրությունը. այստեղ է, որ Անկյուրացին դառնում

38 Ն. Շնորհալու, Ողբ Եդեսիոյ, էջ 69:

է ճշմարտապատում, ընթերցողի դատաստանին ներկայացնում
քաղաքի կյանքի հոռի կողմերը, նշում մի շարք հանգամանքներ,
որոնք, անկասկած, սեփական դիտումների արգասիք են: Նա
հիշում է եկեղեցու պաշտոնյաների, հոգևոր առաջնորդների մոլի
վարքի ու աղտեղություն մասին, գրում է, որ նրանց արարքների
հետևանքով աղնվությունը նվազել է, ճշմարտությունը՝ նվազել-

նւ առաջնորդը նոցա մոլեալ,
ի սըրբութեանցըն հեռացեալ,
ժամ և աղօթք զոր արարեալ՝
Ձայն մաքրութեամբ ոչ կատարեալ: (341—4)

Մատնացույց է անում նաև աշխատավոր ժողովրդի, որբի ու
այրու թշվառությունը, որի պատճառը իշխանավորներն էին.

Իշխանք նոցա ուղիղ չդատեալ,
Ձորքն և զայրին զայրացուցեալ: (345—6)

Անտիրական որբին և այրուն դառնացնելու և կեղեքելու վե-
րաբերյալ նման տողեր հանդիպում ենք նաև ուրիշ, Անկյուրացուց
ավելի վաղ հանդես եկած, բանաստեղծների մոտ (Ֆրիկ, Խաչա-
տուր Կեչառեցի և ուրիշներ), սակայն դրանք, ընդհանուր տեղի
լինելով հանդերձ, ամեն անգամ հնչում են նորովի, իբրև նրան-
ցից յուրաքանչյուրի ժամանակի պատմական իրականության
որոշակի արտահայտություն: Ընդգծված տողը, մեր կարծիքով,
ակնարկում է Բյուզանդիոնի հասարակ մարդկանց շրջանում
շահագործողների նկատմամբ երևան եկած դժգոհությունն ու
վրդովմունքը, սոցիալական հակամարտությունը: Անկյուրացուն,
իբրև հոգևորականի, հաճելի չէր այդ ընդվզումը: Նրա վերաբեր-
մունքը ցայտուն կերպով արտահայտված է հետևյալ երկատողում.

Նւ ժողովուրդն առհասարակ
Խիստ անառակ դործ ըստացեալ: (347—8)

Բյուզանդական կայսրության ներքին այդ հակասությունները,
հասարակական-տնտեսական քայքայվածությունը նրան անկարող
էին դարձնում պայքարելու օսմանյան մեծաթիվ բանակի դեմ:

Կարևոր է և Անկյուրացու մերկացնող քննադատությունը,
ուղղված հոմեական եկեղեցուն և ֆրանկներին: Դեռևս 1452 թ.,
երբ թուրքերը տենդագին կերպով նախապատրաստվում էին հար-
ձակման, կայսր Կոստանդին Դրազասը օգնություն էր խնդրե-

պապից: Վերջինս խոստացել էր կատարել նրա խնդիրքը, եթե վերջնականապես զլուխ բերվեր հռոմեական եկեղեցու հետ հունականի միության գործը: Կայսրը համաձայնել էր, և միավորումը կարգավորելու նպատակով նույն թվականի վերջերին Պոլիս էր ժամանել կարգինալ Իսիդոր Ռուսը: Հիշենք, որ Կոստանդինն այն մարդն էր, որը մոտ մեկ և կես տասնամյակ առաջ իր կայսր եղբոր՝ Հովհաննես Պալեոլոգի հետ մասնակցել էր Ֆլորենցյան եկեղեցական ժողովին և հանդես եկել «միության» օգտին: Այդուհետև նա մշտական շփման մեջ էր եղել Հռոմի հետ: Իսկ այժմ, ինչպես Մարքսն է գրում, «նիկողայոս պապը ցանկանում էր օգտվել հունական կայսրության աղքատիկ վիճակից, որպեսզի իսկապես իրականացնեի «միությունը»³⁹: Սակայն կարգինալ Իսիդորի ներկայությունը վրդովում էր Պոլսի բնակչությանը, որ ընդհանրապես ատելություն էր լցված լատին եկեղեցու հանդեպ: Այդ ատելությունն իր ողբում նրա հետ բաժանում է նաև Անկյուրացին: Նա դատապարտում է լատիններին, որոնք իրենցից հուսացված զինական օգնությունը պայմանավորում էին դավանական զիջումների պահանջով:

Իսկ ազգն անգուլթ լատինական
Բանս անյարմար ի մէջ բերին.
«Աւանդութեամբ ի մե՛զ դարձիր,
Զքաղաքդ արա՛ ի մեզ յանձին»: (37—40)

Հետևանքը լինում է այն, որ քաղաքի բնակչության մեջ պատակտում է առաջանում. առանց այն էլ սակավաթիվ ուժերը բաժանվում են երկու մասի.

Քաղաքն յերկուս բաժանեցաւ.
Կէսքն՝ ի Հռոմ, կէսքն՝ ի Լատին: (43—4)

Լատիններից ակնկալվող օգնությունն այդպես էլ չի հասնում: Անկյուրացին հեզմանքով է գրում, որ ճամփա ընկած նավերը, անհաջողակ երերալով, մնում են իրենց տեղում, որովհետև... քամին հյուսիսից է լինում:

Հիւսիսային հողմն յոյժ հընչեաց,
Խափանեցաւ Լոտոս⁴⁰ քամին: (47—8)

³⁹ «Архив Маркса и Энгельса», VI, էջ 205:

⁴⁰ Լոտոս (հուն. «նոտոս»)- հարավային տաք քամի:

Հուլյաների պարտության համար իրավացիորեն դատապարտված են ֆրանկները, որոնք օգնության կեղծ խոստումներով և դավանական նկրտումներով առիթ էին տվել պոլսեցիների անմիաբանությանը: 1453 թ. մայիսի 29-ի վաղ լուսաբացին ծավալված հակա-տամարտին քաղաքի՝ շուրջ 100 հազար հույն բնակիչներից մասնակցում էր միայն 6 հազարը, որին մինչ այդ զինակցում էին 3 հազարի հասնող ալլադդիներ, զլխավորապես Գալաթա առևտրական արվարձանում ապրող ջենովացիներ և վենետիկցիներ: Այդ ուժը չընչին մի բան էր օսմանյան հսկայաթիվ բանակի հանդեպ: Հայտնի է նաև, որ Գալաթայի իտալացի առևտրականները դավաճանեցին հույներին. եթե ցերեկը ձեռք էին մեկնում պաշարվածներին, ապա դիշերն օգնում էին թուրքերին՝ նախապես Մուհամմեդ Բ-ից ստացած լինելով առևտրական արտոնության խոստումներ: Ի դեպ, բյուզանդական բանակի գործնական հրամանատարությունը վարում էր ջենովացի ասպետ Զիովաննի Զուստինիանին, որը վերջին օրը վիրավորվում է և լքում իր դիրքերը: Զենովացիների ծառայությունը գնահատելով՝ Մարքսը նկատում է, որ նրանք «քաջաբար կռվեցին իբրև ռազմիկներ, բայց նրանց դիվանագետները համաձայնություն դիմեցին Մուհամմեդի հետ»⁴¹: Նրանց լուռ համաձայնությամբ էր, որ մայիսի 29-ի գրոհից առաջ օսմանցիները Գալաթայի բոլորքով ռազմանավեր փոխադրեցին Կոստանդնուպոլսի ներքին նավահանգիստը՝ Ոսկեղջյուր և, ինչպես Անկյուրացին է գրում, «ծովով, ցամքով նեղացուցին» քաղաքի սահմանները:

Յերեկորեայ յառաջ եկին,

Հասին ի յեզրը խանտակին.

Բղսանտալունսըն⁴² քարշեցին,

Բղսանդոխտնին պատրաստեցին: (73—6)

Պոլսի գրավումով հույներին հասած մեծ ողբերգության պատկերման հետ Անկյուրացին հնչեցնում է հայ ժողովրդի ողբերգության թեման: Նա տենչում է այն օրը, երբ Բոսֆորի ափերին դարձյալ կհաստատվի բյուզանդացիների անկախությունը, և հայությունը ևս կփրկվի իր նեղիչներից («Եւ ի նեղւաց զմեզ զերծուցեալ») ⁴³:

⁴¹ «Архив Маркса и Энгельса», т. VI, էջ 207:

⁴² Սանտալ (թուրք. «սանդալ») - նավակ, մակույկ:

⁴³ «Արծվի վասպուրական» շաբաթաթերթի 1855 թ. հոկտեմբեր թիվ 5-ում էա «Ողբ» խորագրով մի գործ, հորինված, իբր, 1468 թ. Սսի գրավման ամսիվ: Վերահրատարակելով այն՝ բանասեր Բ. Կյուլեսերյանը ենթադրել է, որ նրա ան-

Ինչպես կտեսնենք, այդ առիթով Բաղիշեցին ևս, այն էլ ավելի ընդարձակ կերպով, արծարծում է հայ ժողովրդի ազատագրության դարավոր բաղձանքները:

* * *

Բաղիշեցու կյանքի վերաբերյալ սոսկ հատուկենտ վկայություններ են պահպանվել, այն էլ իր իսկ երկերում: Թե որ թվականին է նա ծնվել՝ անհայտ է: Անորոշ է նաև նրա մահվան տարին: Մենդավայրը Բաղիշին մերձակա Պոռ գյուղն է, որից ստացել է Պոռեցի անվանումը: Գիտենք նրա ծնողների անունները՝ Ներսես և Ղութլումելիք: Աշակերտել է Գրիգոր Խլաթեցուն, որին անվանում է իր «բարունը» (դուցե նրանից էլ ստացել է վարդապետական աստիճան): Բաղիշեցին գործել է մի քանի վանքերում, իսկ Չմշկածագի Նրկայն ընկուղյաց վանքում եղել է առաջնորդ: Մինչև կրոնավորի սքեմ հագնելը նա, անկասկած, ամուսնացած է եղել, որովհետև իր ողբի վերջում հիշատակում է, որ ունեցել է Հովհաննես անունով որդի, մահացած երիտասարդ հասակում՝ արդեն քահանա ձեռնադրված:

Եւ զաւակին իմ բաղձալի՝ տէր Յովհաննէս քահանայի,
Որ ի հասակ մանկագունի փոխեալ յաշխարհըն կենդանի:

Այդ նույն տեղում (նաև այլուր) վարդապետ Բաղիշեցին նշում է Հակոբ անունով իր «նաղաշ, ոսկող» քարտուղարի մասին: Սրան որոշ բանասերներ սխալմամբ նույնացրել են 15-րդ դարի առաջին քառորդում փայլած նշանավոր տոմարագետ Հակոբ Ղրիմեցու հետ⁴⁴, որը դեռ Գրիգոր Տաթևացու կենդանության վարդապետական դավադան ստացած՝ այնուհետև 1416 թ. Թումա Մեծոփեցուց դասախոսելու էր հրավիրվել: Քաջբերունիքի Մեծոփա վանքը: Ղրիմեցին Առաքելի ավագ ժամանակակիցն է եղել. վախճանվել է 1426 թ.

հայտ հեղինակը Սսի գրավմանը եթե ոչ ականատես, ապա ժամանակակից պետք է լինի (տե՛ս «Պատմություն կաթողիկոսաց Կիլիկիո», Անթիլիաս, 1939, էջ 59—62): Համեմատությունից պարզվեց, սակայն, որ այդ երկը բանաբաղ է Անկյուրացու ողբից. նրա 24 բառատող տներից ինքնուրույն է միայն 4-րդը, մնացածը, անշան փոփոխությամբ, համապատասխանում է Անկյուրացու ողբի 277—292, 301 և 305—380-րդ տողերին:

⁴⁴ Այդ շփոթությանը հանդիպում ենք, օրինակ, Հ. Ս. Անասյանի մեծարժեք «Հայկական մատենագիտություն» (Ա, էջ 1106) և «Հայկական աղբյուրներ...» (էջ 80) աշխատություններում:

Յիսկնաւանքում⁴⁵, մինչդեռ Բաղիշեցու քարտուղար Հակոբը Պոլսի առման վրա ողբը հորինելու ժամանակ ևս կենդանի է եղել և հեղինակի թեւադրութեամբ գրառել է այն: Ողբում նրա մասին ասված է.

Եւ Յակոբայ կարգաւորի՝ նաղաշ, ոսկող քարտուղարի,
Որ ղերգ բանիս, զոր ասացի, նա՛ զըծագրեաց ի քարտիղի:

Բաղիշեցին ունեցել է բեղմնավոր գրիչ. նրա անունով պահպանվել են չափածո և արձակ բաղմամբիւ ստեղծագործություններ՝ գանձեր, տաղեր, պոեմներ, վկայաբանություններ, ճառեր և այլն⁴⁶: «Ողբ մայրաքաղաքին Ստեմպոլու» գործը⁴⁷, ըստ հեղինակի իսկ վկայության, գրված է 1453 թ.:

Յինքն հարիւր 'ւ երկու թըւին Հայաստանեայց մեծ տումարին,
Որ զըՍտըլմպոլ քաղաքն առին և զքրիստոնեայս կոտորեցին,

Ես Առաքել, մեղօք իլին, լըցեալ շարեօք աղէտադին,
Յարմարեցի զողբըս բանին Բիւզանդիոյ մեծ քաղաքին:

Անկյուրացու ողբի պես, Բաղիշեցունը ևս հայ միջնադարյան բանաստեղծության ընդհանուր շղթայի մեջ զնահատելի է իբրև քաղաքական որոշակի տրամադրությունների արտահայտություն: Հընում, 15—18-րդ դարերում, ժողովրդի գրագետ շրջաններում այն բավական սիրված է եղել. պատահական չէ, որ նրա ամբողջական կամ թերի բնագիրը մեզ է հասել այդ ժամանակներում ընդօրինակված բաղմամբիւ ժողովածուներով (միայն Երևանի Մաշտոցի անվան մատենադարանում Բաղիշեցու ողբը պահպանվել է 13 գրչագրերում):

Եթե Անկյուրացու ողբի հիմնական ծավալը հատկացված է կատարված անցքերի պատմությանը, ապա Բաղիշեցու մոտ դրանց շարադրանքը համարյա բացակայում է: Նա խոր հուզմունքով արտահայտում է ողբերգական այն վայրիվերումները, որ ապրել էին ինքն ու իր ժամանակակիցները Պոլսի գրավման ազդեցությամբ: Վի-

⁴⁵ Տե՛ս «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ա, էջ 361: Ի դեպ, երկու Հակոբների շփոթությունը առաջինը պարզեց Հ. Աճառյանը («Հայոց անձնանունների բառարան», Գ, Երևան, 1946, էջ 503—504):

⁴⁶ Բաղիշեցու երկերի ցանկը տե՛ս Հ. Ա. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, Ա, էջ 1107—1112:

⁴⁷ Ողբի ձեռագիր և տպագիր օրինակների նկարագրությունը և համեմատական քննադիրը տե՛ս Հ. Ա. Անասյան, Հայկական աղբյուրները, էջ 60—76 (ողբից մեջբերումները կատարվում են ըստ այս հրատարակության):

պական տարրը նրա երկում ընդհանրապես փոքր բաժին է կազմում. այն երևան է գալիս ողբի միայն երրորդ և չորրորդ հատվածներում, որոնցում հեղինակն անդրադառնում է հայ ազատագրական լեզենդին և տեղեկություններ հաղորդում իր մասին: Անկյուրացին առավելապես պատմող է, իսկ Բաղիշեցին՝ քնարերգու:

Բաղիշեցու ողբի սկզբի մասում իրար են հանդիպադրված Կոստանդնուպոլսի անցյալ փառքը և աղետավոր ներկան: Ազդու և հուզիչ արտահայտություններով, որոնց մի մասը այժմ կորցրել է իր ներգործոն ուժը, դարձել անկենդան, գրքային, ողբագիրը լալիս է քաղաքի թշվառությունը՝ տողերի վերջում շարունակ կրկնելով «Ստրմպոլ» (առաջին հատված) կամ «Բիւզանդիա» (երկրորդ հատված): Այդ կրկնությունները այժմ որքան էլ տաղտկալի ու միապաղաղ են թվում, բայց հեղինակի ժամանակակիցներին, անշուշտ, եղել են սրտամոտ, որովհետև բյուզանդական մայրաքաղաքը նրանց համար ունեցել է մի ուրիշ, վսեմ հրապույր, տարբեր, քան մեզ համար:

Բավական է հիշել, թե Բաղիշեցին ինչպիսի բնորոշումներ է տալիս նրան. պայծառ արեգակ, որ հանկարծ միջօրեին խավարել է, ծարավյալների համար «աղբիւր կենաց», որ անօրիններից ցամաք է դարձել, կողոպտված «զանձուց... դանձանակ», ուխտատեղի, «վայելչագեղ», «աննման» և այլն և այլն:

Երանութեանց էիր տեղի և գովութեանց պատճառ, Ստրմպոլ,
Այսօր դարձար դու եղկելի, նախատանաց տեղի, Ստրմպոլ:

Սակայն Առաքելն անհուսալի լալկան չէ, փայփայտում է վերածրնության զաղափարը. տրտմական խորհրդածություններից ու ավաղումներից հետո ողբի երրորդ հատվածում նա արտահայտում է ազատագրական բաղձանքներ և այդ ոչ միայն իրենց անկախությունը կորցրած հույների, այլև հայ ժողովրդի համար: Ողբասացի ժամանակակիցներին ու հետնորդներին եղբրերգությունից բացի ընկալելի է եղել և նրա երկի այդ հուսադրող շունչը: 17-րդ դարի հայտնի մատենագիր և քերթող Երեմիա Զեկալի Քյոմուրճյանը, օրինակ, այնտեղ նկատել է նշված երկու կողմն էլ.

...Առաքել վարդապետն մեր,
Ի նոյն աւուրս այսմ վըշտակցեալ,
Բանըս զըրեր լալոյ արժան,
Զլըսօղս իրացն յետ և սփոփեալ⁴⁸:

48 Տե՛ս Հ. Ս. Ա ն ա ո յ ա ն, Հայկական աղբյուրները, էջ 85:

Բայց ի՞նչ սփռումներ է այդ, Առաքելն ինչի՞ մեջ է որոնում փրկությունը, ո՞ւր է ուղղում իր հայացքը: Բաղիշեցին մատնացուց է անում իրենից դարեր առաջ խաչակրաց արշավանքների ազդեցություն մը կյանքի կոչված հայ ազատագրական լեզենդը, որ միջնադարում լայն տարածում էր դուրս Ներսես Պարթևին և Հովհաննես Կոզեռնին վերագրվող տեսիլների, ինչ-որ Ագաթոն փիլիսոփայի անունով հայտնի «մարդարևության», «Դաշանց թղթի» և այլ անվավեր գործերի շնորհիվ⁴⁹: Համաձայն այդ ավանդության՝ Արևմուտքից գալու էին Ֆրանկները և, հաղթապանծ պատերազմով խորտակելով մահմեդական իշխանությունները, ազատություն էին բերելու բրիտանյա ժողովուրդներին, մասնավորապես հայությունը:

Լեզենդի որոշակի արձագանքները կան նաև միջնադարի հայ պոեզիայում: Եւրոպացի խաչակիր բանակների արշավանքի, ապա և հաղթանակի երազանքով է ավարտվում Շնորհալու նշանավոր «Ողբ Եղեսիոյ» ստեղծագործությունը:

Բաղիշեցին ևս հավատում է հնավանդ գուշակություններին, զիմուղվում դեպի Ֆրանկները և վիպական գույներով ցուցադրում նրանց մեծաթիվությունը, ուժը և արիությունը.

Նւցեն յերկիրն արեւելից և կոտորեն զամենեւին,
Որպէս զառիւծ մըրնչելով՝ ի յանօրէնս համարձակին:

...Անթիւ լինին զօրքըն Ֆրանկին որպէս զաւազ յեզր ի ծովին,
Ոչ ոք կարէ յաղթել նոցին՝ արիական Ֆրանկ ազգին:

Հետեւելով «Դաշանց թղթին» և Ագաթոնի գուշակությանը՝ ողբագիրը մեծ համուլվածությամբ գրում է, որ փրկարար արշավանքում Ֆրանկներին առաջնորդելու են այն հայազարմ զինվորների հետնորդները, որոնց, իբր, Տրդատը և Գրիգոր Լուսավորիչը թողել էին Հռոմում՝ Կոստանդինոս թագավորին... այցի գնալիս: Ողբագիրը տենչում է բյուզանդական և հայկական թագավորությունների վերահաստատումը: Նկատենք, որ էջմիածնում 1441 թ. հայ կաթողիկոսական իշխանության վերականգնումը հուզավառությամբ էր համակել հասարակության որոշ խաւերի և ամենից առաջ՝ հոգևորա-

⁴⁹ Լեզենդի բովանդակության, այն ծնող միջավայրի, ապա և ուշ միջնադարում նրա արձագանքների համակողմանի քննությունը կատարված է ականավոր պատմաբան Ա. Հովհաննիսյանի «Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության» երկհատոր աշխատության մեջ:

կանությանը: Թեւաւորւում էր և աղգային անկախության, հայ թաղա-
ւորության վերականգնման երազանքը, որով տոգորված մարդ-
կանց հայացքը բեկուվում էր Վաղարշապատի վրա. չէ՞ որ կաթողի-
կոսի աթոռանիստը լինելուց բացի՝ այդ քաղաքը երբեմն եղել էր և
Արշակունի թագավորների քաղաքամայրը: Բաղիշեցին հայկական
թագավորության ստեղծման առաքելությունը դնում է Տրդատի գին-
ւորների պայազատների վրա: Ըստ ողբագրի, գրավելով Այրարատ-
յան գավառը՝ նրանք Վաղարշապատը դարձնելու են իրենց գահա-
կենտրոն.

Արդ՝ առաջնորդ նոքա լինին արիական Ֆրանկ աղգին,
Գայցեն ծովով և ցամաքով և օգնական մեզ լինիցին:

Առցեն ղգաւառն Այրարատեան, որ է տեղի Լուսաւորչին,
Թագաւորեն յէջմիածին՝ Վաղարշապատ սուրբ քաղաքին:

Երրորդ հատվածում հեղինակն ըստ Ագաթոնի «գուշակության»
և «Դաշանց թղթի» շարադրելով հայ ազատագրական լեզենդը՝ յու-
րացրել է նաև այդ անվավեր երկերի որոշ պատկերավոր համեմա-
տությունները⁵⁰:

Պատմության ընթացքով վաղուց է հաստատված, որ հայերի
ազատագրումը ֆրանկներից ակնկալելու մտայնությունն անհեռա-
նկար մի կողմնորոշում էր: Բաղիշեցուց հարյուրամյակներ անց,
հասարակական-քաղաքական նոր պայմաններում, հայ ժողովուրդն
ուղղվելու էր դեպի փրկության իսկական հուսակայանը՝ Ռուսաս-

50 Բերենք հետևյալ օրինակները.

«Դ ա շ ա ն ց թ ու ղ թ»

Ա «Ժողովնցարուք անհուն բաղմու-
թին իբրև դաւադ առ ավին ծովու» (տե՛ս
Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս, [Հայոց պատմու-
թիւն]. Օրթադյուղ, 1822, էջ 336):

Բ ա ղ ի շ ե ց ի

«Անթիւ լինին դօրքն Ֆրանկին որ-
պէս ղաւադ յեղր ի ծովին»:

Ա գ ա թ ո ն

Բ «Յարձակին ի վերայ ալլաղգնացն
իբրև ղառիծս խոցեալ» (տե՛ս «Բաղ-
մավեպ», 1913, էջ 399):

«Որպէս ղառիծ մըռնչելով՝ ի յանօրէնս
յամարձակին»:

Գ «Իբրև զփոշի, որ տանի մըրիկ,
այնպէս բնաշինչ արասցեն զորդիսն
իսմայէլացոց» (նույն տեղում, էջ 400):

«Եւ հեթանոսքն կորնչին, որպէս
փոշի անհետ լինին»:

տանը և ուսւ ժողովուրդը: Բայց, ինչպէս նկատել է ականավոր բանաստեղծ և բանասեր Ա. Զոպանյանը, Առաքելի մոտ կարեւորն այն է, որ նա «չի կրնար ընդունիլ, որ մահամեղական տիրապետությունը մշտական կրնա ըլլալ այն վայրերուն մէջ, ուր հույն-հայ քաղաքակրթությունը ծաղկեցաւ...»⁵¹:

Դ

Անկյուրացու և Բաղիշեցու ողբերը ցույց են տալիս, որ հայ ողբագրութեան թեմատիկ շրջանակները չեն սահմանափակվում սոսկ հայկական բնաշխարհով և հայ կյանքով. մեր ողբասացների խուզարկու հայացքի և զգայուն գրչի ուշադրութեանն են արժանանում նաև օտար սահմաններ, այլ ժողովուրդների վիճակը և այդ, մանավանդ, շնորհիվ այն հանգամանքի, որ աննպաստ պայմանների բերումով տեղահան դարձած բազմահազար հայեր հաստատվում էին նոր միջավայրերում՝ սկիզբ դնելով հայկական նոր գաղթօջախների:

15-րդ դարի երրորդ քառորդում բավական բարգաւաճ ու զարգացած էր Ղրիմի հայկական գաղութը: Ըստ ավանդութեան, նրա հիմնադիրները եղել էին Անիից հեռացած հայերը: Ստանալով ջենովացիների համաձայնութիւնը՝ նրանք Աստրախանի կողմերից, Ախոռարայից, եկել հաստատուել էին նշանավոր Կաֆա (Ֆեոդոսիա) քաղաքում և նրա շրջակա բնակավայրերում: «Յայնժամ զօրացաք մեք և բաղմացաք և շինեցաք զգիւղս և զգոււսոս: Իշխանք և սղնուականք ի Ղարապաղարէն սկսեալ մինչև ի Սուրխաթ և ի Ֆեօդոսիա, ի լերինս և ի դաշտս լի արարին վանօրէիւք և եկեղեցիօք մինչև ի Սուրխաթ: Եւ շինեցաք տունք հարիւր հազար, և զեկեղեցիս հազար. և ի տհէ հոնականաց պարսպեցին ի քաղաքն Ֆեօդոսիա», — ասւլած է 17-րդ դարի մի գրչագրում պահպանված «Պատմութիւն անեցւոց Թէֆէի» խորագրով վրուցախառն հիշատակարանում⁵²:

Կաֆան՝ առևտրի ու արդյունադործութեան աչքի ընկնող այդ կենտրոնը, նույնպէս արժանացաւ Կոստանդնուպոլսի բախտին. 1475 թ. հունիսի սկզբին շուրջ երեք հարյուր ռազմանավերից բաղ-

⁵¹ Տե՛ս «Անահիտ», Փարիզ, 1901, էջ 207:

⁵² Տե՛ս Մ ի ն ա ո Բ ժ շ կ ե ն ց, Ժանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, Վենետիկ, 1830, էջ 338: Հմմտ. Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Բ, էջ 581: Մ. Բժշկյանի օգտագործած ձեռագիրն այժմ պահվում է Մաշտոցի անվան մատենադարանում № 7442-ի տակ:

կացած թուրքական նավատորմը՝ Սև ծովի կողմից, իսկ օսմանյան սուլթանին դաշնակցած Ղրիմի թաթար խանի զորքերը՝ ցամաքից սլաշարման մեջ առան քաղաքը և հինգ օրվա ընթացքում գրավեցին այն: Սևծովյան քաղաքի գրավման դեպքն իր արտացոլումն է գտել «Ողբ մայրաքաղաքին Կաֆայու» երկում⁵³, որի հեղինակն իրեն անվանում է «ղարիպ» ներսես:

Ով ղիս յիշէ պահ մի բարին,
Զղարիպ ներսէսս ի սեղանին...

Նրա մասին այլ հիշատակություն մեզ չի հասել, ուստի և հնարավոր չէ որոշել՝ ո՞վ է եղել նա կամ ե՞րբ է ապրել ու ստեղծագործել: Հավանական է, որ ներսեսն իր նկարագրածին ականատես-ժամանակակից է, գուցե մեկը Կաֆայի հազարավոր բնակիչներից, որոնց թուրքերը, իբրև գերիների, նավերով տարել էին Կոստանդնուպոլիս:

Ողբը ցույց է տալիս, որ ներսեսը բարձր ուսումնասիրության բովով չի անցել. նա երևան չի բերում մտավոր խոր զարգացում: Գրում է առանց գրական արժանիքների հետամուտ լինելու: Պահպանում է միայն հանգը, որ երկի բոլոր տողերում նույնն է՝ «ին», և մեկ էլ ռիթմն ու վանկաքանակը: Ամբողջ երկում կիրառված է միևնույն չափը՝ անդամավոր կաղմությունամբ յամբական 8-վանկանի ոտանավորը (4—4): Լեզուն գրաբարյան ձևերով երանգավորված միջին հայերենն է: Ողբասացը չի խուսափում օգտագործել նաև թուրքերեն բառեր, առանձնապես ռազմական բնույթի անուններ, որոնք ոչ թե արհեստականորեն մոծված են հեղինակից, այլ ժամանակի հայերենում, անշուշտ, գործածական են եղել (ղատարփա, թօփ, թուֆանք, ճէպայեարախ, ուղաթ, պազըրկան և այլն):

Ողբն սկսվում է Կաֆայի գրավման տարվա՝ հայկական 924 (1475) թ. հիշատակությամբ:

Ինընհարիր շայոց թըւին,
Քըսան ու շորսն էր աւելին,

⁵³ Հրատարակվել է 2 անգամ՝ Երուսաղեմի ս. Հակոբյանց վանքի № 8455 ձեռագրից (տե՛ս «Սիոն», Երուսաղեմ, 1946, էջ 163—164, հրատ. Ն. Վ. Մովսիսյան և «Բաղմավեպ», 1957, էջ 83—84, հրատ. Հ. Քյուրտյան): Ողբը պահպանվել է նաև Երևանի Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 7709 (էջ 34ա—35ա), Երուսաղեմի № 714 (տե՛ս «Սիոն», 1946, էջ 163) և Հալեպի մի ձեռագրում (տե՛ս «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Հալեպի ս. Քառասուն մանկունք եկեղեցվո և մասնավորաց», կաղմեց Ա. Սյուրմեյան, Երուսաղեմ, 1935, էջ 221):

Ի յազգումունէ մեղաց շարին
Միաբանեցան այն Տաճկընին:

Ակսլաժքի այս ձևը, որ ընդհանուր է շատ ողբերի⁵⁴, երկին տալիս է հիշատակարանային տեսք: Շարունակության մեջ ներսևար հարազատորեն պատկերում է Կաֆայի պաշարումն ու գրավումը և ժողովրդի ապրած ծանր ողբերգությունը: Ինչպես հլաթեցու երկում, այստեղ ևս հեղինակին զբաղեցնողը առանձնապես բնակչության կրած թշվառություններն են, նրա սոցիալական ճնշվածությունը: Ողբը ցույց է տալիս, թե թուրք զավթիչներն ընդհանրապես իրենց նոր նվաճած վայրերում ինչպիսի դաժան գործողությունների էին զիմում: Աշխարհագիր անցկացնելով՝ այնուհետև նրանք իրագործել են բռնի մանկաժողով, գերել շատերին, առանձնապես երիտասարդներին⁵⁵.

Զօրն զըլուխըն կըտրեցին,
Զորդիքն առին և գերեցին:
Անխընայ ժողովեցին
Զերկու եղբարքն ի մէկ տեղին:
Ըզնորպըսակ հարսն ու փեսան
Կալով առին ի նաւ դըրին...
Տասըն հազար տըղայս առին...

Այդպես հիշվում են կոտորածի ու ճնշման այն բոլոր դեպքերը, որոնք չեն վրիպել հեղինակի տեսագաշտից, և այդ ամենը՝ առանց գրական ընդհանրացնող շեշտի, իբրև մի քաղաքի հայեցողական նկարագրություն:

54 Բերենք մի երկու օրինակ.

«Յինքնհարիւր 'ւ երկու թըւին,
Դառն և ի վատ ժամանակին...» (Աբրահամ Անկյուրացի,
Ողբ ի վերայ առման Կոստանդինուպոլսոյ):

«Հազարքն էր Հայոց թրվին և իննետասն աւելորդին.
Կիպրոս կըզոյն ցասումն եկեր վասն մեղացն, որ գործէին» (Նիկողայոս Ստամպոլցի, Ողբ Ղաբկոզի կըզոյն):

55 Ըստ ստատիստիկական տվյալների, օսմանցիները Կ. Պոլիս են փոխադրել շուրջ 40 հազար հույն, հայ և հրեա բնակչություն, իսկ 1500 ջենովացի երիտասարդներ մաս են կազմել ենիչերիների զնդին (տե՛ս Հ. Պեռպեյան, Իսթանպուլի հայ բնակչությունը քաղաքի գրավումեն մինչև Ֆաթիհ Մեհմետ Բ-ի մահը, «Հանդես ամսօրյա», 1962, էջ 410—411):

«Ողբ մայրաքաղաքին Կաֆայու» երկով ներսևսը ողբաբան հիշատակագիր է և պատմող, բայց ոչ երևույթները գեղագիտորեն ընկալող ու դրսևորող բանաստեղծ: Հեշտ է նկատել, որ ինչպես նրա, այնպես էլ Գրիգոր իլաթեցու և Աբրահամ Անկյուրացու ողբերն իրենց գեղարվեստական արժանիքներով շատ են դիջում անհայտ հնդիկների «Տաղ տէր Ստեփանոսին՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսին» երկին, մասամբ էլ՝ Առաքել Բաղիշեցու ողբին: Եվ այդ պայմանավորված է ոչ միայն առաջինների նվազ շնորհքով ու գրական պակաս օժտվածությամբ, այլև նրանցից յուրաքանչյուրի տարբեր նպատակադրումով: Իլաթեցին, Անկյուրացին և ներսևսը առավելապես պատմողներ են, հետամուտ այն բանի, որ դեպքերը ներկայացվեն հետևողականորեն, իրենց ժամանակագրական հաջորդության մեջ: Քնարական հատվածները չնչին տեղ են բռնում նրանց երկերում: Թեև իրենց գրվածքները ողբ են կոչել (իլաթեցին՝ երկի ավարտամասում), սակայն իրապես միևնույն ստեղծագործության սահմաններում նրանք համատեղել են ժամանակագրությունը և ողբը՝ գերակշռությունը տալով առաջինին:

Այլ է Բաղիշեցու երկը: Արժարժեղով հույն և հայ ժողովուրդների ազատագրության հարցը՝ նա իր եղբերեղած ներկայից հայացքը հառում է ապագային և այդ նույն մղումով դիմում նաև անցյալի վերհուշին: Այստեղ, առաջիններից անհամեմատ ավելի, պատմական իրողությունն ղգացված ու ապրված է զրոյի ստեղծագործական քուրաչում: Իբրև իրականության բանաստեղծական արտահայտություն, այն ավելի հոգեհարազատ է ու մոտ ներսևս Շնորհալու, Գրիգոր Տղայի և Ստեփանոս Օրբելյանի ողբերին: Բաղիշեցին ևս նույն հարցադրող ու որոնող, խորհող ու մաքառող քերթողն է, և գրական այդ խառնվածքը պայմանավորել է նրա երկի քնարական բնույթը:

Այլ է և «Տաղ տէր Ստեփանոսին՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսին» ստեղծագործությունը: Այստեղ քնարական տարրը, որ երևան է գալիս գլխավորապես հերոսների ուղղակի խոսքի մեջ, ողբի վիպական պատումին հաղորդում է դրամատիկ լարվածություն և հուղական զորեղ շեշտ: Մենք գործ ունենք գրական մտածողության և ժողովրդական բանավեստի միջոցների (բանահյուսական չափազանցում, անձնավորում և այլն) մի այնպիսի համադրման հետ, որի շնորհիվ երկը դարձել է առավել էպիկական ու ներգործուն: Գաղտնիք չէ, որ ուշ միջնադարի հայ գրականության մեջ, քնարերգության համեմատությամբ, էպիկական տեսակները դժգույն պատկեր են

ներկայացնում. աչքի ընկնող ժանրը, վարքերի ու վկայաբանութ-
յունների հետ միասին, մանրապատում զրույցն է: Ինչո՞վ էր սլա-
մանավորված դա. արդյոք ո՞չ հայ ժողովրդի բեկբեկուն կյանքով,
տեղական խաղաղության և կայուն վիճակի բացակայությամբ, առանց
որոնց էսլիական մտածողությունը չէր կարող սնվել ու հասնել
թանձրացման: Ինչևէ, անհայտ բանաստեղծի «Տաղ տէր Ստեփա-
նոսին՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսին» երկը, Հովհաննես Թլկուրանցու
«Տաղ քաջի Լիսյարտին», «Տաղ Յովհաննու զլիսատման» և բարձրար-
վեստ մի քանի այլ ստեղծագործությունների հետ, մնում է որպես
14—15-րդ դարերի հայ վիպական բանաստեղծության բարձրակետ:

16-ՐԴ ԴԱՐԻ ՊԱՏՄԱՈՂԲԸ

Ժամանակը: Կարապետ Բաղիշեցի. կենսագրական դժեք. «Ողբ ի վերայ արշաւանաց Շահ-Իսմայելի»: Անհայտ բանաստեղծի «Ողբ ի վերայ մանկանց, որ դերի տարան ի քաղաքն Ստամպոլ» երկը: Հայ ժողովրդի աղբային և սոցիալական վիշտն արտահայտող երեք ստեղծագործություն («Տաղ վասն շարժման Կարմիր գլխոյն», «Տաղ վասն Յակոբ վարդապետին», «Տաղ վասն Հայոց երկրի»): Մինաս Թոխաթցի. «Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրի Հայերուն». հայրենիքից հեռու՝ հայրենականի համար: Նիկողայոս Ստամպոլցու և Հովհաննեսի գրվածքները: Սիմեոն Ապարանցի. ազատագրության տենչը նրա երկու ողբում:

16-րդ դարը մեր ժողովրդի կյանքում նոր ողբերգությունների ժամանակաշրջան էր, երբ պատմական Հայաստանի հողում իրարահաջորդ պատերազմների արանքում ընկած դադարի որոշ տարիներն ու տասնամյակները բավական չէին սպիացնելու կոտորածի ու հեռավոր գաղթագնացության դատապարտված հայ ժողովրդի վերքը:

Հաղթանակ տանելով Կարա-կոյունլու վերջին իշխող Ջհանշահի դեմ՝ Ակ-կոյունլու դինաստիան որքան արագորեն ընդարձակվեց ու բարձրացավ, նույնքան էլ կարճ ժամանակում տեղի տվեց: Հզոր բռնակալ Ուզուն-Հասանի անարժան հաջորդների ժամանակ նրա լայնածավալ տիրապետությունը կորցրեց իր ամբողջությունը, մասնատվեց առանձին բաժինների, և այդ մասնատվածությունը հեշտացրեց թուրքմենական մի նոր դինաստիայի՝ Սեֆյանների, հաղթական մուտքը պատմական ասպարեզ: Այս հարստության հիմնադիր նշանավոր Շահ-Իսմայելը, հաղթելով Շիրվանշահին, Պարսկաստանի ու Հայաստանի տիրակալ Ալվանդին և Իրաքում իշխող Մուրա-

դին, 16-րդ դարի արշալույսին տեր դարձավ հսկայական մի սկստութեան, որի սահմանները ձգվում էին Պարսից ծոցից մինչև Կովկասյան լեռնաշղթա և Միջին Ասիայից մինչև Եփրատ: Իրար սահմանակից դարձան Սեֆյան իրանը և աշխարհակալ օսմանյան կայսրութիւնը: Բայց նրանք խաղաղ հարեաններ լինել չէին կարող:

Հայ ժողովրդի հասարակական և մշակութային կյանքի ծանր վայրիվերումներով լի ընթացքը սլայմանաւորված էր այդ երկու ախոյան բռնակալութիւնների ռազմա-քաղաքական բախումներով: Մի տարօրինակ զուգադիպությամբ, ինչպէս նախորդ, այնպես էլ 16-րդ դարում հայկական բանաստեղծութեան մնայուն արժեքներն ստեղծվում են հատկապես դարի առաջին հիսնամյակում: Այս շրջանում է, որ հանդես են գալիս Գրիգորիս Աղթամարցին և Հովսափ Սեբաստացին, որոնք, իբրև զրական մեծութիւններ, իրենց նշանակութեամբ կանգնած են Յրիկի, Կեչառեցու, Կոստանդին Երզնկացու, Թլկուրանցու և Մկրտիչ Նաղաշի կողքին: Միջնադարի հայ աշխարհիկ պոեզիայի մի նոր թռիչքն էր նրանց քնարերգութիւնը, որին հատուկ են սիրո բռնկումն ու հրաբորբոք շունչը, մարդու դուր ճակատագրի մասին փիլիսոփայական վշտագին ու թախծալի խորհրդածութիւնները, հուսահատական ճիչն ու ազատաբաղձ կանչը, և այդ ամենը՝ մեծ մասամբ այլաբանութեան շղարշի տակ:

16-րդ դարը հայութեան համար սպանութիւնների, ավերի, տարադնացութիւնների և աղետավոր այլ իրողութիւնների հարյուրամյակ էր: Պատահական չէ, որ ժամանակի մեր գրողների միտքն ամենից շատ այդ իրողութիւններն են զբաղեցրել, իսկ չափածոյում, վկայաբանութեան հետ միասին, պատմական ողբն ամենագործուն ժանրերից է եղել: Ողբագիրներից հայտնի են Կարապետ Բաղիշեցին, Մինաս Թոխաթցին, Հովհաննես Մշեցին, Նիկողայոս Ստամպոլցին, Սիմեոն Ապարանցին և ուրիշներ, որոնցից մի քանիսն ապրել են բուն Հայաստանից դուրս, հեռավոր գաղթավայրերում:

Ա.

Կարապետ Բաղիշեցին ողբագիր է, գանձասաց և գրչութեան արվեստի աչքի ընկնող մշակ: Անցյալում այս կամ այն առիթով նրա անվանը և որոշ ստեղծագործութիւններին անգրադարձել են մի քանի բանասերներ (Ղ. Ալիշան, Հ. Տաշյան, Ն. Քարամյանց, Մ. Պոտուրյան, Գ. Հովսեփյան և ուրիշներ), հրատարակվել է անվանի բանասեր Ն. Ակինյանի «Կարապետ վ. Բաղիշեցի (1475—1550)»:

խորագրով արժեքավոր հոդվածը¹։ Այնուամենայնիվ, Բաղիշեցու կյանքն ու գործունեությունը շատ կողմերով անհայտ են մնում, գրական վաստակը ևս հայ միջնադարյան բանաստեղծության սակավ ուշադրության արժանացած էջերից է։ Բանասիրությունը նրա որոշ գործեր վերագրել է Խրիշնեքի, միևնույն ժամանակ նրան են հատկացվել գործեր, որոնց հարադատ լինելը չի ասպացուցվում։ Շփոթության պատճառն այն է, որ Կարապետի անունով մի քանի ստեղծագործություններ են պահպանվել, բայց դրանցից բոլորը չէ, որ վերագրելի են մեզ հետաքրքրող «Ողբ ի վերայ արշաւանաց Շահ-Իսմայելի»² երկի հեղինակին, որն իրեն անվանում է Բաղիշեցի՝ այնտեղ ծնված լինելու համար։

Բաղիշեցիս տեղեաւ բնական
Եւ Կարապետ կոչն իմ անուան...

Ողբում, որ գրված է 1513 թ., հեղինակն իրեն արեղա է ներկայացնում։

...Քանզի գործովս եմ անարժան
Եւ ձեն ունիմ արեղութեան...

Ուրեմն՝ Կարապետ Բաղիշեցի արեղա, որի կյանքն ու տարիները մերձավորապես համընկնում են 15-րդ դարի երկրորդ կեսին և հաջորդ դարի առաջին կեսին։ Ծննդյան ստույգ տարին անհնար է վերականգնել։ այդ մասին առայժմ որոշակի հիշատակություն հայտնի չէ։ Ակինյանի առաջարկած 1475 թվականը անընդունելի է։ Կարապետ Բաղիշեցու ձեռքով դեռևս 1483 թ. Գոմաց ձորի վանքում (Բաղեշ) օրինակված մի գանձարան կա. նրա գլխավոր հիշատակարանը թեև բացակայում է, բայց պահպանվել են գրչի նշումներն իր մասին, նաև՝ ձեռագրի հետագու վերանորոգող և նրա եղծված մասերը լրացնող ոմն Մակար Հենեցու հիշատակարանը (1552 թվականից)։ Բաղիշեցին ձեռագրում թողել է այսպիսի հիշատակագրու-

1 Տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1937, էջ 318—328։

2 Բաղիշեցու ողբը պահպանվել է միակ ձեռագրով, որ է հեղինակի ինքնագիր սաղմոսարանը. այժմ գտնվում է էսկսրիայում (Մազրիդ)։ Ողբն անխորագիր է, իրենից ներկայացնում է սաղմոսարանի չափածո հիշատակարան։ Ձեռագրից առաջին անգամ հրատարակել է Ֆրանսիացի հայագետ Ֆ. Մակլերը՝ Revue des Études Arméniennes, 1, 1920, էջ 94—101-ում, իսկ այստեղից որոշ ուղղումներով և ինքնամույժ խորագրով արտատպել է ն. Ակինյանը. տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1937, էջ 338—343։ Մեջբերումները կատարում ենք այս վերջին հրատարակությունից։

թյուն. «Զանպիտան ծառայս՝ ղԿարապետ Բաղիշեցիս յիշեա՛ ի բարին, ո՛վ պատւական երգիչ. ի թվ. ՋԼԲ [1483] ապրիլ ԺԵ [15]»³:

Աչքաթող չպետք է անել նաև այն պարագան, որ հիշյալ գանձարանում տեղ են գտել նաև Բաղիշեցու մի կաֆան և Գրիգոր Աստվածաբանին նվիրված գանձը⁴: Հատկապես վերջինը հասուն ու բանիմաց մարքի արտադրանք է, որը հորինելու համար գրողը գոնե երիտասարդական տարիքում պետք է լիներ:

Այսպիսով, Ակինյանի ենթադրած ծննդյան թվականը՝ 1475, հավանական չէ: Այլապես Բաղիշեցին ինչպե՞ս կարող էր ութ տարեկան հասակում գանձարանի գրիչ կամ գանձի հեղինակ լինել: Մեր կարծիքով, ողբագրի ծնունդը ընկնում է ամենաուշը 1460-ական թթ. սկզբներին:

Հետևենք նրա գործունեության ընթացքին:

1496 թ. Մշո նշանավոր Առաքելոց վանքում է: Կազմում է, այսպես կոչված, «Ղլիճ ավետարանը». «...յոյժ հնացեալ էր կապն և էր առանց արծաթոյ և անտես և անվայելուչ գոլով արտաքուստ ի տեսողադն... — հիշատակագրում է նա և ավելացնում.— ղսուտանուն Կարապետ արեղայս ղԲաղիշեցի[ս]՝ ղվերջին կազմողս յիշեցէ՛ք...»⁵:

Այդ նույն տարում նա հանդես է գալիս Տարոնի մի այլ՝ ս. Կարապետի կամ Գլակա վանքում: Այստեղ ոսկերիչներ Սքանդարի և Շահուբաթի գործակցությամբ պատրաստում է կիլիկյան շրջանի զրչազիր մի ավետարանի արծաթյա կազմը⁶, որի առաջին երեսին, ի թիվս արծաթը նվիրող Մելքսեթ եպիսկոպոսի և ոսկերիչ վարպետների, ելնդավոր տառերով երկիցս նշված է պատկերները կազմող (նախարտակը պատրաստող) Կարապետ Բաղիշեցու անունը. նախ՝

3 Ձեռ. № 5785, էջ 152ա:

4 Նույն տեղում, էջ 113ա—115բ: Գանձի խորագրում հիշվում է հեղինակի անունը՝ «Գանձ Գրիգոր Աստուածաբանին ի գծողէ այսմ գանձարանիս՝ յանմիտ Կարապետէ Բաղիշեցոյ» (նույն տեղում, էջ 113ա): Ըստ Մ. Պոտուրյանի հաղորդման, Բաղիշեցու գանձը նույն խորագրով է նաև Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանի Ա գանձարանում, որի, ինչպես և 1899-ին Պարսկաստանից Վենետիկ փոխադրված մի այլ գանձարանի, գրիչ համարվում է Կարապետ Բաղիշեցին ինքը (Մ. Պոտուրյան, Անտիպ էջեր, տե՛ս «Բաղմավեպ», 1907, էջ 61—62):

5 Տե՛ս ն. Ա. Կիսյան, Կարապետ վ. Բաղիշեցի («Հանդես ամսօրյա», 1937, էջ 320):

6 Ձեռ. № 9422: Նրա արծաթյա կազմի մասին ամփոփ ուսումնասիրություն ունի Գ. Հովսեփյանը. տե՛ս «Մի էջ հայ արվեստի և մշակույթի պատմությունից», Հալեպ, 1930, էջ 43—45:

«Զկազմող պատկերացս՝ ղԿարապետ աբեղայս ղԲաղիշեցիս յիշեցէ՛ք», ասլա թե՛ «Յիսուսի Քրիստոսի ծառա Կարապետ աբեղա»:

Երզնկայի Ավագ և Կապոսի վանքերի համալսարանների դասապետ Հովհաննես Համշենցու (մեռ. 1497 թ.) մահվանից հետո Գլակա վանքում է հաստատվում նրա աշակերտ Գրիգոր Տարոնացին՝ «Արևմտյան» կոչված վարդապետական նշանավոր դպրոցի հիմնադիրը⁷։ Կապոսի անապատում նրա ընդօրինակած մի արժեքավոր ձեռագրի՝ անձրեկից փշացած վեց և կես պրակը Գլակում վերստին լրացրել է Բաղիշեցին⁸:

Ակ-կոյունլու վերջին իշխողների օրոք քաղաքական հորիզոնը խիստ մռայլվել էր։ Տիրապետության հասնելու ձգտումով կատաղի պայքար էին մղում Սեֆյանները։ Խաղաղ բնակչությանը մեծ աղետներ էին բերում նաև ընդվզող քրդական ցեղերը։ Մուշում թշնամական հարձակումներին զոհ է գնում Բաղիշեցու եղբայրը՝ ոսկերիչ Աստվածատուրը, իսկ ինքը, հավանաբար ստիպված, գնում է Միջագետքի Բերդձոր կամ Բերիաջուկ գյուղը։ Այստեղ 1502 թ. նա ընդօրինակել է մի «Մաշտոց», որի հիշատակարանում հայտնում է, թե «պատահմամբ հանդիպեցայ աստ» (իմա՝ Բերդձորում) և որ՝ «յամենայն կողմանց նեղիմք յանաւրինաց»⁹։ Այս հիշատակարանից իմանում ենք նաև, որ Բաղիշեցու հոր անունը եղել է Ստեփանոս, մորը՝ Ալամշահ, իսկ ոսկերիչ Շահզուբաթը, որի հետ միասին նա պատրաստել էր Մաշտոցյան մատենադարանի վերոհիշյալ № 9422 գրչագրի արծաթյա կազմը, եղել է իր եղբորորդին։

Հետագայում Կարապետ Բաղիշեցու ընդօրինակած ձեռագրերից հայտնի են երկուսը՝ մի սաղմոսարան և մի հայսմավուրք¹⁰։ Վերջին ձեռագրի հիշատակարանը գրող Մարտիրոս աբեղան Բաղիշեցուն համարում է սոսկ կրոնավոր, չի նշում որևէ աստիճան¹¹։ Եթե նա վարդապետ դարձած լիներ, ասլա այդ, կարծում ենք, անպայման կակնարկվեր։

Ե՛րբ է մահացել Բաղիշեցին՝ որոշակի չէ։ Ակինյանը, որ, ինչպես տեսանք, նրա ծնունդը սխալմամբ դնում էր 1475 թ., կարծում

7 Տե՛ս ն. Ա կ ի ն յ ա ն, Բաղեշի դպրոցը, Վիեննա, 1952, էջ 10—19։

8 Տե՛ս ձեռ. № 3495, էջ 338ա—բ։

9 Ձեռ. № 8166, էջ 207բ—208ա։

10 Սաղմոսարանը օրինակված է 1513 թ. Մշո աբեմտյան կողմում գտնված Եղրդուտի վանքում, իսկ հայսմավուրքը՝ 1526 թ. (տե՛ս ն. Ա կ ի ն յ ա ն, Կարապետ վ. Բաղիշեցի, «Հանդես ամսօրյա», 1937, էջ 322)։

11 Տե՛ս ն. Ա կ ի ն յ ա ն, Բաղեշի դպրոցը, էջ 322։

է, թե Բաղիշեցին հետադաշտում դարձել է վարդապետ, անգամ՝ արքեպիսկոպոս և թեևակոխել մինչև 1550 թ.¹² Նա նրան հեղինակ է համարում 1540 թ. հորինված «Տաղ արարածոց» խորագրով երկի, որ բոլոր ձեռագիր օրինակներում սոսկ Կարապետ վարդապետի գործ է ներկայացված՝ առանց Բաղիշեցի մականվան։ «Տաղ արարածոցը» Կարապետ Բաղիշեցու գործ դիտելու համար մատենադրական հաստատուն վկայություններ են տետք այն մասին, որ նախ՝ Բաղիշեցին 1526 թ. հետո վարդապետ է դարձել, ապա՝ որ «Տաղ արարածոց»-ի հեղինակ Կարապետ վարդապետը Բաղեշից է եղել, իսկ այդպիսի կոմաններ չկան։

Այնուհետև Աստվածատուր անունով ինչ-որ զրիչ 1547 թ. հիշում է Առաքելոց վանքի առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսին, բայց չի նշում, թե նա Բաղիշեցի է եղել։ Այս Կարապետին, առանց հիմնավոր պատճառաբանության, Ակինյանը դարձյալ նույնացնում է Բաղիշեցի ողբադրի հետ, որ համոզիչ չէ. դժվար թե Բաղիշեցին իր դառամյալ հասակում (1547 թ. եթե նա ապրելիս լինե՞ր՝ առնվազն 85—87 տարեկան կլինե՞ր) ընտրվեր առաջնորդի փոխանորդ¹³։

Եթե Բաղիշեցու վարդապետ դառնալու վերաբերյալ Ակինյանի հաստատումը թեևական է մնում, ապա նրան վերոհիշյալ արքեպիսկոպոսի հետ նույնացնելը մերժելի է։ Հիշենք, որ 1552 թ. Տարոնիս. Կարապետի վանքում Բաղիշեցու ինքնագիր զանձարանը «ոսլայող» և «եղծածը» գրող Մակար Հենեցին նրան հիշում է իբրև Կարապետ աբեղայի¹⁴։ Արդ՝ եթե Բաղիշեցին վարդապետի և արքեպիսկոպոսի աստիճանի հասած կամ առաջնորդ կարգված լինե՞ր, մեղ թվում է՝ իր հիշատակարանում Հենեցին այդ մասին անպայման կնշե՞ր։ Ս. Կարապետի վանքը Առաքելոց վանքից այնքան հեռու չէր, որ նա չիմանար վերջինիս առաջնորդի ու լինելը։ 1540-ական թթ. Բաղիշեցին դժվար թե կենդանի լինե՞ր։

¹² Նույն տեղում, էջ 323։ Ի միջի այլոց, միայն մեկ՝ № 3189 ձեռագրում (Ժամ.՝ 1627—1631 թթ.) Կ. Բաղիշեցուն վերադրվող «Ողբ ի վերայ մեղաց...» գանձի և «Թէ ձայն ունիս քաղցր և բարակ» կաֆայի խորագրերում հեղինակը համարվում է վարդապետ. այսպես՝ «Տաղ Կարապետի վարդապետի Բաղիշեցոյ» (էջ 68ա) և «Ի տէր Կարապետ վարդապետի Բաղիշեցոյ» (էջ 71բ), սակայն «վարդապետ» ընթերցվածն այդ գործերի ձեռագիր մյուս օրինակներով չի հավաստվում։

¹³ Կարապետ արքեպիսկոպոսը հիշվում է և Առաքելոց վանքի մի արձանագրության մեջ. «Ի թվի. 2. ՌԴ [1555] շինեցաւ ժամատունս ձեռամբ տէր Կարապետ արհեսկոպոսին՝ յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց» (տե՛ս «Վիմական տարեգիր», կազմեց Կ. Կոստանյանց, Ս.-Պետերբուրգ, 1913, էջ 178)։

¹⁴ Ձեռ. № 5785, էջ 426ա։

Բացի ողբից Կարապետ Բաղիշեցին գրել է գանձեր և գանձասացության մասին կաֆաներ: Անվիճելիորեն նրա գրչին են պատկանում՝ «Գանձ Գրիգորի Աստուածաբանին» (տնական տառերը և վերջին տան կենտ տողերի սկզբնատառերը հոգում են՝ «Կարապետ Բաղիշեցի ասե») ¹⁵ և շորս կաֆա հետևյալ սկզբնատողերով՝ «Կամիս ասել՝ գանձ եմ համով» (տողերի սկզբնատառերով ակրոստիք՝ «Կարապետ») ¹⁶, «Տէր Կարապետ Բաղիշեցի» ¹⁷, «Կամիս ասել՝ ասա՛ դու զիս» (տողերի սկզբնատառերով ակրոստիք՝ «Կարապետի») ¹⁸ և «Թէ ձայն ունիս քաղցր և բարակ» ¹⁹, — ողբի հետ՝ ընդամենը վեց գործ:

Ակինյանը նրան հատկացնում է նաև «Տաղ արարածոց» խորագրով երկը, որի մասին խոսք եղավ վերևում, «Ողբ ի վերայ մեղաց և պաղատանք առ աստուած» (տների սկզբնատառերով այբուբեն-ակրոստիք՝ Ա.—Բ) գանձը ²⁰ և «Տաղ վասն վարդին» վերնագրով

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 113ա—115բ:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 113ա:

¹⁷ Ձեռ. № 5434, էջ 51բ—52ա:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 64ա:

¹⁹ Ձեռ. № 2672, էջ 7ա—բ: Ակինյանը Բաղիշեցու գործերից երկուսը՝ «Գանձ Գրիգորի Աստուածաբանին» և «Թէ ձայն ունիս քաղցր և բարակ», սխալմամբ վերագրում է 16-րդ դարի վերջերին և 17-րդ դարի սկզբներին հանդես եկած Կարապետ Փարխնդեցուն, որ անվանվել է նաև Կարապետ Բաղիշեցի («Բաղեշի դպրոցը», էջ 163—165): Գրիգոր Աստվածաբանին նվիրված գանձը, ինչպես գիտենք, կա 1483 թ. Բաղիշեցու ընդօրինակած զանձարանում՝ իր անունով, ուրեմն՝ Փարխնդեցունը լինել չի կարող: «Թէ ձայն ունիս քաղցր և բարակ» կաֆան իր բնույթով և ձևով հար և նման է Բաղիշեցու մյուս կաֆաներին. անտարակույս նրանն է: Մեզ թվում է, Փարխնդեցին առհասարակ չափածոյի հեղինակ չէ:

²⁰ Ն. Ա. Կ. ի. յ. յ. յ. յ. Կարապետ վ. Բաղիշեցի; «Հանդես ամսօրյա», 1937, էջ 327: «Բաղեշի դպրոցը» գրքում Ակինյանն այդ գանձը համարում է Կարապետ Փարխնդեցունը (տե՛ս նշված աշխատությունը, էջ 163): Հիշենք, որ գանձը հանդիպում է 1576 թ. գրված մի ձեռագրում (№ 5434, էջ 51բ—53ա), երբ Փարխնդեցին հազիվ թե սկսած լինեի ստեղծագործել (ներառյալ Սիմեոն Ապարանցու հայտնի թվակիր առաջին գրական գործը՝ Թավրիզի առմանը նվիրված ողբը, գրված է 1585 թ.): Ն. Մառնի պատկանած մի տաղարանում նշված գանձը պահպանվել է «Ողբ դիշերապաշտաման և ապաշխարութեան Կարապետ Բաղեշեցի վարդապետի, որ Փերթկար ասեն» խորագրով (տե՛ս ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, Մովսես Մազիստրոսի հայերեն ընդհանուր ձեռագրացուցակի «Տաղարաններ» բաժինը, էջ 42): Այս Փերթկար կոչվածի անունով կա նաև մի այլ գործ՝ «Տաղ ի Մատնութիւնն Յուդայի» (տե՛ս Ն. Ա. Կ. ի. յ. յ. յ. Բաղեշի դպրոցը, էջ 165): Հնարավոր է, որ այն Բաղիշեցու մականունը լինի, որովհետև, ինչպես գիտենք, նա լրացրել կամ կազմել ու վերանորոգել է մի քանի հին գրչագրեր (Փերթկար-հնակարկատ, թերևս, նաև՝ ձեռագրեր վերանորոգող):

մի բանաստեղծութիւն, բայց դրանց Բաղիշեցու գործ լինելը ապացուցման կարոտ է:

Եթե Գրիգոր Նազիանզացուն նվիրւած գանձը և գանձեր ասելուն ու երգելուն վերաբերող շորս կաֆաները որոշ նշանակութիւն ունեն սոսկ հայկական գանձարանի պատմութիւնն ուսումնասիրելու առումով և եկեղեցական բանաստեղծութեան ոլորտից դուրս, համարյա, դադարում են հետաքրքրութիւն ներկայացնելուց,—այդ նույնը չի կարելի տեսլ Բաղիշեցու «Ողբ ի վերայ արշաւանաց Շահ-Իսմայելի» գործի մասին: Անշուշտ, այստեղ ևս բացակայում են բանաստեղծական կատարելութիւնը և իրականութեան գեղարվեստական պատկերման վարպետութիւնը: Այս երկը նույն դարի 10—30-ական թթ. Վասպուրականում ծաղկած Գրիգորիս Աղթամարցու ստեղծագործութիւնների համեմատությամբ մի դժգուշ արտադրանք է²¹: Զունի պատկերներին այն պերճանքը, հուշերի խորութիւնն ու նուրբ ճաշակը, որ այնքան հասուկ է Աղթամարցու տաղերին: Բայց մի կետում, այն է՝ օտարացեղ տիրապետողների լծի տակ հյուծվող ժողովրդի ազգային ու սոցիալական տառապանքն արտահայտելու իմաստով, այն դիտելի է իբրև արժեքավոր մի երկ: Եթե նույն Աղթամարցու մոտ հազիվ ենք հանդիպում ազգային վշտի վերաբերյալ մի ժլատ վկայութեան,—

Հագարացիք օրինօք թիւր

Զաւզըս խանձեն որպէս ըղհուր²²,—

կամ թե հայութեան անմխիթար վիճակը նրա մոտ դրսևորվում է չափածո վկայաբանութեան միջոցով (հիշենք Աստվածատուր Խաթայեցուն նվիրւած երկու տաղերը)՝ ստանալով դավանական գունավորում, ապա Բաղիշեցու երկում գլխավոր շեշտը դրված է ժողովրդի անապավեն կյանքի ցուցադրման վրա, էականը նրա բախտի մասին ողբազրի խորհրդածութիւններն են, և այդ ամենը՝ առանց վկայաբանութեան ձևի: Նկատենք, որ եթե վկայաբանութեան ժանրը գրողին հնարավորութիւն է տալիս ներկայացնելու մարդկային որոշ բնավորութիւն, այս կամ այն չափով օժտված անհատական կամ ընդհանուր գծերով, մարդ-իդեալ, որ սեփական արջան ու այրման ճանապարհով հասնում է «ողեղեն» ճշմարտութեան, ապա Բաղիշե-

21 Հ. Աճառյանը նույնիսկ ողբի մասին գրում է. «236 տող անարժեք ոտանավոր» («Անձնանունների բառարան», Ե, էջ 329):

22 «Գրիգորիս Աղթամարցի», ուսումնասիրութիւն, քննական քննադրեր և ծանոթագրութիւններ Մ. Ավդալբեգյանի, Երևան, 1963, էջ 142:

ցու (և ոչ միայն նրա) ողբի հորինման ձևն էլ իր՝ գրողի ներաշխարհը բացելու, պատկերվող անցքերի հանդեպ նրա վերաբերմունքը երևան բերելու ավելի լայն հնարավորություն է ընձեռում, մի խոսքով՝ այստեղ մտածվող օբյեկտի հետ հայտնվում է և մտածող սուբյեկտը, իրար են հանդիպում վիպականն ու քնարականը:

Ողբում վիպականի առանցքը կազմում են Շահ-Իսմայիլի մղած պատերազմները, մասնավորապես 1512 թ. Բաղեշի բերդի գրավումը և անհնազանդ քրդերի ճնշումը, այսինքն՝ մոտավորապես այն, ինչ ժամանակակից մի գրիչ համառոտակի արտահայտել է հետևյալ հիշատակագրություններում. «...Կարմիր գլուխն զԲաղիշու բերդն էառ ի թվ. 240. [1512]...». «Ո՛հ թէ քանի ամս դառնացաւ, / / Բլաւ Բաղէշ՝ ի տեղս եկաւ, / / Աստ թանկութիւն յոյժ սաստկացաւ, / / Եւ նեղութեամբ մեր տեղն լցաւ»²³:

Հարկ է նշել, որ 16-րդ դ. սկզբին քրդական իշխանական մի մեծ տոհմի ներկայացուցիչ Մուլա-Իդրիսի գլխավորությամբ ռազմական դաշինք էր ստեղծվել Բաղեշի, Արծկեի, Խլաթի, Արճեշի, Ճապաղչրի, Սասունի, Չմշկածագի, Բալուի և այլ վայրերի քրդական ցեղերի միջև, որոնք միաբանելով՝ ձգտում էին անջատվել Սեֆյան պետությունից և միանալ օսմանյան կայսրությանը: Վերջինս, որ չէր հանդուրժում Սեֆյան պետության գոյությունն ու ուժեղացումը, օժանդակում էր քրդերին և, իր արևելյան հարևանի ներքին հակասություններից օգտվելով, պատրաստվում էր նրանից զավթել Միջագետքը և Հայաստանը: Վաղ թե ուշ ժայր էին առնելու թուրք-պարսկական դարատե պատերազմները: Շահ-Իսմայիլը պարտավոր էր նախ հաշվհարդար լինել քրդերի հետ, իսկ Բաղեշը քրդական շարժման կարևոր կենտրոն էր: Հարձակումն սկսվում է 1511—1512 թթ. ձմռանը («և ժամանակն էր ձմրռան»): Նախապես զգալով, որ իրենք ի վիճակի չպիտի լինեն դիմադրելու շահի բանակին՝ քրդերը («ազդն Մարաց») պարենով ու պաշարով ամրանում են ամրոցներում ու բերդերում, բայց ահա թե ինչպես.

Ջերկիրս բոլոր հըրդեհեցին,
Ո՛չ շէն թողին և ո՛չ աւան:
Եւ զկողոպուտ երկրիս լառին,
Ջառ և զաւար և ըզթալան,
Հըորքոտանիս ժողովեցին,

23 Տե՛ս «Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Հակոբյանց», Բ. կազմեց Ն. Պողարյան, Երուսաղեմ, 1953, էջ 124:

Զիւղ և ըղմեղը և ըղցորեան
լըցին զամբոցս իւրեանց իլի,
Ամբարեցին որպէս մառան.
'Ի ի գալ զօրացըն թըշնամեաց՝
Ելեալ ի բերդքն և ամրացան:

Պաշարվածները շուտով տեղի են տալիս: Բաղեշը գրավվում է Իսմայիլի զորքերից: Հայ բնակչությանը կրկնակի հարված է հասնում. քուրդ ցեղապետներից ու զինվորներից կողոպտված՝ այնուհետև նա դաժան հարկադրման է ենթարկվում ղզլբաշներից: Հալածանքն ու հարստահարումն այնպիսի չափերի են հասնում, որ, ողբագրի ասելով, ամեն ոք կար «ի դողման», ամենայն անձ «խնդրէր մահու տապան և գերեզման»: Ինչպես չորս տասնամյակ ավելի ուշ գրված «Ողբ վասն շարժման Կարմիր գլխոյն» գործում, Բաղիշեցու ողբում ևս սուհասարակ շատ ուժեղ է սոցիալական ճրնշման շեշտը: Ահա այդպիսի մի հատված.

Զի յամէն օր որ լուսանան՝
Միշտ պահանջողքըն կան և գան:
...խընդրեն ցորեան և դահեկան:
Աշխարհս եղև յոյժ ցիր և ցան,
Ի ստացուածոց աղքատացան.
Ինչըք բազմաց գընաց թալան...

Բաղիշեցին ինքը ևս ապրել է ժողովրդին բաժին հասած տառապանքը. կեղեքումն ու հալածանքը հավասարապես եղել են նաև նրա կենսագրությունը: Ողբագիրը գեղեցիկ համեմատություն է անցկացնում ջրային մշտահոս տարերքի, դրան հանձնված անհանգրվան նավի և հայության վիճակի միջև: Առանձնապես ջայտուն են հետևյալ տողերը, որոնցից մի քանիսն ավարտվում են բայարմատով կազմված գոյականներով. դրանց շնորհիվ ավելի է ընդգրծվում շարժման, գործողության, մարդու տարուբեր ընթացքի գաղափարը.

...Կամք որպէս նաւ ի յերերման.
Բընաւ շունիմք հանգըստարան,
Այլ հողմահար եմք ի դողման:
Կամք իբր ալի ծովու շարժման,
Տարաբերիմք անկայական,
Իբրև ըզջուր գետոց հոսման,
Որ վըտարեալ յետս ոչ դառնան:

Ողբի վերջում Բաղիշեցին խորհրդածություններ է անում արդարության, մեղքի և հատուցման շուրջը: Նա գիտակցում է, որ բոլորը չէ, որ եղբայրասպան Կայեն են՝ «աշխարհական գործով» շրջող, որ մեղսագործներից բացի կան և անմեղներ, որոնք հանցագործներին հավասար պատիժներ են կրում: Արդ՝ ինչպե՞ս հաշտվել այդ իրողության հետ. մի՞թե արարիչն անտես է առնում արդարին, չի նկատում նրա հանիրավի տառապանքը: Ողբում ստացվել է այնպես, որ թեև աստված մտքով ջոկում է անմեղին մեղավորից, բայց երբ պատիժ է առաքում՝ նրանց մեջ տարբերություն չի դնում, «ոչ որոշէ զշարսն ի բարեաց», գործում է իբրև կույր բնություն, պատժում է «առհասարակ որդւոց մարդկան», այնպես, ինչպես՝

...դանձրև և ըզարև
Առհասարակ ծագէ մարդկան,
Եւ պիտանի բոյսք և անպէտք
Արբցեն ըղջուրըն յառոգման,
Կամ որպէս խանձ դիցեն մայրեաց
Հըրդեհ ի շամբըս եղեգան՝
Զորք և դալարք ի միասին
Վառին ի հուր մինչ ի վաղճան...

Անկախ Բաղիշեցու ցանկությունից, դուրս է գալիս, որ աստծու դատաստանը շիտակ չէ. նա տեսածին համապատասխան չի դատում: Ակամայից հիշում ես Այգեկցու առակի այրի կնոջ բացականչությունը. «Ո՛վ աստուած, մի՞թե ոչ կարացիր ընդրել զէշն և զկովն ի միմեանց»²⁴: Ողբում հեղինակի՝ հիշյալ կարգի դատողությունները չունեն բողոքի երանգ, դրանք համբերատար ու հաշտվողական ողբագրի կրավորական խոստովանություններ են միայն: Իր զգացածի համար Բաղիշեցին ոչ թե ըմբոստանում է, այլ ընդունում, որ «արդար է տէր ի դատաստան»: Ըստ նրա, խաղաղ ու հաշտ կյանքի հասնելու նպատակով, ուրեմն, մնում է, որ ողջ ժողովուրդը, բոլոր մարդիկ անխտիր «ուղղվեն», հեռանան մեղքի ճանապարհից, և այլևս չեն լինի պատերազմ ու մարդկային կոտորած:

Կյանքի հակասությունների լուծման վերաբերյալ այդ միամիտ հայացքով էլ նա մեղսազերծ մնալու պարտականությունը առաջինը վերցնում է իր վրա. իրեն ներկայացնում է «ի սուրբ գործոց զիրկ և

²⁴ Տե՛ս ն. Մ ա ռ, Ժողովածոյք առակաց Վարդանալ, Բ, Ա.-Պետերբուրգ, 1894, էջ 107:

ունայն», չարած մեղքերի համար սեփական անձն է մտրակում՝ խորհելով, թե՝

Դարձայ մեղաց ըշտեմարան՝

Աստուծոյ ի՞նչ տամ պատասխան:

Այսպիսով, Բաղիշեցին մարդու փրկության միջոցը տեսնում է՝
ղղջումի ու ապաշխարության մեջ:

Բ

Կարապետ Բաղիշեցու ողբը վերաբերում է մի ժամանակաշրջանի, երբ Սեֆյան պետությունը հաղթական նվաճումներով շարունակ մեծանում ու ընդարձակվում էր: Արևմուտքում այն հանդիպեց օսմանյան կայսրությանը: Երկու բռնապետություններ միմյանց հետ հաշտ դրացիներ լինել չէին կարող: Նրանց միջև ծայր առած պատերազմները երկու կողմերից էլ պահանջում էին հսկայական զինական ուժ:

Նոր երկրների տիրելու և ավելի շատ ժողովուրդներ ստրկացնելու ցանկությունն օսմանյան պետության համար օրակարգի հարց էր դարձնում պատերազմներում օգտագործել նաև քրիստոնյա հպատակներին: Եվ ահա 15-րդ և, մանավանդ, 16-րդ դարերում թուրքական կայսրության սահմաններում մեծ ծավալ ընդունեց քրիստոնյաներից բռնի կարգով կատարվող մանկահավաքը («գեշիրմե»): Ինչպես ճիշտ կերպով մատնանշված է մի հոդվածում, երեխաների հավաքումը և նրանցով ենիչերական բանակի համալրումը «իրենից ներկայացնում էր ոչ այլ ինչ, քան օրինականացված բռնություն: Միաժամանակ «գեշիրմե»-ն թուրքական ֆեոդալների ձեռքին հզոր միջոց էր իրենց ասիմիլյատորական քաղաքականության իրականացման ճանապարհին²⁵: Մանկահավաքի կատարածունները սովթանական հատուկ «հյուբմ»-երով 2—5 տարին մեկ շրջում էին այն բնակավայրերում, որտեղ քրիստոնյա ժողովուրդներ էին ապրում (ալբանացիներ, սերբեր, հույներ, հայեր և այլն), հավաքում պահանջված թվով՝ 8—20 տարեկան տղաներ և տանում մայրաքաղաք: Այստեղ նրանք հավատադիտի էին արվում, անցնում ենիչերական դաստիարակության բովով և դառնում սպանության ու թալանի ծառայի ասպատակներ՝ մոռանալով ծնող, մայրենի լեզու, հայրենիք:

25 Մ. Կ. Ջուլյան, «Գեշիրմե»-ն (մանկահավաքը) օսմանյան կայսրության մեջ ըստ թուրքական և հայկական աղբյուրների, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 2—3, էջ 247:

Հայ ժամանակագիրներն ու գրիչները մեղանում մանուկների բռնի հավաքման մի շարք դեպքեր են հաղորդում: Իբրեւ մանկաժողովի տարիների հիշատակված են 1464, 1519, 1531, 1536 (կամ 1537), 1543, 1547, 1550, 1567, 1585, 1590, 1622 թվականները²⁶: Այդ հիշատակությունները հավաստի, բայց մեծ մասամբ խիստ կցկտուր վկայություններ են միայն արհավիրքի վերաբերյալ: Ամեն անգամ ինչպե՞ս էր կատարվում մանկաժողովը, քրիստոնյա մյուս հայատականների հետ ինչպիսի՞ ողբերգություն էր ապրում հայ ժողովուրդը, — ժամանակագիրների ու գրիչների հապճեպ նշումները չեն պատասխանում այս և շատ այլ հարցերի: Ահա այդ իմաստով էլ որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում 1531 թ. մանկահավաքի մասին մեղ հասած «Ողբ ի վերայ մանկանց, որ գերի տարան ի քաղաքն Ստամպոլ» գործը:

Ողբի ձեռագրերում հեղինակի անունը չի պահպանվել: Ըստ Զամչյանի, ինչպես այդ, այնպես էլ երկու տասնամյակ ավելի ուշ հորինված «Տաղ վասն շարժման Կարմիր գլխոյն» անանուն ստեղծագործության հեղինակը Թադեոս վարդապետ Սեբաստացին է²⁷: Ակինյանը, հետևելով նրան, մանկաժողովի մասին ողբը 1952 թ. «Հանդես ամսօրյա»-ում հրատարակեց Թադեոս Սեբաստացու անունով: Մեկ տարի հետո նա կասկածի տակ առավ Զամչյանի հաղորդածի ճշմարտացիությունը: «Թադեոս անուն Սեբաստացի տաղասացը, — նկատում է նա, — լուկ երեց էր և ոչ վարդապետ և վախճանված է 1542-ին»²⁸: Ուրեմն, հարում է բանասերը, նա չէր կարող լինել 1551 թ. դեպքերի մասին գրված «Տաղ վասն շարժման Կարմիր գլխոյն» գործի հեղինակ: «Ինձ կթվի, — շարունակում է նա, — որ թե՛ այս ողբը և թե՛ 1531-ին գրված «Անեղ բնութիւն» սկսվածքով (իմա՛ մանկաժողովի մասին — Պ. Ն.) ողբը Թադեոս վ. Կողոնիացվո պետք է վերադարձնել»²⁹: Վերջինս, ըստ նրա, հաշվի առնելով իր ողբերի բաղաբական նկարագիրը և զգուշանալով տիրապետող իշխանություն-

26 Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», Ա. կաղմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 156—157, 167, 169—172: «Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Բ. կաղմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1958, էջ 216:

27 Մ. Զ ա մ չ ի ա ն յ, Պատմութիւն Հայոց, Գ. Վենետիկ, 1786, էջ 513:

28 Ն. Ա կ ի ն յ ա ն, Թադեոս վ. Կողոնիացի..., «Հանդես ամսօրյա», 1953, էջ 55: Ի դեպ, տաղասուց Թադեոս երեց Սեբաստացին նշանավոր տաղերգու Հովասափ Սեբաստացու հայրն է. տե՛ս Գ. Հ ո վ ս ե փ յ ա ն, Հովասափ Սեբաստացի, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1918, էջ 226—228:

29 Նույն տեղում:

նից, ստիպված է եղել նրանք հրապարակել անանուն՝ այդ ձևով խուսափելով հնարավոր պատժից:

Ինչ խոսք, այդպես կարող էր վարվել ոչ միայն Կողոնիացիներ: Առհասարակ 16-րդ դարի՝ պատմական բովանդակությամբ հայերեն սկզբնաղբյուրները համեմատաբար հարուստ չեն, իսկ նրանց ամենաարժեքավոր մասը՝ ձեռագրերի հիշատակարանները, որ բազմաթիվ անակնկալներ է պարունակում, համահավաք տպագրության դեռ չի արժանացել. դուցե գրիչները պարզեն Թադեոս վարդապետ Սեբաստացու պատմական անձնավորության առեղծվածը: Նկատենք, որ Չամչյանն իր Պատմության մեջ նրա անունը տալիս է հրեք անդամ³⁰ և առանց ինչ-որ կասկածի: Երկու ողբերը նրան վերագրելու համար պատմագիրն, անտարակույս, ունեցել է վստահելի հիմքեր, որոնք մեզ անհայտ են: Որքանով որ Ակինյանի ենթադրությունը մնում է չհիմնավորված, երկու գործերի հավանական հեղինակ դարձյալ պետք է դիտել Սեբաստացուն՝ ընդունելով, որ նա համանուն երեցից տարբեր անձնավորություն է:

«Ողբ ի վերայ մանկանց, որ գերի տարան ի քաղաքն Ստամպուլ» երկում չի հիշատակվում ոչ միայն նրա հեղինակի, այլև այն բնակավայրի անունը, ուր կատարված մանկահավաքի, իբրև ընդհանուր երևույթի մի կոնկրետ դրսևորման, դիտարկմամբ ողբասացը գրել է իր գործը: Թվում է, որ երևույթը այդպես ներկայացնելիս հեղինակը ելել է ոչ միայն, և ոչ այնքան, այն բանից, որ ցանկացել է թաքցնել բնակատեղին, որտեղ գործել, որի հետ կապված է եղել ինքը, որքան այն հանդամանքից, որ մի կոնկրետ գյուղի և կամ մի գավառի ու քաղաքի սահմանները նեղ են թվացել նրան: Այս երկրորդ պահանջը նրան հատուկ գրական ընդհանրացման նպատակին է առնչվում. հեղինակը ներկայացնում է մանկահավաքով պայմանավորված՝ հայ ժողովրդի ընդհանուր ողբերգությունը՝ հանվանե չսահմանափակվելով որոշակի մի տեղավայրի սահմաններում: Նա խոսում է ողջ «Հայաստանեայց երկրի», հանուր հայության մասին: Նկատենք, որ աղետաբեր իրադարձությունների մաշիչ դերը համահայկական տեսանկյունից ներկայացնելու նույն գիծը երևան է գալիս նաև «Կարմիր դիխի» արշավանքը պատկերող ողբում. այստեղ ևս մեկ գավառի, հայերի կղզիացած մի խմբի շահերից չէ, որ մատուցվում է նյութը, այլ բովանդակ «Հայաստան երկրի» ավերքի զգացողությամբ. խոսք է բացվում Վանա, Տարոն և Բասենո երկրների, Խլա-

30 «Պատմություն Հայոց», Գ, էջ 513—515:

թի ու Արծկերի, Կարինից մինչև Սիս ընկած միջոցի մասին: Երկու ող-
բերում անցքի այդօրինակ մատուցումը յուրովի վկայում է նրանց՝
միեկնույն հեղինակի հարազատ ստեղծագործություններ լինելը:

Մանկաժողով անցկացնելու բոլր սարսեցնում է համատարած
հայությանը.

Յորժամ դայս լըսեցին, յոյժ զարհուրեցան,
Երկիրս Հայաստանեայց յոյժ վերդովեցան...

Հակառակ վերջին ժամանակների թուրք պատմաբանների,
որոնք նկրտում են օսմանյան կայսրության սահմաններում ալլադ-
դի մանուկներին թուրքացնելու և ցեղասպանության զարհուրելի
միջոց հանդիսացած մանկահավաքի պրակտիկան ներկայացնել
իբրև քրիստոնյա հպատակների հաճությամբ կատարված իրողու-
թյուն³¹, ինչպես հայ ժամանակագիրների՝ սոսկումով արված հիշա-
տակումները, այնպես էլ ողբը վկայում են, որ քրիստոնյա բնակ-
չությունն ալն դիտել է որպես ազգային արհավիրք: Ենիչերի դառ-
նալու սարսափն այնքան մեծ է եղել, որ ծնողներից շատերը իրենց
զավակներով զաղթել են այլ երկրներ, ուրիշները դիմել են թաքու-
տի: Ըստ երևույթին, օրենքը թույլատրելի է համարել չքաշել այն
երեխաներին, որոնց ծնողները համաձայնել են ընդունել մահմե-
դական հավատը. այդպես պետք է հասկանալ ողբի հետևյալ տողը.

Եւ են, որ վասն որդոց զՔրիստոս ուրացան...

Ողբում ճշմարտացիորեն է պատկերված ժողովված մանուկ-
ներից նրանց հարազատներին բռնությամբ բաժանելու տեսարանը:
Ահա թե հուսահատության ինչպիսի պահեր էին ապրում, մանա-
վանդ, որդեկորույս մայրերը, որոնք, իբրև սգո նշան, կտրում էին
իրենց մազերը.

Յայնժամ վայ և եղուկ իւրեանց ասէին,
Հող ըզգըլխովն իւրեանց առեալ ցանէին,
Ձեռք ի յերեսս արկեալ՝ արիւն հեղէին,
Զհերս ի վերայ որդոց իւրեանց կըտրէին:

...Սևազգեստ լինէին, քուրճ ըզգենուին,
Մոխրաթաւալ անձամբ աղաղակէին,
Տարակուսեալ հոգով ի տան նըստէին,
Հանգուցեալ մեռելոցն երանի տային:

31 Տե՛ս Մ. Կ. Զուլալյանի նշված հոդվածում վկայակոչված կարծիքները,
«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 2—3, էջ 253—254:

Բայց հանուն ինչի՞ են ծնողներն ապրում զոհողության ու զրկանքի ողբերգություն. ինչ-որ վեհ գործի կամ սուրբ նպատակի համար նահատակվելու խնդի՞ր կա արդյոք: Ուրիշ խոսքով՝ ողբա-գիրը անձնազոհության ու հերոսացման հարցն է առաջ քաշում, և, ինչպես ցույց են տալիս Հին ու Նոր կտակարաններից նրա բերած մի շարք օրինակները, այդ հարցը նա լուծում է գերազանցապես կրոնական տեսանկյունից: Իրավացի կերպով նշելով, որ ծնողների հառաչանքը ահազնանում էր, հատկապես, այն բանի դիտակցու-թյունից, որ որդիները «անօրինաց» պետք է զորագրվեին, նա գրում է, որ իցիվ թե մանուկները հավատի համար նահատակված լինեին.

Զի թէ մանկունքըն մեր նահատակած էր
Եւ կամ վասն աստուծոյ հրքով այրած էր
Եւ կամ նըման սըրբոցըն քարկոծած էր,—
Ազգին քրիստոնէից տեղ պարծանաց էր:

Ինչպիսի՞ տարբերություն դավադիրներից նենգորեն սպանված հայրենասեր Մամիկոնյան Մուշեղի և մեր ողբագրի երազած մահերի միջև: Մինչ Փալստոսի համար տենչալի մահը հայրենական կռվի մեջ զոհվելն էր («Բայց իբրև եհաս ինձ մահս, թէ ի վերայ ձիոյ դիպեալ էր»,— ասում է Մուշեղ սպարապետը), ողբի հեղինակը սրբբացնում ու բարձրացնում է հավատի համար նահատակվելու դա-դափարը:

Գ.

Խաղաղության ու աշխատանքի կարոտ հայ ժողովրդի համար ժամանակը քանի զնում ավելի էր մոայլվում: Դարակեսին մեկը մյուսի ետևից միմյանց դեմ արշավանքներ են կատարում մերթ օսմանյան և մերթ էլ Սեֆյան տերությունները: Փոխվրեժի համար շարունակ ձեռնարկվող մարտական զործողությունների բեմը Հայաստանն էր, հատկապես Բարձր Հայքը, Տարոնն ու Վասպուրա-կանը: Թշնամական զորքերի շարժերն այնքան ծանր ու ավերիչ էին, ամեն ինչ հոշոտող ու տեական, որ բնակչությունը փրկվելու հույսով ստիպված էր զանգվածաբար գաղթել այլ վայրեր կամ թաքնվել կռվողների ռազմերթից ապահով լեռներում:

Շահ-Թահմազը գիտակցում էր, որ օսմանյան բանակը և՛ թվով, և՛ զինվածությամբ գերազանցում է ղզլբաշ զորքին, և հարձակում-ներ էր գործում այն ժամանակ, երբ թուրքական ուժերը կա՛մ զբաղ-ված էին լինում եւրոպական մասում, կա՛մ էլ անմիջականորեն:

պատրաստ չէին լինում Իրանի հետ պատերազմելու: Իսկ երբ սուլթանական բանակը շահի դեմ գործողություններ էր սկսում, նրա առաջխաղացումը կաշկանդելու նպատակով Թահմազը դիմում էր խորամանկ նահանջի՝ այդ ընթացքում այրելով ու ոչնչացնելով այն վայրերի ողջ ցանքսերը, սննդամթերքն ու անասունները, որտեղով անցնելու էին հակառակորդի ուժերը: Այդ կերպ նա ինչ-որ չափով հոգնեցնում և ուժատու էր թշնամուն և իրեն ունակ դարձնում ճակատամարտելու արդեն նվազ զորեղ ախոյանի հետ³²:

Հայ ժողովրդի համար կործանարար եղավ, մանավանդ, 1552 թ. Շահ-Թահմազի ձեռնարկած արշավանքը: Պարսկական և թուրքական ասպատակ հորդաների սարսափներն ապրած հայության վիճակն արտացոլվել է «Տաղ վասն շարժման Կարմիր գլխոյն», «Տաղ վասն Յակոբ վարդապետին և ընկերաց նորին» և «Տաղ վասն Հայոց երկրի» ողբերում³³, որոնք թե՛ իրենց շոշափած նյութով և թե՛ հայրենասիրական տրամադրությամբ աղերսվում են իրար և գրված են ժամանակի բանաստեղծության մեջ հաճախակի կիրառված «հայրեն» չափով: Հատկապես առաջին երկու ողբում նկատելի է բովանդակության և ձևի այնպիսի սերտություն, որ միջնադարյան որոշ գրչագրերում նրանք ներկայացված են իբրև մի ստեղծագործություն

32 Տե՛ս «Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները», Բ, կազմեց Հ. Գ. Փափազյան, Երևան, 1959, էջ 8:

33 «Գեղունի»-ում (Վենետիկ, 1905, էջ 6—9) նույն թեմայով մի ողբ կա հրատարակված՝ «Յորդորանօք և քաղցր հրամանաւ սուրբ հայրապետին լուսակառույց ս. էջմիածնի, յարչաւանս Թահմազ-ղուլի շահին անօրէն Պարսից, Յոհան վարդապետի Վարազացու կղերեղեալ» ընդարձակ խորագրով: Առաջարանի հեղինակ և հրատարակող Սեյլանի (վիպասան Արշակ Մաթոյանի գրական անունը) հավաստիացումով, նրա հեղինակը Թահմազի արշավանքներին ժամանակակից է, և որ ինքը նրա ողբը քաղել է «գրեթէ կազմալուծված, ցեցահար» մի ձեռագրից, «որի արտաքինն իսկ վկա էր դարեր տևած և անցկացրած լինելուն» (նույն տեղում, էջ 3)։ Այդ երկի կառուցվածքը, լեզուն, որ 19-րդ դարի միտիթարյան քերթողների գրաբարն է հիշեցնում, այնտեղ գործածված մի քանի տեղանունները (Իրան, Վանտոսպ և այլն, որ 14—17-րդ դարերի հայ մատենագրության մեջ և ողբերում չենք հանդիպում) և այլ հատկանիշներ ապացույց են, որ այն նոր ժամանակներում սաղացրած մի գործ է: Նրա գրական կեղծիք լինելն անտարակուսելի է համարել նաև փորձված և քաջահմուտ բանասեր Ն. Ալիխյանը, որն այդ կապակցությամբ նշել է. «...ամբողջ գրվածքին բովանդակությունը, ոգին, ոճը, լեզուն կմատենեն, թե ժԹ դարու՞՞ ո՛չ գրաբարի և ո՛չ ոսմկորենի նկարագրին ծանոթ, գրչակի մը կեղծիքն է, Բագրատունյան (Վենետական) դպրոցի աշակերտի մը...» (Ն. Ալիխյան, Մատենագրության պատմություն, Հովհաննես Վարդգեսի, էջ 47: Ալիխյանի դիտողությունը նրա ձեռագիր աշխատությունից քաղել և մեզ է ուղարկել հարգարժան Հ. Պ. Տեր-Պողոսյանը):

և հետագա մի քանի ուսումնասիրողներից (Զամչյան, Ալիշան և ուրիշներ) այդպես էլ դիտվել են (տե՛ս Գ բնագրի ծանոթագրությունը):

* * *

«Տաղ վասն շարժման Կարմիր զլխոյն» երկում անհայտ բանաստեղծի հետաքրքրությունների առանցքը համատարած վշտի մեջ հեծող ժողովրդի ազատագրական ասլուրումները և նրա պատմական դժբախտ ճակատագիրն են: Ինչպես գրական ամեն մի ստեղծագործություն, այն ևս իր ժամանակի հասարակական տրամադրությունների և ոգու արտահայտություն է: Ողբագրի խորհրդածություններում, որոնք աղոթքի տես թախծոտ ու աղաչական են և միաժամանակ ունեն բուռն բողոքի շեշտ, միահյուսվում են դարակեսի հայության և նրա բախտով ապրող քաղաքացի-գրողի խոհերն ու ըզգացումները:

Ողբն ունի Հովհաննես Երզնկացու անունով հայտնի խրատական մի հայրենին համանման սկսվածք.

Դաւիթ արքային որդի Սողոմոն դայս մեզ քարոզէ,
Թէ զով որ աստուած սիրէ՝ հանապազ ըզնա խըրատէ:

Այդպես, խրատվելու արժանի մարդկանց համար էլ ողբագիրը պատմում է պատերազմական արհամիրքների ու դրանց պատճառով ավելի բորբոքված հասարակական թշվառության մասին, պատմում է խրատողի, խորհրդատուի նման: Ստանձնելով իր ժամանակակիցներին մահաբեր ու ցավառիթ անցքերը մեկնողի պարտականությունը՝ նա որոնում է կատարված իրողությունների պատճառները, իր ժամանակի դեպքերը հարմարեցնում է հնամյա գուշակություններին ու պայմանավորում նրանցով: Ողբաբան գրողը հավատացած է, որ չորրորդ գազանը, որի մասին խոսվում է Դանիելի մարգարեությունում, հայտնապես Շահ-Թահմազն է, և որ դեռևս ներսես Պարթև հայրապետն իր ժամանակին, իբր, կանխազգացել է,

Թէ Կարմիր գըլուխն ելցէ և զՀայոց երկիրն աւերէ:

Դժվար չէ նկատել, որ դրանով ողբագիրն ակնարկում է ներսեսի անունով հայտնի «Տեսիլը», որ ստեղծվել էր ուշ դարերում և, հայ ժողովրդի քաղաքական նոր կողմնորոշումներին ու ազատագրական ակնկալումներին համապատասխան, հետագայում կրել փոփոխություններ, ենթարկվել նոր խմբագրության: Ինչպես մար-

գարեական, դուշակողական և նման բնույթի այլ ստեղծագործություններում, այնպես էլ Ներսեսին վերագրված անվավեր այդ գործում, առանձնապես խաչակրաց արշավանքների ժամանակներում, փայփայվում էր այն գաղափարը, որ Հայաստանի և հայ ժողովրդի փրկությունն իրագործվելու է մուսուլման նվաճողների դեմ ֆրանկների հաղթական արշավանքով: Հայ ազատագրական լեգենդում երբեմն աղատարարի դերին արժանացած բյուզանդացիներին այդտեղ փոխարինել էին արիական հռոմեացիները: Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում ևս Ներսեսի «Տեսիլը» հնչել է նորովի, իբրև թուրքական և իրանական բռնատիրություններից ազատագրվելու բաղձանքների արտահայտություն: Հայտնի է, որ ողբը գրվելու նախօրյակին՝ 1547 թ. էջմիածնի կաթողիկոս Ստեփանոս Սալմաստեցու գլխավորությամբ մի հայ պատվիրակություն մեկնեց Իտալիա՝ օգնություն աղերսելու խնդրով: Հայերը, Սեֆյան իշխանությունից զաղտնի, բանակցություններ էին վարում Հռոմի պապի և Վենետիկի հանրապետության հետ: Նշված թվականից ուղիղ մեկ և կես տասնամյակ անց նույն նպատակներով Հռոմ ուղևորվեց մի այլ գործիչ՝ նշանավոր տպագրիչ Աբգար դպիր Թոխաթցին:

Պատմաշրջանը, նոր պայմանները Ներսեսի «Տեսիլը», անշուշտ, սնուցել էին նոր երանդներով, այնտեղ մուծել և «կարմիր գուլիս» կամ «ղզլբաշ» անունը՝ խաղաղության և բարօրության հաստատումը կապելով նրա խորտակման երազանքի հետ: Ստացվել էր, որ 15-րդ դարի վերջերից պատմության թատերաբեմ մտած այդանուն նվաճողների երևան գալը դեռ 4-րդ դարում Ներսես հայրապետը մարգարեաբար կանխագուշակած էր եղել: Ողբագրի վերոբերյալ վկայությունը, հավանորեն, գալիս է «Տեսիլի» մի այդպիսի օրինակից կամ բանավոր պատումից:

Վերադառնանք ողբի ընթացքին:

Բայց ինչի՞ համար են այդքան ավերքն ու կոտորածները, ինչո՞ւ է հայությունը զրկվել իր անկախությունից. պատասխանը հին է, հաղար անգամ կրկնված այլևայլ ստեղծագործություններում.

...Մեր մեղքն պատճառ եղաւ, որ Տաճկաց ազգըն զօրացաւ:

Մեղար, զպատուիրանն անցաք, Քրիստոսի մեք ոչ լըսեցաք,
Վասն այն ատելի եղաք, յայլազգեաց ձեռն մատնեցաք:

Սակայն փրկագործման միջոցի առաջադրման հարցում որքան տարբեր են մեր այս ողբասացի և նրա նախորդ Կարապետ Բա-

ղիշեցու հայացքները: Վերջինիս տեսակետը մեզ համար պարզ է-
մեկ արդարի զղջումն ու ուղղագնա ընթացքը հանուրի կյանքը բար-
վոքման չեն հասցնի. աստծու պատիժը կշարունակվի այնքան, քանի
դեռ մեզքն ու հանցանքը տեղ կունենան հասարակության թեկուզ և
մեկ անդամի մոտ. չէ՞ որ աստվածային վայրույթը, որ երևան է
զալիս պատերազմի, սովի, համաճարակների, մորեխի, երկրաշար-
ժի և այլ աղետների ձևով, կույրի պես արդարին մեղավորից չի ջո-
կելու, այստեղից էլ հետեություն՝ փրկության միջոցը ողջ հասարա-
կության մեղսաքավումն է:

Դրան հակառակ, «Տաղ վասն շարժման Կարմիր գլխոյն» երկում
շեշտվում է այն գաղափարը, որ եթե լինի մաքրագործ և աստվածա-
հաճո գեթ մի մարդ, որ դիմի երկնավորի ողորմածությանը, ասպա
կարող է իր ժողովրդին ազատություն բերել:

Թէ մէկ մի բարի լինէր, որ սրբտով վաստուած աղաչէր,

Յայնժամ ողորմածն աստուած յայլազգեացն ըզմեղ

կաղատէր:—

գրում է նա և ասպա մի այլ տեղ ցավով խոստովանում.

Վասն այն շարի դիպեցար, որ ընտիր մարդ իսկի չըկայ:

Իր այդ եղրակացությունը համոզիչ դարձնելու համար ողբի
հեղինակը դիմում է Ս. Գրքի օրինականերին: Ավելորդ չի լինի դրան-
ցից մեկ-երկուսն այստեղ հիշել. նոյն անմեղ էր, և նրա դերդաս-
տանը ջրհեղեղից փրկվեց. նույնպիսի արդար Ղովտի դուստրերն
իրենց հոր շնորհիվ աղատվեցին, երբ Սողոմ-Գոմորը երկնային հրով
այրվեց. մի Մովսեսի աղոթքն այնքան զորավոր էր, որ փարավոնին
ծովն ընկղմեց և իսրայելացիներին քառասուն տարի լիացրեց.
«Կանանց մեջ բնորյալ» Հուդիթն ու Եսթերը փրկեցին բոլոր իսրա-
յելացիներին և այլն և այլն: Այս օրինակներն այսօրվա պահանջով
որքան էլ միամիտ են հնչում, բայց ողբում որոշակի իմաստ ունեն,
քանի որ դրողը դրանք կապում է իր ժամանակի հայկական առօր-
յայի հետ և իրավունք ձեռք բերում խորհելու, թե հայոց ներքին
կյանքում ինչպիսի՞ անտերություն է իշխում, որ իսկական առաջ-
նորդ չկա, մեծ մարդկանցից երկիրը թափուր է դարձել: Նա ծավա-
լում է մի քննադատություն, որի մի սայրն ուղղված է օտար տիրա-
պետողների, իսկ մյուսը՝ ազգակից աստիճանավորների, մասնա-
վորապես, հոգևորականության ու կրոնավորների դեմ: Սրանցից

ռմանք, ըստ նրա, ապիկար ու ապաշնորհ առաջնորդներ էին, որոնք մահմեդական բռնակալների հանդեպ ցուցաբերում էին այսպանելի ստրկամտութիւն: «Բարի առաջնորդ չունիմք»,— նկատում է նա և եղածների մասին նշում, որ նրանք

Զհոզոյ առաջնորդութիւն ի Տաճկաց երթեալ կու խնդրեն:

Ասոյ հաջորդաբար թվարկվում են կաթողիկոս, եպիսկոպոս, վարդապետ ու քահանա՝ իբրև արծաթասեր և անարժան կարգավոր-ներ, որի համար և ժողովրդից խիստ պարսաւի ու ատելութեան արժանացած:

Թէ ղկաթողիկոսն ասեմ՝ արծաթով ըղնա մեծարեն,
Թէ ղեպիսկոպոսն ասեմ՝ տամղաճոյ նըման բամբասեն:

Հայոց վարդապետքն ամէն դըրամի համար քարոզեն,
Ով որ որ դըրամ չի տայ՝ ղայն փութով թըղթով կանիծեն:

Մեր աղգի իրիցաներն հանապազ ղիրար կու նենգեն,
Անարժանն պատարագօք աշխարհիս սլատիժ կու բերեն:

Դժվար է կռահել, թե ողբագիրն այս տողերը գրելիս, ասենք, հատկապես ո՞ր կաթողիկոսին նկատի ունեն, որովհետև, դժբախտաբար, ողբի գրութեան ժամանակին կամ նրան մերձ տարիներին առնչվող կաթողիկոսներից և ոչ մեկի՝ ո՞չ Ստեփանոս Սալմաստեցու, ո՞չ նրա հետնորդ Միքայել Սերաստացու և ո՞չ էլ վերջինիս աթոռակից և հաջորդ Ստեփանոս Առնջեցու գործունեութեան քիչ թե շատ հանդամանալից նկարագրութիւնը մեզ չի հասել, իսկ պահպանված տեղեկութիւնները շատ են ընդհանուր: Այդուամենայնիւ, անկասկած է, որ հոգեւոր պետերի այդքան բուռն մերկացումները ենթադրում են ժամանակի իրականութեան մեջ տեղ գտած իրողութիւններ, մասնաւոր ուր «Տաղ վասն Հայոց երկրի» սկսվածքով ողբում ես նշվում է, որ՝ «Եպիսկոպոսք, քահանայք արծաթով, ոսկով ընտրեցան»: Ինչ խոսք, որ եկեղեցական և վանական ընչաքաղց պաշտոնյաների այս քննադատութիւնը միջնադարի հայ բանաստեղծութեան մեջ առաջին դեպքը չէր և ոչ էլ վերջինը: Նրան ձայնակցող ստեղծագործութիւններից հիշենք միայն երկուսը՝ Մկրտիչ Նաղաշի «Վասն ազահոութեան»³⁴ և Հակոբ Սեբեցու «Վասն պախարակելոյ

³⁴ Կ. Կոստանյանց, Մկրտիչ Նաղաշ և յուր տաղերը, Վաղարշապատ, 1898, էջ 13—19:

օրինականցիցն»³⁵ քերթվածները, որոնցից մեկը գրվել է 15-րդ, իսկ մյուսը՝ 17-րդ դարում: Դրանցում նույնպես խարաղանվում են կղերականների շրջանում դրսևորված ագահությունը, զոռաբաղուժությունը, սիմոնականությունը և այլ վատթար երևույթներ:

Հասկանալի է, որ հոգևոր ու աշխարհիկ տերերի կոշման և գործունեության միջև եղած աղաղակող հակասությունը, որ մատնացույց է արվում խնդրո առարկա ողբում և ուրիշ ստեղծագործություններում, այլ հանգամանքների հետ միասին, իր հերթին առիթ էր տալիս եկեղեցուց ժողովրդի ուժացմանը: Դեռևս Առաքել Սյունեցու մոտ խոսվում էր այն մասին, որ աշխարհականները ժամ չեն ալցելում, այնտեղ զնալը կոռ ու տուգանք են համարում, իսկ թե զնում են էլ՝ «նստին», «ննջեն և մրափեն»:

Ոմանք ասեն Սաղմոս ծերատ,

Զի ոչ ունին յոյս և հաւատ...

Ոմանք շունին յոյս առ աստուած

Ի ոչ աղօթեն յուղիղ մըտաց...³⁶

Նույն բանից դժգոհում է նաև ողբագիրը և, եթե քրիստոնեական հավատի պաշտոնյաներին՝ ուղղվելու, ապա աշխարհիկներին էլ բարեպաշտության է կոչ անում: Ողբում կարդում ենք.

Թէ զաշխարհականքն ասեմ, որ բընաւ զօրէնս ոչ պահեն,

Ո՛չ կարգաւորաց լըսեն, ո՛չ երթեալ տաճարն աղօթեն:

Այսպես ուրեմն, տրտունջ և անբավականություն, որ «ընտիր մարդիկ» չկան, բոլորն անպիտան են, բարի գործ չկատարող, դրա համար էլ «անօրէնքն ըզմեզ պատեցին»:

Մինչև այստեղ ողբասացի ունկնդիրը մարդն է, նրա ժամանակակիցը, որին նա խրատում է, պատմում այն ցավերից, որոնք գալիս էին զլիսավորապես ազգակիցներից: Բայց ահա նա դառնում է աստծուն, նրան հասցնում իր բողոքը, ավելի ճիշտ՝ աղերս-աղաչանք-աղոթքը: Ողբի այս մասում է, որ երևան է գալիս հեղինակի հիմնական նպատակադրումը, որ է՝ ցույց տալ հալ ժողովրդի ավերկյանքի պատկերը: Վաստակի մշտական՝ հափշտակում, մարդու իրավունքների ոտնահարում, հավատի համար ամենախիստ հետա-

35 Տե՛ս Մաշտոցի անվան մատենադարանի «Գիտական նյութերի ժողովածու», Ա 2, Երևան, 1950, էջ 193—194 (հրապ. Ա. Մնացականյանի):

36 Մ. Պ ո տ ու ռ յ ա ն, Առաքել Սյունեցի և իր քերթվածները, էջ 236—237,

հիմնական նպատակադրումը, որ է՝ ցույց տալ հայ ժողովրդի ավերկյանքի պատկերը: Վաստակի մշտական հափշտակում, մարդու իրավունքների ոտնահարում, հավատքի համար ամենախիստ հետապնդումներ,— ահա թե ինչով էր բնորոշվում թուրք և իրանական բռնություններին ենթակա հայության վիճակը: Հեղինակը նախ խոսում է ընդհանրապես մահմեդական նվաճողների լծի ծանրության մասին և ի մասնավորի ընդգծում քրիստոնյա հպատակների դեմ նրանց ձեռնարկած դավանական հարձակումների պարագան.

Տարին տասուերկու ամիս հանապազ ըզմեզ շարշարեն,
Կեաւուր, անհաւատ ասեն, զքո օրէնքն ոչինչ համարեն:

Հաճախ միայն հավատքի պատրվակով տիրողները կողոպտում և, նույնիսկ, սպանում էին հայերին.

Զըռզակն ի ձեռնէն առնուն, գըլխովին զինքն ըստանանեն:

Ողբում դրողի մերկացումները, բնականաբար, ամենասուր ծայրով ուղղված են «կարմիր գլուխ» շահի դեմ. երկի խորագիրը ևս այդ է վկայում: Հետաքրքիր է, որ հեղինակը, հեռու ազգային բացառիկության զգացումից, Թահմազին նմանակ ավերիչներ է փնտրում ոչ միայն Հին կտակարանում («Փարաւոն», «Բաբելացոց արքայ»), այլև հայոց պատմության մեջ՝ հանձին Սենեքերիմ Արծրունու: Ինչպես հայտնի է, վերջինս, տագնապած սելջուկների առաջին հարձակումից, 11-րդ դարի երկրորդ տասնամյակի մեջ բյուզանդական կայսեր հետ Վասպուրականը փոխարինեց Սեբաստիայի հետ և իր ժողովրդով գաղթեց այնտեղ: Այս անլուրջ քայլը նկատի առնելով՝ հետագայում Ուռհայեցին գրում էր. «...և անտիրացաւ աշխարհն Հայոց ի թագաւորաց և յիշխանաց»³⁷: Վան, Տարոն, Բասեն, Արճեշ, Խլաթ, Արծկե և շատ այլ վայրեր հրի ու սրի մատնած շահին ողբասացը համեմատում է, ահա, այդ Արծրունի թագավորի հետ.

Նըման Սենեքերիմայ զԱրծրունեաց երկիրն աւերեաց,
Ո՛չ գեղ, ո՛չ քաղաք եթող, զամենայն հըրով տոչորեաց:

Թահմազի մի այլ համեմատելին էլ Թամուրն է.

Քան ըզլանկթամուր արքայն՝ աւելի աւերք արարին.
Ո՛չ Հայ, ո՛չ Տաճիկ ասին, զամենայն սըրով մաշեցին:

³⁷ Մ ա տ Թ է ո ս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 49:

Սրանով էլ ընդհատվում է ողբադրի խոսքը՝ ընդ մարդկան և ընդ աստուծո:

«Տաղ վասն շարժման Կարմիր գլխոյն» հրկը, իբրև գեղարվեստական ստեղծագործություն, չի բարձրանում միջնադարի հայրենասիրական պոեզիայի լավագույն էջերի մակարդակին, և նրա արժեքը, իսկապես, բանաստեղծական կատարելության պահանջով չի պայմանավորվում, այլ մեր պատմության մղձավանջային պահերից մեկի հարազատ արտացոլմամբ: Այդու էլ այն հետադաշտում սիրված է եղել: Այս կապակցությամբ նշենք Էրկու փաստ. Ստեփանոս Թուխաթցին 17-րդ դարի սկզբին գրած իր մի հիշատակարանում, ջեղալիական ասպատակությունների նկարագրությունն ավելի ցայտուն դարձնելու նպատակով, մեջ է բերում ողբի ավարտի տողերը («Քան ըզլանկթամուր արքայն...»)՝ նրանց տալով արդիական հնչողություն³⁸, իսկ տաղարաններում ընդօրինակվող հայրեն չափով որոշ երկերի «ձայնը» կամ «գոյնը» գրիչներն արտահայտում են այդ ողբի, իբրև ավելի հանրահայտ գործի, սկսվածքը մատնացույց անելով, այսպես՝ «Դաւիթ արքայի որդուն ձա՛յն ասա» և այլն³⁹:

* * *

«Տաղ վասն Յակոբ վարդապետին և ընկերաց նորին» և «Տաղ վասն Հայոց երկրի» ստեղծագործությունները ևս, ինչպես վերևում արդեն ասել ենք, շոշափում են նույն նյութը, ինչ և «կարմիր գլխի» շարժման մասին ողբը: Կրկնություն կլինի նորից նոր կանգ առնել նրանցում ևս ներկայացվող եղերական միեւնույն անցողարձերի նկարագրության վրա: Կանգրադառնանք միայն արդեն քննության առնված ողբի համեմատությամբ թե՛ բովանդակության և թե՛ գեղարվեստական առանձնահատկությունների առումով այդ երկերում նորություն հանդիսացող կողմերի վրա:

«Տաղ վասն Յակոբ վարդապետին և ընկերաց նորին» գործի ձեռագիր օրինակներն անհեղինակ են. գրանցից մի երկուսը երևան են գալիս առանց որևէ վերնագրի, «Տաղ վասն շարժման Կարմիր գլխոյն» երկին կից՝ իբրև նրա վերջավորություն (տե՛ս Գ բնագրի ծանոթագրությունը): Չամչյանը, հավանաբար, օգտվել է այս վերջիններին համանման մի օրինակից, քանի որ իր Պատմության մեջ

³⁸ Տե՛ս Ա. Ա լ ա ո յ ա ճ յ ա ն, Պատմություն Եվդոկիո հայոց, Կահիրե, 1952, էջ 1572:

³⁹ Ձև. №№ 7707 (էջ 45ա),— 10050 (էջ 100ա, 164ա, 130ա) և այլն:

այդ երկու ողբերի բովանդակությունը վերապատմելով՝ դրանք համարում է միևնույն գրողի՝ մանկաժողովի վերաբերյալ ողբի հեղինակ Թադեոս Սեբաստացու մեկ ստեղծագործություն⁴⁰, որ, մեր կարծիքով, համոզիչ է:

«Կարմիր գլխի» արշավանքը պատկերող գործի հեղինակն իր մասին, համարյա, ոչ մի որոշակի տվյալ չի հաղորդում, բայց նրա խոսքից զգացվում է, որ նա բավական տարեց և փորձառու մարդ պետք է եղած լինի և իր երկն հորինելիս ապրել է հայրենիքում: «Տաղ վասն Յակոբ վարդապետին և ընկերաց նորին» ստեղծագործության հեղինակը, ընդհակառակը, երկու անգամ հայտնում է, որ ինքը դեպքերին ականատես, բայց իր հայրենիքից զրկված մեկն է («հայրենեաց մերոց զրկեցաք», «մեր տանէն հանեալ վարեցին»), ու իր անունը թեև չի ավանդում, բայց տարիքի մասին նշում է հետևյալը.

լըցեալ եմ զերսուն տարին, չեմ կացեալ ի պատուիրանին,
Հոգիս է մեղօք լըցեալ, և մըտօքս եմ տարակուսեալ:

Այս տողերն արդեն ապացույց են, որ ամենավաղը 1552 թ. (երբ նահատակվել է Հակոբ վարդապետը) երեսուն տարեկան եղող նրանց հեղինակը 1531 թ. մանկահավաքի վերաբերյալ գրված ողբի հեղինակ չէր կարող լինել, որովհետև այս վերջին թվականին նա կլիներ ինը տարեկան: Մնում է ընդունել, որ հիմքեր չկան սրան նույնացնելու Թադեոս Սեբաստացու հետ, որին, գեթ պայմանականորեն, պետք է դիտել իբրև մանկաժողովի և ղյւրաշի արշավանքի մասին ողբերի հեղինակ:

«Տաղ վասն Յակոբ վարդապետին և ընկերաց նորին» գործում նյութի մատուցումը, պատումը առաջ է տարվում ողբասացի եսի, նրա անձնականի աշխույժ ներկայությամբ: Ամեն անգամ, Հայաստան աշխարհի և նրա բնիկ ժողովրդի անլույս ներկայի մասին խորհրդածելիս կամ թե «տաճիկ» արշավողների արարքները պատկերելիս, հեղինակը շեշտում, ընդգծում է իր առկայությունը՝ ասելիքը հանդես բերելով գլխավորապես առաջին դեմքով:

Երկի մյուս կարևոր կողմն այն է, որ նրա գրողը ժամանակի իրադարձերի ընդհանուր նկարագրությամբ չի բավարարվում. դրանց վերաբերյալ սակավ խոսքից հետո նա իր ուշադրությունը կենտրոնացնում է բաղմամբիլ անցքերից միայն մեկի՝ Արճեշի վանքի երեսուն միաբանների հետ Հակոբ վարդապետի սպանության ող-

40 Մ. Զ ա մ չ ե ա ն ց, Պատմություն Հայոց, Գ, էջ 513—515:

բերդական զեպքի վրա: Այս գիտնական կրոնավորի կյանքին վերաբերող տեղեկությունները հատուկենտ են, բայց նրան զնահատող: Հավանաբար նա տոհմիկ մեկն է եղել, որովհետև ողբում նրա մասին ասված է.

Յակոբն էր ընտրեալ ազգօք և լըցեալ եօթնարփեան շնորհօք,
Մաքուր յաշխարհի կացեալ, զարդարեալ անձառ պըսակօք:

Պահպանված մի ձեռագրական հիշատակարանում նա համեմատովում է անվանի տոմարագետ և մատենագիր Ղրիմեցու հետ. «...րարունապետն Յակոբ, որ էր հեզ և խոնարհ, բարեմիտ և ողորմած, աղքատասէր և հիւրընկալ, իմաստուն և բանիբուն, մեկնիչ Հին և Նոր կտակարանաց աստուածաին զրոյց, ամենեին յար և նման տնուանակցին իւրոյ, երիցս երանեալ սուրբ վարդապետին Յակոբ Ղրիմեցոյն...»⁴¹:

Ո՛չ այս հիշատակարանում, ո՛չ էլ ողբում չի նշվում, թե այդ գիտնականի և նրա միաբան եղբայրների նահատակությունը Քաջբերունյաց դավառի Արճեշի ո՞ր վանքում է տեղի ունեցել և կամ ո՞րտեղ է նա գործել իբրև դասապետ: Այդ առթիվ միակ կարևոր վկայությունը պահպանվել է «Տաղ վասն Հայոց երկրի» գործում:

Ի Քաջբերունեաց երկիրն, յանապատն, որ է Ուռունգան,
Անդէն նահատակեցաւ՝ առաջին սըրբօցըն նըման:

Ավելորդ չէ հիշել, որ Ուռունգան կամ Ուռնկարու ս. Նշան վանքը 16-րդ դարի առաջին կեսին Արճեշի «մեկ ձոխ դպրեվանքն» է եղել (Խ. Լևոնյան⁴²): Նրա հետ են կապված Գրիգոր Արճիշեցու և սրա նշանավոր աշակերտ բանաստեղծ Գրիգորիս Աղթամարցի կաթողիկոսի անունները: Առաջինը նրա երբեմնի առաջնորդն ու դասապետն է եղել, իսկ Աղթամարցին Ուռնկարին նվիրած գանձ ու մեղեդի ունի⁴³: Պետք է ենթադրել, որ գիտնականի ու նրա անվանի սանի հետ Հոկոր վարդապետն անցյալում որոշ կապեր է ունեցել, մանավանդ որ հետագայում ինքը ևս դարձել է հիշյալ վանքի առաջնորդ:

Հակոբ «քաջ բաբունապետը» ողբում երևան է գալիս իբրև զգայուն նկարագրի տեր մի մարդ: Ինչ-որ ներքնազգացողությամբ նա դիշերը կռահում է, որ միաբանությունը հարձակման է ենթարկվելու:

41 Զեռ. № 5195, էջ 257ր—258ա:

42 Տե՛ս «Գրիգորիս Աղթամարցի», ուսումնասիրություն, քննական բնագրեր և ծանոթագրություններ Մ. Ավդալբեգյանի, էջ 20: ~

43 Նույն տեղում, էջ 143—152:

խոսքը, որով նա դիմում է իր եղբայր-աշակերտներին, տոգորված է գալիք վտանգն ապրող մարդու ցավով ու հուզմունքով.

Ասաց իւր միաբանիցն, թէ՛ «Փութով նըշխա՛րք կաղմեցէ՛ք,
Գիշերս ես կրազ տեսայ, կու վախեմ, այլ մի՛ ծուլանէք:

Որդի՛ք, անհոգ մի՛ կենայք, միմեանց խոստովանեցէ՛ք,
Իմ սիրտս ի փորիս կայրի՛ դուք բընաւ անհոգ կու այնէք»:

Հետո կատարվում է այն, ինչ սպասվում էր, ինչին վանականներն արդեն պատրաստ էին: Ասպատակները, հեղինակի բնորոշմամբ՝ «եաղիքը», վանքն այրում են, իսկ նրա սպասավորներին՝ սպանում: Պղծված սրբավայր և անթաղ մեռելներ, ինչպես այդ Սուրենյանցի կտավում է.

Եղուկ ու վա՛յ մեր անձանցս, որ աշօք մերովք զայս տեսաք,
Ողորմ 'ւ ողբալի եղաք, հայրենեաց մերոց զըրկեցաք,—

ավելացնում է ողբասացը: Այդպիսի դեպքերում վկայաբանական տաղերը սովորաբար ավարտվում են որևէ հրաշքի կամ թե երկնային նշանի պատկերով՝ իբրև խորհրդանիշ և հաստատումն այն բանի, որ հավատի համար զոհվողը «հավիտենական երջանկության» է արժանացել: «Տաղ վասն Յակոբ վարդապետին և ընկերաց նորին» գործում այդպիսի վերջվածքը բացակայում է, չկա և մատնանշում, որ նահատակների զոհվելու պատճառ նրանց կրոնական անդրդվելիությունն է հանդիսացել:

* * *

Մի քանի խոսք էլ «Տաղ վասն Հայոց երկրի» քերթվածի մասին, որի եղակի օրինակը ի հայտ է բերել և հրատարակել բանասեր Հ. Քյուրտյանը⁴⁴: Նրա վերջում հեղինակն իր մասին տեղեկացնում է

Տըրուպ տառապող անձամբ Յովհաննէս անուն աբեղայն,
Որ է ի Տարօն դաշտէն, ի վանաք, որ է Գըլական,

Ասաց ողբըս լալական, որ լըսողքն ասեն «Հայր մեղան»...

Գլակա վանքի աբեղա այս Հովհաննեսի անունը մի այլ աղբյուրից ծանոթ չէ: Ինչպես մյուս ողբագիրները, նա ևս ողջ հայության զրկանքներով ու թշվառություններով ապրող հայրենասեր է: Ավերն ու ցավերն այնքան շատ են, որ դրանք ողբալու և իրենց վշտակցելու

⁴⁴ Տե՛ս «Բաղմավեպ», 1939, էջ 113—114:

համար նա գիտնում է բոլոր աղսամորդիներին, համայն արարած-ներին.

Եկա՛յք, Ադամա՛յ որդիք, արարա՛ծք ամէն միաբան,
Լացէ՛ք դուք այսօր ըզմեղ, զտառապեալ ազգս Հայկազեան:

Այդ էլ չի բաւարարում նրան. նա ձայն է տալիս ողջ տեսանելի բնությանը, կենդանական աշխարհին: Հայ ողբագրության շատ երկերում հանդիպում ենք դիմառնաբար ասված ողբահրավերներին. հիշենք Շնորհալուն, որի պատմական երկում դերված Եղեսիային սզակցելու են կանչվում նրան բախտակից քաղաքները. նույնը և Ստեփանոս Օրբելյանի ողբում՝ Վաղարշապատի համար: Կարելի է բերել և այլ օրինակներ: Բայց դիմառնությունը նրանցից ոչ մեկում այնքան «տարօրինակ» կերպարանք չի ստանում, ինչպես այդ Մշեցու երկում է: Այստեղ այն գեղարվեստական առումով բավական պարզունակ է և ոչ այնքան հուզական ու ներգործուն, ինչպես Շնորհալուն և ուրիշների մոտ, սակայն հետաքրքրական է մի իմաստով. հեղինակը, որ «արտաքինք» կոչված դիտություններից քիչ թե շատ հոսատություն ունեցող անձն է երևում, սլբում անդ է տվել նրանցից, մասնավորապես իմաստասիրությունից, ունեցած իր սակավ-ինչ դիտելիքներին. կենդանի ու անկենդան բնությունը՝ թռչուն թև դեռուն, դադան թև անասուն, լուսին, աստղ ու արեգակ, ողբասացը դիտում է իբրև ցավընկեր և հրավիրում ողբակցություն.

Նաև թըռչո՛ւնք երկնայինք, ծովային ղեռո՛ւնքդ ամենայն,
Գաղա՛նքդ ու յանապատէ յանասնոց ջոկո՛ւնք ամենայն,
Լուսի՛ն և արեգա՛կդ յերկնից, աստեղաց զո՛ւնքդ
Համանգամայն,
Ողբակի՛ց լերուք դուք մեղ, վըշտացեալ ազգիս Արամեան:

Բայց ամենատարօրինակը, թերևս, այն է, որ նույնպիսի հրավեր է ուղղվում, Տաթևացու բնորոշմամբ, «անհաշտելի թշնամիներ և անբաժանելի ընկերներ» չորս տարրերին՝ հողին, ջրին, կրակին և օդին.

Տարե՛րք դուք քառանկեան, հակառակ և յոյժ միաբան,
Եւ զո՛ւք ողբակից լերուք վասն ազգիս մերոյ Հայկազեան⁴⁵:

45 Ի դեպ, դիմառնության կամ բացադարձության այդպիսի օրինակներ կան և ուրիշների մոտ: Հիշենք միայն մեկը՝ 18-րդ դարի զրոյ Իգնատիոս Տիգրանակերտցու չափածո պատմությունից.

«Երկի՛նք ՚ւ երկի՛ր, զօ՛րք վերնական

Եւ չորք տարե՛րք անբանական,

Լացէ՛ք սըղով ողբերգական...» (ձեռ. № 1430, էջ 97բ):

Այս տողերը հանձին ողբագիր Հովհաննեսի մատնում են իմաստասիրական որոշ հակումներ ունեցող սանին, որ հաճախել է միջնադարյան Հայաստանի որևէ համալսարան և ունկնդիր եղել ինչ-որ գասապետի մեկնություններին՝ Պորփյուրի, Գավթի և կամ մեկ այլ իմաստասերի փիլիսոփայական տրակտատի շուրջ: Այդպիսով, մենք գործ ունենք մի մտացի կրոնավորի հետ, որին բնորոշելու համար հարմար է դալիս շուրջ կես դար անց իր մահացած եղբոր հիշատակին Ստեփանոս Թոխաթցու ձոնած ողբ-ներբողյանի հետևյալ քառատողը .

Զի խիստ հրմուտ էր սա դրրի,
Հրնոց-նորոց կտակարանի,
Նրբրից մեկնիչ և արտաքնի,
Լուծիչ դրժուար, ծածուկ բանի⁴⁶:

Հովհաննեսի խոսքից զգացվում է, որ նա գործ ունի ոչ թե ընթերցողի, այլ ունկնդրի հետ. շեշտվում են ողբի ձայնը և լսողը, ոչ թե ընթերցումը, այլ արտասանումը, «ձայնով» ասելը: Ողբասացին ականջ դնողն էլ մարդ-եղբայրն է: Մի տեղ ասվում է.

Ձայնի ողբալու իմոյ դու լըսէ՛, եղբա՛յր սիրական...

Այդ «սիրական» ունկնդիրներից ողբասացը պատշաճ է գտնում առանձնասրես հիշելու գիտնավորներին՝ հայցելով սրանց հավանությունը.

Լըսող՛ք իմաստունք ճարտարք, որ հրմուտ էք իմաստութեան,
Յորժամ դուք որ զայս լըսէք, մի՛ առնէք զբանիկս ի խոտան:

Թե ինչ է ողբում Հովհաննեսը, այդ արդեն գիտենք. նրա ողբի նյութը ևս դարակեսի պղտորված հայ իրականությունն է՝ քաղաքական, սոցիալական և մշակութային կողմերով: Առանձին իրողություններն ու մասնակի դեպքերը հեղինակին, համարյա, չեն զբաղեցնում. երկում գրսեւորվել է նրանց ընդհանուր պատկերը, ողբասացի արտահայտությամբ՝ այն, թե «դի՛նչ եղև այս երկիրս, Հայաստան աշխարհս ամենալին»:

Ամենուրեք ունեզրկում, գերություն և սպանություններ: Անլույս ժամանակ: Խորին համոզմունք այն գաղափարի նկատմամբ, որ հայ կյանքի ծայրահեղ վատթարացումը կապվում է հայկական

46 Ձեռ. № 7707, էջ 176ա:

անկախ պետականության կորստի հետ: Մեռնելով՝ հայ թագավորներն ու իշխանները հին փառքը անմնացորդ ու անվերադարձ տարել են իրենց հետ: Վաղանցյալ կյանքի երազանք և նրա իդեալականացում: Ժամանակակից Հովասափ Սեբաստացին Մուշեղ զորավարի կերպարն է փառաբանում՝ ելնելով այն հավատից, որ նրա օրերում «մուրող մարդ ո՛չ գրտանէին», իսկ Հովհաննես ողբասացը շատերի պես ավաղում է, որ՝

Մեռան թաղաւորքըն մեր և իշխանք երկրիս ամենայն,
Թողին անհովիւ ըզմեղ. տիրեցին մեզ գայլք և գաղան:

Ակամալից վերհիշում ես Կեչառեցու նշանավոր ողբի տողերը՝ լի բանաստեղծական թափով, անցյալ երջանկության կորստի զգացումով և զժխեմ ներկայի հանդեպ գայրույթով.

Յայս ահագին աւուրքս որ հասաք,
Ժամանակիս որ պատահեցաք...
Մեռան իշխանքըն մեր ցանկալի...
Վա՛յ զմընացորդքըս սուտ կենդանի...⁴⁷

Ողբում տեղ է հատկացված տիրողների բռնությանը հայ ժողովրդի հոգեկոր նվաստացման, հավատքի ոտնահարման և նրա մըշակութային արժեքների հափշտակման նկարագրությանը: Հեղինակն արդահատանք է տաժում մահմեդականության և նրա մոլեռանդ պաշտոնյաների դեմ, բայց այդ վերաբերմունքի ակունքը ոչ թե կանխակալ ատելությունն է մահմեդականության հանդեպ, այլ այն, որ իսլամ բռնակալները ամենուրեք հայկական շատ վանքեր, տաճարներ ու եկեղեցիներ կա՛մ քանդում էին, կա՛մ էլ վերածում մզկիթների, նրանցում պահվող ոսկյա և արծաթյա դարձեղենն ու սպասքը կողոպտում էին, իսկ թանկարժեք գրչագրերը անխնայաբար այրում: Առհասարակ միջնադարում շարունակ արծարծվող հավատքի, դավանանքի ու հայրենական եկեղեցու պաշտպանության հարցը, ինչպես գիտենք, ոչ այնքան զուտ կրոնական, որքան հայ ժողովրդի ինքնության պահպանման և նրա գոյատևման համար մղվող ընդհանուր պայքարի մասն էր կազմում, ահա թե ինչու հայ լուսավորչական հավատքի նկատմամբ բորբոքվող հալածանքներն ու նրա շուրջն առաջացող բախումներն ու վեճերը ժողովրդի բոլոր խավերի մեջ հասարակական որոշակի արձագանք էին գտնում: Այդ

47 Մ. Թ. Ա Վ Գ Ա Բ Ե Գ Յ Ա Ն, Խաչատուր Կեչառեցի, էջ 129, 131—132:

առումով էլ, ահա, հետաքրքիր է Մինաս Թոխաթցու «Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրի Հայերուն» գործը, որին և այժմ կանգրադառնանք:

Դ

Ավելորդ կլինեի ներկայացնել Մինաս Թոխաթցու կյանքի ու գործունեության նկարագրությունը. բանաստեղծի ու գրչի ստեղծագործություններում և հիշատակարաններում տեղ գտած ինքնակենսագրական բնույթի վկայությունների օգտագործմամբ այդ վաղուց կատարել է Ակինյանը՝ կազմելով միաժամանակ նրա անունով պահպանված ոտանավոր և արձակ երկերի ձեռագիր ու տպագիր օրինակների ցանկը, ինչպես նաև հրատարակելով գրանցից մի քանիսը⁴⁸: Ասենք միայն, որ նա ապրել է աստանդականի կարոտամաշ ու երկարաձիգ մի կյանք: Շուրջ 1540 թ., հազիվ 30—34 տարեկան, նա հեռացել է իր ծննդավայր Թոխաթից (Եվդոկիա) և հաստատվել նախ՝ Կամենիցում (Կամենեց-Պոդոլսկ), որոշ ժամանակ՝ Մոլդավիայի կողմերում և ապա ավելի երկար՝ Լվովում, ուր և կնքել է իր մահկանացուն:

Թոխաթցու զրական ոչ մեծածավալ վաստակից մեզ հետաքրքրում է միայն նրա ողբը, որ եթե շահվենք ներսեսի՝ Կաֆայի առմանը նվիրված երկը, միջնադարի հայ ողբագրության մեջ թեմատիկ առումով նորություն էր. այստեղ համեմատաբար լայն կրտավի վրա արտացոլվում էր գաղթահայ մի մեծ հատվածի՝ Օլախաց կոչված երկրի (Ռումինիայի հուլսիս-արևելան մասը, Վալախիա) հայերի կյանքը: Այդ երկով հայ ողբագրության ընդգրկման սահմաններն ավելի են լայնանում. ողբասացներն ուշի-ուշով հետևում ևս նաև բուն Հայաստանից դուրս, գաղութներում ապրող հայ բնակչության վիճակին: Գրվում են երկեր, որոնցում այս կամ այն չափով դրսևորվում է Ղրիմում, Լեհաստանում, Մոլդավիայում, Կիպրոսում և այլուր վաղուց ի վեր բնակություն հաստատած մեծաթիվ հայերի առօրյան, նրանց տարուբեր և հուզումնալի հասարակական-քաղաքական կառույցներ:

⁴⁸ Տե՛ս ն. Ա. Կ. ի. ն. յ. յ. ն., Հինգ պանդուխտ տաղասացներ, Վիեննա, 1921, էջ 57—114 (այսուհետև՝ ՇՊՏ): Ողբի համեմատական բնագիրը՝ էջ 85—102 (մեջբերումները կատարում ենք այս հրատարակությունից): Ի դեպ. իր գրքի էջ 71-ում Ակինյանը նշում է, որ Մ. Թոխաթցու ողբը պահպանվել է նաև էջմիածնի Գևորգյան ցուցակի № 144 ձեռագրում (իմա՝ Երեանի Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 2856 ձեռ.): Ստուգումից պարզվեց, որ այդ գրչագրում եղածը ոչ թե Մինաս Թոխաթցուն է, այլ նրա կրտսեր հայրենակից Հակոբ Թոխաթցունը:

Դեռ 13—14-րդ դարերից սկսած Օլախաց երկիրը տարազնաց հայության հանդրլաններից մեկն էր դարձել: Հետագա ժամանակների ընթացքում մոլդավահայերի շարքերը շարունակ լրացվում էին բնավեր ժողովրդի նոր զանգվածներով: Այս նոր միջավայրում դադարողներն հաստատվում էին առանձնապես քաղաքներում և իրենց գործունեությունը զարկ տալիս առևտրի և արհեստների զարգացմանը: Սուլավայում, Բոտոշանում, Յաշում, Ռոմանում և երկրի այլ քաղաքներում հայերը մեծ թիվ էին կազմում⁴⁹: Նրանք օգտվում էին որոշ արտոնություններից, ունեին սեփական եկեղեցիներ ու վանքեր և ոչ միայն հոգևոր, այլև աշխարհիկ իշխանություն, այսպես կոչված, քաղաքային կամ թաղային ատյաններ՝ իրենց վոյթերով, ստարոստաներով և պեկարներով⁵⁰, որոնք գործադրում էին արքունական իշխանության հրամանները և կարգավորում հայ համայնքների ներսում ծագած խնդիրները: Պատմաբանների միահամուռ պնդմամբ և սկզբնաղբյուրների հավաստմամբ, հատկապես, 16-րդ դարի Մոլդավիայի միջադպին և ներքին առևտրի մեջ հայ վաճառականներն իշխող դիրք էին զրավում: Սուլետական հետադուտող Ն. Ա. Մոխովը, օրինակ, մատնանշում է, որ նշված ժամանակներում տեղի վաճառականական հարաբերություններում մոլդավ առևտրականների և բոյարների հետ մեծ դեր էին խաղում և հայերը⁵¹:

Այն բռնությունները, որոնք պատկերվում են Մինաս Թոխաթյու «Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրի Հայերուն» երկում, կապվում են Մոլդավիայի թագավոր Շտեֆան Ռաբեշի (իշխել է 1551—1552 թթ.) անվան հետ: Վերջինս իր թագավորելու հենց առաջին տարում երկրի սահմաններում ապրող հայերին զենքի ուժով հարկադրում է հրաժարվել լուսավորչական ուղուց և ընդունել օրթոդոսք դավանանք: Հրամանն ամենուրեք գործադրվում է մահվան սպառնալիքով: Ընդ որում այն որքան դավանափոխության սպահանջ էր, նույնքան և առիթ՝ ունեղրկելու հայ ընչեղ առևտրականներին, նրանց և հայոց եկեղեցիների հարստությունները զրավելու հարքունիս: Ինչ-

49 17-րդ դարի եպիսկոպոս Մ. Բանդինին, Մոլդավիայի քաղաքների բնակչության մասին խոսելիս, ի թիվս այլ ժողովուրդների, մոլդավներից և հունդարներից հետո անմիջապես հիշատակում է հայերին. այդ մասին տե՛ս Н. А. Мохов. Молдавия эпохи феодализма, Кишинев, 1964, էջ 234:

50 Վ ո յ թ (կամ շ ո լ դ ու զ) — դատավոր, քաղաքապետ, ս տ ար ո ս տ ա — պետ. պ ո կ ա ր — խորհրդական (ըստ Ալիշանի՝ իշխանավոր կամ հուղող. «կամենից» էջ 22):

51 Н. А. Мохов, նշված աշխատությունը, էջ 234—235:

պէս կտեսնենք, այդ մասին մի շարք ակնարկներ կան Թոխաթցու ողբում, իսկ կարճատև մի ժամանակագրության մեջ անհայտ հեղինակը նշելով, որ «անօրէն թափաւորն Ստեփան» «...դարձոյց ի դաւանութիւն իւր Ռ [1000] տուն ի Հայոց ազգէն և արար զամենեւսեան ընդ դաւանութեամբ Հոռմին»⁵², միաժամանակ տեղեկացնում է, թե այնուհետև երկրում հրաման է հանվում «...ըմբռնել զվաճառական ամենայն ղՀայ... և սպանին անթիւ վաճառականք ի Հայոց... որոց մինն ի բազմացն էր մեծ վաճառականն Կարապետ Կաֆայեցին...»⁵³:

Ողբը մոլորվահայերի կյանքում 1551 թ. կատարված իրադարձություններն ուսումնասիրելու կարևոր սկզբնաղբյուր է: Նրա պարունակած տվյալների հավաստիությունն անկասկածելի է, քանի որ այն իրողություններին ականատես ժամանակակցի գործ է:

Հայս դառն աղէտս աշաւք տեսի
Այն Օլախաց փոքրիկ երկրի,—

հայտնում է ողբասացը: Ինչպես երկի վերջվածքից է երևում, այն գրված է պատկերված անցքերից շատ ժամանակ չանցած, ոչ ուշ, քան Շտեֆան թագավորի սպանությունը (1552 թ. սեպտեմբեր), որից հետո Օլախաց երկրում թագավոր դարձավ Ալեքսանդր Լապուշյանուն: Վերջինս վերացրեց իր նախորդի խստությունները, թուլատրեց բացել և վերաշինել հայկական եկեղեցիները և հայերին հնարավորություն տվեց վերստին դառնալ իրենց դավանանքին: Եթե ողբը 1552 թ. սեպտեմբերից հետո գրված լիներ, պետք է որ այնտեղ հիշատակվեին Շտեֆանի սպանությունը և նրա հաջորդի բարեփոխումները, մինչդեռ Թոխաթցին իր գործում ոչ միայն չի հիշում դրանք, այլև Շտեֆանին դիմում է իբրև կենդանի մարդու, տեսնում, որ նա իր մեծությունից զրկվի («Թող դու լինիս գրելու ի կոր» և այլն), վերաբերմունք, որ սպանվածի նկատմամբ հարմար չի գալիս: Առհասարակ ողբի ավարտից ղգացվում է, որ մոլորվահայերի կյանքում դեպի լավը որևէ բան չէր կատարվել, ահա թե ինչու ողբասացը գրում էր:

Վայ և եղով հաղար բերան...
Հառաչեցէ՛ք ամենեքեան.
Այս Օլախի Հայերս որ կան՝
Ի հաւատոցն զրրկեցան:

52 Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», Ա, էջ 136:

53 Նույն տեղում, էջ 137:

Ինչպես ուշ միջնադարի հայ ողբագրության բազմաթիվ երկերի, Թոխաթցու ողբին ևս հատկանշական են պատմական ստույգ բովանդակությունը և մատուցման պատմողական եղանակը: Եվ դա պատահական չէ: Սկսած 14-րդ դարից ընդհուպ մինչև 17-րդ դարի 30-ական թվականները, Մեծուխեցու ոչ այնքան ծավալուն Պատմությունից բացի, մեզանում պատմագրական-տարեգրային ընդարձակ երկեր չեն ստեղծվել: Այդ ժամանակներում երևան եկած մանր ժամանակագրությունները, ճիշտ է, բազմաթիվ ու բազմազան դեպքեր ու իրողություններ են արձանագրում, բայց, ձեռագրական հիշատակարանների և այդ կարգի այլ մանրապատումների պես, շուտեհ հայ նախորդ պատմագրական երկերին հատուկ համակողմանի ընդգրկումը, խորությունն ու ընդհանրացումները. նրանցում պատահական և անկապ փաստերն իրար են հաջորդում, և դրանք միավորող, թերևս, միակ օղակը նրանց ժամանակային հերթագայումն է, առաջ կամ հետո կատարված լինելու հանգամանքը: Սակայն թե՛ այդ համառոտ ժամանակագրությունները, թե՛ հիշատակարաններն ու հիշատակագրությունները և թե՛ պատմական քրոնիկները հիշեցնող որոշ ողբեր, որոնց թվում՝ նաև Թոխաթցու երկը, իբրև պատմության որևէ հատվածի անցուղարձի վերաբերյալ ստուգապատում ստեղծագործություններ, զալիս են մասամբ փարատելու պատմագրական խոշոր երկերի պակասը: Տեղին է նշել, որ «Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրի Հայերուն» երկը և համանման ողբերը, ի տարբերություն ինչ-որ տեղից սկսվող և ինչ-որ տեղում ընդհատվող փոքր ժամանակագրությունների, ունեն ամբողջական կառուցվածք, պատճառաբանված սկիզբ և ավարտուն վերջ, դեպքերն ու երևույթները պատկերում են բավական հանգամանորեն, ընդ որում պատմության գործողությունների նկարագրությունը նրանցում սյուժետիկ կերպարանք է ստանում և մերթ ընդ մերթ զուգակցվում հեղինակների քնարական մտորումներով, դիզակտիկ բնույթի դատողություններով և ավելի հաճախ՝ ողբական ավազումներով: Նրանց շոշոփած նյութը, սովորաբար, պատմա-քաղաքական մի կարևոր իրադարձ է, որ անմիջականորեն առնչվում է հայ ժողովրդի կամ նրա մի հատվածի կյանքի հետ և խոր ակոսներ է գծել այնտեղ: Այդ իրադարձության կատարման ընթացքը նրանցում ներկայացված է լինում օրերի, երբեմն, նույնիսկ, օրվա ժամերի, պատահածի հետ առնչվող անձնավորությունների անունների և այլ մանր պարագաների նշումով: Երևույթը գեղարվեստորեն պատկերելուց ավելի այդ երկերի հեղինակներին հետաքրքրում է վավերականությունը, ճշ-

տությունը, նկատվում է և պատմելիքը ողբալի դարձնելու նրանց միտումը:

Թոխաթցին 1551 թ. օգոստոսի 16-ին Մուղավիայում հայերի դեմ սկսված հալածանքները, այսպես ասած, լայնքով չի պատկերել. նա թեև նկատի է ունեցել ընդհանրապես մուղավահայերի վիճակը, բայց ընդհանուրն ի հայտ է բերել մեկ քաղաքի՝ Սուլավայի, իրադարձությունների նկարագրության մեջ, որոնց ինքն ականատես է եղել: Ողբում որոշ դրվագներ կան նաև Բոստանի և Ռոմանի գետքերից, իսկ մյուս հայաբնակ քաղաքների անունն է միայն տրվում (Խոթին, Սերաթ, Յաջբաղար կամ Յաջ և Վասուլ):

Հայ ողբագիրների մեծամասնությանը բնորոշ է մի միտում. ժողովրդի նկատմամբ կոտորած, կողոպուտ, ավերք և առհասարակ հալածանք առթած իրենց ժամանակակից սուլթաններին. շահերին ու թագավորներին ներկայացնել իբրև չարությամբ երբևէ ապրած բոլոր նեղիչներին գերադանցողների: Թոխաթցին նույն կերպ է դիտում Շտեֆան Ռարեշին:

Չար թագաւորքըն առաջին
Այսպէս չարիք ոչ արարին...

գրում է նա, ապա թե՝

Այնպէս չարար պիղծըն Վաղէս,
Յուլիանոս, Հոդեփեռնէս,
Մարկիանէ և Հերովդէս...

Շտեֆանը որակվում է ամենաարդահատելի հատկանիշներով՝ չար, ամբարտաւան, պիղծ, բամբասուղ, համարվում «ղիաց դարան» և այլն և այլն: Հեղինակը նույնպիսի ատելությամբ է արտահայտվում նաև օլախ պարոնների, եպիսկոպոսների, ավագերեցների, ոստիկանների (առմաշների), ընդհանրապես վերնախավերի մարդկանց հասցեին, որոնք հայերին դավանափոխ անելու խնդրում դիտված են իբրև «մեծ վնասող» (թագավորի) դորձակիցներ: Մուղավ հասարակ ժողովուրդը, չնչին բացառությամբ, դրեթև կշատմբանքի չի արժանանում, մինչդեռ առաջինների մասին ահա ինչ է ասվում.

Խորհուրդ արին իւրեանց միջին,
Չաբիք բազումք սերմանեցին:
Շատոց ոխ կայր իւրեանց սըրտին
Սուրբ հաւատոց Լուսաւորչին:

Պատումն առաջ է գնում մի կողմից՝ Շտեֆանի և նրա բարձրաստիճան գործակիցների շարագործությունների և մյուս կողմից՝ հայության ապրած ողբերգության հանդիպակաց նկարագրությամբ, և իրար են հակադրվում մի խաղաղ բնակչություն՝ իր լեզուն և հավատքը, հայրենական ծեսերն ու ավանդները, իր տոհմիկ տարադն ու սովորությունները պահելու անընկճելի կամքով, և այդ ամենը հաշվի չառնող մի բիրտ ուժ՝ ի դեմս օլախ տիրողների: Ողբասացն օր-օրի նկարագրում է Սուլավայում հայերին դավանափոխ անելու գործողությունները: Փակվում են տեղի հայկական եկեղեցիները, ապա նրանց մեջ պահվող թանկագին զգեստեղենը, սուրբ անոթները, գրքերը և մյուս արժեքները փոխադրվում են գանձատուն («ի վիստեռին»): Հետո հրանոթներով ավերում են կողոպտված եկեղեցիները, իսկ ձեռագրերը՝

Ձարծաթապատ աւետարնին,
 Զանգին զըրեանք Հայոց ազգին
 Հանին ի դուռն ի վիստեռին
 Եւ փայտի սլէս կըտոցեցին...
 Զամէն զըրեանքրն այրեցին:

Հայ բնակչությունը դեռևս չգիտի, թե ի՞նչ վճիռ է սպասվում իրեն, եկած փորձանքը հատկապես ի՞նչ նպատակներ է հետապնդում, սակայն, կատարվածից սարսափած, փախչում պահվտում է ծակամուտ: Ողբագիրը ևս մինչև այստեղ դեռ որոշակի չի հայտնել լինելիքի մասին: Բայց, ահա, բոլոր փախածներին հավաքում են թաքստոցներից և ներկայացնում Շտեֆանին: Ամեն ինչ սլարդվում է 149-րդ տողից սկսած. թագավորը հայերին դավանափոխ լինելու հրավեր է կարդում:

Բավական հետաքրքիր տրամախոսություն է ծավալվում. խոսում են Շտեֆանը՝ հրամայողի պահանջով ու խստությամբ, և հայերը՝ հպատակի համբերատարությամբ և խոնարհությամբ, բայց և իրենց հայեցի ավանդների համար մաքառումի մեջ տեղի չտալու և ոչինչ վտանգից չընկրկելու վճռականությամբ, մի վեճ, որ կարելի է ձևակերպել Եղիշեի իմաստուն խոսքով՝ «Սուր քո՝ և պարանոց մեր»: Ամբողջ հարց ու պատասխաններից զգացվում է, որ թագավորն իր ցանկության իրականացման մեջ անդիջում է, բայց նա առաջարկ է անում ո՛չ անմիջապես խստություն բանեցնելու, այլ մեղմ եղանակով, հիմնավորելով, պատճառաբանելով և այդպիսով ստիպելով, որ հայերն իրենք դիմեն դավանափոխության.

Այդ ի՞նչ հաւատ, որ կու պաշտէք,
Ամէն ազգէ դուք ի դուրս էք.
Եկէք ամէնքդ Օլա՛խ եղէք,
Ի մեր հաւա՛տն մըկըրտեցէք:

Պատասխանը լինում է.

Քրիստոնեայ եմք ամենեքեան
Եւ մըկըրտած ի յաւաղան:

Արհեստական մեղմությանը հաջորդում է վճիռը. ընտրել երկուսից մեկը՝ կա՛մ համակերպվել պահանջին և արժանանալ «շատ մեծութեան», կա՛մ էլ խարույկ բարձրանալ:

Ի Սեչուլայ ջըրեզերին
Զաթանէտուն սահմանեցին
Եւ ի վերայ շատ ծեղ լըյին,
Փոքրիկ զրոնակ իւրին թողին:

Որոշում են շենթարկվողներին աչդտեղ խցկել և աչրել: Ժողովուրդը չի սասանվում.

Բոլոր սըրտիւ յօժարեցան,
Թէ՛ հուրն աչրինք մեր միարան:

Հետո հրաման է արձակվում՝ բոլոր հայերին («որ այրմանէ ոչ վախեցան») մերկացնել և մկրտել հունական ծեսով: Նույն բախտին է արժանանում նաև երկրի մյուս վայրերի հայ բնակչությունը:

Ողբի հուզիչ հատվածներից մեկը Ռոմանում խաչատուր անունով երեցի խոշտանգման և բռնի դավանափոխության նկարագրությունն է: Խաչատուրը իրական անձնավորություն է եղել: Նրա մասին առանձին հիշատակություն ունի նաև քանիցս մատնանշված անառնուն ժամանակագիրը: Վերջինիս մոտ կարդում ենք. «...և բազումք նահատակեցան, յորոց միին ի բազմաց էր տէր Խաչատուր քահանայն, որ շարաշար տանջեցին՝ զԲ [2] աչքն հանին, զԲ [2] ձեռքն և զԲ [2] ոտքն կտրեցին,...»⁵⁴: Ինչպես արդեն նկատված է, միևնույն անձնավորության վերաբերյալ ժամանակագրի և Թոխաթցու հաղորդած տեղեկությունները տարբեր են⁵⁵, նրանք համընկնում են մի կետում, այն է՝ Խաչատուրին «մեծ վոյվոտայի» հրամանով կուրացրիկ են: Ողբասացը չի վկայում, որ նրան նաև նահատակել են՝ հատելով

⁵⁴ «Մանր ժամանակագրություններ», Ա, էջ 136:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 135:

ոտքերն ու ձեռքերը: Ժամանակագիր՝ իստացրել և չափազանցել եղելությունը (որ ավելի հավանական է), թե՛, ընդհակառակը, Թոխաթցին է մեղմացրել գույները.— այդ հնարավոր չէ պարզել այլ աղբյուրների բացակայության պատճառով:

Ողբում խաչատուրի առնչությամբ ողբագիրը դրել է բարին կամ չարն ընտրելու խնդիրը, որ միջնադարյան գրականության մեջ սովորաբար լուծվում է հօգուտ առաջինի, և ծանր ու դժվարին փորձությունների ճանապարհով անցած անհատն էլ մեծարվում ու ներբողվում, իսկ հաճախ սրբի ու նահատակի աստիճանին է բարձրացվում՝ անձնուրացության ու շարշարանքի բովով բարուն հասնելու, նրան չղավաճանելու գնով: Հիշենք, որ համաձայն քրիստոնեական աշխարհըմբռնման՝ մահկանացուն օծոված է կամքի ազատությամբ. «մեղսական և անցավոր» կյանքը նրա համար մի ասպարեզ է, ուր նա քննություն է բռնում: Իր գործունեությամբ նա իրեն նախապատրաստում է «հավիտենական երանության» և կամ «դժոխքի» համար, հետևաբար մարդ միշտ պետք է հիշի, որ, ինչպես տաղերգուններից մեկն է՝ արտահայտել, «անդենին տալոց է պատասխանի»։ Հայ միջնադարի գրականության մեջ, մանավանդ վկայաբանական ժանրի ստեղծագործություններում, մարդը պատկերվում է առավելապես ըստ այդ պահանջի: Այնտեղ հազիվ է պատահում, որ քրիստոնյա մեկը կորցնի իր տոկունությունը և, եթե ոչ հավատորաց դառնա, գեթ մամենափոքր-ինչ սալթաքի դավանանքի համար իր ոգորումի ճանապարհին: Ընդհակառակը, հեթանոսությունից կամ այլ կրոններից դեպի քրիստոնեությունը դարձ կատարող հերոսների բազմաթիվ օրինակներ կան՝ իբրև ապացույց այն հայացքի, որ «անհավատը», թեկուզ և իր անկման ինչ-որ աստիճանում, ճաշակելով ճշմարտությունը (իսկ ճշմարտությունը կամ բարին ըմբռնվում էր որպես քրիստոնեական հավատ առ աստված), կարող է զղջալ ու վերափոխվել:

Բանն այն է, որ խաչատուր երեցի ճակատագիրը և նրա գնահատությունը Թոխաթցու բղբում տարբեր են այդ ընդհանուր մոտեցումից: Նրա համար ևս իր հայրենի եկեղեցուն, նրա դավանանքին հավատարիմ լինելը մի գերագույն զգացում է, համոզմունք: Հիշենք նրա թափառ կյանքի պատմությունը.

Ի Մինթանաց երկրէն⁵⁶ ելայ,
Հատիս համար պանդրիտեցայ,

⁵⁶ Մինթանաց երկիրը (Մունտենիա) լեռնային վալախիան է:

Ըզիմ հաւատն ո՛չ ուրացայ,
Ի այս երկիրս բընակեցայ:

Աչքերի լուսից զրկվելու գնով նա համառորեն հաստատ է մը-
նում իր դաւանանքին, բայց և մինչև վերջ չի կարողանում դիմա-
զըրել: Չի կարեւորում ո՛չ այն պատճառով, որ իր անձի մասին է
մտածում, այլ որովհետեւ սպառնում են զավակների ու կնոջ կյան-
քին: Հրաման է տրվում.

...Ձդուստր և զորդիքըն ջարգեցէ՛ք...
Յետոյ զերէցըն կրնքեցէ՛ք:

Հետո կին աս երկխա նրա ոտքերն են ընկնում և պաղատագին
աղերսում.

— Արա՛ ըզկամք թագաւորին
Եւ մըկըրաի՛ր հաւատ Հոռմին:

Երեցի մեջ շարժվում-արթնանում է ծնողական սերը և ինքնա-
բերաբար հաղթում... հավատի պորությանը.

...Եւ իւր տըղոցն ողորմեցաւ
Եւ ակամայ մըկըրեցաւ:

Ողբում նաչատուր երեցին վերաբերող բաժինը ոչ մեծ մի հատ-
ված է, ընդամենը 48 տող: Չնայած այդ հասկանալիությանը, այնուա-
մենայնիվ, Թովսաթցին ի դեմս երեցի երեան է բերել ոչ սոսկ հա-
վատո մարտիկի, այլ մարդուն՝ իր ցավով և տառապանքով, զթա-
սըրտությամբ և արենակցական զգացումով: Հանուն զավակների՝
զավանանքի հարցում նրա թերացումը ողբասացից որևէ դիտողու-
թյան չի արժանանում, ընդհակառակը, նա համարվում է «քաջ և
արի», «հեղ և հանդարտ», «հիւրամեծար»:

Ինչպե՞ս և սպասելի էր, Թովսաթցին հայերին այլադավան դարձ-
նելու իրողությունը ներկայացրել է զլխավորապես իրրեւ զուտ եկե-
ղեցական նպատակներ հետապնդող երեւոյթ. այդ են վկայում նրա
կղարհանջումները, նրա բռնկումներն ու զայրույթը քաղկեդոնիկ
ուղղության դեմ և, դրան հակառակ, հայոց ազգային եկեղեցու շա-
հերի ջատագովությունը, որ տիրապետող է երկի սկզբից մինչև վերջ:
Բայց մոլորված համայնքի նկատմամբ գործադրված բռնություն-
ները իրականում վերաբերել են նրա զոյություն խնդրին: Ինչպե՞ս
նշել ենք, զավանափոխությունը միայն սկզբնաքայլ կամ միջոց է
և դեի տեղի հայերին հետզհետե մոլորվներին ձուլելու խնդրում:

«Թող Հայ չկենայ ի մեր երկրին», — ահա Շտեֆան Թագավորի բուն պահանջը։ Դրա իրականացումը տեղի էր ունենում հայ գրավոր մշակույթը, ձեռագրերը ոչնչացնելու, ժողովրդի առանին կյանքը վերափոխելու, ոչ միայն պաշտամունքային, այլև աշխարհիկ ծեսերը, նրա սովորույթները վերացնելու, անգամ մարդկանց տարազնու հարդարանքը օլախականով փոխարինելու ղուդահեռ միջոցառումներով, որ պատկերված են Թոխաթցու երկում։ Շնորհիվ դրա՝ այն հայոց եկեղեցու ողբը լինելուց բարձրացել է հայ ժողովրդի ողբի մակարդակին։ Նրա հեղինակը մեկն է հայկական ավանդներին հավատարիմ և նրանց պահպանմանը հետամուտ այն մարդկանցից, որոնց համար հայրենիքի կորուստը հայրենականի կորուստ չպետք է լիներ միաժամանակ, այլ նրա ամրապնդում։ Հիշենք, թե զրոզն իր ողբում հատկապես ինչի՞ համար էր մոբմոքում.

Զգրլխընուն հագուստն առին
 Եւ զանձներուն շապիկքն հանին
 Եւ Օլախի կերպ հագուցին...
 Օլախի պէս սահմանեցին
 Զտունն և զհանգիստ Հայոց ազգին:

Եվ ողբասացի ցանկությունն էր ոչ միայն ղավանական հետապնդումներից փրկվելը, այլև ընդհանրապես քաղաքական ազատությունը։ Ահա նրա դիմումը.

Ի այլազգեաց զմեզ ազատեա՛յ,
 Ի այս ցաւէս դու կազդուրեա՛յ:

«Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրի Հայերուն» գործի որոշ հատվածները ղուրկ են բանաստեղծական պատկերից և թվում են վաղուց ասվածի հարասություն՝ հարմարեցված նկարագրվող դեպքին։ Տեղտեղ ողբագիրը կրկնում է և ինքն իրեն։ Նրա բառապաշարի մեջ բավական թիվ են կաղմում ուումիներենից և լեհերենից փոխառյալ բառերը (վոյք, վիստեռ, առմաշ, տալչաւն և այլն), որոնք, ըստ երևույթին, գործածական են եղել ժամանակի ուումինահայերի և լեհահայերի լիզվում։ Ոչ միայն Թոխաթցու, այլև ընդհանրապես 16-րդ դարի երկրորդ կեսի ողբասացների մոտ, մանավանդ նրանց այն երկերում, որոնց գրելու առիթն ու ստեղծման հանգամանքներն առնչվում են հայ գաղթաշխարհի կյանքի հետ, օտարամուտ բառերն իրենց ղգացնել են տալիս։ Դրան օրինակ կարող է ծառայել և Ստամպուլցու «Ողբ Ղարկօղի կղզոյն» խորագրով գործը։

Նիկողայոս Ստամպուլցի տաղասացի անձի և գործի մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել: Կենսագրական արժեք ունեցող որևէ կուլան չենք գտնում նաև նրա ողբում և Երուսաղեմին նվիրված տաղ-ներբողյանում⁵⁷: Երկու գործերի բովանդակությունից կարելի է հզրակացնել միայն, որ նա ժամանակակից է հղել Կիսրոս կղզու գրավման նպատակով թուրքերի ձեռնարկած արշավանքին և այցելություն է կատարել Երուսաղեմ: Ողբում նա իրեն սոսկ «Նիկողոս» է կոչում, իսկ ներբողյանում անվանը (այս անգամ՝ «Նիկողայոս») կցում է «Ստամպուլցի» մականունը:

Ստամպուլցու երկերին ծանոթ է եղել տաղասաց Հակոբ Թոխաթցին, որը 1605 թ. գրչագրած իր տաղարանում օրինակել է նաև նրա տաղ-ներբողյանը հետևյալ խորագրով. «Տաղ խիստ զեղեցիկ ի վերայ յԵրուսաղեմի, ասացեալ է Բստամպուլցի մզաեսի Նիկողայոսէ, զոր և Ղպոզու ալլ ասեալ է»⁵⁸: Սրանով հավաստվում է, որ տաղը և ողբը միևնույն հեղինակի ստեղծագործություններն են: Ակինյանը տաղասացին նույնացնում է Գր. Կամախեյու ժամանակագրության մեջ 1605 թ. տակ հիշատակվող մի Նիկողայոսի հետ, որը հղել է Ղալաթիայի (Կ. Պոլիս) հայոց եկեղեցու ավագերեցը⁵⁹, նաև նրան է հասկացնում երեք տաղ (երկուսը՝ «Նիկողոս» ակրոստիքով), — սակայն այս երկու ենթադրությունն էլ համոզիչ չեն կարող համարվել, որովհետև մենք չգիտենք՝ ավագերեցն, արգշոք, դբազվի՞ է գրական աշխատանքով, իսկ տաղերը Նիկողայոս Ստամպուլցուն կարելի է վերագրել միայն այն դեպքում, երբ համոզված լինենք, որ նրանից բացի համանուն մի այլ տաղասաց գոյություն չի ունեցել:

«Ողբ Ղպրկօզի կղզույն» երկի պատմական ատաղձը Կիսրոսի գրավման համար մղված կռիվներն են: 1570—1571 թթ., թուրքական նավատորմի և ցամաքային ուժերի տեական պաշարումից և մարտերից հետո, Վենետիկի հանրապետությանը պատկանող Միջերկրականի այդ կղզին անցավ օտմանյան կայսրությանը: Ողբում պատ-

57 Ստամպուլցու երկու գործը մի ներածականով հրատարակել է բանասեր Ն. Ակինյանը. տե՛ս «Անախտ», 1931, № 5—6, էջ 66—73 (ողբից մեջբերումները կատարում ենք նույն հրատարակությունից): «Ողբ Ղպրկօզի կղզույն» երկի հրատարակության հիմք է ծառայել Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանի № 1002 ձեռագիրը (ժամ. 1654 թ.):

58 Ձեռ. № 10050, էջ 319 բ:

59 Ն. Ակինյան, Նիկողայոս Ստամպուլցի տաղասացը, «Անախտ», 1931, № 5—6, էջ 67:

կերված են պատերազմի միայն առաջին տարվա հունիս-սեպտեմբեր ամիսների անցուդարձերը՝ թուրքական զորքերի փեշքը, Լեքոշայի (Նիկողիա) պաշարումն ու գրավումը, բնակչության կոտորածն ու գերեվարումը և այլն: Կիպրոսում ապրում էին նաև հայեր, բայց հատկապես նրանց վիճակի նկատառումով չէ, որ Ստամպուլցին գրել է իր գործը: Նրա ողբի առարկան սուլթանական սրի զոհը դարձած կամ նվաճված ընդհանուր քրիստոնյա կիպրոսցիներն են և ոչ միայն հայ կղզեբնակները. ավելին, հայերը երկում փաստորեն մի անգամ են հիշատակվում, այն էլ մյուս տեղացիների հետ: Ստամպուլցու մոտ «անօրէնների» հաղթանակը մեղքով բացատրելով՝ Ս. Գրքից թևակոխված մտայնությունն ավելի է շեշտված, քան հայ մյուս ողբագիրների երկերում: Ողբի զույգ տողերն ավարտվում են «Վասն մեղաց, որ գործէին» կիսատողով: Այդ կրկնումով հեղինակը նմանվում է այն միամիտ հավաստվորին, որ ամեն նոր խոսքի, կատարած արարքի յուրաքանչյուր վերհիշման հետ, որպէս զղջման նշան, սեփական կործքն է ծեծում: Ողբը որքան շահեկան է պատմական անցքը նկատելի մանրամասներով և ճշգրտորեն պատկերելու տեսակետից, նույնքան և դժգույն է գեղարվեստական առումով: Նկարագրություններն առհասարակ աղքատիկ են, բանաստեղծական ուժից զուրկ, բառապաշարը խճովված է օտար բառերով: Հեղինակի դրական անհատականության, նրա ինքնատիպության մասին խոսք չի ելնել չի կարող: Առհասարակ Ստամպուլցու նկարագրությունները շատ են ընդհանուր, նրանց պակասում է պոետական հույզը, երկվույթների յուրահատկությունը և նրանց ներքին իմաստը բացահայտելու ուժը: Այնուամենայնիվ, դա չի խանգարել, որ նրա երկը ժամանակին որոշ ուշադրության արժանանար, նույնիսկ հետևորդ ունենար:

* * *

Ստամպուլցու աղղեցությունը նկատելի է Ղրիմում 1583 թ. ծավալված թուրք-թաթարական ընդհարումների մասին հորինված այն ողբ-պատմության մեջ, որի պակասավոր և սխալաշատ մի օրինակն առաջին անգամ հրատարակել է Քերոբե Պատկանյանը՝ «Ողբի վերայ առման Կաֆայի» խորագրով⁶⁰: Հետևելով իր օգտագոր-

60 Տե՛ս «Նշխարք մատենագրության հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1884, էջ 65—66: Պատկանյանի հրատարակության հիմք է ծառայել Փարիզի Ազգային մատենադարանի հայերեն № 286 ձեռագիրը:

Ժած գրչագրին՝ անվանի հայագետը և՛ այդ գործը, և՛ Պոլսի առման վերաբերյալ Աբրահամ Անկյուրացու ողբը համարել է միևնույն հեղինակի՝ Ղաբլանի, ստեղծագործություններ՝ կարծելով, թե այդ անունն Անկյուրացու կեղծանունն է։ Նա չի նկատել, որ երկու երկերի հիմքում ընկած պատմական անցքերը ժամանակով 130 տարով հեռու են իրարուց, և որ բյուզանդական մայրաքաղաքի զրավմանը ժամանակակից Անկյուրացին 1583 թ. չէր կարող կենդանի լինել։

Բանասեր Հ. Անասյանը, իր «Հայկական մատենագիտություն» աշխատության մեջ իրավացիորեն մերժելով Անկյուրացու կեղծանվան վարկածը, Ղաբլանին համարում է նրա ողբի սոսկ գրիչը և 16-րդ դարի վերջերի տաղերգու՝ նրան հեղինակային իրավունք վերապահելով «Ողբ ի վերայ առման Կաֆայի» երկի նկատմամբ։ Ըստ նրա ենթադրության, Ղաբլանը, ընդօրինակելով Անկյուրացու երկը՝ դիմել է խարդախման՝ դուրս է գցել նրա «Աբրահամ» անունը և փոխարենը մոծել իրենը, ապա և Անկյուրացու «հետևողությամբ շարադրել է Կաֆայի իր ողբը։ Իսկ Ղաբլանի այդ ձեռագրից հետագայում մի ուրիշ գրիչ, իրար հոսկից արտագրելով այդ երկու քերթվածները, կարծել է, թե նրանք միևնույն հեղինակի գործեր են, առանց միտ դնելու ժամանակի տարբերությանը...»⁶¹ :

Անասյանի եզրակացությունն այն մասը, որ վերաբերում է Անկյուրացի-Ղաբլան խնդրին, առարկություն չի վերցնում, բայց որ Ղաբլանը գրիչ լինելուց բացի նաև տաղերգու է համարվում և, մանավանդ, գիտվում իբրև «Ողբ ի վերայ առման Կաֆայի» գործի հեղինակ, մնում է չապացուցված։ Ահա թե ինչու։ Ղաբլանի անունով որևէ տաղ հայտնի չէ, բացառությամբ մեզ հետաքրքրող ողբի, որ թյուրիմացաբար վերագրվել է նրան։ Պատկանյանի հրատարակած բնագրի վերջին տողերում երկու անգամ նշվող Ղաբլանը մի դեպքում իրեն կոչում է գրող, որ միջնադարյան ձեռագրերում միշտ չէ, որ հորինող, հեղինակ է նշանակում, այլ ունի նաև ընդօրինակող, գրչագրող, գրիչ իմաստ, երկրորդ դեպքում՝ պարզապես գրիչ⁶² :

61 Հ. Ս. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, Ա, էջ 83:

62 Հմմտ. «Ձայն սակաւ բանս որ գրեցի, ես Ղաբլան մեղաւք իլի...»

Արժան առնէք Հայր մեղայի դիւ անպիտան Ղարլան գրչի»
(«Նշխարք մատենագրության հայոց», էջ 66),

Առաջին տողում վանկերի քանակը մեկով պակաս է. հատածից անմիջապես հետո նկատվում է ութմի խախտում. դրացվում է, որ Ղաբլան անվան փոխարեն պետք է լիներ հոսովանկ բառ՝ մի այլ անուն:

«Ողբ ի վերայ առման Կաֆայի» երկի մի այլ, ավելի լրիվ, օրինակ պահպանվել է Մաշտոցյան մատենադարանի № 2939 գրչագրում: Այստեղ նրա վերջվածքը բոլորովին այլ պատկեր ունի. «Ղաբլանը» բացակայում է. նրան փոխարինում են «Յօհաննէս» և «Մարտիրոս» անունները, ընդ որում առաջինը ներկայանում է որպես ասող (ինչպես ողբագիրներն են իրենց մասին հիշում), իսկ երկրորդը ողջ ձեռագրի գրիչն է: Ահավասիկ այդ տողերը.

Զայս սակաւ բանս որ ասացի՝ ևս Յօհաննէս մեղօք իլի,
Ըզսայ խընդրեալ է Գրիգորի և մականուն սարկաւաղի:
Ըզձեզ աղաջեմք, եղբայրք բարի, ով ոք կարգայ ըղձմամբ
սըրտի,
Արժան առնէք հայր մեղայի զիս՝ անպիտանըս տէր
Մարտիրոսի⁶³:

Բերված տողերն իրավունք են տալիս հետևյալն, որ ցայտօ՛ւ «Ողբ ի վերայ առման Կաֆայի» գործի հեղինակ համարված Ղաբլանը միայն նրա երբեմնի գրիչն է եղել՝ ինչպես Մարտիրոսը: Ողբի իսկական հեղինակը Հովհաննէսն է: Վերջինիս մասին այլուստ որևէ բան հայտնի չէ:

Ինչպես գիտենք, 1475 թ. օսմանյան կայսրությունը գրավեց Կաֆան, իրեն ենթարկեց նաև Ղրիմի խանությունը: Այնուհետև Բախչիսարայում նստող թաթար խանը փաստորեն վերածվեց սուլթանական պետության այդ մասի կուսակալի, միայն այն տարբերությամբ, որ նրա պաշտոնում հաստատվում էին բացառապես նախկին խանական դինաստիայի ներկայացուցիչները: Սուլթանից խանի ունեցած նվաստացուցիչ կախումը հետագայում Մարտիրոս Ղրիմեցին այսպես է արտահայտել.

...Ձեռամբ կայսեր նըստի թաթար աղզին խան,
Այս է նոցա պատճառ հընազանդութեան.
Ուր կայսրըն կամիցի՝ անտըրտունջ գընան⁶⁴:

Ահա թե ինչու թուրք-թաթարական հարաբերություններում ժամանակ առ ժամանակ սուր բախումներ են երևան եկել: Հովհան-

63 Ձեռ. № 2939, էջ 505ա: Ողբից հետագա մեջբերումները ևս այստեղից են:

64 Ա. Ա. Մարտիրոսյան, Մարտիրոս Ղրիմեցի, Երևան, 1958, էջ 148—149:

նեսի ողբը դրանցից մեկի զրական վկայությունն է: 1583 թ. օսման-
յան բանակը Ուղղեմիր Օսման փաշայի գլխավորությամբ արշա-
վում է դեպի Հայաստան, Ադրբեջան և Հյուսիսային Կովկաս: Թաթար
խանը, շանսալով սուլթանի հրովարտակին, հրաժարվում է մասնակ-
ցել արշավանքին: Թուրքական զորահրամանատարը, որ արդեն
դտնվում էր Դերբենդում, սուլթանից հանձնարարություն է ստանում
շարժվել Ղրիմ, սպանել խանին և փոխարենը կարգել նրա եղբորը:
Մի քանի ամիս շարունակ, նաև 1584 թ., ծավալվում են մարտա-
կան ընդհարումներ, որոնց մասին հիշատակություններ կան նաև
հայ գրիչների մոտ⁶⁵: Ավերածությունների է մատնվում Կաֆան, ու-
րապարհում էին և մեծածախի հայեր: Ի վերջո դադար է հաստատվում,
Ահա այդ անցքերն է սլատկերում Հովհաննեսն իր երկում, որի
ավարտում կա այսպիսի մի տող.

Երկու հարիւր Ուռուս գերեցին, դամէն բերեալ վաճառեցին...

Գերոդները, ինչպես երևում է, թաթարներն են եղել: Հովհաննեսի
գրվածքն Անկյուրացու և, մասամբ, Ստամպուլցու ողբերի հետևո-
ղությամբ հորինված գործ է, հաճախ նրանց տողերի բառացի նմա-
նություններով, նույն հանգով (բոլոր տողերի համար՝ «ին») և չա-
փով: Այդ աճանդությունը դիտելի դարձնելու նպատակով ավելորդ չի
լինի հետևյալ համեմատությունը (փակագծերում մատնացույց են
ստացվում տողերի թվահամարները).

Հովհաննես

Անկյուրացի

1. Յարեաւ սուլդան մի ահագին.

Յարեաւ սուլթան մի ահագին,

Օսման փաշա անուանէին: (2)

Որ Մահամատ անուանէին: (5 —

6)

65 1584 թ. գրված մի հիշատակարանում կարդում ենք. «Ի թվ. Ռ-ին և Լ-
աւելորդին [1584 թ.] և աղուհացիցն եկին անարէն Թաթարնին և շրջապատեցին
բոլոր Կաֆային: Շատ նեղութիւն քաշեցին, որ կային մէջ բաղարին... Ես՝ անպի-
տան Յովանէս հարեղաս, Երուսաղէմ էի անժամ, յոր այս բաներս եղել է ի
Քաֆա: Եփ եկա լսեցի, տեսա հա[ւ]րս դարկել ին թվարով...» (տե՛ս ն.
Ա. Կ. ի ն յ ա ն, Յուդակ հայերեն ձեռագրաց համալսարանի մատենադարանին ի
Լվով, «Հանդես ամսօրյա», 1937, էջ 138): Հիշատակարանի սկզբի տողերը հան-
դավոր են («ին»): Ակամայից կարելի է կասկածել՝ հիշատակագրող Հովհաննեսը
և Կաֆայի առման մասին ողբի հեղինակը, արդյոք, միևնույն անձը չե՞ն: Հնարա-
վոր է, որ «Ողբ Ղարկօղի կղզոյն» երկին ծանոթանալու և հետապնդում նրա նը-
մանությամբ ողբ գրելու առիթ ծառայեր Երուսաղէմ ալցեւելը (որ ուխտադնա-
ցություն էր կատարել նաև Ստամպուլին):

2. Որ սրբամբրտեալ թագաւորին
և նենգութեամբ խորհուրդ ա-
րին: (15)

3. Այլ և թօփեր կայր ընդ նոսին
և թըֆանքներ խիստ ահագին,
Որ տեսանողքն սոսկային,
լըսողքն ամէն զարմանային:
(23—24)

4. Անթիւ համար հազարք էին,
բիր բուրուց հեծել կային: (21)

5. Քառասուն օր կըռիւ արին,
մինչ որ եկին զատրըղանին: (29)

Եւ զնենգութեան խորհուրդն
արար
Բիւղանդիոյ մեծ քաղաքին: (19
—20)

Իսկ շար սուլթանըն Մահամատ
Թուի սահմանեաց մեծ 'ւ
ահագին,
Զոր տեսնողքն հիւնային,
լըսողքն ամէն զարմանային:
(53—6)

Ստամպուլցի

Անթիւ և անհամար հազարք,
բիրք բիրոց հեծել կային:
(15)

Քառասուն օր կըռիւ արին,
մինչև սրբոց խաչին [տօնին]:
(29)

Նշուի՞ր ներկայացնելու եղանակով ու պատմելաձևով ևս Հովհաննեսի գործը մեծ նմանություն ունի նշված երկու ողբասացի երկերին: Եթե պատկերվող անցքերի որոշ իրական պարագաների ու մանրամասների, նրանց ժամանակային ու մեկ էլ դեպքերին առնչվող անձնավորությունների տարբերությունները չլինեին, ապա բավական դժվար կլիներ նրանց ողբերից խստորեն զատել Հովհաննեսին: Եվ դա, առհասարակ, միայն նրա երկի թերությունը չէ: 16-րդ դարի երկրորդ կեսին գրված մի շարք ողբեր գրական առումով, այսպես թե այնպես, նվազ ինքնատիպ են: Ինչպես տեսանք, այդպիսին էր Ստամպուլցու երկը. այդպիսին են և ոմն Հովհաննեսի «Թիվըն հազար քսան և ութին» սկսվածքով գրվածքը⁶⁶, մասամբ նաև Հակոբ Թոխաթցու առաջին երկերից մեկը՝ «Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրին» ստեղծագործությունը, երկեր, որոնց գլխավոր արժանիքը պատմական անցուդարձերի հավաստի վերարտադրումն է:

⁶⁶ Տե՛ս Ա լ ի շ ա ն, Այրարատ, էջ 300—301: Հովհաննեսի ողբը պակասավոր է:

Այնուամենայնիւ, այդ ընդհանուր գորշութեան և կաղապարային կրկնութեան կողքին, դարի վերջին քսանամյակում ստեղծվել է Ապարանցու գրական վաստակը, որի մի կարևոր բաժինը կալմող երկու ողբերում ի հայտ են գալիս բանաստեղծական անուրանալի շնորհք և հայ անցյալ ողբագրութեան ավանդների ստեղծագործական յուրացում:

9

Սիմեոն Ապարանցին իր ժամանակակիցներից սիրված ու դնահատված գրական դեմք է: Ուսման ընթացքը նա ավարտել է Հովհաննես Բրգովեցի անունով նշանավոր դասապետի մոտ, մինչև 1585 թ. ստացել է վարդապետական աստիճան ու ինքն էլ իր հերթին պահել աշակերտներ: Գրիգոր Դարանաղցին նրան անվանում է «վարդապետն շնորհալի», «մեծաւոյ վարդապետ», «բանիրուն և իմաստասէր և բանաստեղծ և տաղասաց», ապա առանձին հիացմունքով նշում, որ Ապարանցին Տրդատ Մեծի թախտը (իմա՞ Գառնո հեթանոսական տաճարը, որ այն ժամանակ դեռևս կանգուն էր) «գեղեցկայարմար յոճով յոյժ վայելչապէս զովառանական երգով ողբերգախառն գրուատեալ է»⁶⁷, և զրուցատիպ նկարագրութեամբ ներկայացնում նրա մահվան հանգամանքները⁶⁸: Ապարանցու անունը տեղ է գտել նաև Բաղեշի դպրոցի ամենանշանավոր վարդապետների թվարկող միջնադարյան ցանկում⁶⁹, իսկ Կարապետ Կալոյեցի Մոկացի վարդապետը՝ նրա աշակերտը, իր ուսուցչին անվանում է «բաջ լաբունապետ» և «պրեկտիկոս»⁷⁰:

Քերթողի ծննդավայրը՝ Վանա լճից հարավ ընկած Աղձնյաց դավառի Ապարանից գյուղն է, որից և նա ստացել է իր մականունը: Հետագայում Ապարանցին ծնողների հետ գաղթել է Քաջբերունիք և հաստատվել Մեծոփա մենաստանում: Ի՞նչն է եղել տարագնացութեան պատճառ. ենթադրելի է, որ ոչ միայն մահմեդական բռնությունը, այլև աղգակիցների հալածանքները: Դա երևում է նրա Վիպառանութեան հիշատակարանի հետեւյալ տողերից.

67 «Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցու կամ Դարանաղցոյ (այսուհետև՝ Կամախեցի, Ժամանակագրութիւն), երուսաղեմ, 1915 էջ 371, 376:

68 Նույն տեղում, էջ 377—378:

69 Տե՛ս ն. Ա. կ ի ն յ ա ն, Բաղեշի դպրոցը, էջ 10:

70 Տե՛ս ն. Ա. կ ի ն յ ա ն, Բաղեշի դպրոցը, էջ 125: Գրքիս 122—150 էջերում Ա. կ ի ն յ ա նը գծել է Ապարանցու կենսագրությունը և կազմել նրա ստեղծագործության (թվով 4 գործ) մատենագիտությունը:

Արդ յայսպիսում ժամանակի,
Դառն և դըժուար և անբարի,
Յորմէ երկիւղն անօրինի
Եւ սուտանուն քրիստոնէի
Զմեզ բնակեցոյց յայսկոյս ծովի...⁷¹;

Մեծոփը Ապարանցուն բնակութեան և գործունեութեան մշտական տեղի շրջարձավ: Ակինյանի կարծիքով, Սիմեոնը քարոզչական նպատակներով մինչև իր մահը (1615 թ.) շրջել է տեղից-տեղ՝ միաժամանակ ունենալով աշակերտներ⁷²:

Բացի մեկ-երկու ձեռագրական հիշատակարանից, Ապարանցուց առ այսօր հայտնի է ընդամենը 4 գործ՝ Վիպասանությունը, «Ուսումնատենչ համակ անձին» սկսվածքով մի շափածո հորդոր⁷³ և երկու ողբ՝ «Ի վերայ առման Թաւրիղոյ» և «Ողբանք ի վերայ թախթին Տրդատայ թագաւորին» խորագրերով:

Սրանցից ամենածավալունը առաջինն է, գրված 1590 թ. Շնորհալու Վիպասանութեան ակնհայտ նմանությամբ: Ապարանցու նպատակն է եղել տաղաչափել հայոց պատմութեան այն դրվագները, որոնք վերաբերում են Արշակունիներին և Մամիկոնյաններին (ինչպես ինքն է նշել՝ «սակս Պալհաւունեացն դարմի և Մամիկոնեանցն սեռի»): Սիմեոնի աղբյուրներն են՝ Ղազար Փարպեցի, Սեբեոսի Պատմություն և մի քանի մանր գրվածքներ: Վիպասանությունն ավարտվում է մի հիշատակարանով, ուր պատմվում է երկը գրվելու հանգամանքների, հեղինակի անձի, նրա ծննդավայրի պատմական անցյալի և Մեծոփա ուխտի թափուր վիճակի մասին: Այս հատվածում Վիպասանությունը փաստորեն վերաճում է մի ողբի ընդհանրապես Հայաստանի մասին, երկիր, որի հնեկ բնակչութունը՝ հայ ժողովուրդը, գրկված էր իր տանու տերը լինելու իրավունքից: Ահա այդ էլ Ապարանցուն մղում է «ի լաց և ի սուգ».

Զաշխարհըն մեր օտար ուտէ,
Եւ մեք կացեալ հեռաստանէ.

71 «Սիմէօն վարդապետի Ապարանցուց Վիպասանութին», Վաղարշապատ, 1870, էջ 135:

72 Ապարանցու աշակերտներից հայտնի են Կարապետ անվամբ Մոկացի և Փարսնդեցի վարդապետները, որոնցից պահպանվել են մատենադրական փրշթանքներ, Կիրակոս Այրարատեցին և Անանիա Նախավկայեցին, որոնց խնդրանքով ուսուցիչը Մեծոփա վանքում գրել է իր Վիպասանությունը:

73 Փարիզի Աղգային մատենադարանի հայերեն № 241 ձեռ., էջ 159ա—160բ:

Մեր բնակութիւնն աւերակ է,
Եւ ի յարկս մեր ոչ ոք բնակէ:

Խոսում է ինքը, խոսեցնում է Մեծոփին, որ, Շնորհալու և Օրբելյանի ողբերի ալլաբանական կերպարների պէս ոգի առած, «Իբրեւ զայրի կին տառապեալ», պատասխան է տալիս ողբերգոգի հարցումներին: Դիմառնաբար ասված նրա խոսքը նրան համանման է դարձնում, հատկապէս, Օրբելյանի Կաթողիկէին: Երկու «հերոսներին» մոտ էլ պատմական վերհուշներում ավելի լուսավոր ու տենչալի թվացող անցյալը և մթամած ու անժպիտ ներկան իրար են հանդիպողովում նույնպիսի պատկերներով ու համեմատութուններով: Մեր ասածը համողիչ դարձնելու համար բաւարարվինք Վիպսասանության հետևյալ փոքր հատվածը վկայակոչելով.

Զի ո՛ւր էի՝ ո՛ւր եմ անկած...
Յերկնից յերկիր կամ խոնարհած:
Երբեմն՝ արեւ յարփոյն ծնած,
Այժմ՝ խաւար եմ թանձրամած:
Երբեմն էի թագ պարծանաց,
Արդ հաւասար եմ գրոհհաց:
Երբեմն հարսն էի զարդարած,
Գիրկ փեսային պատուասիրած,
Այժմ՝ սեղեխ եմ օտարաց,
Նըման հարդի անպէտ հոսած...⁷⁴:

Հնայած Վիպսասանության հիշատակարանում խիստ աղներև է Ապարանցու զեղարվեստական մտածողության, նրա ոճի և պատկերի աղերսն իր ողբասաց նախորդների հետ, այդուամենայնիվ, գրական առումով այն ամբողջ երկի համեմատաբար հաջողված մասն է, իսկ նրան նախորդող ընդարձակ բաժինը այժմ հետաքրքրական է սոսկ այնու, որ 17-րդ դարի գրչություն հանդիսացող միակ ձեռագրով մեզ հասած Փարսեցու Հայոց պատմության և, հատկապէս, Սեբեոսին վերագրվող Պատմության այժմյան բնագրերում առանձին հատվածների դասավորությունը վերանայելու, որոշ պակասող մասերի գոյութիւնը ենթադրելու և բանասիրական կարգի ալլաբայություններ ու ճշտումներ կատարելու կոլմաններ է տալիս, քանի

74 Հմմտ. «Ստեփաննոսի Օրպելեանի Ողբ ի ս. Կաթողիկէն», Թիֆլիս, 1885, էջ 27—28:

որ Ապարանցին օգտվել է նշված գործերի ավելի հին և լավագույն օրինակներից:

Սիմեոնի բանաստեղծելու շնորհքն զգալի է, մանավանդ, նրա երկու ողբերում, որոնցից մեկը՝ «Ի վերայ առման Թաւրիղոյ» գործը, հորինված է Վիսլասանությունից ավելի վաղ, հավանորեն 1585 թ., իսկ մյուսը՝ «Ողբանք ի վերայ Թախթին Տրդատայ Թագաւորինը», նրանից ուշ, 1593 թ.: Այս ստեղծագործությունների նյութը գրողին ժամանակակից իրականությունն է, որին, ճիշտ է, մասնավորապես երկրորդ գործում, տեղ-տեղ միահյուսվում են անցյալի, անգամ վաղ անցյալի ինչ-ինչ հուշեր, բայց այդ արվում է հնօրյայի հենքի վրա հաչ նոր կյանքի ողբերգությունն ընդգծելու միտումով: Երկու ողբն էլ Վիսլասանության համեմատությամբ փոքր ծավալ ունեն, որից նրանք շահել են: Ապարանցին գրական այնպիսի օժտվածություն ունի, որ եթե մեծ ծավալի մեջ գրեթե կորչում է, ապա փոքրի մեջ որոշակի ուժ է երևան բերում: Այդ բանը գիտակցել է նաև գրողն ինքը: Պատահական չէ, որ առաջին ողբում նա ստեղծագործության ազդեցիկության չափանիշ է համարում երկու այլաման՝ երկի թեմայի ընտրությունը ներկա, կենդանի կյանքից և կարճաբան լինելը:

Աստանօր բանս առցէ ղլըրումն,

Զի մի՛ լիցի լուր ծանրագոյն,

Քանզի յաճախն է ձանձրացկոտ,

Սակաւն՝ ախորժ ամենեցուն:

Երմին իրի ես Սիմէոն

Զներկայս առեալ ի պատմութիւն,

Իբր արձանի անջինջ գըրոյն

•

Աղղէ զեղեալսն և զպատահումն:

Ողբերում Ապարանցին առավելապես մտորումների ու ապրումների բանաստեղծ է: Պատմական որևէ իրողության կամ անցքի մասին նա չի սիրում երկար պատմել. միայն հիշատակում կամ հապճեպորեն ներկայացնում է դրանք և, առիթից օգտվելով, խորհրդածում դրանց շուրջը՝ միտվելով մերթ հաշուց պատմության դարևոր խորշերը, մերթ Ս. Գիրքը և մերթ էլ զալիքը, բայց միշտ կապված մնալով իր ժամանակին: Իր այդ խառնվածքով Սիմեոնը 16-րդ դարի ողբագիրներից հիշեցնում է, մանավանդ, «Տաղ վասն շարժման Կարմիր գլխոյն» երկի հեղինակին, որի մոտ ևս գլխավորը պատկերվող իրադարձը գրական մեկնաբանության ու մտո-

բումները բռնակցեցին և զիծն էր: «Ի վերայ առման Թաւրիզոյ» ողբում, օրինակ, իրեն ժամանակակից պատմա-քաղաքական անցուդարձից ողբասացն ամենահամառոտ կերպով խոսում է երկու իրողութեան՝ Թաւրիզի գրավման⁷⁵ և հայերի փակեղ կրելն արգելող հրամանի⁷⁶ մասին, իրողութեանն, որոնք զրոգին ծառայել են որպէս բարդացման ու առիթ՝ անդրադառնալու իր ժողովրդի ընդհանուր ողբերգութեանը: Թաւրիզը գրավելու փաստի մեջ նա տեսնում է փոխադրուցումն զգլբաշ միապետի հեռավոր «նախնի» Հազկերտ արքայի արարքի. վերջինս մահու բաժակ մատուցեց Վարդան Մամիկոնեանին, բայց Ապարանցին մարգարեների հետեւութեամբ հալածեց և, որ ցասման գինու մրուրը բաժին է դառնալու նաև իսմայէլացիներին: «Բաղմահմուտ Դըլը թաշլուի» (պարսից շահ) պարտութեանն ու փախուստը իր շահաստան Թաւրիզից գրողը համարում է երկնառաք աշդ պատժի արտահայտութեան:

Ապարանցու ողբում կա և՛ հուսահատութեան, և՛ հուս: Ին՝ իր հողու մուլը, որ բխում էր ժամանակի հայկական իրականութենից, և թե՛ լավատեսութեանն արժարժեւոր համար նա հիմքեր ու ապացույցներ է որոնում Աստվածաշնչում:

Նախ՝ ողբասացի հուսահատութեան մասին: Մշտական պատերազմներ արեւմուտից արեւելք և արեւելքից արեւմուտք արշավող բանակներ, որոնք ամայացնում են ժողովրդի կյանքը, կյանք, որ թեպետ անթիւ զոհեր է տալիս, բայց և շարունակ վերընձուղում է նոր շիւր: Ապարանցին մինչև իր այս ողբը գրելը առնվազն ապրել էր մարտական երկու երկարաձիգ արհաւիրք, մեկը՝ հավանաբար դեռ նոր ծնված, մանկութեան տարիներին (1550-ական թթ.), իսկ մյուսը՝ հասուն շրջանում (1578—1585 թթ.): Ոչ մի լուսավոր օր. հայութեան ժամանակը մուսլ գիշերվա և նրանից ավելի խավարին ցերեկվա հաշորդութեան է:

Յա՛ղդ ցտաղին տալ երեկոյն,
Յընճուղ ցոյ՛ է աշը Հաշկադնոյն:

Այդտեղից էլ՝ բանաստեղծի հուսահատական տրամադրութեանը: Իր ազգակիցների վիճակը, ինչպէս մի ժամանակ՝ Խաչատուր Կեղառեցուն, նրան այսպէս է պատկերանում.

75 Թուրքական բանակը Թաւրիզը գրավեց 1585 թ. սեպտեմբերի 21-ին:

76 Սուլթանի այդ հրամանի մասին հիշատակում են նաև հայ ժամանակագիրներ Անանուն Սեբաստացին և Անդրեաս Եփրեկեցին (տե՛ս «Մանր ժամանակագրութեանն», Ա, էջ 159, 167 և 172):

Յանկան՝ մահու, ասեն ըղնոյն.
— Վա՛շ, որք առին պճուշակ մահուն,
Ո՛հ ըղմնացեալքս սուտ կենդանոյն⁷⁷,
Զխանձեալքս ի ձեռն Իսմայէլուն:

Ապարանցին հրավեր է կարգում ջալոդ կանանց՝ սգասպար կազմել և ողորմ լալ: Վիշտն այնքան մեծ է, որ, գրողի կարծիքով, այն ողբալու համար կբավի միայն գերու սգին սովոր իսրայելացիներին եղերերգելու վարպետութիւնը, իսկ մեղանո՞ւմ՝

Ողբող շունիմք միջի մերում,
Որ երախան կաղմէ լալոյն...

Թե սգակից լալականներն ինչ են ողբալու՝ այդ սլարդ է. նրանք հանուր աշխարհին ի լուր ազդարարելու են այն «ժանրացասումի» մասին, որին ենթարկվել էր հայ ժողովուրդը թուրքական և ղզլբաշ տիրապետութիւնների ներքո: Բռնութիւն ժողովրդական կյանքի բոլոր բնագավառների նկատմամբ. ունեզրկմանն ու շահագործմանը զուգահեռ՝ նաև հավատի ամենաբիրտ ոտնահարում և մտքի ու երեակայութեան սանձահարում, հետապնդումներ, անգամ, տարազի հարցում: Ի՛նչ վիճակ, որ սուլթանը հայերին նույնիսկ արժան չի համարում կրելու փակեղ, հրամայում է այն փոխարինել սև դղակով: Սուլթան Մուրադի այդ հրամանը, որ հետապնդում էր իր տարալի ու սովորութիւնների պահպանմանը նախանձախնդիր հայութիւնից ոսկի կորոզել, Ապարանցին ինչ-որ այսպանքով է հիշում, իբրև «մեծ» խոնթբարի շնչին գործ, որով և թուրք միապետը ողբում ավելի քան պատիկ է երևում:

Հիմա էլ հուշսի մասին: Որքան էլ իրականութիւնն անմխիթարական էր ու մռայլ, Ապարանցին, սակայն, նկատում է արևի լույսը և հավատում, որ ինչպես դառնաշունչ ձմռանը անխուսափելիորեն պիտ հաջորդի գարունը, և արևը ջերմանա ու ջերմացնի, — նույնպես և դալու է ապատութեան դարունը. երեք մանկանց նման՝ մարդիկ չպետք է կտրեն «ղթել յուսոյն», որովհետև հույսը փրկութեան զրուներ կբացի. ժամանակ է լինելու, երբ՝

Սառն հալի, 'ստ Երգոց երգոյն,
Քաղցրիկ հընչէ ձայն տատրակուն,

⁷⁷ Հմմտ. «Վա՛շ ղմընացորդքս՝ սուտ կենդանի...» (տե՛ս Մ. Թ. Ա. վ. դ ա լ բ ե գ լ ա ն, Խաչատուր Կեչառեցի, էջ 132):

Մարդիկք միմեանց տան աւետիք,
Ասեն՝ եկաւ մեզ նոր դարձն:

Եթե հուշսի ու լուսավորի հաւատը Ասարանցու մոտ ոչ թե ծնվել էր բուն իրականությունից, այլ սեփական ներքնազգացողության արգասիք էր և այդ իսկ պատճառով՝ երերուն ու տեղի տվող տրամադրություն, ապա նրա հոգու մռայլն արդյունք էր իւր ապրած ժամանակի և անցած դարերի քառուղիներում բեկված հայ փառքի պատմական վերհուշի: Հայկական անցյալ պետականության այդ վերհուշը երևան է եկել, մանավանդ, «Ողբանք ի վերայ թախթին Տրդատայ թագաւորին» գործում, որ հորինված է Գառնիում 1593 թ.՝ Սարգիս անունով ոմն երեցի խնդրանք:

...Քերթողն այցելության է եկել Գառնի, որ հելլենիստական և վաղ-միջնադարյան Հայաստանի քաղաքական ու պաշտամունքային ամենանշանավոր կենտրոններից էր, հռչակված իր սյունադարդ տաճարով, որի կառուցումը հայկական ավանդությունը կապում է Տրդատ Մեծի անվան հետ՝ համարելով այն մեր առաջին քրիստոնյա թագաւորի հովանոց-պալատը: Հնօրյա այդ կերտվածքի հանդեպ խոր ակնածանքով տոգորված գրողի առջև բացվում է քստմենքի մի պատկեր՝ մարդկանցից լքված ու անշքացած սարավույթը, ընկլմված խոր ու անպատում լուսթյան մեջ: Ինչպես հին Հռոմի ավերակները՝ 16-րդ դարի ֆրանսիական նշանավոր բանաստեղծ Ժոակիմ Դյու Բելլեի, այնպես էլ Գառնիի տաճարը Ասարանցու հոգում չի ծնում սոսկ խղճահարության զգացում: Գառնին, ողբասացի պատկերմամբ, այն լքված մեծությունն է, որ շարունակում է հիացմունք ու զարմանք պատճառել այցելուին:

Զմեկուսացեալս ի բընակչացս, որ և զարդուցն է ամայի,
Միայն զքանդուածս յինքեան ունի, ենթակացեալ կարծր վիմի:

Երկաթագամ, կապարակաւ, յորմէ տեսողըն զարհուրի,
Շարժէ զգըլուսըն հիացմամբ, ասէ, թէ՝ «Քո շինողն ո՞ւր է»:

Յորժամ մըտայ ի մէջ թախթիս, դաւարեցաւ սիրտս և աղիքս,
Թանձրը ցընդեալ ծովս ըօրնկիս՝ ծով կապեցաւ ի դաւաթիս:

Եվ Ասարանցին, որ մտադրություն ուներ Տրդատայ թախտի ներբողումը կատարել, ընդհանուր ամայությունից զարհուրած, այլևս չի գտնում գովեստի և ուրախության խոսքեր, մոռանում է «արիական վէսլ շինուածիս».

Այլ տարակոյս հմ յատենիս, թէ զի՞նչ ասեմ հրապարակիս...

Ողբասացն ուզում է իմանալ, թե այդ ինչպե՞ս է պատահել, որ պալատը զրկվել է իր հին տերերից, որոնք այն իբրև «յաւիտենից սուն» էին հաստատել իրենց: Եվ որովհետև շուրջը մարդիկ չկային, նա ղրուցակից է ուզում դարձնել նախկին ճոխությունից զրկված ճարտարապետական կոթողն ու հայրենի բնությունը, որ իրենց տխուր տեսքով գրողին բանական արարածներ էին թվում:

Ձի զանընտելըն բարբառեն զանտանելին ժամանակիս՝

Եւս առաւել հեծեծագին, գեր, քան զողբալն մըսեղինիս...

Նա դիմում է դիմառնության. ձայն է տալիս շինվածքի սյուների և խարիսխներին, դուռ ու աստիճաններին և շրջապատի բնությանը, որ դարերի անցուդարձի կենդանի վկաներն էին.

— Ձեզո՞ւն չ'աւտա՞կք, ձեզ հարցանեմ. ո՞ր է ծաղիկըն ձեր
ծոցոյն,

Միթէ հընչեա՞ց հոգմըն մահուն, զըրկեա՞ց ըզձեզ ի յայն
տեսոյն...

Շնորհալու «Ողբ Եդեսիոյ» ստեղծագործության հետևությամբ Ասլարանցին տրտմակցելու է հրավիրում քրիստոնեության նշանավոր կենտրոններ, իր արտահայտությամբ՝ «նախամեծար պետք բաղձալի» Երուսաղեմին, Ալեքսանդրիային, Անտիոքին և Հռոմին՝ ի դեմս Գառնիի ողբալու Հայաստանի անցյալ մեծության կորուստը: Սակայն բանաստեղծն ի վերջո գիտակցում է, որ բուռն սուգը չի կարող զովացնել այրվող սիրտը, որ վիշտը վշտով չեն փարատի: Ահա նրա պահանջը, որ, բոլոր էություն, վկայում է գրողի լավատես-սուրբյունը.

Տունն իմ սըզով լի է այսօր, ո՛վ ողբասացք ինձ մեռելիս,

Ձձեր նընջեցեալքըն մի՛ յիշէք, մի՛ լացուցէք զեղուկ գերիս:

Այսպես. ողջ 16-րդ դարի հայ ողբագրության մեջ անընդհատ արժարժվում է մի գերագույն դադափար՝ թուրք-պարսկական բռնություններից մեր ժողովրդի ազատագրության, նրա ապագայի նկատմամբ հավատի ու սպասումների դադափարը, որ թեև հաճախ աստ-ծուն վերողղված փրկության մի անորոշ ու անիրական աղերսի կերպարանքով՝ արտահայտություն է գտել ոչ միայն պատմական Հայաստանի սահմաններում ապրող, այլև նրանից հեռու, օտար երկրքներում գեղերող ողբասացների երկերում:

17-ՐԴ ԳԱՐԻ ՍԿՋԵԻ ՊԱՏՄԱՈՂԲԸ

ժամանակը: Ստեփանոս Թոխաթցի. կյանքը. «Ողբ ի վերայ Եդո-
կիա մեծի քաղաքին». զրույցյան տարին. հայրենի քաղաքի ավեր-
ված կյանքի պատկերը: Հակոբ Թոխաթցի. կենսադրական ճշտում-
ներ. մոլորավահանության վիճակը «Ողբ ի վերայ Օլախաց հրկրին»
երկում. «Տաղ և ողբանք ի վերայ Եդոկիա քաղաքին». զրույցյան
ժամանակի հարցը. արժեքը: Հայոց բնագավառի ողբը. 'Գավիթ Գե-
ղամեցի: Հովհաննես Մակվեցու «Ողբ Հայաստանաց աշխարհի
յերեսանայ և Զուղապու» գործը. խորտակված հույսեր. «Խտե-
սող, առաջը չսող»: Ներսես Մոկացու ողբը: Հետևություններ:

Գեղեկ 16-րդ դարի 90-ական թթ. օսմանյան կայսրության
փոքրասիական մասում բռնկված ջեղալիական շարժումները, ապա
և նոր թափով վերսկսված սլաքակա-թուրքական պատերազմները
կանխորոշեցին 17-րդ դարի սկզբի հայկական ողբի թեմատիկան:
Լեյա նոր ժամանակաշրջանում, ռազմական թոհուբոհի պայմաննե-
րում, նախորդ դարի համեմատությամբ, հայ ժողովրդի վիճակը
նույնիսկ ավելի էր ծանրացել: Սոցիալական անօրինակ կեղեքումից,
աղգալին ճնշումից և դավաճանական հալածանքներից բացի, հայու-
թյան համար ծանրագույն պատուհաս դարձան պարսից շահի և
թուրք սուլթանի ձեռնարկած սուրկունները (բռնի զաղթեցումները):
Դարասկզբին Վասպուրականում գրված ժամանակագրական մի եր-
կում կարդում ենք. «...կեամք ի մէջ վեցեկի պատուհասի, որ է՝ սուլ-
սուր, դերութիւն, տարածամ մահ, անօրինաց զրկանքն և սաստիկ
հարկապահանջութիւն»¹:

Ժամանակի ողբասացները մեծ մասամբ իրենց հայրենիքից
հեռացած, օտարության մեջ թափառող անձնավորություններ են

¹ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», Ա, էջ 181:

(Ստեփանոս, Ղազար և Հակոբ Թոխաթցիներ, Հովհաննես Մակվեցի), ականատես կամ ականջալուր այն անցքերին, որոնք պատկերված են նրանց ստեղծագործություններում: Այս շրջանի հայ ողբագրությունը կարելի է անվանել ավերքի ու զաղթի պոեզիա: Թոխաթցի տաղասացների, Հովհաննես Մակվեցու, Դավիթ Գեղամեցու ողբերը դարասկզբի հայկական ավերված կյանքի բնորոշ անցուղարձերի բանաստեղծական թախծալուր տարեգրությունն են: Դրանցում հեղինակներին զբաղեցնող գլխավոր խնդիրը, ինչպես նախորդ ողբերում էր, դարձյալ ժողովրդի այս կամ այն հատվածի և, մանավանդ, բովանդակ հայություն և գոյություն ու բախտի հարցն է, բայց թեմատիկ առումով դրանք կարելի է բաժանել երկու խմբի. մեկ խումբ են կազմում Ստեփանոս, Ղազար և Հակոբ Թոխաթցիների ողբերը, որոնք արտացոլում են ջելալիական շարժման հետևանքով խոր անկում ապրած հայաբնակ քաղաքի կյանքը, և մի այլ խումբ՝ Հովհաննես Մակվեցու, Դավիթ Գեղամեցու և Հակոբ Ակնցու երկերը, որոնք նվիրված են հայ ժողովրդի բռնազաղթի թեմային: Հիշյալ հեղինակներից հնարավոր չէ կանգ առնել Ղազար Թոխաթցու «Ողբի վերայ կոտորածին Թոխաթի» և «Ողբի վերայ սովոյն Թոխաթի» գործերի վրա. բանասեր Շավարշ Սահակյանին պատկանած միջնադարյան գրչագիրը, ուր եղել են այդ ողբերի եղակի ընդօրինակությունները, հավանորեն ոչնչացվել է 1915-ի հայկական աղետի օրերին²: Նահատակ բանասերը չի հասցրել կատարելու խոստումը՝ հրատարակել Ղազարի՝ իրեն միայն հայտնի ողբերը, որոնք, ինչ խոսք, նոր գիծ, նոր երանգ կավելացնեին հայ ողբագրությանը:

Ա.

Ղազար, Ստեփանոս և Հակոբ—երեք համաքաղաքացիներ, երեքն էլ, համարյա, տարեկիցներ, երեքն էլ բանաստեղծական ներշնչանք ապրած հայրենաթախծությունից մղված՝ հայրենի քաղաքից հեռու, տարագրության մեջ: Հիրավի, կարծես, նաև նրանց համար է ասված.

Եթե չըլլար արցունք ու սեր,
Քերթողն ինչպե՞ս տաղ պիտ հյուսեր:

Համեստ է նրանց վաստակը թե՛ ծավալով և թե՛, մանավանդ, շուրջով: Եթե նրանց վիճակվեր ապրել միայն իրենց ծննդավայրում,

2 Ն. Ա. Կ. Ի. յ ա ն, ՀՊՏ, էջ 215:

զույցի նրանցից ամեն մեկը լինելու սոսկ բեղմնավոր գրիչ, ձեռագրեր բազմացնող, բայց ոչ բանաստեղծ: Իրականության ողբերգական անցողորձը, գրկանքն ու թափառումները նրանց հոգում դառն ու թախծալի ապրումներ են ծնել, իսկ ապրումները՝ առիթ տվել բանաստեղծելու:

Ճիշտ է, որ Գրիգորիս Աղթամարցունց հետո մինչև Նաղաշ Հովնաթան, ավելի քան մեկեկես դարի ընթացքում, հայ դրականությունը չձնեց բարձրարվեստ ու բեղմնավոր մեծություններ, բայց և այն չխոստանացավ, զեղարվեստական միտքը չղաղարեց ստեղծագործելուց: Դարձյալ հնչեցին սիրո, բնության և վշտի երգերը, թեև ոչ այնպես կատարյալ ու կենսաթրթիւ, ինչպես Ֆրիկի, Կոստանդին Երզնկացու, Թլկուրանցու կամ Աղթամարցու մոտ: Գրվեցին պատմական ողբեր ու սակավարժեք կրոնական բանաստեղծություններ, աշխուժացավ երգիծական չափածոն, տքնությունը ու փայփայանքով զրչագրվեցին միջնադարի բանաստեղծական խոսքի զոհարներ սլարունակող տաղարաններ, մի խոսքով՝ հասարակական-քաղաքական առումով խիստ անբարենպաստ այդ մեծ ժամանակահատվածի գրական պրոցեսը թեպետ բարձունք չդարձավ, բայց հանդիսացավ կամուրջ, որով հայ աշխարհիկ բանաստեղծության նախորդ ավանդները փոխանցվեցին Նաղաշին ու Սայաթ-Նովային: Գրիչ և ողբասաց Թոխաթցիների ստեղծագործությունն այդ տեսակետից էլ հենց զնահատելի է: Նրանք իրավամբ կարող էին իրենց հետնորդներին դիմել, թե՝ «ընկալի՜ր զբանս դուղնաքեայ որպէս լումայն», և համեստությամբ հուսալ, որ, ինչպես Հակոբ Թոխաթցին կասեր,—

Արդ մի՛ լիցի բանըս այս ձեզ պարսաւական,

Մի՛ եղիցի ձեր առաջի իբր ըզխոտան³:

Այժմ՝ Ստեփանոսի մասին:

* * *

Իր կենսուղու քիչ թե շատ ամբողջական պատկերը գծելու համար պարտական ենք նշանավոր բանասեր Ներսես Ակինյանին, որը շանագրությամբ հավաքել, ի մի է բերել նրա չափածո գործերում և ինքնագիր հիշատակարաններում տեղ գտած կենսագրական բնույթի նշումները. 1921 թ. տպագրված «Հինգ պանդուխտ տաղա-

3 Ձեռագիր № 2939, էջ 519ա:

սացներ» գրքի մի բաժինը նվիրված է Ստեփանոս Թոխաթցուն⁴։ Սակայն այդ աշխատության լույս ընծայումից հետո ի հայտ են եկել Աեփնյանին անմատչելի մնացած ձեռագրեր, որոնց հիշատակարանները հնարավորություն են տալիս նոր գծերով լրացնել տաղասացի կենսագրությունը, աշտել որոշ կետեր։ Թոխաթցու ստեղծագործությունների ցանկը ևս համալրվում է նոր գործերով։

Տաղասացի օրինակած գրչագրի հապճեպ, բայց կարևոր մի հիշատակագրություն մեզ է ավանդում նրա ծննդյան տարին և կյանքի այլ իրողություններ. «Տէր Ստեփանոսն ծնօ թվին Ռէ [1558] օգոստոսի ժն [15]. Թվին Ռիջ [1577] կարգեցին. Թվին Ռիթ [1580] էրէց եղօ, Ռւլ [1589]՝ յերուսաղէմ գնաց»⁵։

Հայտնի են նրա հարազատների անունները. ծնողները՝ Սարգիս և Ճանփաշա, իրենից կրտսեր եղբայրը՝ Հակոբ, քույրերը՝ Ուստիանե (կամ Հուստիանե) և էմին, կինը՝ նույնպես Ուստիանե, որդին՝ Եսայի⁶, դուստրը՝ Հոփիսիմե։ Թոխաթում նրանք եղել են Մահմատէճիպ կոչված թաղի բնակիչներ։ Այդ թաղի ս. Քառասնից տաճարի դռան մոտ է թաղվել Ստեփանոսի եղբայր Հակոբը, վախճանված 1601 թ., երեսունհինգ տարեկան հասակում, որի կորուստը բանաստեղծը եղերերգում է հետագայում հորինած մի «Ներբերդեան և տաղ-ոտանաւոր»-ում։ Իր հոգում նա հանապաղ կրել է եղբոր կորուստյան վիշտը, որ բազմապատկվել էր, մանավանդ, այն բանից, որ նույն թվականին միաժամանակ հանգել էին նաև ծնողները։

Զեյալիական ապստամբության շրջանում ավերվելուց առաջ Թոխաթը բալական բարդավաճ վիճակում էր. արհեստների դարագացմամբ, առևտրի ծավալումով և դրանց շնորհիվ զանազան քաղաքների հետ ունեցած կապերի ընդարձակմամբ՝ Թուրքիայի տնտեսական կյանքում նա ձեռք էր բերել կարևոր նշանակություն։ Քաղաքն ուներ նաև իր մտավոր միջավայրը։ 1602—1603 թթ. գաղղթի

4 Տե՛ս նշված գրքի 117—137 էջերը։ Ի դեպ, Թոխաթցի մականունը Աեփնյանը (նաև՝ ուրիշներ) ներկայացնում է Թոխաթցի գրությամբ (ուրիշները՝ նաև Թոքաթցի, Թոքատցի և այլն)։ Նկատի առնելով, որ մեզ ծանոթ ինքնագիր բոլոր ձեռագրերում թե՛ Ստեփանոս և թե՛ Հակոբ տաղասացներն իրենց համար գործ են ածում ոչ թե Թոխաթցի, այլ Թոխաթցի ձևը (Ստեփանոսի ձեռագրերում մի երկու տեղ հանդիպում ենք և Թոդաթցի գրությանը)՝ հարմար գտանք պահպանել նրանց ուղղագրությունը։

5 Տե՛ս ն. Աեփնյան, ՀՊՏ, էջ 129։

6 Եսային հոր հիշատակարաններում անվանվում է նաև Եսայի Մարգարե (ձեռ. № 7377, էջ 463ա) կամ Մարգարե (նույն տեղում. տե՛ս նաև ձեռ. № 2672, էջ 399ա)։

նախօրերին այնտեղ էին գործում նշանավոր ուսուցչապետ Հակոբ Զեյթունցին, Մաղաքիա և Ղազար Եվդոկացիները և ուրիշներ: Նրանց հետքերով աճում էին հմուտ գրիչներ, զրասերներ ու տաղասաց-ներ խաչատուր Թոխաթցին, Հակոբ Ալվաթենցը և այլք: որոնք, ինչպես նրանց «համշիրակ և համաշխարհիկ» Ստեփանոսն է հուշագրում, նույնպես «Թոխաթու մէջն պատուհալք և գովեալ և անուանիք էին»⁷:

Մտավոր այդ վառարանի ծնունդն էր նաև ինքը Ստեփանոս Թոխաթցին: Նա իր ուսուցիչներից հանվան հիշատակում է Պետրոս արքեպիսկոպոսին⁸ և Հովհաննես քահանային⁹ (սրանց ով լինելը հայտնի չէ): 1598 թ. մայիսի 20-ին Մուխաթ գյուղում (հավանաբար Թոխաթի արվարձաններից է) Ստեփանոսն ավարտում է Մաշտոցյան մատենադարանի № 532 ձեռագիր ժողովածուի գրչությունը (պարունակում է բառացանկեր և քարոզներ): Զեյլալիական շարժման տարիներին Թոխաթը քանիցս ենթարկվում է ավերածությունների, կողոպուտի ու սրածուխյան: Անապահով ու անհեռանկար կյանքը բնակիչներից շատերին ստիպում է զաղթել այլ վայրեր՝ թուրքական կայսրության ելրոպական մասը («Ուռումեկի»), ինչպես նաև Բուղդան (Մոլդավիա) և, հատկապես, Ղրիմ ու Լեհաստան, մասամբ էլ՝ Պարսկաստան: 1603 թ. արդեն Պոլսում էին հաստատվել Եվդոկիայի մտավոր կյանքի պարագլուխներ՝ վերոհիշյալ Հակոբ Զեյթունցին և Մաղաքիան, որոնք Զաքարիա վարդապետ Վանեցու, Գրիգոր Կեսարացու և ուրիշների հետ իրենց աշխույժ գործունեությամբ լայն թափ են հաղորդում քաղաքի հայ դրական ու կրթական կյանքին: Նույն թվականին Պոլսում է հյուրընկալվում նաև Ստեփանոս Թոխաթցին, ուր ավարտի է հասցնում իր եղբայր Հակոբի մահվամբ կրսատ մնացած մի շարականոցի գրչությունը:¹⁰ Նրա հիշատակարանում ողբադիրը որքան էլ սքանչացումով է արտահայտվում Պոլսի գրական միջավայրի մասին, այնուամենայնիվ, սուլթանական դահանխատում նա չի կարողանում հաստատվել: Շուտով սուրուստի հոգը նրան ստիպում է ընտանիքով տեղափոխվել Ղրիմի

7 Ձև. № 7744, էջ 181ա:

8 Թոխաթցին Պետրոսին է նվիրել «Թուղթ գովասանութեան...» խորագրով մի գործ (տե՛ս ն. Ա. կ ի ն յ ա ն, 2ՊՏ, էջ 135—136):

9 Ձև. № 2672, էջ 399ա:

10 Տե՛ս Ա. Ա. կ ա ո յ ա ճ յ ա ն, Պատմություն Եվդոկիո հայոց, Կահիրե, 1952, էջ 1573:

Կաֆա (Թեոդոսիա) քաղաքը: 1604 թ. դեկտեմբերի սկզբին նա այստեղ ավարտում է մի սաղմոսարանի ընդօրինակություն¹¹:

Կաֆայի հայ բնակչությունը, որ մի քանի տասնյակ հազարի էր հասնում, ասպնջականի սրտաբացությունը է ընդունում Փոքր Ասիայից փախած բազում նժդեհացյալներին: Ստեփանոսն սկզբում իջևանում է քաղաքի՝ Ահարոն ճգնավորի անունով եկեղեցում, որտեղ և, հավանաբար, սպասավորում է իբրև քահանա: Այստեղ նրա «ժամու» ընկերակիցներն են եղել նույնպես Թոխաթից հեռացած մի քանի կիրթ ու գիտուն եկեղեցականներ՝ «զտէր խաչատուր, մականուամբ՝ Կաստանայ¹², և զտէր Յակոբ Բամպակն և ղմիւս տէր Յակոբ Այվաթին¹³ և զտէր Ստեփանոս Տարանտացին...»¹⁴:

Թոխաթցին և իր պաշտոնակիցները միասին միառժամանակ այդպես ապրում ու գործում են Կաֆայում՝ «զմիմեանս մխիթարելով ի մէջ պանդխտութեան և նշդեհութեան»: Այս Ստեփանոսը ծառայության է անցնում տեղի ս. Լուսավորիչ եկեղեցում: Կինելով երեց՝ նա սեփական պաշտոնի ու կատարելիք արարողությունների դրողումով իսկ ստիպված էր օրինակել կամ ձեռք բերել քահանայության համար հարկավոր իր ծիսամատյանները՝ շարակնոց ու սաղմոսարան, ճաշոց գիրք ու գանձարան, հայսմավուրք և այլն: Նրա գրչական գործունեությունը, հիմնականում, այդ ուղղությամբ էլ ընթանում է: Արդեն գիտենք, որ նա Պոլսում ամբողջացրել էր իր եղբոր կիսատ թողած շարակնոցը, իսկ Կաֆայում միայն 1604—1610 թ. ընկած ժամանակամիջոցում օրինակում է մի քանի ժողովածու: Այս կապակցությամբ ավելորդ չէ ծանոթանալ Թոխաթցու մի վկայությանը, որ քաղում ենք նրա հայսմավուրքի հիշատակարանից (գրված 1611 թ.). «...ի Թոխաթու ճալելուն փախած եկաք ի Կաֆան, և բաղում վշտօք և ջանիւ գրեցի զԱյսմօսուրս և ճաշոց

11 Ձեռ. № 7744, հիշատակարանը՝ 180բ—181բ էջերում:

12 «Կէստէնէ» (կամ «Կաստանայ») մականունակալ խաչատուր Եվդոկացին 17-րդ դ. առաջին տասնամյակների հայտնի տաղասաց է: Այցելելով Վենետիկ և եվրոպական ուրիշ քաղաքներ՝ վերադարձին, իր տեսածի թարմ տպավորության տակ, նա գրել է «Յարմարեալ պատմութիւն Վենետիկոյ մայրաքաղաքին...» շափածո երկը, որի խորագիր-սկզբածքում մատնացուց է արել նրա դրության տարին և հանգամանքները. «...թվին ՌԿԳ [1614] յունիսի ժն [15] ի վերայ ծովու և ի մէջ նաւի» (ձեռ. № 1636, էջ 169ա): Քննական բնագիրը տե՛ս «Պատմութիւն Փարեզի և Վեննայի. Պատմութիւն Վենետիկ քաղաքին» (աշխատասիրությամբ՝ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի) դրբում, Երևան, 1966, էջ 253—286:

13 Այվաթեցը եղել է ողբասաց Հակոբ Բաթուկենց Թոխաթցու ուսուցիչը:

14 Ձեռ. № 7744, էջ 181ա:

գիրք մի և Գանձտետր մի և Ատենի սաղմոսարան մի...»¹⁵, — գրում է նա: Հիշատակված ձեռագրերից ճաշոցը մեզ չի հասել, իսկ մյուս երեքն այժմ պահվում են Երևանի Մաշտոցի անվան մատենադարանում¹⁶:

Հիշյալ գրչագրերից բացի Թոխաթցին ամբողջապես կամ մասամբ ընդօրինակել է մի քանի ուրիշ ձեռագրեր ևս՝ մեկ շարականոց¹⁷. երեք տաղարան և այլևայլ նյութերի երկու ժողովածու¹⁸:

Ինչպես նվդոկիայում, այնպես էլ Կաֆայում Ստեփանոսն զբաղվել է նաև ուսուցչությամբ: Նրա աշակերտներից հանվանե հայտնի են երեքը՝ իր հղբայր Հակոբը, Հովսեփ սարկավազը և Զաքարեն (սրա մասին տե՛ս Բ բնագրի ծանոթագրությունը): «Գանգատ ի ձեռաց լուոց և ճանճից» երգիծական բանաստեղծություն՝

Կանհանգըստեն զգըրագըրերս
Նւ կու նեղեն զաշակերտներս,—

տողերը հիմք են տալիս կարծելու, որ Թոխաթցու աշակերտների թիվը շատ ավելի մեծ է եղել, քան հայտնի է մեզ:

Կաֆայում Ստեփանոսը մեկեկես տասնամյակից ավելի տարեցի՝ 1619 թ. նա դարձյալ այնտեղ էր. գրում էր մի եղերերգ՝ տրապիզոնցի վաճառական խոջա Ախիջանի սպանության առթիվ¹⁹: Այդ թվականը Ստեփանոսի՝ Ղրիմում լինելու վերաբերյալ վերջին վկայությունն է, իսկ 1621 թ. նա արդեն վերադարձել էր իր ծննդավայրը՝ Թոխաթ²⁰: 1621-ին Թոխաթցին 63 տարեկան էր: Ինչպես հայտնի է դառնում Երուսաղեմի № 1455 ձեռագրի նրա ինքնագիր հիշատակա-

15 Ձեռ. № 7377, էջ 463ա:

16 Ստեփանոսի օրինակած սաղմոսարանը (ձեռ. № 7744), հայտնաբերվել է (ձեռ. № 7377) և դանձարանը (ձեռ. № 2672), ինչպես նաև № 532 ձեռագիրը. անծանոթ են «Հինգ պանդուխտ տաղասացներ»-ի հեղինակին:

17 Տե՛ս Ա. Ա լ ո յ ա ճ յ ա ն, Պատմություն նվդոկիո հայոց, էջ 1571 (շարականոց պահվում է Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանում և Թոխաթցու ձեռագրերի մեջ գրչության ժամանակով ամենահինն է. օրինակված 1596 թ.):

18 Մաշտոցի անվան մատենադարան, ձեռ. № 7021 (Ստեփանոսը նորոգել և լրացրել է մեծ մասը՝ 1—11, 83—94, 99—102 և 131—201 թերթերը. վերանորոգման ժամանակ՝ 1605 թ., վայր՝ Կաֆա). Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարան, ձեռ. № 1330 (ժամ.՝ 1606 թ., գրչագրի է 484—675 էջերը) և 1683 (վերջին էջերը՝ ուրիշ գրչից):

19 Տե՛ս «Բագմավեպ», 1922, էջ 164—166:

20 Տե՛ս Ն. Ա կ ի ն յ ա ն, ՀՊՏ, էջ 130:

րանից, 1622 թ. նա դեռ կենդանի էր²¹: Այնուհետև երկա՞ր ապրեց-տեղեկություն չունենք: Հավանական է թվում Ակինյանի ենթադրու-թյունը, որ Ստեփանոսը «...հազիվ թե շոշափեց 30-ական թվա-կանը»²²:

* * *

Թոխաթցու ստեղծագործության չափածո մասը ծավալով ոչ մեծ, բայց ժանրային առումով բավական այլազան է. եղերերգ, ներբողյան ու գովասանք, պատմական հիշատակարան ու ողբ, գանձ և երգիծական բանաստեղծություն,— անհա այն ժանրերը, որոնց դիմել է տաղասացը: Հիշենք առաջժմ հայտնի ոտանավոր գործերը՝

ա) «Ներբողեան և տաղ ոտանօր... ի վերայ վաղամեռիկ եղ-բօրն իւրոյ և հարազատին տէր Յակոբ սրբասնունտ քարաուղար և բանիբուն քահանային, տարածամ վաղճանելոյ ի տիս մանկութեան» (ձեռ. № 7707, էջ 176ա—182բ).

բ) «Տաղ և ոտանաւոր... ի վերայ Տէվէին թոռինն Կարապետին» (ձեռ. № 7744, էջ 182ա—183ա).

գ) անխորագիր տաղ-ներբողյան ի հիշատակ Սև ծովում նավի վրա սպանված Ախիջանի («Բազմավեպ», 1922, էջ 164—166).

դ) «Գովասանութիւն Կաֆայու քահանայից վերայ» (ձեռ. № 2939, էջ 468ա—բ).

ե) գանձարանի չափածո հիշատակարան (ձեռ. № 2672, էջ 399ա—402ա).

զ) «Ոտանօրս և գանկատս լվաննուն և ճանճերուն ի Ստե-փանոս Թոխաթցի երիցուէ ասացեալ» (ձեռ. № 7707, էջ 117բ—120բ).

է) «Ողբ ի վերայ Եղոկիա մեծի քաղաքին».

ը) «Տաղ գալստեան սուրբ հոգոյն» (ձեռ. № 2672, էջ 182ա).

թ) «Ո՛վ Աբրահամ, եղբա՛յր բարի», ձոներդ (ձեռ. № 7021, էջ 202ա—բ).

ժ) «Ողբ վասն տղահասակ ննջեցելոց»²³:

Թվարկված երկերը նախ և առաջ հետաքրքիր են իբրև Ստեփա-նոսի ապրած տարիների ու նրա միջավայրի պատմական պատկերը

²¹ Տե՛ս Ա. Ալ ադ յ ա ճ յ ա ն, Պատմություն Եվդոկիո հայոց, էջ 1577:

²² Ն. Ա կ ի ն յ ա ն, 2ՊՏ, էջ 127:

²³ Տե՛ս «Յուդակ հայերեն ձեռագրաց Զմամուի վանքի մատենադարանին», կաղմեց Մ. Վ. Քեշիշյան, Վիեննա, 1964, էջ 169:

վերականգնելուն օժանդակ նյութեր: Այդ իմաստով նրանց մեջ ամենարժեքավորը, անշուշտ, Եվդոկիայի ավերմանը նվիրված ողբն է՝ ստուգապատում ու վստահելի պատմա-բանաստեղծական մի վավերագիր հալ ժողովրդի աղետավոր վիճակի մասին:

Հեղինակը ողբի գրության ստույգ տարին չի ավանդել, բայց մի քանի միջնորդական փաստեր հնարավորություն են տալիս որոշելու նրա հորինման զեթ հավանական թվականը: Այդ բանի համար որոշ կուլաններ է բնօրում ողբի ավարտամասը, որ մեջ ենք բերում կրճատումներով.

Զողրս ասացի Թոխաթ քաղքի
Ի Կաֆայու եկեղեցի,
Առ ոտըն սուրբ Լուսաւորչի...

Ի ժամանակս Յովանիսի՝
Տեառն Անթապցի կաթուղկոսի,
Աղարիին աշակերտի,
Եւ Տէր վարպետ վերաձայնի:

Էջմիածնայ առաջնորդի
Տէր Մելքիսեթ կաթուղկոսի...
ԸՍտամպոլու պատրիարքի
Քաջ բաբունոյն տէր Դրիդորի...

Թաղաւորին Տաճկաց աղդի՝
Սուլթան Ահմատ նա անուանի,
Որ ի Ստամպոլ բաղմեալ լինի,
Եւ զօրքն իւրմէն ոչ երկընչի:

Այստեղ հիշվող Սսի Հովհաննէս Այնթապցի և էջմիածնի Մելքիսեթ կաթողիկոսների հայրապետության տարիներն այնքան մեծ ժամանակաշրջան են ընդգրկում²⁴, որ դրանց վկայակոչումը կարող է ավելի ճապաղել, քան որոշակի դարձնել ողբի հորինման ժամանակը:

Ողբի գրության մի որոշ տարեհամար է գծվում իր՝ Ստեփանոսի քահանայության, ապա սուլթան Ահմադի թաղավորելու վերա-

24 Հովհաննէս Այնթապցին ամուսնակից և կամ միանձնյա կաթողիկոս է եղել 1588—1627 թթ. (տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Բ. Կ. Պոլիս, 1914, էջ 2283—2285).

բերյալ տեղեկություններով: Կաֆայում 1604 թ. դեկտեմբերի 1-ին թոխաթցին դեռևս գտնվում էր «ի դուռն ս. Ահրոն տաճարիս» (ձեռ. № 7744, էջ 180բ), չէր փոխադրվել տեղի Լուսավորչի եկեղեցին, ուր ծառայության անցնելուց հետո միայն գրել է իր ողբը («Առ ոտըն սուրբ Լուսավորչի»): Այդ տեղափոխությունը կատարված կարող էր լինել 1604 թ. դեկտեմբերի վերջերին կամ 1605 թ. սկզբին:

Այնուհետև սուլթան Ահմադը գահ է բարձրացել 1603 թ. դեկտեմբերի 22-ին (այդ օրն է մահացել նրա անմիջական նախորդ Մուհամմեդ Գ-ն)²⁵: Որոշ ժամանակ էր հարկավոր Ստեփանոսին համոզվելու, որ Ահմադից նրա զորքը «ոչ երկնչի»: Նշենք նաև, որ վերջինս մահացել է 1617 թ. նոյեմբերի 22-ին²⁶: Նշանակում է՝ ողբը կարող էր հորինվել ամենավաղը՝ 1604 և ամենաուշը՝ 1617 թ.: Բայց այս թվականների մեջ ընկած է ամբողջ տասնչորս տարի. հասկանալի է, որ ընդամենը 260 տողից բաղկացած երկի ստեղծման համար օրեր էին հարկավոր, ամիս, բայց ոչ տարիներ:

Ողբի վերջավածքից մեջբերված տողերում մատնացույց է արված նաև «քաջ բաբունի» Գրիգոր Կեսարացու պատրիարքության ժամանակը: Նա Պոլսի պատրիարքական աթոռի վրա է եղել բավական երկար ժամանակ՝ 1601—1636 թթ., սակայն այդ ընթացքում պաշտոնը մի քանի անգամ զիջել է իր մրցակից Հովհաննես Խուլին և սրա ղինակիցներ Զաքարիա Վանեցուն ու Գրիգոր Դարանաղցուն (Կամախեցի): Կեսարացին պատրիարք էր 1601—1605, 1607—1609, 1611—1612, 1615—1624, 1626—1627 և 1632—1636 թթ.²⁷: Արդ՝ թոխաթցին «Ստամպոլու պատրիարք»-ի ո՞ր տարիներն է նկատի ունեցել. կարծում ենք՝ սկզբի շրջանը (1601—1605 թթ.): Ահա թե ինչու:

Ողբը օրինակված է, այսպես կոչված, Գեուլայի տաղարանում, որի սկզբից մինչև 427բ էջերի գրչագրումն ավարտված է 1605 թ. մարտին²⁸: Այդ մասի գրիչն է Հակոբ Բաթուկենց թոխաթցին: Ողբը ձեռագրում բռնում է 268ա—277բ էջերը, այսինքն՝ գտնվում է տաղարանի այն բաժնում, որի գրչագրումն ավարտի է հասցվել Զա-

25 Տե՛ս Գ. Ալվազովսկի, Պատմություն օսմանյան պետության, Ա. Վենետիկ, 1841, էջ 493—494:

26 Նույն տեղում, էջ 596:

27 Տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Բ, էջ 2310, 2320, 2351, 2375, 2379 և 2432. Նաև՝ Ա. Ալպոյաճյան, Գրիգոր Կեսարացի պատրիարք և իր ժամանակը, «Սիոն», Երուսաղեմ, 1936. էջ 149, 189, 191, 280 և այլն:

28 Ձեռ. № 10050, էջ 427բ-ի հիշատակարանը:

մոսցալում 1605 թ. մարտին: Կասկածից վեր է, որ այն նշված ամսից ավելի վաղ պետք է հորինված լիներ, որպեսզի մի միջանկյալ ժամանակում նրա բնագիրը Կաֆայից հասցվեր Լեհաստան և արտադրվեր Հակոբի տաղարանում:

Մեր համոզմամբ, 1604 թ. դեկտեմբերից մինչև 1605 թ. փետրվարն այն որոնվող ամիսներն են, երբ գրվել է Ստեփանոսի ողբը, մի ժամանակ, երբ Պոլսում պատրիարք էր Կեսարացին, կաթողիկոսներ էին Մելքիսեթը (էջմիածնում) և Հովհաննես Ալնթաուցին (Սսում), իսկ օսմանյան սուլթանն էր Ահմադ Ա-ն: Այդ թվականին ջեղախական շարժումը բուռն ընթացքի մեջ էր, այնպես որ ողբագիրն իրավունք ուներ նկատելու, թե սուլթանից նրա «ղօրքն... ոչ երկնչի»:

* * *

...Ասպտամբ ջեղախների ղեկավար Կարա Յազճու մահվանից հետո նրա բանակի ղեկավար է կարգվում եղբայրը՝ Դելի-Հասանը, որի անվան հետ է կապվում Թոխաթի գրավումն ու ավերումը:

1601 թ. օգոստոսին էլբիստանի դաշտում Յազճու կրած պարտությունից հետո նրա բանակը շուտով եղբոր ժամանակ համալրվում է նոր ուժերով: Վերահաս ձմեռն ապստամբների դեմ գործող սուլթանական ավելի մեծաթիվ բանակին ստիպել էր մինչև վարուն ամրանալ Թոխաթում: Զորագլուխն էր սուլթան Մուհամմեդի քեռայր Հասան փաշան:

Հսկելով, որ փաշայի ունեցվածքը, նրա բնությանը հանդերձ, Պիարբեքիրից (Ամիդ) փոխադրվում է Թոխաթ՝ Դելի-Հասանը հարձակվում է Կամախի մոտերքը հասած զուժակի վրա, թալանում ողջ հարստությունը և բաժանում իր ղինվորներին՝ նրանց ոգևորելով ու նախապատրաստելով ապագա մարտերի համար: Կողոպուտը ֆանսաստիկ չափերի էր հասնում:

1602 թ. դարնանն էր: «Մալիս ամսոյ քսան և իննին» Թոխաթի և ներխուժում Դելի-Հասանը: Հարձակումն անսպասելի չէր: Դեռ մեկ տարի առաջ, երբ ջեղախները գրավել էին Սերաստիա քաղաքը և բնակիչներին զրկել «ի հոգեւոր և ի մարմնաւոր բարութեանց», հնարավոր հարձակման դեպքում ինքնապաշտպանությունն ապահովելու համար՝ թոխաթցիները դիմել էին միջոցառումների. «Մաթարիսներ և մահալլի զոներ շինեցաք և յամէն գիշեր պահէաք», — պատմում է Ստեփանոսը²⁹: Նվազդ ամենը՝ սեփական նախաձեռնությունից: Բայց

²⁹ Տե՛ս Ա. Ալպոյաճյան, Պատմություն եվդոկիո հայոց, էջ 1572:

այնուհետև, ըստ երևույթին, քաղաքացիները հույսները դրել էին իրենց մոտ ձմեռող հիսուն-վաթսուն հազարանոց բանակի վրա: Իսկ բանակը խուճապահար դիմում է փախուստի և պատասպարվում բերդում: «Հասան փաշան սարտար էր,— կարդում ենք 1603 թ. Ստեփանոսի գրած նույն հիշատակարանում,— Դ [4] փաշայ հետ իւրն ի Թօխաթու մէջն էին: ԽՌ [40 000] հոգով երբոր նոքա եկին, թողին փաշաներն և վաղիրն և ամենայն լաշքարն և փախեան. և մնաց քաղաքն Գ [3] ամիս ի ձեռքն նոցա...»³⁰: Այդ փախուստը ժողովրդական վեպին հատուկ սուր հեգնանքով է պատկերված ողբում.

Հանց փախուցին ըզփաշանին՝
Իւրեանց զօրօքն և զքաղքըցին,
Որպէս առիւծն՝ զղասս աղուեսուց,
Եւ կամ բաղան՝ ըղկաքանին:

Երեք ամիս շարունակ քաղաքը մնում է ջեւալիների ձեռքին, ենթարկվում կողոպուտի և սրածուխյունների: Տասնյակ հազարավոր ծնողներ զրկվում են իրենց մանկահասակ և պատանի զավակներից, որովհետև անց էր կացվում դաժան մանկահավաք: «Շատ մարդիկ սպանեցին. և զբազումս շարշարէին, թէ մեզ ըռղակ և մանչ ցցուցէք. Զ—է [6—7] տարու ի վեր տղակներն զամէնն առին և հագուցին, զի մինչև ի Ռ [1000] տղայ առեր էին ի Հայէ և ի Տաճկէ...),— գրում է Ստեփանոսը նշված հիշատակարանում³¹:

Սպանվում են բազում բնակիչներ: Ինքը Թոխաթցին պատահաբար միայն փրկվում է ստույգ մահվանից: Յոթ ասպատակներ շոքեցնում են նրան և կամենում գլխատել: Ապա «...ոմն ի նոցանէ ասէ. «Եկայք թուֆանքով նշան դնենք»: Ծեծում են, տանում մի գոռու. «...կապեցին զձեռն ի յետևս և կախեցին այնպէս, որ թևերս շիտ-

³⁰ Նույն տեղում: Ալպոյաճյանի մոտ ընդգծվածի փխ կա «Դ ամիս», որ վրիպակ է: «Հույս» ամսագրում, որտեղից նա արտատպել է հիշատակարանը, «Գ [3] ամիս» է (տե՛ս նշվ. ամսագիրը, Արմաշ, 1870, էջ 127): Թոխաթում ջեւալիների մնալու տևողությունը ողբում ևս հաշվված է 3 ամիս («Երեք ամիս նրստան տեղին»): Սասնեցին նույնպես նշում է. «Երիս ամիսս աւեր ածեալ» («Ողո ի վերայ հարուածոց արեւելեան դաւառացն և աշխարհին Հայոց ի ձեռաց ճեւալեանց», «Հանդես ամսօրյա», 1936, էջ 325—336): Ուրեմն, քաղաքը զրավված է եղել մայիսի վերջից մինչև օգոստոսի վերջերը:

³¹ Տե՛ս Ա. Ալպոյաճյան, Պատմություն եվդոկիո հայոց, էջ 1572: Այստեղ «մինչև ի Ռ [1000]»-ի փխ կա «մինչև ի Ռ [20 000]»: Ուղղում ենք ենթադրաբար:

կեցաւ. և տռեալ Բ [2] հոգի հաստ բրօք այնչափ հարին, որ ձայնս հատաւ, և շուանն կտրեցաւ. և անկայ ի բարձրութենէն ի վայր, և իսկիւս անցեր էր. և նոքա թողեալ գնացեր են, թէ քաշիշն մեռաւ»³²:

Այդպիսով, Ստեփանոսը ծննդավայրին հասած սարսափները կրել է իր մարմնի վրա, ապրել հոգով, բնականաբար և ողբազրել է իր տեսածն ու զգացածը, դրանք լրացրել բախտակիցների պատմածով կամ ինչպես ինքն է ասում երկի խորագրում՝ «զորն աչօք տեսի և զորն ականջանօք լուայ և զսակաւ բանս ասացի»: Վալերական տեղեկություններով, անցքի ճշմարտացի վերարտադրումով էլ աչքի է ընկնում նրա ողբը: Ոճը, մեծ մասամբ, բանաստեղծական պատկերավորությունից հեռու, ավելի «նյութական», քան զգացական յուրահատկություն ունի: Երկը նույն թեմայով Հակոբի դրած ողբի հետ համեմատելիս՝ դժվար չէ նկատել, որ մինչ վերջինում առավելապես կատարվածի քնարական արձագանքն է արտացոլվել, Ստեփանոսի գործում, ընդհակառակը, պատկերվել են բուն դեպքերը: Վերջինս վկա է, ականատես-պատմող, իսկ Հակոբը՝ զգացող, զըրկվածին վշտակցող, ցավակից-քնարերգու, բայց, այնուամենայնիվ, երկուսն էլ հավասարապես ողբացողներ են:

Ողբում գծվում է դարասկզբի Եվդոկիան իր բնապատկերով ու տեղագրությամբ: Ուրասացը, կարծես, տեղանքին քաջածանոթ մի ուղեկից լինի, որ շրջում է հարադատ վայրերում, ունկնդիր-ընթերցողին պատմում այն ամենի մասին, ինչ հանդիպում է իրեն, ինչին ընկնում է նրա հայացքը՝ առանց գեղարվեստական որոշ կուռ ծրարի ու դաշնության հետամուտ լինելու, բայց ի խնդիր նյութի շարադրման հետևողականության:

Ծանոթանալով ողբի մի քանի էական կողմերին: Զևալիական բանական արդեն մտել է Թոխաթ: Բնակիչներից ու հասցրել՝ փախել է անպաշտպան քաղաքից:

...Ոմանք՝ լերին, շառք՝ ի սարին:

Ոմանք զմիմեանքս կորուսին

Եւ զըտանել ոչ կարէին:

Ոմանք բոկիկ և զըլխիբաց

Եւ թալանած ի շուրջ դային:

Կողոպուտ ու սպանություն. քաշում են ամեն բան, նույնիսկ հորած ու պահունի պաշարները, մինչև իսկ ճաքաղ կատարում:

³² Նույն տեղում, էջ 1573:

Թոխաթցու ողբի առարկան մարդն է, խաղաղ բնակչության տանջահար վիճակը, նաև՝ իր ծննդավայրի կառույցները, որ ենթակա են դառնում քանդումի ու ավերի: Առհասարակ դարասկզբի տաղասացների մոտ մի բնորոշ հակում է նկատվում. նրանք ձգտում են իրենց երկերում պատկերել զանազան շինվածքներ, տեղ են տալիս քաղաքների շենքերի դուրսն ու ներսը նկարագրելուն, եթե կարելի է ասել՝ ճարտարապետությունը ինչ-որ չափով «մուծում են» պոեզիա: Ամենացատուն օրինակը Խաչատուր Նվդկացու «Յարմարեալ պատմութիւն...» երկում՝ Վենետիկի նկարագրությունն է, կատարված հեղինակի զարմանքով ու սքանչացումով, որոշ չափով՝ նաև Ստեփանոսի ու Հակոբի ողբերը: Եկեղեցու կողքին երևան են գալիս ուշ միջնադարի արհեստանոցը, վաճառատունն ու շուկան, վանականի ու եկեղեցականի հետ՝ տանուտեր, դռվաթվուր, խոշա ու վաճառական: Ասենք, որ ողբերում այդ ամենը ներկայացված է սոսկ անունների հիշատակությամբ, բայց ոչ հատուկ գործառնությունների ուղտում, գործողության մեջ: Ստեփանոսը չի խորշում անգամ Թոխաթի արհեստանոցներում պատրաստվող կամ այնտեղ ներմուծվող ապրանքների տեսակները թվելուց: Երկի նման հատվածները, կարծես, ապրանքացանկ են հիշեցնում ու, եթե պոեզիայի պահանջի տեսակետից պակաս կարևոր են, պատմագիտությանը արժեքավոր նյութեր են մատակարարում: Բերենք այդպիսի մի հատված, որտեղ այնքան ցայտուն է գծված քաղաքի տնտեսական բանուկ կյանքի պատկերը.

Վաճառակաց էր նա տեղի.
Չորս կողմանց զայր պաղիրկաննի,
Ծախէր բեռնով ապուրշումնի,
Չուխայ, քըթան 'ւ այլ դումաշնի:

Ելնէր նախշի ապուրշումնի,
Գոյնըզգոռնաց, ամէն ցեղի,
Ղէզազի բան և դերձակի,
Եկթայ, վալայ, շար, տիպարի:

Ձիվթայ, թավթայ, պուրունճուկնի,
Մուղատտամներ 'ւ այլ դումաշնի.
Այս ամենայն, զոր յիշեցի,
Ի միզանէն բեռնով կելնի:

Կայր պէզաստան մ' ինն գումպեթի,
Բաղում խանութք ի յիր միջի,

Շատ տուլաթվորք նըստեալ կարգի՝
Ծախեն քըթան և քեսայի:

Գըտակկարնոցն ի յիւր քովի,
Կարեն ոսկով արախճըննի,
Եւ պէղաստան մ' ալ շըրէի,
Մէջն էր ղումաշ և չուխանի:

Որեւէ բան պատկերելիս, լինի դա՛ գետ, աղբյուր, վաճառքի՛ առարկա և այլն, ողբադիրն ընդգծում է նրա օգտակարութիւնն ու կենսական նշանակութիւնը, այն շահը, որ մարդիկ ստացել են նրանից: Խոսելով քաղաքի Թողանլու անունով գետի մասին՝ չի մոռանում նշել, որ նրա շնորհիւ բնակիչները շինաւիայտ ու վառելիք են տեղափոխել («Բերէր գերան, սիւնըս շենքի, /| Զկոճ և ըզփայտըս վառելի»), և որ մյուս՝ ավելի փոքր գետի ջրով ոռոգել են պարտեզներ («Ամէն պարտէղ նովաւ ջըրլի»), կամ թե ծովահայաց Կաֆայի բնակարը գրողը լրացնում է «Զըկունը ելնէ ազգի-ազգի» և «Հովըն շըրջէ ըզջաղջընի» տողերով: Թոխաթցու նկարագրութիւններում ղգացվում է կյանքի ու նյութական բարօրութեան նկատմամբ մարդկային տենչ, որին տեղի են տվել աշխարհային բարիքներից դիտաւորյալ ինքնազրկումի քրիստոնեական պահանջը և ղղջումի ու ապաշխարութեան տրամադրութիւնները: «Վա՛յ ինձ, որ ես անտի ելի»,— կանչում է ողբասացը՝ հիշելով հայրենի քաղաքի երբեմնի՝ «բարով իլի» շուկա-խանութները:

Թոխաթը, ինչպես ասվեց, մինչև ավերվելը Փոքր Ասիայի բաւական բարգաւաճ ու բաղմամարդ քաղաքներից էր: Երկի խորագրում հեղինակը հատուկ նշում է նրա «մեծ քաղաք» լինելը, ասլու և մեկ առ մեկ հանդես բերում նրա առանձին թաղերը: Նա այդ անում է այնպես, որ, կարծես, մտովին քայլում է թաղից-թաղ: Պատումն առաջ է տանում բաւական վարպետորեն. սոմեն անգամ նոր թաղի անունն ազգարարելիս՝ իր մոտքն այնտեղ չի նշում միեւնույն արտահայտութեամբ, ձգտում է չկրկնել արդեն ասվածը՝ զործածելով այնպիսի բառեր, որոնցով ղգացվի նաև միմյանց հանդես թաղերի բնական դիրքի տարբերութիւնը, նրանց ունիւնքը: Եվ հետո մի ուրիշ բան. նկարագրութեան մեջ որեւէ թաղի հաշուրդում է այն թաղը, որն աշխարհագրորեն սահմանակից է առաջինին. ուրեմն՝ հաշվի է առնված նրանց դրացիութեան հանգամանքը: Ահա առանձին թաղերին վերաբերող հատվածների սկզբնատողերը. «Երթամք ի թաղ Պաղարճուխին», «Գընամք ի թաղն Տաշմարտիւան», «Անտի Էլենմք

Ղայայ մահլան», «Թախտաղալին իջնումք մօտի», «Անտի էլնեմք ի Թարախան», «Ելեալ դիմեմք ի հաշ թաղին», «Դիմեալ երթեմք ի մեր թաղին»: Ահա և թաղերի քրիստոնյա բնակիչները՝ հոգևորական ու աշխարհական, պատկերված նկատելի շափաղանցումներով:

Ամէնն ընտիր ՚ւ առաքինի,
Գրեալարդացք՝ ժիր և արի,
Ամէնք նրման վարդապետի:

Իրիցփոխան, տոլվաթվորնի
Եւ տանուտէրքն մըտացի,
Խելօքներ շատ նման խիկարի...

...Ամէնն ճոխ տանուտէրնի,
Կարդացողներ, հասկըցողնի,
Առատածեւրն խօճանի:

Այդ դուլաթվոր-վաճառականներից շատերը առևտրական հեռացնա ճանապարհորդութուններ են կատարել՝ շուկա հանելով իրենց ծննդավայրում պատրաստված մետաղյա անոթներն ու զենքերը, մորթյա և այլ նյութերից շինված արտադրանքը:

Վաճառականք, ճանապարհորդք
Գնային Շըրվան և Շամախի,
Շամ ՚ւ ի Հալապ ՚ւ Եթամուօլի,
Պուռսայ և այլ բաղում տեղի:

Եվ ահա 1602 թ. օտարության ճամփան է բռնում Թոխաթի բրնակչության մեծ մասը, բայց արդեն ո՛չ իբրև առևտրական, ո՛չ վաճառակի ու շահեցնելու խորհրդով, այլ ի սեր ասլբելու, բախտ որոնելու, ո՛չ միատեղ, այլ բաժան-բաժան, որովհետև աղետը

Յըրևեց դամէնն որպէս փոշի,
Ձրդեց դամէնն մի-մի տեղի:

«Ողբ ի վերայ Եղոկիա մեծի բաղաքին» գործն տալարավում է տարահոնաց հայերի պանդխտավայրերից մեկի՝ Կաֆայի, դուրով, որ, թվում է, ինչ-որ սիմվոլիկ նշանակություն ունի. այդ ալն է, որ հայրենադուրկ լինելը, այնուամենայնիվ, նշանակ չէ ընդհանրապես կյանքից ողորդրի խորթանալուն, ինչպես որ ողբալը դեռևս լավանություն չէ: Թոխաթցին կառչում է կյանքին, պանծացնում Կաֆան,

որ հյուրընկալել է անտունիներին, և հուսադիր է, որ վերագտնելու է տունդարձի ճամփան:

Կյանքի նկատմամբ տարագիր հայության փայփայած լավատեսությունը ցայտուն արտահայտություն է գտել, մանավանդ, Հակոբ Թոխաթցու մոտ:

Բ

Միջնադարյան հայ գրավոր մշակույթի պատմության մեջ համեստ անուն է բանաստեղծ, թարգմանիչ և գրիչ Հակոբ Թոխաթցին, որը նույնպես ծնունդով Թոխաթ քաղաքից է, սակայն իր գիտակցական ողջ կյանքն անց է կացրել ո՛չ հայրենի բնակավայրում: Պահպանված հիշատակարաններում նա մեկ ներկայանում է իբրև «նըժ-գեհ ու տնանկ» մի գործիչ, որ ծննդավայրը վերագառնալու անշիջանելի փափագով՝ ծվարել է Իլախաց երկրի (Լեհաստան) Զամոսցա քաղաքում և, որպես երեց, ծառայել իրեն բախտակից հայ բնակչությանը: Թոխաթցուց մեկ հասել է բավական հարուստ գրական ժառանգություն (թվով 12 մեծ ու փոքր չափածո ստեղծագործություններ)³³ և «Եօթն իմաստասիրաց պատմութիւն» երկի թարգմանությունը): Նա գրիչն է ցարդ պահպանված 6 ձեռագրերի³⁴, որոնք համեմատված են կարևոր սեղեկություններ պարունակող հիշատակարաններով:

Հարկ է նշել, որ Թոխաթցու գրական վաստակն անցյալում արժանացել է, ճիշտ է, ոչ համակողմանի, բայց պատշաճ ուշադրության: Այնչա՛նը իր մոտեմենտով «Հայապատումում» (1901 թ.)

33 Թոխաթցու չափածո ստեղծագործությունների ցանկը տե՛ս ն. Ա. Կ. Ի. Ն. յ ա ն, 2ՊՏ, էջ 162—178 և «Հանդես ամսօրյա», 1932, էջ 339—340:

34 Նրա գրչությանը հայտնի են հետևյալ ձեռագրերը.

Ա. Մաշտոցի անվան մատենադարանում՝ №№ 2856 (Վարդան Արևելցու՝ Մովսեսի Հնդամատյանի մեկնության և Հին կտակարանի որոշ մասերի ընդօրինակություն. ժամանակ՝ 1595 թ.) և 10650 (տաղարան, 1—427ր էջերի գրչության ավարտան տարի՝ 1605 թ.):

Բ. Երուսաղեմում՝ № 850 (ն. Լամբրոնացու «Ատենախոսություն...» և «Խորհուրդ ս. պատարագի և Մեկնություն», ավարտված 1600 թ. դեկտեմբերի 2-ին. Տե՛ս Ա. Ա. Լ. յ ո յ ա ն, Պատմություն Եվդոկիո հայոց, էջ 1552):

Գ. Վիեննայի Կայսերական մատենադարանում՝ №№ 16 (ճաշոց, ժամանակ՝ 1613 թ.), 17 (հայտնավուրբ, ժամանակ 1617 թ.) և 7 («Մաշտոց», ժամանակ՝ 1638 թ.): Տե՛ս «Յուդակ հայերեն ձեռագրաց Կայսերական մատենադարանին ի Վիեննա», կազմեց Հ. փ. Տաշյան, Վիեննա, 1891 (նշված համարներով ձեռագրերի նկարագրությունը):

առաջին անգամ հրատարակեց «Տաղ և ողբանք ի վերայ Եղոկիաքաղաքին» երկը: Ապա Ն. Ակինյանը իր «Հինդ պանդուխտ տաղասացներ» գրքում նրա կյանքի և ստեղծագործության մասին տեղ տվեց մի շահեկան հետազոտության: Նա էր, որ 1932 թ. «Հանդես ամսօրյա»-ի էջերում գիտական հասարակայնությանը ներկայացրեց նաև Թոխաթցու՝ իր կողմից հայտնաբերված «Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրին» գործի բնագիրը՝ ամփոփ ուսումնասիրությամբ: Ակինյանի ուսումնասիրությունների տվյալները հետազայում իր «Պատմություն Եվգոկիո հայոց» գրքում օգտագործեց պատմաբան Ա. Ալսոյաճյանը:

Զեռագիր և տպագիր աղբյուրների ընձեռած նոր տվյալները այժմ հնարավորություն են տալիս հշտեղու բանաստեղծի կյանքին և ստեղծագործությանը վերաբերող մի շարք կետեր:

* * *

Տաղասացի ծննդավայրը, ինչպես նշվեց, Փոքր Ասիայի Եվդոկիա կամ Թոխաթ քաղաքն է, որից և նա ստացել է իր մականունը՝

«Ի քաղաքէն եմ Թոխաթի», «Յակոբ էրէցս Թոխաթցի», «Թոխաթցի ...տէր Յակոբ» և այլն, — այդպես է ներկայացնում իրեն: Ժամանակակից Հակոբ Թոխաթցի Այվաթենցից ղանաղանելու համար տաղասացն ինքը և գրիչները իրեն սովորաբար հիշում են նաև «Յակոբ Բաթուկենց» կամ «Բաթուկի տէր Յակոբ» անունով: Ըստ երևույթին, Բաթուկը եղել է նրանց օջախի հիմնադիրներից մեկը, որովհետև ծննդավայրի ավերմանը նվիրված իր ողբում բանաստեղծն ասում է. «Ի Բադուկենց թոռանցն էի...»³⁵:

Հակոբ Թոխաթցու ծննդյան թվականի վերաբերյալ միակ, բայց անուղղակի վկայությունը հետևյալն է. 1657 թ. նոյեմբերի 9-ին լեհական Զամոսցա քաղաքում 60-ամյա Նիկոլ անունով երեցն ավարտում է մի շարակնոցի ընդօրինակություն, որի հիշատակարանում հիշման է արժանացնում նաև տեղի ս. Աստվածածին եկեղեցու «մեղսաքաւիչ», «աշխատաւոր և ծերացեալ ալեօք 94-ամեայ տէր Յակոբ»³⁶ քահանային: Սա, անկասկած, Հակոբ Թոխաթցին է: Առաջինը բանասեր Ն. Ակինյանն է, որ հիմնվելով հիշյալ տեղեկության վրա՝ «Հինդ պանդուխտ տաղասացներ»-ում անդրադարձել է

³⁵ Ձեռ. № 10050, էջ 347ա.

³⁶ Ա ի շ ա ն. Կամենից, Վենետիկ, 1896, էջ 192 (այսուհետև՝ Կամենից):

տաղասացի ծննդյան տարեթվին: Դժբախտաբար, բաղմալաստակ գիտնականը 1657 թվականն անզգուշաբար ընթերցել է 1667 և նրա մասին արված հիշատակությունը, հետևապես և՛ ծնունդը, մեկ տասնամյակով մոտեցրել մեզ³⁷: Ստացվել է այնպես, որ Թոխաթցին ծնվել է 1573-ին, մինչդեռ, ըստ նիկոլ երեցի հաղորդման, նա ստույգ ծնված պիտի լինի 1563-ին:

Հավանաբար ծննդալսյրին ու ծնողներին՝ Ալթունին և Աննա-յին, Հակոբը հրաժեշտ է տվել երիտասարդ հասակում, համենայն դեպս 1595 թ. վերջերին նա արդեն լեհական Զամոսցա նորաշեն քաղաքում էր, որտեղ Հովհաննես Կաֆացի եպիսկոպոսի պատվերով նոյեմբերի 22-ին ավարտել է մի մեծագիր և էջաշատ ձեռագրի ընդօրինակումը: Սրա վերջում, հիշատակարանից հետո, տեղափոխված է ողբասացի «Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրին» չափածո դործի մի թերթ օրինակը (վերջից կիսատ)՝ հորինված նույն Հովհաննեսի ցանկությամբ: Ողբում Հակոբը համախա հիշում է Օլախաց երկրում կատարված դեպքերի ամսաթվերը, իրեն էլ ներկայացնում իբրև վերահաս սարսափներին ենթակա և այն կողմերում ևս պանդըխտություն ապրած մարդու: Հետևապես սխալ չի լինի կարծել, որ մինչև Զամոսցա քաղաքում հաստատվելը նա, գուցե մի-երկու տարով, հանդրվանել է Օլախաց երկրում, հավանաբար Յաշ քաղաքում, որը եղել է նաև Հովհաննես Կաֆացի եպիսկոպոսի նստավայրը: Վերջինիս մասին գրիչ-տաղասացը երախտագիտությամբ է խոսում նաև վերոհիշյալ ձեռագրի չափածո հիշատակարանում.

Տէր Յովաննէսըն Կաֆացին,
Եպիսկոպոս սուրբ և արհին,
Որ փափաքեաց նա այս զըրին՝
Զիս էառ իւր հոգոյ որդի»³⁸:

Իսկ ողբի եղրափակիչ մասում չի վրանում նշել, որ իրեն որպես աշակերտի որդեգրած այդ եպիսկոպոսը՝

Ձեռնաղըրեաց յայսմ երկրի
Չորս աստիճան կարգ զըպիրի»³⁹:

37 Ն. Ա կ ի ն յ ա ն, ՀՊՏ, էջ 148, ուր նշված է. «նիկոլ երեց 1667 նոյեմբեր 9-ին ի Զամոսցա առնած է զինքը դեռ կենդանի...»:

38 ՁԵՈ. № 2856, էջ 463ա:

39 ՏԵՊ Ն. Ա կ ի ն յ ա ն, Յակոբայ Թոխաթեցուց Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրին («Հանդես ամսօրյա», 1932, էջ 346: Ողբի եղրափակիչ մասից մեջբերում-ները կատարում ենք ըստ այս հրատարակության):

Առանձին ջերմություն ու գորովանք է տածել Թոխաթցին նաև Հակոբ Այվաթենցի նկատմամբ, որը նրա ուսուցիչն է եղել, հավանաբար, տարազնացությունից առաջ, Թոխաթ քաղաքում: Այվաթենցին նա հասցեագրել է նամակ-բանաստեղծություններ, նրա խնդիրքով գրել մի ողբ, կատարել թարգմանություն:

Տարակուսանք է առաջացնում Ակինյանի այն կարծիքը, թե 1601—1602 թթ. լեհական կանցլեր Յան Զամոյսկին Լվովին մերձ իր անվամբ հիմնադրել է Զամոսցա քաղաքը, որտեղ բնակություն հաստատած մեծաթիվ հայերը, կառուցելով սեփական եկեղեցի, իրենց հովիվելու են կանչել Հակոբ Թոխաթցուն⁴⁰: Իսկ Ալայոյաճյանը, հետևելով նրան, ավելի որոշակի տարի է նշում. Հակոբը «1602-ին հաստատված է Լեհաստանի Զամոսցա նորահաստատ քաղաքը, ուր քահանայագործած է»⁴¹: Մի էջ հետո Ալայոյաճյանը, սակայն, փաստորեն հերքում է ինքն իրեն. մատնացույց անելով, որ Հակոբը եղել է նաև գրիչ, նա վկայակոչում է Երուսաղեմի № 850 ձեռագիրը, որի գրչագրումը Թոխաթցին ավարտել է 1600 թ. դեկտեմբերի 26-ին Զամոսցայում⁴². Նշանակում է՝ այս թվականին նա արդեն Զամոսցայում էր:

Հայտնի է, որ հիշյալ քաղաքն ավելի վաղ է հիմնարկված: Այդ մասին վկայում է նաև Կամենիցի հայ տարեգիրը: Սա հայկական Ռևե [1586] տարվա դիմաց նշել է. «Ոմն մեծ իշխան, որ էր թագաւորին քանձլեր, այսինքն մոհրտար [կնքապահ], և շինեաց իւր անուան վերայ քաղաք մի, և եդ յանուն քաղաքին Զամոյսց, քանզի և ինքն այս իշխան Զամոյսքիյ կոչէր. և անդ կոչեաց ղՀայ ազգն... ղոր և գնացին փոքր ի շատէ նոքա, որ էին իկք և օտարք Հայոց տանէն...»⁴³: Ուրեմն հայ գաղթականության մուտքը այնտեղ 1601—1602 թթ. ավելի առաջ էր սկսվել: Ինչպես վերևում տեսանք, Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 2856 ձեռագրի ընդօրինակումը Հակոբ Թոխաթցին ավարտել էր հենց այդ նորաշեն քաղաքում՝ դեռևս 1595 թ. վերջերին: Զարմանալի է, որ այդ ձեռագրին ծանոթ Ն. Ակինյանը հաշվի չի առել (կամ չի նկատել) նրա գրչության վայրն ու ժամանակը:

Ձեռլիւնների ահալոր ասպատակություններից 1602 թ. Թոխաթից և այլ վայրերից բնաւեր դարձած հայություն մի հոծ մասսա:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 328:

⁴¹ Ա. Ալայոյաճյան, Պատմություն եվդոկիո հայոց, էջ 1551:

⁴² Նույն տեղում, էջ 1552:

⁴³ «Կամենից», էջ 54:

ալիքվում էր դեպի Եվրոպա: Զամոսցայի ասպնջական պարիսպ-ները պատսպարեցին շատ հայերի: Մեր տաղասացին ու նրա տիկ-նոջը՝ Յաղութին, 1603 թ. իր գրչագրած ավետարանում չի մոռանում՝ հիշման արժանացնել տաղասաց Ղազար եպիսկոպոս Թոխաթյան, որ, իբրև նժդեհ, հյուրընկալվել էր նրանցից. «...բազում աշխատու-թեամբ և հրախտիք աշխատեցան ընդ անարժանութիւնս իմ եթէ կերակրուի և եթէ ըմպելեօք...»⁴⁴, — գրում է նա:

Բաղմավրդով այն տարիներին ամայացող հայկական բնաշ-խարհում մարդկանց հետ միասին գերվում էին նաև նրանց գրավոր մշակույթի նշխարները՝ տքնությամբ ստեղծված ձեռագրերը: Հար-կավոր դեպքերում ընդօրինակելու համար գրիչները մեծ դժվարու-թյամբ էին ձեռք բերում գաղափար-օրինակներ: Որպես հայ մա-տենագրության պահպանմանն ու զարգացմանը նախանձախնդիր՝ Հակոբ Թոխաթյան Զամոսցայում ծավալում է գրչի և հավաքողի գործունեություն: 1608 թ. նա հաղորդում է, թե շատ է ցանկացել գրչագրել մի Աստվածաշունչ, բայց՝ «ոչ գտանէի ղգաղափար», նույնիսկ «մինչ ի տասն ամ խնդրեալ աստ և անդ, ոչ կարացի ձեռն բերել»⁴⁵: Դրանից տարիներ անց, 1603 թ., Հակոբի հետ դժբախ-տություն էր պատահել. եկեղեցում ճրագից ցայտած կայծից դի-շերը նրա ղգեստի հետ միասին այրվել էին ճաշոցն ու հայսմավորը: «...յերեկոյէ մինչև ցառաւօտն ծախեալ ծխեցաւ... — տրտմու-թյամբ պատմում է նա: — Եւ այսպէս ղրկեալ կողոսկրեաց ի մեծա-մեծ դանձուցս ի յայսցանէ...»⁴⁶: Մեծ ջանքերի գնով նա գտնում է նոր օրինակներ և տարիների աշխատանքով գլուխ բերում նրանց գրչագրումը (բնորոշ է, որ հրկուսի համար էլ հայտնում է, թե «մեծաւ ջանիւ հաղիւ առաք ղգաղափար սորա ի մայրաքաղաքէն Իլովայ»⁴⁷):

Թոխաթյան գրչագրած ձեռագրերից վերջինը, որ մեղ է հասել, մի «Մաշտոց» է, գրված 1638 թ. դարձյալ Զամոսցայում՝ իր քա-հանայացած ավագ որդու համար: Այդ ժամանակ նա արդեն 75 տարեկան տկար ու երերուն ծերունի էր. «Մաշտոց»-ի հիշատակա-րանում դանգատվում էր իր «ծերացեալ և փտեալ» մարմնից⁴⁸: Հա-

44 Ն. Ա. Ի. Ն. Յան, Յուցակ հայերեն ձեռագրաց համալսարանի մատենադա-րանին ի կնիվ («Հանդես ամսօրյա», 1936, էջ 506):

45 «Կամենից», էջ 169:

46 «Յուցակ հայերեն ձեռագրաց Կայսերական մատենադարանին ի Վիեննա», կադմեց Լ. Վ. Տաշյան, էջ 23:

47 Նույն տեղում, էջ 23 և 26:

48 Նույն տեղում, էջ 13:

կոր երեցը, սակայն, ապրեց էլի երկու տասնամյակ. նրան դեռ կենդանի ենք տեսնում 1657 թ., ինչպես վկայում է գրիչ Նիկոլի շարակնոցի վերոբերյալ հիշատակարանը:

Անհամոզիչ է թվում Ակինյանի միտքն այն մասին, թե Հակոբ Թոխաթցին 1678 թ. շարունակում էր ապրել: Նա այդ վարկածն ապացուցելի է համարում հետևյալ պատճառաբանությամբ. Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանում 304 համարի տակ պահվում է Հովհաննես դրչի ձեռքով 1678 թ. Կ. Պոլսում ընդօրինակված մի ձեռագիր՝ մատենագրության մեջ մեր տաղասացի անունով հայտնի «Հակոբի սաղմոսարանը»: Իր այդ մատյանն այնուհետև «Հակոբ աչքն անցուցած սրբագրած է և թղ. Ցա զոգոջուն ձեռքով հիշատակագրած է. «Երգեալ Թօխաթցի Յակոբ իրիցէ, յիշել աղաչեմ»⁴⁹. Իսկ 168թ էջում, իբր, լրացրել է մի տող, որ գրիչը կիսատ էր թողել:

Սույն ձեռագրի նկարագրությունը կա մեծահմուտ զիտնական Հ. Տաշյանի մոտ, որը վերևի հիշատակագրությունը և հավելումը չի դիտել իբրև անմիջապես Հակոբի գրչի արդյունք, այլ պարզապես՝ «նոր ձեռք»⁵⁰ (ի դեպ, Տաշյանը քաջ ծանոթ էր Հակոբի գրչագրած երեք ձեռագրերին, որոնք գտնվում են Վիեննայի Կայսերական մատենադարանում): Բնականաբար մի ուրիշը ևս, կարդալով հարգված գրական գործչի սաղմոսարանը և վերահասու դառնալով նրա ըղձանքին, թե՛ «...դի՛նչ թողից յետ վաղճանի իմոյ յիշման»,— Թոխաթցու անունը վառ պահելու նպատակով կարող էր ձեռագրի լուսանցքում նշել. «Երգեալ Թօխաթցի Յակոբ իրիցէ, յիշել աղաչեմ»: Խիստ դյուրահավատ պիտի լինել տաղասացի կենդանի տեսնելու 1678 թ., 115 տարեկան հասակում, երբ հավաստի փաստեր չկան: Ոչ միայն 1670-ական թվականների, այլև նախորդ տասնամյակի աղբյուրներում Թոխաթցու անունն այլևս չի հիշատակվում որպես կենդանի ժամանակակցի: Այսպես, պահպանվել է պապական միսիոներ Կղեմես Գալանոսի զինակից Ալոյիսիոս Մարիուս Պիդոլի ընդարձակ ղեկուցագիրը՝ Լեհաստանի հաշաշատ վայրերում 1664—1669 թ. ապրիլն ընկած ժամանակաշրջանում կաթոլիկական դավանանքի օգտին իրենց ծավալած գործունեության վերաբերյալ⁵¹: Այնտեղ նա մանրակրկիտ կերպով

49 Ն. Ա. Կ. Ի. Ն. Յ. և, ՀՊՏ, էջ 148:

50 «Ցուցակ ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վիեննա», կաղմկց Հ. Վ. Տաշյան, 1895, էջ 732:

51 Տե՛ս «Բռնի միութիւն Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հոռովմայն». հրատ. Կ. Նոյանցի, ՍՊԲ, 1884, էջ 1—135:

ներկայացնում է հայկական եկեղեցիներն ու վանքերը և բնութագրում հոգևորականներին՝ մեկ առ մեկ արձանագրելով նրանց անունները: Նա խոսում է նաև Զամոստիե քաղաքի քահանաների մասին, որոնք երկուսն են եղել՝ Հովհաննես Քրիստոսատուրովիչ և Պետրոս: Սույն Հովհաննեսը, իբրև Թոխաթցու պաշտոնակից, հիշվում էր նաև Նիկոլ երեցի՝ վերևում նշված հիշատակարանում («...և միւս այլ տէր Յովանէս պատուական քահանայի, որ է որդի Քրիստոսատուրի Կաֆայի քաղաքի»⁵², — ասված է այնտեղ): Մյուսը՝ Պետրոսը, ողբագրի ավագ որդին էր⁵³: Պիղուն չի տալիս Հակոբ Թոխաթցու անունը, մի հանգամանք, որով ավելի է հաստատվում այն կարծիքը, որ վերջինս 1664 թ. արդեն վախճանված էր, իսկ Զամոսցայի ավագերեցության պաշտոնն անցել էր նրա կրտսեր ծառայակից Հովհաննեսին:

Այսպիսով, վաստակած ծերունին կյանքին հրաժեշտ պետք է տված լինի ոչ ուշ, քան 1664 թ., ամենայն հավանականությամբ՝ 100 տարին չլրացած:

* * *

Հակոբ Թոխաթցի տաղասացի դրական-ստեղծագործական կյանքը տեղ է չորս տասնամյակ. ժամանակով ամենից վաղ հորինվածը Օլախաց երկրի մասին ողբն է, իսկ վերջինը՝ «Ի վերայ Երուսաղեմի» տաղ-նևերողը, գրված 1635 թ.՝ Երուսաղեմ ուխտադնացություն կատարելու առիթով:

Նրա տաղերը մեծ մասամբ կրոնա-խրատական բովանդակությամբ ունեն և լի են իրասկես անմեղ, բայց մեղսատուների վիճակում իրեն ներկայացնող միջնադարյան մարդու հոգեխառն ու տանջալի զգացմունքներով: Խրատում է նա, բայց նրա խրատն ու պահանջը, նարեկացու պես, ուղղված են ամենից առաջ, իրեն. սովորաբար չկատարած հանցանքի զղջման ու ազդեցիկների է հնչեցնում նա՝ խոսքն ուղղելով աստծուն: Այսպիսի՝

...Յարաժամ, հանապաղ լալով արտասուեմ,
Բըժըշկիդ իմաստնոյ զվէրս իմ ցուցանեմ:
Ի քէն, տէ՛ր, ակն ունիմ և ոչ երկմբտեմ,
Զի դու քաղցր ես բնութեամբ՝ զայն ես քաջ զիտեմ...⁵⁴

⁵² «Կամենից», էջ 192:

⁵³ Տե՛ս Ն. Ա. Կ. Ի. Ն. Յ. Կ. Ն., 2ՊՏ, էջ 147:

⁵⁴ Զեռ. № 10006, էջ 37բ—38ա:

Յավալի և երկշոտ այս խոհերին, սակայն, քերթողը մյուս կողմից անուղղակիորեն հակադրվում է մահվանից հետո հետնորդներին գրական ավանդ թողնելու և բարի հիշատակի արժանանալու իր ձգտումով: Նա որոշում է Դավթի անունով հայտնի սաղմոսները տաղաչափել՝ խրթին տեղերը մեկնություններով համեմելով: Իր այդ մտաճղացումը գլուխ է բերում 1628 թ.⁵⁵: Տաղերգուն համոզված է եղել, որ եթե գեղեցիկ խոսքը զնահատող մարդկանց իր երկն ընդունելի դառնա, ապա նրանք այն՝

...Յայնժամ երգով եղանակեն մըտառական
Եւ զանարժանս արժան առնեն նոքա յիշման⁵⁶:

Երկի հիշատակարանում Թոխաթցին ընթերցողին դիտել է տալիս, որ եկեղեցական շրջաններում սլարփակված հոգևոր երգի հետ ախորժելի ու քաղցր է նաև աշխարհիկ բանաստեղծությունը.

Եւ արտաքոյ եկեղեցոյս բազում այլ կան
Ոտանաւորըս գեղեցիկ շարադրական՝
Հընջեն յականջըս լըսողաց յոյժ քաղցրաձայն,
Համեղ բանիւ, յարմարաւոր և յախորժական⁵⁷:

Գնահատելի է նաև Թոխաթցի-Թարգմանիչը: Նա է լատիներենից թարգմանել միջնադարի՝ աշխարհիկ բովանդակությամբ գեղարվեստական արձակի լավագույն նմուշներից մեկը՝ «Եօթն իմաստասիրաց պատմություն» երկը, որի նախօրինակն ստեղծված լինելով հին Հնդկաստանում՝ այնուհետև զանազան խմբագրություններով ու թարգմանություններով տարածվել էր Արևելքի և Արևմուտքի ժողովուրդների մեջ: Հետագայում Հակոբի թարգմանությունը, ենթարկվելով որոշ խմբագրման, արժանացել է տպագրության⁵⁸: Այս վերջին խմբագրությունից էլ ավելի ուշ այլ լեզուներով

⁵⁵ Հակոբը հիշատակագրել է. «Արդ գրեցաւ սա ձևամբ Յակոբի՝ սորին շարադրողի, բազմամեղի և յզնասողալ յանցաւորի, ի յիշատակ հոգւոյս տկարի, ի թուականութեանս հայկական տումարի ՌՀէ [1628] ամի ի 25 յունվարի ամսոյ յանգ ելաւ...» (տե՛ս «Կամենից», էջ 179):

⁵⁶ Զեռ. № 2939, էջ 519ա:

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 518բ:

⁵⁸ Այդ երկի հայերեն տպագրերի և այլ լեզուներով նրանցից կատարված թարգմանությունների մասին տե՛ս Ն. Ա. կ ի ն յ ա ն, ՀՊՏ, էջ 189—202.

կատարվել են մի քանի թարգմանություններ (ուստերեն, վրացերեն⁵⁹, ֆրանսերեն և թուրքերեն):

Հակոբ Թոխաթցու ստեղծագործության մեջ ավելի արժեքավորը պատմական թեմայով երկու ողբերն են, որոնցից «Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրին» գործը նրա զրական երախայրիքն է, գրված, հավանաբար, 1595—1596 թթ.:

Ողբում անմիջականորեն արտացոլված են 1594—1595 թ. դեկտեմբերի սկիզբը Օլախաց երկրում կատարված դեպքերը, որոնց մասին հանգամանորեն խոսում է նաև Կամենիցի հայ տարեգիրը: Վերջինիս և Թոխաթցու տվյալները, իբրև նույն անցուղարձևի ժամանակակիցների հավաստի վկայություններ, համերաշխ են իրար: Պատկերվող ժամանակաշրջանում Օլախաց երկիրը օսմանյան Թուրքիայից վասալական կախման մեջ էր: Տեղի իշխանը նշանակվում էր սուլթանի հրամանով: Օգտվելով իրենց դիրքից՝ իշխանները երկրի համար չարիք էին դառնում. սուլթանի և իրենց ազահությանը հագուրդ տալու համար՝ նրանք չէին խուսափում հարկման ու կողոպտման ամենազաղիր միջոցներից, հաճախ էլ դիմում էին ժողովրդին բռնի կերպով դավանափոխելու վայրագությանը: Այդ երկրում վաղուց ի վեր բնակություն հաստատած հայության քաղաքական բախտին էլ, հիմնականում, իր ողբում անդրադարձել է Հակոբ Թոխաթցին:

Սուլթանական Թուրքիայի դեմ կազակների և նրանց հետ դաշնակցած օլախների (մոլդավներ) մղած շարունակական պայքարը, որ պատկերվում է ողբում, առաջադիմական նշանակություն ունեւայն հետապնդում էր Ռուսիայի հարավը օսմանյան լծից ազատագրելու նպատակ և համապատասխանում էր թուրքերից ճնշված ու ստրկացված ժողովուրդների անկախության տենչերին: Բնորոշ է, որ կազակների և օլախների դաշինքի փաստն առանձին օրհանգրվ է արձանագրում նաև Կամենիցի տարեգիրը: Կազակները, որում է նա, «...յետ սակաւ աւուրց դարձեալ անցին Օլախաց երկիր. և զնացին և հաշտեցան և երդուան միմեանց, և միարանեցան հետ պարոնին. և մտան Թուրք աշխարհ վասն պատերազմելոյ ի հետ Տաճկաց: Զոր երկնաւոր աստուած տալէ նոցա կարողութիւն և

⁵⁹ Տե՛ս Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 84 ձեռագիրը (վրացերեն ձեռագիր), որի էջ 118ա-ում նշված է. «ესე წგებოლი სომეხთაგან არს გარდმოღებული ქართულსათ ენასა» («Այս գիրքը հայերենից է թարգմանված վրացերեն»):

զօրացուցէ զնոսա... զի փոքր մի ժամանակ խաղաղութիւն գտցէ
այդքն քրիստոնէից...»⁶⁰:

Հակոբ Թոխաթցու ողբը գրված է անցքերի թարմ տպավորու-
թյան տակ և աչքի է ընկնում փաստական նյութի ճշմարտացիու-
թյամբ: Այն մտահղացված է որպէս ողբախառն հիշատակարան:
Նրանում առանց բանաստեղծական բարձր պատկերավորության
ներկայացվում են պատմական դեպքերը՝ որտեղ կամ երբ կատար-
ված լինելու հանգամանքների ծանուցմամբ, և անձնավորություն-
ները՝ նրանց հանդեպ ողբասացի դրական կամ բացասական դիա-
հատական-վերաբերմունքի ուղեկցությամբ: Վավերագրական այդ
ճշմարտացիութունն էլ ողբին տվել է հիշատակարանային բնույթ:
Գեղարվեստական տեսակետից աղոտ ու թերամշակ նրա տողերում,
այնուամենայնիվ, ինչ-որ չափով լուսավորվում է պատկերվող ժա-
մանակաշրջանը, և երևում ողբագիր հեղինակի ներաշխարհը:

Ինչպէս այս, այնպէս էլ Թոխաթի մասին իր ողբում Հակոբը
ասելիքը բաժանում է երեք փոքր ու մեծ հատվածների, այն է՝
մուտք-նախերգի, գործողություն-ընթացքի և հիշատակարան-վեր-
ջերգի:

Առաջին հատվածում նա լսողին ազգարարում է իր պատմելիք
ողբալի բաների մասին և մի տեսակ զգաստացնում ու նախապատ-
րաստում նրան՝ ունկնդիր լինելու այն հառաչանքներին, որոնց
պատճառը, իբր, նաև հենց իրենք՝ տուժողներն են եղել: Աստծու
հանդեպ «մեղսագործ դառնալու» պատճառով նրանից պատժվելու
վերաբերյալ ավետարանական տեսակետն է այդ, որը մեր ողբա-
սացները միջնադարում որդեգրել էին իբրև հայության ազգային-
քաղաքական դժբախտությունները բացատրող միակ ճշմարիտ բա-
նալի: Այդ համոզմունքով էլ Հակոբ Թոխաթցին իր երկի վերջում
չի մոռանում ցավատանջ հոգով խորհրդատու լինել մարդկանց,
թե՛

Աղօթեցէ՛ք դուք անխափան,
Որ ամէն շար բարի դառնան⁶¹:

Ողբի հիմնական և ընդարձակ մասը կազմում է միջին հատ-
վածը, որտեղ շարժանկարային սրընթացությամբ ներկայացվում
են ողբագիր իրադարձությունները: Սրան հաջորդում է վերջին՝
եղբափակիչ հատվածը: Այստեղ բանաստեղծը համեստությամբ

60 «Կամենից», էջ 59:

61 «Հանդես ամսօրյա», 1932, էջ 348:

հիշատակագրում է, թե ո՞ւմ պատվերի համաձայն է ասել ողբը՝ չմոռանալով փառաբանել իր մեկենասին և նվաստացնող խոսք ասել իր մասին («Ես պիտկոպոսըն՝ սուրբ հոգի, լլես՝ անարժան հոգ և փոշի»⁶²):

Ողբին սրոշ շորություն է հաղորդում այն, որ հեղինակը, համանման վիճակներ ու հերոսներ պատկերելիս, չի հասել արտահայտչական բազմազանության: Նրա մակդիրներն ու համեմատությունները միակողմանի են. շատ է սիրում կրկնել՝ շար, շար կենդանի, խմոր շարի, պիղծ, շուն, սուրբ, բարի, բարի իշխան և այլն: Սրանք, բարոյական հատկանիշ ներկայացնելով հանդերձ, հոգեբանական խորություն, ուրեմն և՛ զեղարվեստական հուղականություն, չեն դրսևորում:

Զգացվում է, որ Հակոբը ողբը հորինելիս հետևել է իր նախորդ Մինաս Թոխաթցու «Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրի Հայերուն» գործին: Այդ երկու ողբերը իրար հետ աղերսվում են թե՛ համանման թեմաներով և թե՛ պատկերավորման միջոցներով: Համեմատության համար բերենք, թեկուզ, հետևյալ հատվածները.

Մինաս

Հակոբ

ա. Գոչեմ առ ձեզ ողբերգական,
Հառաչելով յոյժ լալական:

բ. Ես անարժան մեղաց գերի
Մինաս անուն պարսաւելի,
Ես եմ զարիպ Հայաստանցի,
Թոխաթ անուն քաղաք կոչի:

(Ն. Ա. Կ ի ն յ ա ն, ՀՊՏ, էջ 85
և 101):

ա. Լալով ասեմ ողբերական,
Արտասուելով յոյժ լալական:

բ. Ես անպիտան մեղօք իլի,
Որ եմ զարիպ ի յայսմ երկրի,
Յակոբ անուն պարսաւելի,
Ի քաղաքէն հմ Թօխաթի:

(«Հանդես ամսօրյա», 1932, էջ
343 և 348):

* * *

Գաղափարական հագեցվածությամբ և արվեստով ալիքի բարձր արժեք ունի Հ. Թոխաթցու մյուս ողբը, որ կրում է «Տաղ և ողբանք ի վերայ Եղդկիա քաղաքին» խորագիրը:

Բաղմալիշտ ժամանակ էր ասրում հայությունը: Դարասկզբին վերսկսված պարսկա-օսմանյան պատերազմները, զոմարվելով

⁶² Նույն տեղում:

շելալիական շարժմանը, ծանր ու անտանելի էին դարձրել վիճակը հայերի համար: Հեռու և հաստատանում իր ժողովրդի բախտով խորապես հետաքրքրվում էր Հակոբ Թոխաթցին: 1608 թվականի մի հիշատակարանում նա դառն կսկիծով խոսում է հայրենակիցներին հասած արհավիրքների մասին. «...գերի և եղկելի եղեն,— ասում է նա,— ամենայն ազգն Հայոց, զի ցրուեցան ամենեքեան ընդ երեսս երկրի, որպէս փոշի հոսեալ ի հողմոյ՝ ծագեաց ի ծագս, բաժանեալք ի սիրելեաց, հեռացեալք ի հայրենեաց, որոշեալք ի յընտանեաց, անջատեալք յամենայն բարութեանց, շրջէին, պանդխտէին նըշդեհացեալք ի մէջ ալլասեռն ազգաց, ալլախօս լեզուաց և անընդել աշխարհաց, որպէս զոշխար, որոց ոչ իցէ հովիւ, անտերունչ մնացեալք...»⁶³:

1602 թ. ավերված Թոխաթից բազմաթիվ հայեր ապաստանել էին Լեհաստանի Զամոսցա քաղաքում. նրանց մեջ էր նաև տաղասացի վաղ տարիների ուսուցիչը՝ Հակոբ Այվաթենցը, որը, ինչպես Ստեփանոս Թոխաթցու կապակցությամբ ենք նշել, մինչև այստեղ պանդխտելը՝ որոշ ժամանակ կանգ էր առել Կաֆա քաղաքում: Նա իր աշակերտին ծանոթացնում է հայրենի քաղաքի անկման պատմությանը և խնդրում նրանից ողբերգել իրենց ցավ ու վիշտը: Թոխաթցին կատարում է նրա ցանկությունը: Ողբի վերջում հեղինակը մեծարում է իր պատվիրատուին, նրան համարում «ազնուական և անուանի», «հայր հոգեւի», որը պնդատել է իր տաղանդը և ըստիպել եղբերեղբւի: Դրանով է նա բացատրում այն,

...Որ այսքան բանս շարադրեցան,
Յանգէտ մըտացս ի կարգ անկան:

Բանասիրության մեջ «Տաղ և ողբանք ի վերայ Եղդոկիա քաղաքին» երկի գրության համար նշվել է սխալ ժամանակ: Համաձայն Ակինյանի, այն ստեղծվել է «հավանորեն 1614—1620 շրջանին»⁶⁴: Որովհետև Թոխաթցին 1614 թ. նույն Այվաթենցի խնդրանքով լատիներենից թարգմանել է «Եօթն իմաստասիրաց պատմութիւնը», ուրեմն, եղրակադրել է Ակինյանը, ուսուցչի այցն իր տաշերգու աշակերտին, հետևապես և՛ ողբը գրելու պատվեր տալը, և՛ արող էր կատարված լինել ամենավաղը այդ թվականին. «Համեմայն դեպս,— նկատել է տալիս նա,— 1614-ին անիկա (Այվա-

⁶³ «Կամենից», էջ 169:

⁶⁴ Ն. Ա. Կ. Ի. Ն. Յ. Ն., ՀՊՏ, էջ 144:

թենցը— Պ. Խ.) Լեհաստան կգտնվեր, ուր հորդոր կկարդար իր աշակերտին թարգմանել Յոթն իմաստասիրաց պատմությունն և հորինել Թոխաթի ողբը»⁶⁵։ Նույն միտքը կրկնում է Ա. Ալպոյաճյանը⁶⁶։

Այդ տեսակետը ժխտվում է երկու կարևոր տվյալներով։

Առաջին՝ Մաշտոցյան մատենադարանի № 10050 ձեռագրում կա խնդրո առարկա ողբը (343ա—347բ էջեր)։ Սույն ձեռագիր տաղարանը, ինչպես գիտենք, հիմնական մասով՝ սկզբից մինչև 427բ էջը, իր իսկ Հակոբ Թոխաթցու ինքնագիրն է՝ ավարտված 1605 թ. մարտի 14-ին։ Դա երևում է նրա գրչագրած բաժնի վերջին էջում պահպանված հիշատակարանից։ Այնտեղ ասված է. «Աղաչեմ զձեզ, որ չի մեղաչդրէք անյարմարութեան զրիս, զի երբեմն-երբեմն զըրեցի։ Ի թվ. ՌԾԴ [1605] մարտ ԺԴ [14]»։ Ողբը հիշատակարանից շատ ավելի առաջ է տեղադրված, ուստի գրված է ոչ ուշ, քան մինչև 1605 թ. սկզբները։

Երկրորդ՝ իր պատվիրատուի մասին ողբասացն ասում է, թե նա «պանդխտեցավ յայս նահանկի», այսինքն՝ Զամոսցա, ոչ թե 1614 թ. կամ հետո, երբ ղարիբություն գնալու մի առանձին լստեղ պատճառ չկար (ընդհակառակը, նժդեհացյալներին շատերը, սկսած 1609 թ., դարձյալ վերահաստատվում էին իրենց նախկին բնակավայրերում), այլ «ի յայս դառն ատենի»⁶⁷, ասել է՝ Թոխաթի ավերումից ոչ շատ ժամանակ անց, ամենայն հավանականությամբ՝ 1604 թ., որը և ողբի գրություն անվիճելի թվականն է։ Ինչ վերաբերում է «Յոթն իմաստասիրաց պատմութիւն» երկի թարգմանությունը, ապա հակասական չի լինի կարծել, որ նրա պատվերը Հակոբն ստացած կարող էր լինել կամ վաղօրոք, 1604—1605 թթ., կամ էլ հետագայում՝ նամակով (չէ՞ որ նրա և ուսուցչի միջև թղթակցություն է գոյություն ունեցել)⁶⁸։ Այս կարծիքը հավանական է թվում, որովհետև 1610-ական թվականներին Այվաթենցի՝ իր աշակերտին այցելելու վերաբերյալ փաստ հայտնի չէ։

«Տաղ և ողբանք ի վերայ Եդոկիա քաղաքին» դործն օժտված է գրական բարձր արժանիքներով։ Ողբասացը գունեղ ու ներդրածն բանատողերում կենդանացնում է ջիւալիական ներխուժման նա-

65 Ն. Ա կ ի ն յ ա ն, 2ՊՏ, էջ 144։

66 Ա. Ալպոյաճյան, Պատմություն եվդոկիո հայոց, էջ 1551։

67 Ձեռ. № 10050, էջ 348ա։

68 Ձեռ. № 10050, էջ 341բ-ում Այվաթենցին ուղղված մի բանաստեղծության մեջ Հակոբը գրում է. «Սիրտ իմ քո նամակադ յոյժ մխիթարի»։

խօրեի նվդոկիան՝ իր ճոխ ու հրապուրիչ բնանկարով, վաճառաշահ շուկաներով ու փողոցներով, աշխույժ մարդկանցով: Ասլա եղերերովում է հետագա ողբերգական դեպքերի ծանր հետևանքը: Այստեղ յուրաքանչյուր քառատողից հետո Թոխաթցին հանգը փոխում է, որով և թոթափվում է քերականական միենույն ձևերի կաշկանդիչ օգտագործումը: Այդպիսով, նախորդ ողբում աչքի զարնող հանգային միօրինակությունը այստեղ տեղի է տալիս բազմազանության, որից և Ռիթմը շահում է:

Ինչպես նախորդ ողբում, այնպես էլ այստեղ Թոխաթցին ժողովրդին հասած արհավիրքների պատճառը միամտորեն փնտրում է նրա գործած մեղքերի մեջ: Նրկի սկզբում հայտնելով ողբաոփանցքի մասին՝ նա տեղնուտեղը հարում է, թե նվդոկիան պատժապարտ դարձավ՝ «վասն մեղաց ժողովրդեան»:

Ասլա, որպես որդեկորույս մի մայր, որ թվում է իր սիրելի բարեմասնությունները, նա ցուցադրում է կոտորածին ու քանդումին նախորդած ժամանակի քաղաքի պատկերը: Ահա նվդոկիայի բնանկարը.

Վայելչագեղ է նիստ քոյին.
Ի մէջ երկու ձորամիջին՝
Թիկունք տըւեալ ես դու դարին
Եւ կու հայիս երես դաշտին:

Ի քէն բըղխէ ջուր աղբերաց՝
Ի շորս անկին քո տարածած,
Անուշահամ՝ ի ծարաւեաց,
Առողանող անդաստանաց:

Բնության պարզեւած գեղեցկության թերին լրացրել են քաղաքի շինվածքները՝ նախշված վերնատներով ապարանքները, «աղէկ» տները, փառավոր եկեղեցիները, դմբեթարդ բաղնիքներն՝ իրենց շատրվաններով ու խճանկար հատակներով: Իսկ ամրոցի նմանեցվող շորս «պէղաստունները» (կտավավաճառանոց) և բարելի շուկաները վկայել են, որ այնտեղ մի ժամանակ բավական դարգացած են եղել առևտուրն ու արդյունագործությունը, որոնց շնորհիվ գանձ են կիտել խոջաներն ու վաճառականները:

Քո տուվաթվորքն և խոճանին
Փարթամ և անուանիք էին,
Մեծահամբաւ պաղիրկանին
Խըրոխտալով զօրանային:

Բազմապիսի արհեստավորների արտադրանքին հետամուտ՝
ալլուստ քաղաք են ժամանել առևտրական բարավանները: Տեղի
խցեանատներն ու խաներն էլ կառուցված են հզել նրա՝ համար,

...Որ կու գային վաճառականներ
Եւ օթէին բազում օրեր:

Հակոբ Թոխաթցին, հայրենի քաղաքի անցյալը ներկայացնե-
լիս, անշուշտ, դիմում է որոշ գունաւարդման. նա նկատել է տա-
լիս, Թե, իբր, այնտեղ բնակչութեան բոլոր խավերը զվարճացիլ են
բարիքների մեջ:

Մերք և տըղայք, կանայք, մանկունք
էին ի քեզ որպէս ծաղկունք,
Պայծառ մարմնով, ուրախ սրբութիւք,
Բընաւ չի կայր ի քեզ աղմուկ:

Սակայն պարզ է հեղինակի միտումը. միջնադարի հայ մշուս
ողբագիրների պէս, Թոխաթցին ևս, ուժեղ տպավորութեամբ առա-
ջացնելու համար, զործադրել է ղեղարվեստական հակադրութեան
հնարը. նա իրար է հանդիպողրել քաղաքի դառնաղիտ ներկայի և
համեմատաբար ավելի անգործ անցյալի պատկերները, որով և նրա
վիշտը դարձել է ավելի ցնցող ու շոշափելի: Անշուշտ, Եւդոկիան էլ
մի բնակավայր է հզել, ուր օսմանյան բարբարոս կարգից մտրակ-
վել ու հոշոտվել է հայութեան, տաժանքի ծանրագոյն բևռ է կրել
աշխատավորութեանը, բայց ջեւալիների հարվածը կրկնապատկել
ու ավելի էր ծանրացրել ժողովրդի սղերկոթութեանը: Դա հայրենա-
զրկութեան ու մասսայական բնաջնջման ողբերգութեան էր:

Աւերի պատճառը տեսնելով աստծու նկատմամբ կատարված
մեղսագործութեան մեջ՝ ողբասացը ցավազին ապրումներով հնչեց-
նում է Եւդոկիայի խորտակման ու փառազրկման մեղեդին: Իբրև
մեծ արհավիրքի նախանշաններ քաղաքում երևացել են «մահ դառ-
նագոյն» և «սով սարսելի», բայց զրանցից ժողովուրդը չի զգաս-
տացել, մինչդեռ, ըստ բարեպաշտ հեղինակի, չարիքից խուսափե-
լու համար նա պետք է առատորեն ոգորմութեան տար: Թոխաթցու
ըմբռնմամբ, աստծու ողորմածութեանը ոչնչով չարժանացած քա-
ղաքը, այգափսով, մատնվում է «այն սղծոյն»՝ Դելի-Հասանին:

Եւդոկիա՛ քաղաք գոված,
Ճէլալին քեզ շարիք մախաց,
Եկեալ դէմ քեզ շորեք զիհաց՝
Յանկարծակի դրեզ պաշարեաց:

Զելալի ռադմայետի մեծաթիվ հրոսակները մոլեգնորեն սրածել են բնակչությանը, գլխատել ծեր ու երիտասարդ, իսկ նորարողը՝ շատ մանուկների օսմանյան բռնապետութեամբ իսկ վաղուց որոճված ու գործադրված անողորմութեամբ՝ քաշել ծնողներից։ Մաղապուրծ փրկվածները, ամեն ինչ թողած թշնամուն, ապավինել են բերդ ու լեռներին, ցրվել սար ու ձորեր, դիմել վտանգաշատ պանդխտութեան։ Ասրելու տենչը փախչողներին ստիպել է հայրենական օջախի հետ թշնամուն թողնել իրենց ինչքը։

Ընկեցին ղինչսըն զամենայն,
Հաղիւ զմանկունսն առեալ զերծան։

Աղետալոր անցքի նկարագիրը ողբում հյուսված է սրտառուչ ու անկեղծ զգացմունքներով։ Հեղինակը ոչ թե անտարբեր ու քարսիրտ արձանագրող է, այլ ժողովրդի ցալն անձնապես զգացող ու ապրող, նրան վշտակցող ու բասաց։ Նա խոսքի է բռնվել քաղաքի հետ, հիշեցնում է նրա անցյալ ճոխութունը, մատնացուցց անում տրտում ներկան, հարցեր տալիս «նշավակ» դարձած Եվդոկիային, բայց ինքն էլ պատասխանում, իսկ «սպտծված» քաղաքը նրա ոնկընդիրն է միայն՝ անկարող լինելու նաև զրուցակիցը։ Այս ամենից հետո, սակայն, կարևորն այն է, որ Հակոբը հուսակտուր չի մնում, դիտապաստ ընկած իր հայրենի բնակավայրի համար նա փայփայում է վերածնվելու և կենդանանալու հավատը։ Այդպիսով, ողբը ոչ միայն անդարձ կորստի սգումն է, այլև հույսի փայփայում, որ Եվդոկիայի հայ կյանքը կվերածնվի յոթնապատիկ ավելի վառ, քան առաջ էր։ Այդ հույսն էլ Հակոբ Թոխաթցու ստեղծագործությունը հաղորդում է լավատեսական շունչ, նրան միացնում համազային տառապանքն ապրած, բայց արիասիրտ մնացած միջնադարյան հայ մյուս ողբասացներին։

Գ.

Օդովելուլ այն հանգամանքից, որ սուլթանական կայսրությունը ջելալիական ապստամբություններից խոր ճգնաժամ է ապրում, Սեֆյան իրանը 1603 թ. աշնանը ձեռնարկեց արշավանք՝ տիրելու Ատրպատականին, Անդրկովկասին ու Դաղստանին, որոնք 1590 թ. Կոստանդնուպոլսի հաշտութեամբ անցել էին Թուրքիային։ Այդպես, տասնչորսամյա դադարից հետո պարսկա-օսմանյան պատերազմները նոր սաստկութեամբ վերսկսվեցին։

Սեպտեմբերի 14-ին Շահ-Աբբասի բանակը «փութագնաց և օղապարիկ երիւարօք» (Դավրիժեցի) դուրս եկաւ մայրաքաղաք Սպահանից և ուղղութիւն վերցրեց դեպի Թավրիզ: Տասնչորս օր անց Թավրիզն արդեն գրավւած էր: Պարսիկները, գրեթե առանց լուրջ դիմադրութեան հանդիպելու, տիրացան նաև Նախիջևանի բերդին և արագորեն շարժւեցին Երևանի վրա: «Պնդաերես և աներկիւղ» շահից խուճապահար թուրքերը Երևանում իրենց տրամադրութեան տակ ունեին երեք բերդ՝ «Հին» կամ «Ալադ բերդը», սրանից դեպի հարավ-արևելք Հրազդանի աջ ափին գտնւող «Գյողչի կայան» («Հսկող բերդ») և, վերջապես, քաղաքի հարավակողմում կանգնեցւած նոր բերդը, որ հապշտապ կառուցել էին Նախիջևանից նահանջած զօրամասերը, բայց դեռ չէին հասցրել պարսպել ու ամրացնել խանդակներով:

Նոյեմբերի վերջերին Երևանը պաշարման մեջ բնկաւ: Ամբողջ ութ ամիս պարսիկները կատաղի մարտեր էին մղում «Հին բերդը» գրավելու համար: Նշանաւոր պատմագիր Առաքել Դավրիժեցին գրում է. «Բայց զօրքն Օսմանցւոց, որք էին ի մէջ բերդին Երևանու, ...պատերազմէին և դիմակաց եղեն յամիսս Ը [8] և յիննիորդում ամսեանն, անճար մնացեալ, հտուն զբերդն, քանզի մտախոհ եղեալ... տեսանէին, զի ոչ ուստեքէ զոյ նոցա ակնկալութիւն օգնութեան. ո՛չ ի քաղաքացն, որք շուրջ զիրեամբք են, և ո՛չ ի դրանէ թագաւորին իւրեանց, քանզի զուռն թագաւորին խառնակ էր»⁶⁹: Երևանի բերդը գրավւեց 1604 թ. հունիսին:

Շահ-Աբբասի մղած հաղթական կռիւներին աշխույժ աջակցութիւն էր ցուց տալիս թուրքական զավթիչներից դառնացած հայ բնակչութիւնը: Հանձին պարսից արքայի՝ ազգային անլուր ճնշումների ու բռնութեան ենթակա ժողովուրդը տեսնում էր իր ազատարարին: Դեռ մինչև պատերազմի սկսւիլը, կամայականութեամբ ու շահագործումից խուսափելով, հայերի հոծ խմբեր, անգամ զլուղովի, ինքնակամ զաղթում էին Պարսկաստան⁷⁰: Սրտահաճ լինելու և շնորհների արժանանալու ակնկալութեամբ շահին էին ներկայանում նաև հայ, վրացի և քուրդ աշխարհիկ ու հոգևոր տերեր՝ զրդկով նրան մարտական գործողութիւնների և, իբրև պատգամաւորներ, հաւաստիացնելով, որ զվլբաշ բանակն ամենուրեք արժանանալու է ժողովրդի բոլոր խավերի օժանդակութեամբ:

⁶⁹ «Պատմութիւն Առաքելի վարդապետի Դարժեցւոյ», Վաղարշապատ, 1895, էջ 33 (այսուհետև՝ Դ ա Վ Ե Գ ի, Պատմութիւն):

⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16:

Շահ-Աբբասին հուսադիր հայության բաղձանքները, սակայն, հօդս ցնդեցին: Պատմաբան Ա. Հովհաննիսյանի պատկերավոր բնորոշմամբ՝ «Բուք էին ցանել նրան ապավինողները՝ ամպրոպ հնձեցին: Հայաստանի ու Անդրկովկասի «փրկիչը» դարձավ այդ երկրների հերթական ավերիչը»⁷¹: Իր գրավումների ժամանակ շահը ամենայն դաժանությամբ բանեցնում էր աշխատավորությանը: Ժամանակի անցքերին ականատես, օգոստինյան կարգի կրոնավոր պորտուգալացի Անտուան դե Գուլեայի վկայությամբ, գլխավոր քաղաքները, առանձնապես Երևանը, սլաշարելիս, Աբբասը կարիք ուներ առաջամարտիկների ու ռազմական բնույթի աշխատանքներ կատարողների, իսկ իբրև այդպիսիք օգտագործվում էին հայերը. «...ինչ որ անհրաժեշտ էր,— զրում է նա,— այս թշվառներն էին մատակարարում, որոնցից մեծ բազմություն ամենայն օր մեռնում էր սովից, ցրտից, թնդանոթների հարվածներից: ...Եթե նրանք աղատվում էին տաճիկների կատաղությունից ու թնդանոթներից, չէին կարող աղատվել քաղցից ու ցրտից, որովհետև ձյունն այնքան շատ էր, որ նրանց սառեցնում էր և թաղում տակը...»⁷²:

Բայց այդ ոչինչ էր երկրացունց այն աղետի համեմատ, որ կատարվեց կարճ ժամանակ անց: Լուր ստանալով, որ օսմանյան ղորահրամանատար Զղալօղլի Սինան փաշան հսկայաթիվ բանակով շարժվում է իր վրա, Շահ-Աբբասը բռնեց նահանջի ճանապարհ՝ միաժամանակ իրադրոծելով ահալոր մի ծրագիր. թուրքական զորքը ջլատելու և ուժատելու նպատակով նա որոշեց ամայացնել, հրկիզել ու բնակչությունից զրկել այն բոլոր վայրերը, որտեղով անցնելու էր սովթանական բանակը: Այս ավերն ու բռնագաղթը, որ Շահ-Թահմազի «հրկիզման» տակտիկայի ավելի մեծամասշտաբ կիրառումն էր, հետապնդում էր կրկին նպատակներ, այն է՝ «...եկեալ Օսմանցւոցն անբնակ գտանիցին զերկիրն ի մարդկանէ: Եւ ոչ գտցի կերակուր և ոռճիկ և այլ ինչ սխտոյք նոցա և անասնոց նոցա, և առ ի չգոյէ հարկատուաց վտանգեսցին զօրքն Օսմանցւոց: Նաև տարեալ ժողովուրդքն լինիցին նմա անգերծանելի հարկատուք ծառայք և հոգազորք մինչև ցլախտեան...»⁷³:

71 Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ աղատադրական մտքի պատմության, Բ, Երևան, 1959, էջ 84:

72 «Հայոց գերեվարությունը դեպի Պարսկաստան Շահ-Աբբասի հրամանով... Թարգմանություն հայր Ֆ. Անտուան դե Գուլեայի գրքից» (տե՛ս «Լուսմա», 1899, Ա, էջ 210—211):

73 Գալիեյի, Պատմություն, էջ 38:

Նշանակվում են գաղթավարներ, որոնք առանձին մարտախումբերով սփռվում են գավառները՝ մինչև Կարս ու Կաղզվան: Գեղամա ծովակից մինչև Մակու ընկած միջոցը բնակավայրերից խլում տանում են ժողովրդին ու հավաքում Արարատյան դաշտում՝ այստեղից համագտնող Իրան հասցնելու: Արաքսի հովիտը տնքում էր մարդկային բազմությունից: Գաղթողների քանակը, ըստ Գուգիսյի, հաշվել է մոտ վաթսուն հազար ընտանիք, իսկ Դավրիժեցին զարմանքով գրում է, թե «ի սոորոտէ լերանցն Գառնույ մինչ ի յեղրն Երասխայ մեծի գետոյն լայնութիւնն էր բանակին»⁷⁴: Մի այդպիսի էջ էլ եղել է երկայնությունը: Ինչպես դարեր առաջ սելջուկների ներխուժման ժամանակ՝ տեղահան էր արվում մի ամբողջ ժողովուրդ, արմատախիլ նետվում Պարսկաստան:

Բռնագաղթը, բացի պատմագրողներից ու հուշագրողներից, ունեցավ նաև իր ողբասացները՝ Դավիթ Գեղամեցի և Հովհաննես Մսկիկեցի⁷⁵: Սրանք իրենց ողբերով, կարծես, ձգտել են պատասխանել Հայաստան աշխարհից հեռու ապրող, բայց նրա շարակրույթյուններին խրադեկ դառնալ ցանկացող մարդու զոլթնեցիական խնդիրքին՝ «...արձակեցէ՞ք, որ տեսանեմ զորչափութիւն անրածոյ երկրին իմոյ հայրենեաց»⁷⁶: Թե՛ Գեղամեցին և թե՛ Մսկիկեցին երկուսն էլ մեծ սուրկունի ժամանակակիցներ են, վերջինը՝ նաև բախտակիցը Պարսկաստան քշվածների: Նրանց երկերի նյութը, ուրիմն, ականատեսի ու ժամանակակցի տպավորություններ են, լսած ու տեսած իրողություններ: Երկուսի գրական ստեղծագործությունն էլ, անշուշտ, մեկական երկով չի սահմանափակվել, բայց առայժմ նրանց հեղինակությունը այլ գործ հայտնի չէ: Անհայտ է մնում նաև նրանց կյանքն ու գործունեությունը: Սակավ տեղեկություններ կան միայն Գեղամեցու վերաբերյալ:

* * *

Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 3812 հայտնավորքի (նախկինում Սեանա վանքի սեփականություն) գրիչներից մեկը Դավիթ Գեղամեցին է: Զեռագրի 1031—1032 էջերում գտնվում է

74 Նույն տեղում, էջ 40:

75 Բռնագաղթի թեմայով մի երկ էլ, «Ողբ ոտանաւոր, զոր արարեալ տն. կղկոս. վասն անրման զիւղաքաղաքին Ճուղայոյ և ամ. Հայց.» խորագրով, գրել է Սսի աթոռակից կաթողիկոս Պետրոս Կարկառեցին (1601—1608 թթ.). տե՛ս Բ. Կյուրչեան, Պատմություն կաթողիկոսաց Կիլիկիո, էջ 280—294: Խիստ ձգձգված և զեղարկնստական տեսակետից անարժեք գործ է:

76 «Սոփերը հայկականք», ԺԳ, Վենետիկ, 1854, էջ 22—23:

ներա հիշատակարանը: Ներկայացնում ենք սրա կարևոր մի հատվածը. «Գրեցաւ ձեռամբ մեղաւոր և ախմար գրչի Դաւիթ սուտանուն եպիսկոպոսի և անարժան Յովասափի հրիցոյ ի թուականիս Հայոց ԹԾ և Թ [1610] ի երկիրն Զակամայ ի գիւղն Ղարամուրատոյ, ի կաթողիկոս[ութեան] տէր Յոհաննիսին⁷⁷ և եպիսկոպոսութեան երկրիս տէր Մելքիսեթին⁷⁸, որ էր իշխան երկրիս հոգևոր և մարմնաւոր, և տէր Գրիգորին, ի թագաւորութեան Շահապասին և ի ղանութեան երկրիս Ալիխանսութանին... Դարձեալ յիշեցէք մեղաւոր Դաւիթ գծողս և ղծնաւղսն իմ հաշիկն և Փիանդէն և եղբարքն իմ Մկրտիչն, Սարգիսն, Փիրումն, Յովանէսն և որդիքն իւր, և քոյր իմ Ազիզն, որդին հաշատուր քահանայն և ամենայն յարեան մերձաւորսն: ...է [7] ամ ապա կատարեցաւ: Քարտէսն պակասեցաւ: Ժամանակն չար էր: Այսչափ էր կար մեր»:

Նշվող 1610 թվականը հայսմավուրքի գրչության ավարտի տարին է. այն գրվել է յոթնամյա ժամանակամիջոցում, 1604 թ. սկրսած: Զակամը Սեանա լճից հյուսիս համանուն Զակամ կամ Զեզամ գետի շուրջն ընկած գավառն է, երբեմնի Փառխոսսը (այժմ՝ Ադրբեջանական ՍՍՀ-ում)⁷⁹: Գեղամեցին հայսմավուրքն օրինակելու տարիներին ապրել է Զակամ Ղարամուրատ գյուղում, որ, հավանաբար, Մեծ Ղարամուրատը պետք է լինի: Այնտեղ է բնակվել նաև ձեռագրի պատվիրատու Աղաբաբեսը, որի գերդաստանի մասին հեղինակը ողբում հիշատակում է.

77 Զակամ երկիրը եղել է Գանձասարի կաթողիկոսության վիճակ: Հիշվող Հովհաննեսը (Հովհաննես Ը Հասան-Ջալալյան) կաթողիկոս էր դարձել 1574 թ., իսկ 1587 թ. սկսած ղրկված էր իր պաշտոնից: 1606 թ. գարնանը Շահ-Աբբասի մի հրովարտակով նա վերահաստատվել է իր աթոռի վրա (հրովարտակի հայերեն բնագիրը և բացատրությունները տե՛ս «Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները», Բ, կազմեց Հ. Գ. Փափազյան, Երևան, 1959, էջ 84—85 և 154—155):

Հովհաննես Ը-ի կաթողիկոսության ժամանակը, պատմական անհրաժեշտ տվյալների բացակայության պատճառով, մի քանի հետազոտություններում շփոթված է: Այն ճշտվում խնդրում, բացի նշված հրովարտակից, Դավթի հիշատակարանի վկայությունը ևս կարևոր է: Ինչպես պարզվում է Արցախի Մաղալոզ (հավանաբար՝ Մաղալուզ, այժմյան Չարգախու գյուղը) գավառում ավետարանի վրա արված մի հիշատակությունից, Հովհաննեսը 1615 թ. դարձյալ իր աթոռի վրա էր (տե՛ս «Արցախ», երկասիրեց Մակար եպիսկ. Բարխուդարյանց, Բաբու, 1895, էջ 140):

78 Մելքիսեթին հիշում է նաև Դավրիժեցին («Պատմություն», էջ 16):

79 Փառխոսս գավառի սահմաններն են. արևելքից՝ Շամբոր գետակը, հարավից՝ Սեանա լեռնաշղթայի դագաթնագիծը, արևմուտքից՝ Տավուշ գետակը և հյուսիսից՝ Դաշտաբերանը (հմմտ. «Արցախ», էջ 305):

Երբ Օմարաց աղբըն հաստան,
Սոքա Չաթախ գեղըն թողան,
Մեծ Ղարամուրատըն դարձան.
Ներքի շէնըն մընաց ունայն:

Անորոշ են Գեղամեցու և ծննդյան, և մահվան թվականները: 1610 թ. նա երևի արդեն ծերության տարիքում է եղել, որովհետև հայսմավուրքի 827 էջում լուսանցագրել է, թե՛ «Աստուած ողորմի Չիրքինանց վարդան հայկակոպոսի հոգոյն, որ նորա շասայն [ակնոցները] տվին, որ բաղում սգոյ աչքս վատեց, դրի վերայ աչացս և գիրս գրէի...»:

Ալիշանը, առանց աղբյուրը մատնացուց անելու, Գեղամեցու մասին տալիս է մի երկու այլ տեղեկություն: Ըստ նրա, 1587 թ. խնուսի Քեշիշորան գյուղում Դավիթը «գրէր գիրս ինչ», կամ որ՝ նա Գեղարքունիքի Շողագավանում հայկակոպոս է եղել և, Շահ-Աբբասի գերեվարության ժամանակ հեռանալով Զակամա երկիրը, դարձել է խորտական Աստվածածնի վանքի առաջնորդ⁸⁰: Այս է այն ամենը, ինչ առաջում հայտնի է Գեղամեցու մասին:

Դավթի ողբը պահպանվել է նրա գրչագրած հայսմավուրքի վերջում (էջ 1033), սակայն ժամանակի ընթացքում ձեռագրից թերթեր ընկած լինելու պատճառով՝ այժմ այն սկզբից և վերջից թերի է⁸¹: Նրա վերջվածքի պակասը լրացվում է «Հայասպատում»-ում տեղ գտած, ասյա և Վիհննայի Մխիթարյան մատենադարանի № 32 գրչագրի (էջ 14բ—15բ) օրինակներով, որոնք երկուսն էլ արտագրված են նշված հայսմավուրքից: Այժմյան վիճակում ողբի ծավալը կազմում է ընդամենը 134 տող: Թե ինչ խորագիր է ունեցել

⁸⁰ Ա լ ի շ ա ն, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 35 (տողատակ) և 53:

⁸¹ Ուշ ժամանակի մի ձեռագրում (նկարագրությունը տե՛ս Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum by F. C. Conybeare, Լոնդոն, 1913, էջ 286) կա «Ողբ Արարատ աշխարհի Հայկոց Մեծաց կամ բոլոր Հայեոց» խորագրով մի գործ, հեղինակն՝ անհայտ: Կոնիբերի ձեռագրացուցակում բերված են նրա սկզբի շորս տողը:

Ո՛հ, ես կոչեմ ծայն ողբայրան,
Ողիւ շափեալ երճոյ նման,
Լայ աշխարհ Արարատեան,
Ուր կայր բազմեալ տապան նոյեան:

Մեզ հայտնի՝ տպագիր կամ ձեռագիր ոչ մի ողբ սույն սկսվածքը չունի: Գուցե այն Դավիթ Գեղամեցունն է:

այն՝ հայտնի չէ: Ալիշանն իր հրատարակած օրինակը վերնագրել է «Ողբք ի Զուղա», որ միայն մասամբ է համապատասխանում ողբի բովանդակությանը, դի այն ոչ միայն ավերված Զուղային է վերաբերում, այլև Արարատյան երկրին ու Երևանին և, մանավանդ, Շահ-Աբբասի արշավանքի ու նրան հաջորդած սովի համառոտ ու տխրաբան պատմությունն է, չափածո բրոնիկը: Հեղինակը իբրև այդպիսին էլ դիտել է այն.

Ով ոք ըզգիրբս ընթեռնէ
Եւ պատմութիւնքս տեսանէ...

Գաղթի սարսափների նկարագրությանը ողբում համեմատաբար քիչ տեղ է հատկացված: Գեղամեցին, տալով կատարվածի սոսկ ընդհանուր պատկերը, մնացածը լրացնելը, կարծես, թողել է ընթերցողի երեակայությանը: Չի ծավալվում և անդուսպ չի դառնում, բայց և չի ժլատանում հուզվել, ողբալուն ողբալ:

Ողբամք երկիրս Արարատեան,
Գեօղք և գաւառք աւե՛ր դարձան,
Եկեղեցիք խաւարեցա՛ն,
Ժամատեղաց ձայնքըն հատա՛ն:

Ի մասնավորի կանգ է առնում պերճ ու փարթամ Հին Զուղայի խոպանացյալ վիճակի պատկերման վրա: Հիշվում են հայ հարուստ ու ճոխակեցիկ խոջաների երբեմնի այդ նստոցի քյոշք ու սարայները, մշակութային առանձին մասունքներ և, հատկապես, եկեղեցիները՝ «եւթն ժամատեղ»-երը, որոնք ողբագրի համար, կարծես, քաղաքի անցյալ մեծության սիմվոլներն են, ինչպես Բագրատունյաց Անիի համար այդպիսիք համարվել են նրա «հաղար ու մի» եկեղեցիները:

Զուղա քաղաքն ազնիւ շինած,
Քօշք և սարայքն բարձրացուցած
Եւ դոյնըզգոյն ծաղկեցուցած.
Նա հիացումն էր տեսողաց:

...Ժամատեղերն խափանեցա՛ւ,
Պաշտօնէից ձայնըն հատա՛ւ,
Լուսն և կանթեղքն խաւարեցա՛ւ,
Պայծառութիւնն աւե՛ր դարձաւ:

Հիշողության մեջ է մնում նաև թուրքերի և պարսիկների մարտական նախապատրաստությունների ու բախման նկարագրությունը: Անձնապատան ու պարծենկոտ օսմանցիներ, որոնք ախորժանոք հետաւնդում են նահանջող պարսիկներին, հաւատացած են, որ նրանց հեշտությամբ պարտության են մատնելու, իսկ «շիխի» (շեյխի) որդուն (իմա՝ Շահ-Աբբասին) որսալով՝ ներկայացնելու են իրենց զորահրամանատար Ջղալօղլուն: Եվ ոչ միայն այդ... Անգամ մոխրի են վերածելու շահի նախնիների դերեզմանները.

Ասեն. «Յորժամ շահըն առնեմք
Եւ իւր հեծեալքըն կոտորեմք,
Արտաւիլ քաղաքն իջանեմք,
Մեծ շրխերոյն շիրիմքն այրեմք»:

Մյուս կողմից՝ «խորագէտ» և «ամենայն հնարիւր» լի Շահ-Աբբասը, որ թեև սկզբում նահանջում, բայց հետո հնարամտությամբ կարողանում է հաղթել հակառակորդին: Թուրքական նվաճողների նկատմամբ հեղինակի աատկությունը դրսևորվել է նրանց ամոթալի ետդարձը պատկերող հետևյալ տողերում, որոնք ժողովրդական երգիծանքի երանգ ունեն.

Որպէս առիւծ դռնամբ կկին,
Իբրև զաղուէս յետըս դարձին:

Ժողովրդական մտածելակերպի և ընկալման տարրերն ավելի որոշակի արտահայտություն են ստացել Մակվեցու ողբում:

Դ

Միջնադարյան բանաստեղծության շատ դեմքերի պես՝ Հովհաննես Մակվեցու անձնավորությունը մթնոլթյան քողով է պատված: Միայն այն է հայտնի, որ նրա կյանքի մի շրջանը զուգահեռ է 1603—1605 թթ. հղերական անցքերին: «Ողբ Հայաստանաց աշխարհի յերևանայ և Զուղայու» երկի ավարտից պարզվում է, որ նա հայրենի վայրերից բռնությունամբ քշված բյուրավոր հայերից մեկն է եղել: Իր մասին նա ասում է.

Ո՞վ կարէ պատմել զբրով զայս կըսկիծս, որ մեզ հանդիպան,
Որ մեք ի մեր սուրբ տեղացն զըրկեցաք, եղաք անպիտան:

...նս Յովհաննէս Մակուեցի, լալագին տաղիս երգողի,
նս էի մեջ նոցա և աշօք իմովք վայս տեսի:

Ողբում պատկերվող դեպքերի պատճառների վերաբերյալ հեղինակի պարզ ու միամիտ բացատրությունները, նրա գեղարվեստական մտածելակերպի ժողովրդական ոգին, գրաբարի ու միջին հայերենի հետ արարատյան բարբառի ձևերի միահյուսումը, գրական և ոճական ժողովրդամոտ հատկանիշները հիմք են տալիս կարծելու, որ Մակվեցին, եթե ոչ կոշումով ու դիրքով, ապա խառնվածքով աշխարհական է եղել: Պատահական չէ, որ ողբի առաջին հրատարակիչ Հ. Տեր-Հովհանյանցը, որին հեղինակի անունն անհայտ էր, հանձին նրա տեսել է «երգիչ կամ աշուղ ոմն»⁸²:

Արդեն ողբի սկզբի տողերն ընթերցողին, իսկապես, գուսանական կամ աշուղական միջավայր են փոխադրում: Ողբագիրը դիմում է ժողովրդի մարդկանց և նրանց հրավիրում ունկնդրության: Այդպես հինավուրց գուսանները կամ ժամանակի աշուղներն էին կատարում իրենց երգերը, ասլելով ողևորության ինքնամոռաց պահեր՝ հանպատրաստից ստեղծում գործեր՝ ժողովրդի կյանքից, ժողովրդի համար: Մակվեցին աստծուց չի հայցում ուժ ու շնորհք, ինչպես մի Դավթակ Քերթոզ, կամ իր բանաստեղծելու ունակությանն անպայման չի վերագրում աստծուն, ինչպես Նարեկացի կամ Շնորհալի: Բոլորի նստոտած մարդիկ են վառում նրա երևակայությունը, ու նա իր խոսքն ուղղում է ադամորդիներին:

Եկա՛լք, Ադամա՛յ որդիք, ժողովեալ ի մի տեղ նըստինք՝
նս ձեզ պատմեմ լալագին զողբն և զկոծրն Հայոց ազգին:

Իրականության յուրատիպ արտացոլմամբ է հատկանշվում «Ողբ Հայաստանաց աշխարհին»: Ինչ պատմվում է այստեղ, կատարված անցքերի վերարտադրություն չէ սոսկ, ինչպես այդ 17-րդ դարի մի քանի ուրիշ ողբերում է. այստեղ իրականը մատուցված է վիպականի գունավորումով: Ահա թե ինչու, ողբասացին այս դեպքում ավելի հարմար է անվանել վիպող, ասերգող, քան պատմող: Պատմական նյութը նա հասցրել է վիպական-գեղարվեստականի աստիճանին: Ավելի ճիշտ, իրականն ու երևակայականը, որոնց տեղ-տեղ միահյուսվում են գրքային ու հոգևոր-կրոնական վկայա-

82 «Պատմություն Նոր Զուղայու, որ յԱսպհան, աշխատասիրեալ ի պ. Յուրովինէ Թ. Տէր-Յովհաննանց», Ա, Նոր Զուղա, 1880, էջ 27:

կոշումներն ու համեմատությունները, Մակվեցու ողբում միաձուլվե-
ն են երեւան գալիս: Պատմութեան փաստը բանաստեղծից չի անտես-
ված, այլ լրացված է գեղարվեստական տարրով և ավելի ցայտուն
դարձված: Ինչպիսի Զիւլանշիրի և Սյունյաց Ստեփանոս պարոնտերի
մասին ողբերում, այստեղ ևս ողբագրի ստեղծագործական-գեղար-
վեստական միջամտությունը իրողությունների պատկերմանն աչ-
տիսին է և այն չափով, որ նրա երկը չի դադարել պատմական բա-
նաստեղծություն լինելուց:

Ինչ որ Մակվեցուն նկատելիորեն տարբերում է նրան ժամա-
նակակից ուրիշ ողբասացներից, օրինակ՝ Ստեփանոս Թոխաթցուց
կամ Դավիթ Գեղամեցուց, այդ, գլխավորապես, նրա քնարական
նկարագիրն է, երեւոյթները սրտով զգալու և դրանք ցավագոյններ
ապրելու հատկությունը: Մինչդեռ նրանք գերազանցորեն իրադար-
ձություններ նկարագրող են, Մակվեցին հակված է էպիկական հեն-
քի վրա քնարականություն արտահայտելուն, պատկերվող անցքե-
րի հանդեպ հուզական վերաբերմունք դրսևորելուն, որը նա իրաց-
նում է սահուն, երբեմն նույնիսկ գերազանց ձուլված և ինքնիկ
տողերով:

Պատերազմի և հայկական գաղթի կարևոր դրվագների քրոնիկ
հաջորդութեան նկարագրութեամբ ողբը ձևոք է բերել սյուժետային
գեթ միագիծ ողնաշար՝ հնչելով իբրև ողբերգական-տարեգրային
ասք: Ինչպիսի այդ խորագրից է երևում, այն նվիրված է, մանա-
վանդ, Երևանի և Զուղայի ավերքին, և ողբադիրն իր խոսքը Երևա-
նով էլ սկսում է՝ առանց ինչ-որ հատուկ նախապատրաստութեան:
Նշվում է անցքի, այս գեպքում՝ պարսից բանակի քաղաք գալու և
այն պաշարելու, ժամանակը, — սկսվածքի խիստ կանոնիկ դարձա-
մի ձև, որ կիրառել են հայ շատ ողբադիրներ:

Ի Հայոց հաղար թըւին և յիսուն երեք աւելին,

Ելք աւելեաց պատկերին, մուտ յամսեանքն նաւասարդին...

Հետո հակիրճ ու սեղմ պատկերվում է Երևանի պաշարողական
միճակը: Հեղինակն առանձնապես ընդգծել է պարսիկների ռազմա-
կան ձեռնարկումների կատարման արագությունն ու հանկարծա-
կիությունը, մի բան, որ այնքան հատուկ է հղել Շահ-Աբբասին:
Ահա շահի հրովարտակներից մեկի վկայութունը՝ կապված 1603 թ.
Թավրիդի գրավման նախապատրաստական գեպքերի հետ. «...այս-
պես սրընթաց արշավով, իջևան առ իջևան առաջ ենք գնում», «ոչ

մի տեղում կանգ չենք առնելու, որովհետև մտադիր ենք այնպես հասնել Թավրիզ, որպեսզի Թավրիզի փաշային թույլ չտանք քաղաք մտնել», «այետք է զգուշ լինել, որպեսզի մինչև մեր հաղթական դրոշներին այդ կողմերում ծածանվելը, այս բոլորը խիստ գաղտնի պահվի...», «մենք շուտով կհասնենք»⁸³: Ահա և Մակվեցու տողերը, որոնցում արտահայտված է Շահ-Աբբասի բանակի շարժման այդ սուր ու տենդագին ընթացքը.

...Որպէս կարկուտ ի յամպէն՝ նոյնպէս զօրքն Պարսից իշին:

Գըլուխ զօրաց էր նոցին Շահաբաս խուղաբանդ որդին,
Հազարապետք ընդ նրմա՝ յԵրևան քաղաքն եկին:

Զորս կողմն վերան դրին, Վևադ բերդն պաշարեցին,
Երկիր և աշխարհ սըփուան, քրիստոնեայքն ժողովեցին:

Երևանի բերդի գրավման համար պարսիկների հավաքած բնակիչների քանակը, ինչպես վկայում է Գուլեան, շուրջ տասներկու հազարի է հասել⁸⁴: Այս բաղմուխունը հարձակումների ժամանակ պետք է մարտակից դառնար Շահ-Աբբասին, բերդի շուրջը «սիպայ» (պատենշ) բարձրացներ և կամ ականներ փորեր՝ պայթեցումների համար: Պատմիչի հաղորդմամբ, հաճախ կրակի տակ ընկնելով՝ «կոտորեալք լինէին աղզն Հայոց յերկուց կողմանց՝ յառաջուստ յՕսմանցուց և յսուստ ի Պարսից»⁸⁵: Բերդակովի նկարագրությամբ մեջ նույնպես Մակվեցին ընդգծում է հայ ժողովրդի կրած հարվածները.

Ըղբուորն առին նախ ու վերէն սիպայ կանգնեցին,
Որպէս մեծամեծ բըլուրք՝ նա անդէն հողըն կըտրեցին:

Իսկ նոքա բերդէն ի վայր զքրիստոնեայքն հարկանէին,
Որպէս զանմեղուկ գառինս ըղբազումսն կոտորեցին:

Այս նկարագրության ընթացքում տեղ-տեղ ընդհատելով պատմության թելը՝ Մակվեցին դրսևորում է քնարական խոր ապրումներ, մտորումներ է անում հայ ժողովրդի բախտի վերաբերյալ: Նրան մեծապես հուզում է հայրենիքի վիճակը, նրա պատմական

⁸³ «Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները», Բ, էջ 80:

⁸⁴ Տե՛ս «Հայոց գերեվարությունը», «Լուսմ», 1899, Ա, էջ 210:

⁸⁵ Դ ա լ ր ի ժ ե ց ի, Պատմություն, էջ 26:

ճակատագիրը: Սասնեցու և 17-րդ դարի մյուս ողբագիրների նման, նա ևս քաջ գիտակցում է, որ հայերի ազդային անլուր ճնշումը հետևանք է պետական անկախության բացակայության, օտարացի տիրապետություններին ենթակա լինելու:

Երկնից և երկրի՝ աստված, յէ՞ր թողեր ըզմեզ ի ձեռաց,
Որ ողորմադին դիմօք մեք անկաք ի ձեռն ալլադդեաց,

—կանչում է նա: Իսկ Շահ-Աբբասը կարող էր, արդյոք, լինել հայ ժողովրդի ազատարարը:

Քանի դեռ պատերազմը նոր էր սկսվել, իսկ պարսից բանակը, բնակավայր-բնակավայրի հտեից նվաճելով, վերացնում էր օսմանյան կարգուկանոնը և հաղթականորեն առաջ շարժվում Հայաստանի խորքերը, — թուրքերի լծից դառնացած հայության մեջ Շահ-Աբբասը, իսկապես, վայելում էր ազատարարի մեծ հմայք: Ինչպիսի՞ շուքով են դիմալորում նրան, օրինակ, Հին Զուղայի բնակիչները: Առաջ բերենք Դավրիժեցու նկարագրությունը. «...Ամենայն բնակիչը Զուղայու բազում և զանազան և պէսպէս յօրինուածովք պատրաստութիւնս հողացեալ ելին ընդ առաջ շահին, որպէս վայել է թագաւորի... Եւ նորաբողոք զեռահաս մանկունք ոսկի բաժակաւ զանուշահամ և ազնիւ զինի մատուցանէին: Լուցեալ մոմեղինօք և խնկօք և կնդրկօք քահանայք և մարմնաւոր հրդեցիկք առաջի ընթանալով յարմարական ձայնիւ նուագէին: ... Եւ յեզերէ գետոյն մինչև ցապարանըս խօջայ խաչիկին արկին փայտաղաղ առաթուր թագաւորին...»⁸⁶:

Ի պատիվ շահի՝ քաղաքի մեծափառքով հարուստները խոջա խաչիկի տանը շքեղ հյուրընկալություն են կազմակերպում: Բոլոր մեծատունները նրան ճոխ ընծաներ են նվիրաբերում, իսկ խաչիկը որդու ձեռքով մատուցում է «ոսկի սկուտեղ լցեալ ոսկեով»:

Նույն ցնծալից վերաբերմունքն են ցույց տալիս և երևանցիները. «...եկին յերկրպագութիւն և յողջոյն թագաւորին, և ընծայաբերք լինէին ըստ կարի իւրեանց»⁸⁷:

Այդպես. համընդհանուր ուրախություն, սեր ու համակրանք առ Շահ-Աբբասը և ինքնահուսադրում, որ նա դառնալու է հայության փրկիչը: Նշենք նաև, որ նրա նկատմամբ եղած հարգանքին ու վստահությանը, թերեւս, ուժ էր տալիս հնալանդ ավանդությունը,

86 Նույն տեղում, էջ 24—25:

87 Նույն տեղում, էջ 27:

ըստ որի Շահ-Աբբասի նախնիներից մեկին՝ Սեֆյան դինաստիայի հիմնադիր Շահ-Իսմայիլին, իր մանկության տարիներին սնել ու պահել էին Աղթամար կղզու հայ վանականները, ուր փախցվել էր նա՝ Թավրիզի փաղիշահի հետապնդումներից խույս տալու նպատակով⁸⁸։ Շահ-Աբբասի անվան շուրջը ստեղծվում էին զրույցներ ու վլարձատիպ անեկդոտներ⁸⁹, իսկ հայոց գերեվարությունից տասնամյակներ հետո անգամ օսմանյան սուլթանի այդ նշանավոր ախոյանի մեջ ոմանք դարձյալ տեսնում էին հայասերին։ Հետաքրքիր է, որ 1630-ական թթ. Գրիգոր Կամախեցին այսպես է գնահատում նրա վերաբերմունքը դեպի հայերը. «...զՏաճիկ շար զուլքն սրով մաշեաց, զկանայքն և զտղայքն և զամենայն ինչսն յաւարի էառ և գերեցոյց, բայց Հայոց աղգացն ոչինչ վնասեաց, այլ միայն սուրկուն արար տամբք և ամենայն ընչիւքն... խնամարկելով զնոսա առանկ քան զաղգայինս իւր... որպէս զհայր գթալով նոցա...»⁹⁰։

Դառնանք Մակվեցուն։

«Ողբ Հայաստանաց աշխարհի յերևանայ և Զուղայու» գործում Շահ-Աբբասի հանդեպ նկատելի է հեղինակի երկակի վերաբերմունք։ Մակվեցին մերթ կասկածանք, նույնիսկ, անբավականութուն ու անվստահություն է հայտնում հայերի համար՝ նրա ռազմական ձեռնարկի բարի ընթացքի ու վերջի մասին, նրան նմանեցնում Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմության Նեղդանիբոսին, որ սպանվել է իր ապօրինի որդուց.

Սա այլ նորա նըմանի, բարեաց չարեացն ո՛չ ավելի,
Ո՛չ համար ի թիւն անկանի, ապագայն ո՛չ է բարելի։

Մերթ էլ, դրան հակառակ, ողբագիրը, կարծես, ներքին բավականությամբ է նշում օսմանյան ուժի դեմ նրա բանակի հաջողությունները։ Այդ մեղմորեն զգացվում է Երևանի բերդի գրավման նկարագրությունից.

⁸⁸ Այդ ավանդությունը վերապատմում է 16-րդ դարի վենետիկյան ճանապարհորդ Զիոլան Մարիա Անջիուելլոն. տե՛ս Հ ո Վ Հ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Ուղեգրություններ, Ա, Երևան, 1932, էջ 271—272։ Իսկ Դավրիժեցին հաղորդում է. «...զմանովն Իսմայէլ փախուցանեն ի կղին Աղթամար, և անդ սնանի և հասանէ յարբունս հասակի» (Դ ա լ Ր ի ժ ե ց ի, Պատմութիւն, էջ 585)։

⁸⁹ Շահ-Աբբասի մասին համակրական մի շարք զրույցներ ու զվարճալի պատմություններ կան Զաքարիա Սարկավազի «Պատմագրութիւն» երկում (Ա, Վաղարշապատ, 1870)։

⁹⁰ Կ ա մ ա խ ե ց ի, Ժամանակագրութիւն, էջ 38—39։

Եօթն ամիս սըխլաթ տըւին և Եօթն օր վերայ աւելի:
Թօփով զպարիսպըն քակեաց և արաւ զինքն աւաղելի:

Ի շարխըն ծըռաւ նոցին, այն աղգին Օմարին,
Հազար թէ պատերազմաւ՝ բայց իւրեանց կամօքըն տըւին:

Ավելին, այս հատվածին անմիջապես հաջորդող տողերում շահի վերաբերմամբ արդեն սրոշակիորեն դրսևորվել է հեղինակի համակրանքը: Նա ճակատադրական սխալ է համարում այն, որ բերդին տիրանալուց հետո Շահ-Աբբասը հինգ հազար զինվորներով աղատ է արձակում թուրք խզըր փաշայի որդուն: Իբր նա գնացել է իրենց խոնդբարի (սուլթան) մոտ, նրան լուր հասցրել կատարված անցքերի մասին և, երախտամու լինելով շահի հանդեպ, բազմացրել իր զինվորների քանակն ու սուլթանից ուղարկվել պարսից դեմ: Մակվեցին նկատում է, որ զգուշավոր և շրջահայաց Շահ-Աբբասը սխալվել, չի կռահել իր բարերարյալի նենդ մտադրությունը և, խաբվելով, բաց է թողել նրան, ինչպես Դարեհը՝ իրեն այցի եկած ծպտյալ Ալեքսանդրին, որ հետո նրա դահը կործանեց: Այդ տողերը ցույց են տալիս, որ Մակվեցին ծանոթ է եղել 5-րդ դարի թարգմանություն համարվող՝ Սուտ-Կալիսթենեսին վերագրված «Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացույ» երկին և ու որոշ գեղագիտական ճաշակ է ստացել նրանից ու, հավանաբար, նաև նրա՝ բուն հայկական երևույթ հանդիսացող կաֆաներից, որոնք, հիմնականում, «հայրեն» չափն ունեն, ինչպես և Մակվեցու ողբը:

Նըման Դարեհի արիր, Շահաբա՛ս, է՛ Պարսից արքայ,
Թողիր, որ զընայ շարկամդ, շատանայ, յետոյ կըռիւ գայ:

Ինչ Պարսիկը հըպարտացան, զթիւնութիւն օծին չիմացան,
Ի բարձր սարերք ելան, ծաղկալի տեղիք շըրջեցան:

Յորժամ տարին բոլորաւ, բօթատուն երեկ կանգնեցաւ,
Թէ՛ Ջըղալօղլի կասեն՝ վերայ քեզ կըռիւ շարժեցաւ:

Հարձակման բոլոր ոչ թե տխրեցնում, այլ ուրախացնում է Շահ-Աբբասին, որը դեռ չլիտի Ջղալօղլու բանակի այնքան մեծաթիվ լինելու մասին: Ուլբադիրը մի առանձին ուղադրությամբ է պատկերում շահի զինավառվելը: Իր զեն ու զրահով և զորավոր հմայելով նա վիպական մի հերոս է թվում. շրջապատված խաներով ու հեծելազորով՝ նա պատրաստ է նետվելու դուռնաղնամարտի:

...Սըլենճ ու զըրաճ հագաւ, պողպատէ գէիմ ըզգեցաւ:

Թևըն հըմայիլ կապեաց, խաներուն խալաթ ուղարկեաց,
վաթսուն հազար ձիաւոր առ իւրեան զօրքըն ժողովեաց:

Կարծես մի հերոսամարտով էլ լուծվելու է ամեն ինչ. օսման-
յան բանակն ուր որ է պարտության է մատնվելու, և Մակվեցու
երկն էլ հերոսական վիպերգին հատուկ հաղթական վախճան է ու-
նենալու: Բայց իրականությունը հեղինակին չի ընձեռում այդ
հնարավորությունը. պատմական անցքերն այլ ընթացք են ունեցել:
Համեմատաբար փոքր բանակ ունեցող Շահ-Աբբասն ավելի բազ-
մամբոխ թուրքերից դիմել է նահանջի՝ իրագործելով հայոց գաղթի
աշխարհավեր ծրագիրը. «...և հանեալ զժողովուրդսն քէշին, եթէ ի
գեղօրէից և թէ ի քաղաքաց, զամենայն շէնս, զսունս և զբնակու-
թիւնս հուրը այրեալ անխնայաբար հրկէզ առնէին: Այլ և զհամարս
խոտոյ և զյարդի՝ զցորենոյ և զգարւոյ և զայլ պիտոյից, զամենայն
այրեալ վատնէին: Այսպէս աւերեալ թափուր արարին զաշխարհն
վասն զօրացն Օսմանցոց՝ զի մի՞ մնասցէ ինչ ոռճիկ նոցա, և
վտանգեսցին նոքա: Այլ և ելեալ ժողովուրդքն զայն տեսեալ սրտա-
կտուրք լիցին և մի՞ դարձցին յետս»⁹¹:

Գաղթի սարսափներն ապրած Մակվեցին, սակայն, այդ բոլո-
րից հետո դարձյալ ակնածանք ու հավատ ունի Շահ-Աբբասի
նկատմամբ, ուզում է, որ նա հայափրկիչ լինի, չի հաշտվում այն
մտքի հետ, որ նրա հղացմամբ ու ցանկությամբ են հայերը քշվել
Իրանի խորքերը: Ի հաստատումն անիրական իր համոզմունքի՝
բռնադաղթի պատճառների վերաբերյալ նա հնարստեղծում է հետե-
յալ տեսարանը. Շահ-Աբբասի մոտ խորհրդի են հավաքվել նրան
հպատակ սուլթան ու խան. ուզում են վճռել՝ ինչպե՞ս դիմավորել
Զղաթլուն, Կովե՞լ, Թե՞ նահանջել: Դիմում են գուշակին:

Մին սուտ զըրաբաց գըտան, որ Մալնայ Զալալ անուն տան,
Ասեն. «Դու ըռամըդ զա՛րկ, թէ կարե՞մք յաղթել աղդին այն»:

էզարկ ըռամ գըթնիկն այն ու եցոյց նըշան աւերման,
Այնպիսւոյ ա՛չքըն կուրանայ, և ինքն ընկնի ի խոր ի զընդան:

Կըրկին յետ հարցուկս ելան: Նա էարբ զարին ամենայն,
Ասաց. «Աւերէ՛ք զերկիրն ու տարէ՛ք ըզմարդն ի Սպահան»:

91 Դ աւր թ հ ց ի, Պատմութիւն, էջ 41:

Ուրեմն, գրեացի շարագուշակ խոսքն է ստիպել շահին՝ հայկերին զրկելու իրենց հողից ու օջախից և, հոշոտված ու ջարդված, նետելու Պարսկաստան: Գաղթը կազմակերպելու և քաղաքներն ու շենքերն այրելու պարտականությունը դրվում է ղորաղլուխ Ամիր-զունա խանի վրա: Հետո ամեն ինչ տեղի է ունենում գլխավորությամբ արագություն: Այրվում են գյուղերն ու քաղաքները, մեռնում քաղելու անկարող մանուկները, ծերերն ու տղարները, բքախեղդ կամ ելման Արաքսի մեջ ջրատար՝ մեռնում են տասնյակ հազարավորներ: Իր ղավակներից այրիացած Հայաստանի հողը հաղորդակից է դառնում ժողովրդի վշտին:

Սարերն ամէն սուգ մըտան, ծովը և գետը ի լաց շարժեցան...

Իսպառ կրակի ու ավերի է մատնվում Զուղան՝ «պարծանքն Հայոց ազգիս», որի նախկին վիճակը համեմատվում է Փարիզի հետ, մինչև իսկ «հանցման» (առավել) համարվում նրանից, և ի՛նչ՝

Քանդեալ յոյժ աւերեցար... այլ ի քեզ և ոչ է մին հաւ:

Լղղեղեցիկ ճոխ պատկերք, որ խնամով դու զնոսա սընար,
Տարան ըՍպահան քաղաքն, խառնեցին ի պիղծ թաթն որ կայր:

Զուղայի կործանումը ողբազրի համար հնչում է իբրև համովիչ օրինակ այն բանի, որ աշխարհում ոչինչ հաստատ չէ («Աստուծոյս է բէրաֆա»⁹²), մնացական չէ և մարդը, ինչպես մի խրատական հայրենում է ասված՝

Այս աստընուորիս բարիքն չէ իսկի մարդոյ մնացական,
Աշխարհս է քարւանսարայ, դասք մի դան, ու դասք մի երթան:

Մակվեցին անեծքներ չի թափում Շահ-Աբասի հասցեին, բնդհակառակը, նրա անվան հետ հայոց հայրենադարձի իրականացման հույսեր է կապում: Այդ ցանկությունը էլ ավարտում է իր ողբը.

Նկայք աղաչեմք դաստուած, որ փոխէ զսիրտն Շահաբասին,
Խաղաղութեամբ յետ տանի ի դուռն սուրբ էջմիածին:

⁹² Հմմտ. Մկրտիչ Նաղաշի հետեյալ տողի հետ. «Աշխարհս դեմ պաֆա չունի, ոչ արեր է մարդոց բարի» (տե՛ս Կ. Կ ո ս ա տ ն յ ա ն ց, Մկրտիչ Նաղաշ և յուր տաղերը, էջ 3):

Բռնի գաղթեցումներ իրագործվում էին և արևմտահայության կյանքում, որոնց նույնպես մեր ողբագիրները, Աբրահամ Անկյուրացուց սկսած, ուշադրություն են դարձրել: Ամենուրեք, թե՛ սուլթանների և թե՛ շահերի բռնակալության ներքո, տեղահանություններն էապես հայ ժողովրդին հավատափոխ անելու, նրան թուրքերին կամ պարսիկներին ձուլելու, սոցիալական ճնշման ու ազդային ոչնչացման նպատակ էին հետապնդում: 1620-ական թվականներին Ապաղա փաշայի գլխավորությամբ ծավալված ապստամբության մասին իր «Ոտանաւոր»-ում⁹³ ժամանակակից Արիստակես Խարբերդցին հեռատեսորեն նկատել է.

Ազգըն Տաճկաց յոյժ խըստացան,
Չաղգըս մեր բառնալ կամեցան,
Հարկն և խընդիրքըն յաւելան,
Բազում նեղութիւնք մեզ յարեան⁹⁴:

Տարազնաց հայերի անկաշուն լիճակի պատկերմանն է նվիրված Հակոբ Ակնցու «Յաղագս սուրկունին», որ յաւուրս սուլտան Մուրատի եղև» գործը⁹⁵, գրված «սուրկունի» տարում, 1635 թ. վերջերին:

Ինչպես Խարբերդցու, այնպես էլ Ակնցու երկերին հատուկ են չորությունը, անարվեստ նկարագրությունները, չհղկված և ոչ սահուն ոտանավորը, այնպես որ Մակվեցու, Թոխաթցիների և մյուս հեղինակների ողբերի համեմատությամբ՝ դրանք գեղարվեստորեն թույլ ու անմշակ գործեր են, չունեն ողբերգական այն շունչն ու հուզականությունը, որ այնքան հատուկ էին վերևում քննության առնված ողբերից մի քանիսին:

Ե

17-րդ դարի պատմաողբերի շարքում առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում «Ողբ վասն առմանն Երուսաղեմի» գործը,

⁹³ Խարբերդցու երկը միակ՝ № 2039 ձևագրում ունի հետևյալ խորագիրը՝ «Ոտանաւոր ասացեալ Արիստակէս վարդապետին» (էջ 321բ):

⁹⁴ Ձեռ. № 2039, էջ 322ա:

⁹⁵ Տե՛ս Լեո. № 1113, էջ 209բ—210ա. նաև՝ «Գիտական նյութերի ժողովածու», № 2, Երևան, 1950, էջ 185—186, (հրատարակություն և ծանոթագրություններ՝ Աս. Մնացականյանի): Ձևագրի գրչությունն ավարտված է 1648 թ., գրիչը Ակնցին ինքն է:

որի հեղինակը՝ Ներսես վարդապետ Մոկացին⁹⁶, չորս տարի շարունակ եղել էր Տաթևում, Կիրակոս Տրապիզունցու և Սարգիս Ամբերդցու հիմնած միաբանության մեջ, հետո, ինչպես նրա աշակերտներից մեկն է հաղորդում, 1622 թ. վերադարձել «ի Վանա[յ] երկիրս ի Լմայ կղզիս», ուր և հաստատել էր վանական եղբայրություն⁹⁷: Այստեղ աշակերտների խնդրանքով նա գրել է իր ողբը՝ 1187 թ. Երուսաղեմի առման և այդ կապակցությամբ Սալահադինի դեմ խաչակիրների ձեռնարկած անհաջող արշավանքի մասին: Ողբն իր ծավալով Գրիգոր Տղայի՝ նույն թեմայով ստեղծագործությունից անհամեմատ փոքր է, իբրև բանաստեղծություն ևս զիջում է նրան: Մոկացին Տղայի գործից չի օգտվել. օգտագործել է մի այլ աղբյուր, որ, դժբախտաբար, չի պահպանվել, և հնարավոր չէ ասել, թե ողբագիրն իր զրվածքում որքան է ինքնուրույն: Մի տաղարանում օրինակելով ողբը՝ Մոկացու աշակերտը (հավանաբար Ստեփանոս Շատախցին⁹⁸) վերջում տեղեկացրել է. «Այս ողբոց բանս Երուսաղեմի վաղուց հետե շինեալ էր, բայց դեղջուկ բառիւ էր...»⁹⁹:

Այն, որ Մոկացին հիմնել է Լիմ կղզու վանական միաբանությունը կամ «զեղջուկ բառի» փոխարեն իր ողբը և մյուս ստեղծագործությունները գրել որքան կարելի է հստակ գրաբարով, ապացույց է այն բանի, որ նա եղել է Տաթևի մոտ հաստատված Սյունյաց անապատի վարդապետների գործունեության հետևորդներից: Ամբերդցին, Տրապիզունցին, Մովսես Տաթևացին և մյուսները, պայքարելով հայ իրականության հետամնացության դեմ և մտավոր կյանքի բարձրացման համար, վերանորոգում էին հին վանքերը և հիմնում նորերը՝ գրանք դարձնելով կրթության օջախներ, միևնույն ժամանակ զարկ էին տալիս հին գրաբար գրականության վերածնմանը, մի խոսքով՝ հին վերածնությամբ ձգտում էին առաջ տանել նորի վարդապետը: Այդ շարժման արդյունքն այն է լինում, որ, ինչպես Աբեղյանն է նկատել, 17-րդ դարում մեղանում «...բնականաբար առաջ է գալիս մի նոր գրաբար գրականություն, որի առաջին ներկայացուցիչները լինում են Սիմեոն Զուղայեցի և Առաքել Դավրիժեցի, իսկ վերջինը՝ Արսեն Բագրատունի»¹⁰⁰: Մեզ թվում է, ոչ

96 Մոկացու կենսագրությունը և զրական վաստակի նկարագրությունը տե՛ս ն. Ա կ ի ն յ ա ն, Բաղնշի դպրոցը, էջ 92—115:

97 Տե՛ս ձեռ. № 2079, էջ 210ա:

98 Շատախցու մասին տե՛ս ն. Ա կ ի ն յ ա ն, Բաղնշի դպրոցը, էջ 116—122:

99 Ձեռ. № 2079, էջ 194բ:

100 Խ. Ա բ ե ղ յ ա ն, Հայոց հին գրականության պատմություն, Բ, էջ 439:

նույն մասշտաբի, բայց նույնպիսի դեմք է եղել և առաջիններից մի քիչ ավելի վաղ հանդես եկած Ներսես Մոկացիին:

«Ողբ վասն առմանն Երուսաղեմի» գործի հեղինակը դարեր առաջ կատարված պատմական անցքը պատկերել է ընդհանուր քրիստոնյա ժողովուրդների համախմբվածության, միասնականության, մահմեդականության դեմ նրանց միատեղ պայքար տանելու գաղափարով տոգորված մարդու հայացքով: Վշտանում է, որ Արևմուտքի իշխողներն իրար հետ անհամերաշխ են, որ քրիստոնյա ժողովուրդները միմյանց խորթացել են ու հերձվածող դարձել, վրեժ են լուծում մեկմեկուց, և այդ պատճառով էլ Արևելքում նրանց վրա ծանրացել է իսլամ նվաճողների լուծը:

Զի հերձուածով բաժանեցան
Եւ իրերաց դահիճ դարձան:
Հայհոյութեամբ բացեալ բերան
Քրիստոնէի առ քրիստոնեայն:

Ողբում կան մի շարք գեղեցիկ հատվածներ: Առանձնապես հաջողված են ռազմի տեսարանների պատկերները, որոնցում զոացվում է մեր դասական պատմագրության խոշորագույն ներկայացուցիչներ Խորենացու, Եղիշեի և Փարպեցու նույնպիսի: Նկարագրությունների ազդեցությունը: Ահա այդպիսի մի հատված, ուր արտահայտված է Սալահադդինի հարձակման ժամանակ Երուսաղեմի համար մարտնչող խաչակիր զինվորների տառապանքը. զգացվում է մի անլուր շող, հարավի աչրող արևից կեծացող զրահների կրակը, որից խանձվում ու թարշամում են կռվողները:

Այլ էր ի տօթ ժամանակին,
Վարդավառի շորերշաբթին,
Յորում քաբինք շողանային,
Եւ կրականայր փոշի երկրին:

Սաղաւարտիւք և զըրահիւք
Պարաւանդեալ անդամք նոցին,
Ի սաստկանալ տօթոյ ջերմին
Վառեալքն յերկաթսրն այրէին

Եւ յանջըրդոշ տօթոյ տապին
Յոյժ ծարաւեալ պապակէին:
Քաջամարտիկքն թառամէին
Եւ ի ներքուստ ցամաքէին...

Առհասարակ Մոկացիին ուրիշ փայլուն զգացում ունի, գիտի բառի ու խոսքի հնչեղ կապակցությունը և հատածների ու տողերի դաշնությունը ստեղծել՝ առանց միտքն ու բովանդակությունն անտեսելու: Ողբում քիչ չեն այսպիսի տողերը.

Ձայնք օրհնութեանց բազմանային,
Եւ պաղատանք յերկարէին,
Մըշտամբոունչ աղօթէին...
Եւ հանապաղ հեծեծէին...

Կամ թե՛

Մի ըզմիով արշաւէին
Եւ խրախուսեալ խիղախէին...

Քննության առնված ողբերից Մոկացունք միակն է, որի նյութը դրողին ժամանակակից կյանքից չի վերցված, բայց այդ «սպակասությունը» ողբասացը մասամբ կարողացել է փոխհատուցել նրանով, որ փորձ է արել, որքան հնարավոր է, անցյալը դարձնել այժմեական, ինչպես նաև կապել հայ կյանքի հետ: Այսպես, օրինակ, հիշելով, որ Սալահադինը Սողոմոնի տաճարը վերածում է մզկիթի և արգելում այնտեղ քրիստոնյաների մուտքը, նա ավելացնում է, թե՛

Եւ կայ, մընայ կըտակ սըղծին
Մինչև ցայսօր ժամանակին:

Երուսաղեմի սլաշտպաններին դավաճանած և թշնամու կողմն անցած «Զրապուլուսոյ» (Տրիպուլիի) կոմսին համեմատում է Վասակ Սյունիի հետ.

Որպէս վասակ հայոցազգին
Եղև մատնիչ սուրբ իշխանին,
Սոյնպէս և սա Ռախ բըրբնձին
Եւ միամիտ զօրաց նորին:

Ողբի ավարտում Մոկացին այն հավասան է փայփայում, թե Արևելքի քրիստոնյա ժողովուրդների և Երուսաղեմի փրկությունը գալու է Արևմուտքից: Սակայն 17-րդ դարի ողբերում ընդհանրապես հալ ազատագրական հին լեզենդն այլևս չի արժարժվում. այն շատ էր հնացել և կորցրել իր նախկին ուժը. նրա լեզենդային ոգին պարզ ու ճանաչելի էր դարձել և, կարծես, իրականության հետ խզել իր կապը, ավելի ճիշտ՝ ավանդության մեջ քրիստոնեական Արև-

մուտքը կորցնում էր իր նշանակությունը: Պատահական չէ, որ Մոկացու ողբում Եվրոպայից ակնկալվող օգնությունը նշվում է ի միջի այլոց, այնպես: Հարկավոր էր նոր, ավելի խոստումնալից և իրական ազատաբեւո ռութ, տարբեր հեռավոր ֆրանկներից: Այդպիսին դեռ չկար, սպասելի էր, բայց չէր երևում: Ահա թե ինչու, ֆրանկ ազատարարների հետ կապված ավանդության փոխարեն, ողբերում գերակշիռ են դառնում բարեխոս աստվածամորն ապավինելու ցանկությունը և

Քրիստոս՝ որդին հօր միածին,
Նորոգեսցէ դարձեալ կրկին (Հակոբ Թոխաթցի)

հավատը: Դա ժամանակավոր մի անորոշություն էր, որ տեղի էր տալու հյուսիսից ակնկալվելիք ազատագրության, ռուս ժողովրդի փրկչական միսիայի գաղափարին:

* * *

17-րդ դարի առաջին քառորդում հորինված ողբերը ժանրային նկարագրով բավական բազմազան են. նրանք մասամբ հնարավորություն են տալիս հանրագումարի բերելու 14—17-րդ դարերում ստեղծված պատմաողբերի գրական պատկերը: Ներածության մեջ արդեն նշել ենք, որ հայկական պատմաողբերը թեպետ և մեկ միասնական տեսակ են ներկայացնում, բայց նրանց էպիկական (պատմողական) կամ քնարական նկարագիրը, սյուժեն, կյանքի կոչվելու հանգամանքները, նրանցում հերոսների առկայությունը կամ բացակայությունը և, գլխավորը, հեղինակների տարբեր անհատականությունը պայմանավորել են ողբերի բազմազանությունը: Մենք գործ ունենք միևնույն ժանրի սահմաններում միասնական, բայց և միաժամանակ իրարից զանազանվող գրական որոշ ենթատեսակների հետ:

Այդ ենթատեսակներից մեկը ողբ-հիշատակաբաններն են, հորինված որևէ ձևագրի գրչությունը կամ թե ծավալուն երկի ստեղծումն ավարտելու կապակցությամբ, ինչպես Դավիթ Գեղամեցունը և նրանից մեկ-երկու հարյուրամյակ ավելի վաղ հանդես եկած Դրիգոր Խլաթեցունը և Կարապետ Բաղիշեցունը: Ողբ-հիշատակարան գրողների բնորոշ գիծը հաղորդողի պարտականության ստանձնումն է, հաղորդում ոչ թե անտարբեր պատումով, այլ տեղ-տեղ իրենց և բախտակիցների տառապանքն արտահայտելով, հաղոր-

դում ուղղված ոչ անսլացման իրենց ժամանակակիցներին, կենդանի մարդկանց, այլ հետնորդներին, նրանց, որ աշխարհ են գալու և հանդիպելու իրենց ձեռագրին կամ ստեղծագործությանը:

Վերելիներին իրենց բնույթով մոտ են այն ողբերը, որոնց մեջ տիրապետողը պատմողական տարրն է: Այդպիսիք էին Ստեփանոս Թոխաթցու, Ներսես Մոկացու և Հակոբ Ակնցու գործերը, իսկ նախորդ դարերի ողբագրությունից՝ Պոլսի, Կաֆայի և Կիպրոսի առման մասին Անկյուրացու, Ղարիբ Ներսեսի, Հովհաննեսի, Ստամպոլցու ողբերը, Հակոբ Թոխաթցու «Ողբ ի վերայ Օլախաց հրկրին» ստեղծագործությունը և այլ երկեր: Սրանց հատուկ է իրականություն վավերական, ստույգ ու հարազատ պատկերումը: Բացառությամբ Մոկացու, դրանց հեղինակները մեծ մասամբ արտահայտել են այն, ինչ տեսել են կամ լսել: Թեև կատարվածի հանդես որոշակի վերաբերմունք են դրսևորել, բայց, այնուամենայնիվ, իրենց դիտածը կամ լսածը զեղարվեստական բավարար վերլուծություն բովով չեն անցկացրել, չեն ձգտել դուրս գալ նկարագրվող անցքի սահմաններից, գրեթե չեն դիմել ընդհանրացումների: Այս պատմաողբերը ողբ-ֆունկներ են:

Մի առանձին խումբ են կազմում անանուն «Տաղ տէր Ստեփանոսին», «Տաղ վասն Յակոբ վարդապետին և ընկերաց նորին» և Մակվեցու «Ողբ Հայաստանաց աշխարհի յերևանայ և Զուղայու» ստեղծագործությունները: Ինչպես վերելիները, սրանք ևս ունեն սյուժե, բայց մինչդեռ ողբ-քրոնիկներում սյուժեն խիստ նկարագրական է, սրանց մեջ այն դրամատիկ բնույթ ունի, զարգանում է լարվածությամբ, առանձին հերոսների գործողությամբ ու տրամախոսությամբ, հերոսներ, որպիսիք առաջիններում շատ սակավ են հանդիպում: Այս ողբերում հեղինակների ներաշխարհի պատկերմանը ևս որոշ տեղ է տրվում: Սրանք դրամատիզմով և քնարականությամբ տոգորված էպիկական (պատմողական) ողբեր են:

Դրամատիզմը հատկանշական է նաև պատմաողբերի մյուս՝ վերջին խմբին, որի մեջ մտնում են Առաքել Բաղիշեցու «Ողբ մայրաքաղաքին Ստրմպոլու», Հովհաննեսի «Տաղ վասն Հայոց հրկրի», Թադևոս Սեբաստացուն վերագրվող «Տաղ վասն շարժման Կարմիր գլխոյն», Սիմեոն Ասպարանցու «Ի վերայ առման Թաւրիզոյ», «Ողբանք ի վերայ Թախթին Տրդատայ Թաղաւորին» և Հակոբ Թոխաթցու «Տաղ և ողբանք ի վերայ Եւդոկիա քաղաքին» ստեղծագործությունները: Սրանք, կարծես, դրամատիկ մենախոսություններ լինեն, «ի խորոց սրտի» բխած խոսք Հայաստանի և բազում հարվածներ

կրած նրա ժողովրդի մասին: Սրանցում առկա է և պատմական անցքերի նկարագրությունը, պատմողական տարրը, բայց գերիշխողը մեծ մասամբ հեղինակների խորհրդածություններն են, քնարական ավելի ընդարձակ հատվածները: Սրանք պատմողական տարրով երանգավորված ավելի ֆնարակաճ ողբեր են:

14—17-րդ դարերի հայ պատմական ողբագրության մեջ կարելի է դիտել, ահա, այդ շորս հնթատեսակները, որոնք բոլորն էլ, ինչպես նշել ենք, կազմում են մեկ ընդհանուր գրական տեսակ՝ պատմաողբը:

Ա. Վ. Ա. Ր Տ

17-րդ դարը հայ գրականության և, մասնավորապես, բանաստեղծության համար դարձավ ճամփաբաժանի և ճյուղավորման ժամանակաշրջան։ Ստեղծագործական միտքն այդուհետև, ընդհուպ մինչև 19-րդ դարի առաջին կեսը, ընթացավ երեք ուղղությամբ, որոնք, եթե ամենաընդհանուր կերպով դիտելու լինենք, էսպես վկայում են երեք ոճ՝ թե՛ լեզվի, թե՛ գեղարվեստական մտածողության և թե՛ նյութի առումով։ Դրանցից մեկը վերածնված պոեզիայն է, որը առաջ են տարել մտավոր բարձր մակարդակի վրա կանգնած դիտնական-վարդապետները, մարդիկ, որոնք ստեղծագործել են մտավորականի ու վանականի խցերում։ Պատահական ու կենցաղային թեմաները, համարյա, տեղ չունեն նրանց բերվածներում. նրանց նախասիրած նյութերն են՝ Ս. Գրքի և հայրենական պատմության դրվագները. վերամբարձ են, հաճախ անհասկանալի դառնալու չափ խրթին և ոտանավորի պայմանականություններով տարված։ Այդ ուղղությունը, որ իր ընթացքի վերջնադժում հանդում է 19-րդ դարի դասականությանը (կլասիցիզմին), ներկայացնում են այնպիսի քերթողներ, ինչպես՝ Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյան, Մխիթար Սեբաստացի, Սիմեոն Երեանցի, Հովհան Միրզա Վանանդեցի, Արսեն Բաղրատունի և ուրիշներ։ Մյուս երկու ուղղությունը կամ չափածոյի երկու ճյուղավորումը կազմում են միջին հայերենով սաղերգությունը և բարբառալեզու (նաև՝ այլալեզու) աշուղական բանաստեղծությունը։ Առաջինը նախորդ դարերի հայ աշխարհիկ քնարերգության անմիջական շարունակությունն է և նույնպես հարատևել է մինչև 19-րդ դարի առաջին կեսը՝ տալով տաղանդավոր ստեղծագործողների մի մեծ խումբ՝ ի դեմս Խաչատուր Խասպեկ Լերցի, Հովհաննես Կաֆացու, Խրմայեի որդի Սիմեոնի, Քոսա Երեցի, Դավիթ Սալաձորցու, Նազաշ Հովնաթանի, Պաղտա-

սար Դպրի և ուրիշներին: Այս տաղերգութեան վերջին ներկայացուցիչը Ղունկիանոս Կարնեցին է: Մյուսը՝ աշուղական բանաստեղծությունը, հայ իրականութեան մեջ, կարծես, փոխարինելու էր գալիս վաղուց տեղի տված գուսանական երգին: Այն ծաղկում է ապրել 17-րդ դարից սկսած՝ նոր Զուղայում, Թիֆլիսում և այլ վայրերում ունենալով իր առանձին դպրոցները:

Արդ՝ ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծութեան այդ եռագիծ զարգացման մեջ պատմական ողբն ի՞նչ ընթացք է ունենում, գրական մյուս տեսակների համեմատությամբ ի՞նչ տեղ է բռնում: Ինչպես գիտենք, հայ ողբագրութեան առանցքային և իշխող գաղափարը հայրենասիրությունն է, ավելին՝ առանց հայրենասիրութեան, նկատել է Մանուկ Աբեղյանը, հայկական ողբն անհնար է պատկերացնել, և մեզ հետաքրքրող ժամանակների բանաստեղծութեան մեջ ևս հայրենասիրական գաղափարն ամենից առաջ ներկայանում է ողբի ձևով¹: Ողբը, պանդխտութեան երգերը, մասամբ նաև վկայաբանական տաղերն ու պատմական բովանդակությամբ ուրոշ գործեր կազմում են հայ միջնադարյան հայրենասիրական շափածոն: 17-րդ դարի սկզբներին պատմական ողբի ապրած բուռն աշխուժությունը մեկ տասնամյակ անց տեղի է տալիս: Ծիշտ է, այդուհետև նույնպես գրվում են և՛ պատմական թեմայով ոտանավոր երկեր, և՛ ողբեր, բայց դրանք ընդհանրապես հեռու են պատմական ողբի պահանջները բավարարելուց. եթե առաջիններին պակասում է անցքերի եղերական բնույթի ընկալումն ու բացահայտումը, ապա մյուսները չեն բովանդակում պատմական որևէ կատարված անցք կամ իրողություն, այլ կերպ՝ պատմական ստեղծագործությունները՝ ողբական, իսկ ողբերն էլ պատմական չեն: Իբրև ոտանավոր պատմությունների օրինակներ կարելի է հիշել Սիմեոն Լեհացուն վերագրվող «Վիպասանութիւն Նիկողականը» (17-րդ դար), Հակոբ վարդապետ Բուղայանի «Տաղաշափական վիպասանութիւն մարտի Օսմանցուց ընդ Ալամանաց» երկը², Իգնատիոս արքեպիսկոպոս Տիգրանակերտցու «...յաղագս Արևելեան և Պարսից յաշխարհի աւերման» տաղաշափյալ պատմությունը³ (18-րդ դ.) և այլ ստեղծագործություններ, որոնք, բացառությամբ առաջինի, ըստ էության առնչվում են ոչ թե բանաստեղծութեանը, այլ պատ-

1 Հմմտ. Մ. Ա. Բ. Ե. Ղ. Յ. և Ն., Ուրվագծեր 19-րդ դարու հայ զրականութեան պատմությունից, «Արարատ», էջմիածին, 1908, Ժ, էջ 897:

2 Տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1956, էջ 88—92:

3 Ձեռ. № 1430, էջ 93ա—102բ:

մագրությանը և, կարծես, միայն պատահամամբ գրվել են հանգա-
վոր: Դրանց հակառակ՝ նույն ժամանակներում երևան եկած ող-
բերն էլ քնարական երկարաշունչ բանաստեղծություններ են (Կոմի-
տաս Քյոմուրճյանի «Ողբերգական աւաղմունք վասն դառնութեան
յետին ժամանակիս»⁴, Ղազար Զահկեցու, Գրիգոր Օշականցու և
ուրիշների համանման ողբական քերթվածները), որոնց մեջ աի-
րապետող են հեղինակների հայրենասիրական և կրոնական զե-
ղումները, վաղանցյալ դարձած հայ պետականության կորուստի
ախուժախերն ու նրա վերականգնման բաղձանքները: Դրանց որոշ
մասն արդյունք է այն բանաստեղծների գրչի, որոնք այցելության
են գնացել պատմական Հայաստանի նշանավոր որևէ հուշարձանի,
ավերված քաղաքի կամ մի այլ բնակավայրի, որ դարերի փորձու-
թյուններից թեև համրացած ու անշքացած՝ դարձյալ ոգևորել ու
ազդել են բանավոր ավանդությունների և մատենադրության միջո-
ցով նրանց անցյալին ծանոթ հայրենասեր հեղինակներին: Հնի
վերհուշ և հայրենասիրական զեղումներ,— ահա այդ երկերի բնորոշ
կողմը: Նման բովանդակությամբ ողբը հայ գրականության մեջ
նորոթվում չէր: Անի քաղաքին նվիրված այդպիսի գործ էր գրել
դեռևս Մովսես Եպիսկոպոսը (հավանաբար 15-րդ դարի երկրորդ
կեսի գրիչ և տաղասաց Մովսես Արծկեցին)⁵ «Ողբամ ըղբեղ, Հա-
յոց աշխարհ, անկեալ ի ձեռս անօրինաց» սկսվածքով⁶: Այդ ողբերի
բովանդակությունը բացահայտելիս արդեն ավելորդ է դառնում
ականատեսի կամ ականջալուր նկարագրողի խնդիրը նրանց ներ-
կայացնելը, քանի որ, ինչպես նկատեցինք, հեղինակների ժամա-
նակին առնչվող իրական-պատմական մոմենտներ նրանք չեն պա-
րունակում, հետևապես պատմական ստեղծագործություններ չեն և
մեր ուսումնասիրության սահմանից դուրս են մնում:

Միջնադարյան ողբագրությունից հայ նոր բանաստեղծությանն
են փոխանցվել որոշ գծեր: Նոր ժամանակներում, հատկապես ու-
մանտիկական ուղղության դարդացման շրջանում, մեր բանաս-
տեղծներից մի քանիսն ուշադրության են առել հին ողբի գեղար-
վեստական-ժանրային առանձնահատկությունները, յուրացրել
դրանք և օգտագործել իրենց ստեղծագործություններում: Ողբի յու-

⁴ Ձեռ. № 9597, էջ 91բ—94ա:

⁵ Ձեռ. № 5623, էջ 221բ—224բ. տե՛ս նաև «Христианский Восток», Пет-
роград, 1914, т. III, вып. I (հրատարակությունը Վենետիկի Մխիթարյան
մատենադարանի № 1823 ձեռագրից՝ Տիրացր արքեպիսկոպոսի, ուստի նաև
թարգմանությունը՝ Ն. Մառի):

ըահատկությունները նկատելի են մասնավորապես այն բանաստեղծների երկերում, որոնք, այսպես թե այնպես, կապված լինելով նախորդ դարերի մեր գրավոր մշակույթին՝ հետամուտ են դարձել գրական հին ավանդների վերածնմանը: Անգամ եղել են դրողներ, որ անցած ողբերի արտաքին նմանութամբ ու ոճավորումով իրենց ժամանակակից անցքերի շուրջ հորինել են նոր ողբեր: Հիշենք դրանցից մեկը՝ Պանդախտ Ռուսանայի «Ողբ ի վերա փակման դըպրոցաց Ռուսիո Հայոց» գործը⁶, հետաքրքիր սոսկ այնու, որ վկայում է, թե նոր ժամանակների տխուր իրողությունները մարդկանց մղել են վերհիշելու հին ողբերը:

Բայց ամենակարևորը ոչ թե ողբասացներին նմանվելու երեւվոյթն է, այլ, ինչպես նշեցինք, ողբերի որոշ առանձնահատկությունների նորովի մուտքը 19-րդ դարի բանարվեստ: Կասկածից վեր է, որ ողբի ազդեցությունը նկատելի է այնպիսի ռոմանտիկների վրա, որպիսիք են Ալիշանը, Պատկանյանը, Բաֆֆին և ուրիշներ: Նրանք, օրինակ, երբ անդրադարձել են Հայաստանի և նրա ժողովրդի պատմական դժբախտ ճակատագրին, հաճախ դիմել են ողբերին հատուկ պատկերման դիմաոնական եղանակին: Բնությունը, անշունչ առարկան բանական անձ ներկայացնելու և նրա խոսքի մեջ ազդի կենսագրությունը խորհրդանշելու այդ եղանակն է, ահա, որ միմյանց այնքան հարադատ է դարձրել հռչակավոր «Ողբ Եդեսիոյն» և «Արաքսի արտասուքը»: Պատմաողբի մասին մեր խոսքն ավարտելով՝ այստեղ հարկ ենք համարում նշել, որ սույն աշխատության նպատակից դուրս է եղել երևան հանել համադումար պատկերն այն ամենի, ինչ հնից փոխանցվել է նորին. միջնադարյան ողբի հետ հայ նոր բանաստեղծության առնչության բացահայտումն առանձին ուսումնասիրության խնդիր է: Ինչ խոսք, որ այն ոչ այնքան միջնադարի, որքան նոր սլոգիկայի սկզբնավորման և զարգացման ընթացքը հետադոտողի պարտականությունն է:

6 Տե՛ս «Արևելյան մամուլ», Զմյուռնիա, 1885, հոկտեմբեր:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ԲՆԱԳՐԵՐ

«Բնագրերը» չի ընդգրկում բոլոր այն երկերը, որոնք քըն-նության են առնված ուսումնասիրության մեջ. ամբողջ ցանկից, իբրև հավելված, ընտրված են միայն նմուշներ՝ 14—17-րդ դդ. պատմական ողբերի շուրջ կեսը, ելնելով միաժամանակ թե՛ նրանց գրական-գեղարվեստական և թե՛ պատմական արժանիքներից։ «Բնագրեր»-ից դուրս են մնացել Աբրահամ Անկյուրացու և Առաքել Բաղիշեցու՝ Կոստանդնուպոլսի առմանը նվիրված երկերը և Գրիգոր իլաթեցու «Յիշատակարան աղէտիցը», որոնց քննական բնագրերը մեր օրերում հրատարակվել են առանձին ժողովածուներում և մատչելի են ընթերցողին, ինչպես նաև Մինաս Թոխաթեցու՝ անցյալում բազմիցս տպագրված «Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրի Հայերուն» գործը (Մաշտոցի անվան մատենադարանի ձեռագրերում չի պահպանվել) և մի շարք այնպիսի երկեր, որոնք պատմական-վավերագրական առումով արժեքավոր լինելով հանդերձ՝ որպես բանաստեղծություն նկատելիորեն զիջում են մյուսներին։

Այստեղ ժամանակագրական կարգով ներկայացվող թվով տասնմեկ ստեղծագործություններից միայն մեկը՝ Ներսես Մոկացու «Ողբ վասն առմանն Երուսաղեմի» երկն է, որ տպագրվում է առաջին անգամ։ Հովհաննես Մշեցու «Տաղ վասն Հայոց երկրի» քերթվածը, որոշ ճշգրտումներով, վերահրատարակվում է ըստ միակ տպագրի։ Մնացած ողբերը նույնպես թեև անցյալում տպագրված են եղել, բայց, բացառությամբ «Տաղ տէր Սահիմանոսին» երկի, քննական-համեմատական բնագրերով հրատարակվում են առաջին անգամ։

Բնագրերը պատրաստելիս ձգտել ենք տարբեր օրինակների ընթերցվածների քննությամբ ու բաղդատումով հնարավորին չափ վերականգնել ողբերի հեղինակային ինքնագրերը։ Նկատի առնելով օգտագործված ձեռագիր և տպագիր օրինակների ոչ մեծ քանակը՝ իբրև գրչական տարբերություններ ենք դիտել և տողատակին ներկայացրել նաև զուտ ուղղագրական կարգի այլընթերցվածներն ու

աղավաղ բառերը: Որոշ բացահայտ սխալներ ու աղճատումներ, ձեռագրերում ճիշտ տվյալների բացակայության դեպքում, փորձե-
կենք ուղղել (դրանց բանասիրական հիմնավորումը տես վերջում՝
առանձին երկերի ծանոթագրություններում): այլ բանասերների
ճշգրտումներից օգտվելիս՝ նրանց անունները վկայակոչել ենք այլ-
րևի՜թեղվածների բաժնի համապատասխան տողերում: Իսկ ընդ-
հանրապես ձեռք ենք քաշել ուղղագրորեն ու քերականորեն սխալ
թվացող շատ բառեր ու կապակցություններ ճշտելուց՝ մտածելով,
որ այդպիսիք այն ժամանակի համար, թերեւս, միանգամայն ըն-
դունելի ու ճիշտ ձևեր են եղել և ոչ գրչական աղավաղումներ:

Տողատակում ձեռագիր աղբյուրները նշել ենք լատիներեն մե-
ծատառերով, իսկ տպագիրները՝ փոքրատառերով, ընդ որում նա-
խապես հաշվի ենք առել օրինակների՝ թե՛ բնագրային և թե՛ գրչու-
թյան առումով միմյանց հետ ունեցած աղերսը և ըստ այդմ խմբա-
վորել նրանք: այդպիսով, որևէ ստեղծագործության համեմատով ու
օրինակներից այբուբենական հաջորդության կարգով մոտ եզոդ-
ները, գրեթե միշտ, ընթերցվածներով ևս ավելի մոտ են իրար
(B-ն՝ A-ին և այլն), քան, ասենք, հետու գտնվողները (D-ն՝
A-ին և այլն): Իբրև կանոն, յուրաքանչյուր երկի այլ օրինակները
համեմատվում են ձեռագրի (կամ տպագրի)՝ հեղինակային ինքնա-
գրին, մեր կարծիքով, ավելի հարագատ և վստահելի ու գրչության
ժամանակով մյուսներից ավելի հին օրինակի հետ:

Մեր կիրառած մյուս սկզբունքներից այստեղ կարևոր ենք հա-
մարում հիշել հետևյալները՝

ա) ամենուր, թե՛ բնագրում և թե՛ տողատակին, օրինակների
համառոտագրությունները վերածել ենք լրիվ գրության: հետևելով
տողի արտասանությանը՝ բնագրում նույն կերպ ենք վարվել նաև
հայերեն այբուբենի տառերով արտահայտված տարեթվերի հետ:

բ) արտասանվող գաղտնավանկ Ը-ի գրությունը, ըստ տաղա-
չափության պահանջի, բնագրում միշտ պահպանել ենք, իսկ սա-
կավ դեպքերում, երբ համապատասխան բառերը օրինակներում
առանց Ը-ի են եղել, վերականգնել: տարբերցվածների բաժինը
չժանրաբեռնելու նպատակով խուսափել ենք առանց Ը-ի ձևերը
վկայակոչելուց:

գ) գաղտնավանկ Ը-ի և ձայնավորի միջև հանդես եկող ու-ն,
որ հնչվում է իբրև վ, և վ-ն (տուեալ, լուեալ, թուին, թվին և այլն),
Ը-ի գրությունը վերականգնելիս, փոխարինել ենք Վ-ով (տըւեալ,

լըւեալ, թըւին և ալլն), իսկ օրինակների ալլ գրությունները տարել տողատակ.

դ) բաղաձայնին նախորդող աւ երկբարբառը, բացառութեամբ այն բառերի, որոնց մեջ աւ-ին հաջորդող ձայնավորը հոլովման հետեանքով սղվել է (շաւիղ-շաւղոյն և ոչ շօղոյն և ալլն), միշտ վերածել ենք օ-ի, ինչպէս և փոքրատառ եւ-ը (նաև փոքրատառ եւ շաղկապը) դրել ենք և գրութեամբ. օրինակների եւ-ով և աւ-ով գրությունները չենք դիտել իբրև տարբնթերցված. այդպիսիք տողատակում նշել ենք միայն այն դեպքում, երբ համապատասխան բառերը բնագրի նկատմամբ ունեցել են նաև ալլ տարբերություն.

և) տողասկզբի աղիոստիք կազմող Սա-ը սլահալանել ենք նույնութեամբ.

դ) բառասկզբում և բառամիջում ձայնավորից առաջ օ-ով (օււլի, զիրօունս), ինչպէս և բառավերջի բաց վանկի նույնպես օ-ով (լցօ, կղօ) ձևերը դիտել ենք իբրև տարբնթերցվածներ.

է) օտարամուտ (զլխավորապէս պարսկերենից և թուրքերենից փոխառյալ) բառերում ա, որոշ դեպքերում՝ նաև ի ձայնավորների հաջորդող կամ բառամիջում ա-ին նախորդող լ-ը ձեռագիր օրինակներում հաճախ գրվում է վ (թավրէղ, թավթայ, չիվթայ, Շրվան, տովթավորնի և ալլն), որ բնագրում ևս թողել ենք անփոփոխ.

ը) ենթակայական գերբալի վերջավորութեան ող, աղ, օղ գրություններից նախընտրել ենք առաջինը՝ մյուսները դիտելով իբրև տարբնթերցվածներ.

թ) նայ, սայ, զնոսայ և ա հոգակապից հետո (միայնաճից և ալլն) չ կիսաձայնի անհարկի գործածութեամբ ալլ ձևեր բնագրում փոխարինել ենք ընդունված գրութեամբ. նույն ուղղումը կիրառել ենք նաև բուն հրամայականի կղակի երկրորդ դեմքի նկատմամբ, որ ձեռագրերում երբեմն ավարտվում է յ-ով (ողբա՛յ և ալլն).

ժ) ստացական հոգի ա գրությունը բնագրում ուղղել ենք դ և աղբյուրների ալլընթերցումները իջեցրել տողատակ.

ժա) ներքեի լուսանցքներում օրինակի սլայմանական տառանիշը գրվում է նույն օրինակից վկայակոչվող տարբնթերցվածներից միայն առաջինի սկզբում, եթե քննական բնագրի միևնույն տողում նրանց համապատասխան ընթերցվածները միմյանց են հաջորդում, և նույն օրինակից բերվող տարբնթերցվածներից յուրաքանչյուրի սկզբում, եթե բնագրում նրանց համապատասխան բառերն իրար չեն հաջորդում, ընդմիջվում են ալլ բառերով.

ժբ) բնագրային տարբերությունների բաժնում տարընթերց-վածներից մեծատառով ներկայացվում են՝ 1) հասուկ անունները (անձնանուններ, մականուններ, տեղանուններ, նաև՝ ցեղերի, ժողովուրդների և ազգությունների անվանումները)։ 2) տպագիր օրինակներում նոր տողի սկիզբը կադմոզ յուրաքանչյուր բառ, եթե այն տպագրում մեծատառով է։ 3) ձեռագիր օրինակի երկատող կամ բառատող տան սկզբի բառը, որ դրիչներն իրենք էլ սովորաբար մեծատառով են սկսում և, ավելի ցայտուն դարձնելու համար, հաճախ սև մեկանի փոխարեն օգտագործում կարմիր գույնը։ 4) թվական արժեք ունեցող այն տառերը, որոնք նշանակությամբ տարբեր են քննական բնագրում բաց արված համապատասխան հապավումներից։

ժգ) եթե երկու կամ ավել օրինակներ այս կամ այն բառի դիմաց ունեն միևնույն այլընթերցվածը, բայց մեծատառ կամ փոքրատառ գրության տարբերությամբ, նրանց բոլորի համար այն բերվում է նշվող օրինակներից միայն առաջինի ձևով, մյուսների մեծատառ կամ փոքրատառ լինելն այլևս մատնացույց չի արվում։

ժդ) եթե քննական բնագրի միևնույն բառի փոխարեն օրինակներն ունեն միմյանցից տարբեր ընթերցվածներ, ապա տողատակում նրանցից առաջին օրինակի (կամ օրինակների) տարընթերցվածները նշելուց հետո մյուսի (կամ մյուսների) տարբերությունն առնվում է կլոր փակագծերի մեջ, աչսպես՝ CD առջև (E առաջև) փխ յետև։ կլոր փակագծերի մեջ են առնվում նաև սպասարկու այն բառերը, որոնք ցույց են տալիս, թե տվյալ տարընթերցվածը բնագրի որ բառին է նախորդում կամ հաջորդում։

ժե) բնագրերում աստղանիշ ենք դրել այն տողերի վերջում, որոնց մեջ վկայակոչումներ կան Ս. Դրքից (սովորաբար՝ ոչ տառացի հարադատությամբ), և վերջինիս համապատասխան տեղերը մատնանշել բնադրի տակ, այլընթերցումներից անմիջապես առաջ։

ժզ) կետագրությունը նշանակել ենք ըստ ժամանակակից ուսահանջի։

Քանի որ քննական բնագրերի համար հիմնականում օգտագործված են, բացի տպագիր օրինակներից, Նրեանի Մաշտոցի անվան մատենադարանի ձեռագրերը, վերջիններիս համարներն ու էջերը նշանակելիս՝ խուսափել ենք ամեն անգամ մատնացույց անել նաև նրանց վայրը, այնպես որ աղբյուրների ցանկում առանց տեղի հիշատակվող ձեռագրերը Մաշտոցյան մատենադարանին են։

Ա.

ՏԱՂ ՏԷՐ ԱՏԵՓԱՆՈՍԻՆ՝ ՍԻՆԵԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ

Աւրհնեալ է աստուած հայր և սուրբ հոգին,
Փառք ներողութեան աստուծոյ որդւոյն միածնին:

Ահա զողբն ասեմք տէր Ստեփանոսին.
Եղբարք, լըսեցէ՛ք հաւասար զմա՜յ տարածմին:

5 Աղամն՝ առաջին ստեղծուածն անկղին,
Պատրանօք շարին ի դրախտէն հանեալ վանեցին:

Այս է, զոր խաբեաց զԱղամն և ասաց.
— Եթէ կերիցես ի պըտղւոյն՝ դո՛ւ լիցիս աստուած:

Բանիւ ո՞ սպտրեաց զիշխանըն Սինեաց.
10 Այն խառնիճաղանջ ժողովուրդն և աստուածուրաց.

— Բա՛րձ դու ի կենաց զմայրն ամէն շարեաց,
Մերժեա՛ ի կենաց յէլիսութիւն, ին՛ր երկայնակեաց:

Խորագիր.

A Տաղ տէր Ստեփանոսին՝ Սինեաց Եպիսկոպոսին B Տաղ Ստեփանոսին.
C շունի D Տաղ սրբոյն Ստեփանոսի

1 A Աւրհնալ

2 BCD որդոյն CD միածնի

3—12 տողերը CD շունեկ

3 A Ահայ B հայ (օրինակում Ա. տառի համար տեղ է պահպանված)՝ A զողբն
Վիս զողբն B ասեմ դուք

4 A մա՛յ

5—12 տողերը B շունի

6 A տրախտին

10 A խառնիճաղանջ

12 A մերժեալ

Բարբաճեալ բարձին զխելքն խիկարին,
Ետուն սպանանել զիւր մօրուն, հօր աշից հանին:

- 15 Գումարեալ եկին առ մեծ դիւանին,
Զի՛ «Գայ սպանանէ զքեզ այսօր, ահա, քո որդին»:

Գերեցաւ զերին, շահաւատայր բանին.
— Մի՛ զիս ձեռնամուխ առնիցէք, այն է իմ որդին:

- Գոչեցին կըրկին զինուորքն շարին,
20 Ասեն. «Տո՛ւր ի մեզ, զի սպանցուք այսօր քո զորդին»:

Դողաց վերքստին, լայր սիրտն ի փորին.
— Քահանայապետ է,— ասէր,— կարգէն պատկառիմ:

Դարձեալ վերքստին գոչեալ զայրագին.
— Եթէ ոչ տայցես մեզ հրաման՝ մեռցիս ընդ նրմին:

- 25 Դաշն եղեալ բանին՝ վրձիւքն հատին:
Ասէր. «Դո՛ւք տաջիք պատասխան այն ծածկագիտին»:

Զարինն վայթեցին տէր Ստեփանոսին.
Արինըն գոչէր առ Քրիստոս որպէս զԱբելին:

- Զայն բոլոր երեսն տէր Ստեփանոսին
30 Որպէս թէ լուսին էր բոլորած ի տասնուհինգին:

13 C Բարբաճեալ D Բարբաճեալ A զխելք C ի (խիկարին)

14 C յետուն B զլուսատուն, մաւր աշացըն լուս փխ զիւր—հանին
C զթէլխութլուն (D զթէլխութլուն) փխ զիւր մօրուն D հօրն CD աշացըն
CD հին փխ հանին

15—28 տողերը BCD չունեն

20 A ասէ

22 A քահանայապետ A և փխ է A ասէ

23 A գոչել

26 A ասէ

27 A Վայդեցին զարինն

28-ին A -ում հաջորդում են 63—64 տողերը

29—38 տողերը A չունի

29 C յերեսն D երես B Ստեփանոսին

30 C է D չիք էր B բոլորաց C տասնուհինգին

Զայն ծով-ծով աչերն տէր Ստեփանոսին
Որպէս թէ կանթեղ էր, վառած ի մէջ տաճարին:

Զայն կամար ուներն տէր Ստեփանոսին
Որպէս թէ կամար էր քաշած աւագ խորանին:

35 Զայն մոյտան ճակատն տէր Ստեփանոսին
Որպէս թէ գումբէթ էր սալած մեծ կաթողիկին:

Զայն սատաֆ բերանն տէր Ստեփանոսին
Որպէս թէ սկին էր և տուփ աչն սուրբ հաղորդին:

Թառմեցաւ ծաղիկն, էն վարդն ի թըփին,
40 Կարմիր ու սպիտակ իւր երեսն դարձաւ ի դեղին:

Թալրէղ քաղաքին դարդ էր հեծելին,
Հէնց զինչ որ ամիրայ-սօլթանն ի իւրեն հաւատին:

Թաղուր էր թախթին աչն Սիւնեաց բերդին,
Նա զհոգմն ըռաւան կու վարէր զԱւետարանին:

45 Իւր մօրն ասացին. «Կու դայ քո որդին.
Արե՛կ և սըրբէ՛ք ըզբըրառնքն ճակտին ¹ և երեսին»:

Իւր մայրն նըստէր դէմ ճանապարհին.
Գիտէր, թէ տի գայր քօթալով իւր պարոն որդին:

31 BCD Այն C արերն B Ստեփաննոսին

32 D կանդեղ

33 BCD Այն C օնքերն

34 CD քաշած էր կամար B շարած փխ քաշած C աւագ

35 BCD Այն B մաղկան C մոյտան և Ստեփաննոսին

36 D չիք թէ B կումբէթ D գումբէթ B սարած (D ալրած) փխ սալած

37 BCD Այն CD սատաւ բերան

38 B ալն փխ սկին D խկին B խորհրդին փխ հաղորդին

39 BCD աչն CD վարդին CD չիք ի

40 B ¹ փխ ու C յերեսն

41—42 տողերը BCD չունեն

43 A Թաղվոր B Թաղաւորն C Թաղաւոր D Թաղ BD երկրին (C յերկ-
րին) փխ էր թախթին ACI) Սըսայ (B Սըսայ) փխ Սիւնեաց C բերթին

44 բոլորը նայ A հումքն CD հումք CD ու հումքն փխ ըռաւան D վա-
յէր փխ վարէր D Աւետարին

45—46 տողերը BCD չունեն

46 A ու փխ ¹

47 A էր նըստել

48 A կու դայ B քաւելով (CD փութալով) փխ քօթալով B չիք պարոն
C յօրդին

Յայնմ առաւօտին, սե շորեքշաբթին
50 Բերին ու ձգեցին արիւնոտ զգլուխն ի մօր գոգին:

Լայր, խանդաղատէր սրբտիկն ի փորին,
Պագնէր և դընէր արիւնոտ զերեսն յերեսին:

Լաց ասէր գերին, գրգուէր զիւր որդին.
— Որդեա՛կ իմ, որդեա՛կ Սօլթանշայ, մօրս մասն ու բաժին...

55 Լայր մայրն և ճըշէր, խընդրէր զիւր որդին,
Ողբայր, հառաչէր, գալարէր աղիքն ի փորին:

Խըրխընջէր իւր ձին, այն բօղ-բաղաւին,
Կոխէր և կըտրէր զպխաւուն, սալարկն յախոռին:

Խօսէր մէկ աղին. «Բացէ՛ք զդըռնին,
60 Որ երթամ հասնիմ օգնական Սինեաց իշխանին»:

-
- 49 A Յայմ C Յայն D Ջայն C և փխ սե C շորեքշաբթին
50 BCD չիք ու BCD արընոտ ձգեցին C գլուխն A չիք մօր B մօրն
BD գրկին (C կրկին) փխ գոգին
51 B Հայր փխ Լայր C խանտաղատէր BCD մաւր սիրտն
52 D փոքնէր փխ Պագնէր BCD արենուտ (CD արընոտ) և դնէր փխ և
դընէր արիւնոտ D երեսն ACD երեսին
53 B Մայր և փխ Լաց D սէր փխ ասէր B զւղէր C զըզւէր
54 B Սուլտանշայ CD Սուլթանշահ A և փխ ու
54-ին A-ում նաջորդում են 59—60 տողերը
55—56 տողերը A չունի
55 B Հայր փխ Լայր BC ճըճէր C վիճէր և քահէր (D վիճէր և կանչէր)
փխ խընդրէր զիւր որդին
56 CD Ողբայր և C հառաջէր D հառջէր
57—58-ի փխ A ունի 59—60 տողերը և ընդհակառակը
57 C զիւր BCD Լայր փխ այն BCD պաւղ B բատաւին C պետաւին
D պետաւին
58 BC ոտաւքն (D սաւքն) փխ Կոխէր BCD չիք և C կօտրէր D կոտո-
րէր A զախաւուն C զպըխաւուն D զպխաւան B սալարքն C սալարքս
D զսալարք BCD ախոռին
59 A մէքմագին (CD միմագին) փխ մէկ աղին A զդրուենին B ըզդոնին
D ըզգօռվին
60 A չիք Որ A երթամք թէ հասնիմք C հասնիմք B յաւղնութիւն
(CD օղնութիւն) փխ օղնական BCD իմ թաղաւորին փխ Սինեաց իշխա-
նին

Ծունր ածէր իւր մէրն դէմ արարողին.

— Աստուած, դու գիտես, որ էս մէկս, էլ որդի չունիմ:

Ծաղիկ էր սարին, մանիշակ դաշտին.

Կարմիր ու սպիտակ իւր երեսն դարձաւ ի դեղին...

65 Հայէր ի յերկինս յոյժ արտասուագին.

— Արեւ, մի՛ ծագեր դու այսօր՝ շտեմնում դիմ որդին...

Համբաւածեալ ըղձեռն դէմ արարողին,

Զգոգն արեամբ լըցեալ և խընդրէր վըրէժ սպանողին:

Հուր բորբոքեցաւ յՅդեգեց ձորին,

70 Հըրդեհեալ կիզեաց ըղբոլոր զայն բնակիչք երկրին:

61—64 տողերը BCD չունեն

61 A արարաւդին

65 A խաւարեաց լուսինն ի մէջ գիշերին՝ փխ տողի

66 ABC ծագէր D ծագել B որ (շտեմնում)

67—70 տողերը BCD չունեն

Բ

ՈՂԲ Ի ՎԵՐԱՅ ՄԱՆԿԱՆՑ, ՈՐ ԳԵՐԻ ՏԱՐԱՆ Ի ՔԱՂԱՔՆ
ՍՏԱՄՊՈՒ

Անեղ բնութիւն աստուած հայր ամենակալ
Եւ որդին միածին ի նմանէ ծընեալ,
Կամաւ հոգոյն սըրբոյ մարմին ըզգեցեալ,
Օրէնք և սլատուիրանք մարդկան աւանդեալ:

5 Որքան որդիք մարդկան զտէր աստուած սիրեն,
Զօրէնս և զսլատուիրանս նորա կատարեն,
Ի սլարգեսն աստուծոյ նոքա վայելեն
Եւ ղեկեալ պատուհասն յետ դարձուցանեն:

Արդ այժմ ամենեքեան յօրինաց ելան՝
10 Քահանայք, կրօնաւորք և աշխարհական,
Եւ զանաղան մեղօք միշտ աղտեղացան,
Վասն այն մահմետականքն յոյժ զօրացան:

Յինընհարիւր 'ւ ութսուն մեծ թըւականին,
Որ էր յաղգիս մերում Հայոց տումարին,

Խորագիր.

ԱՅ Ողբ ի վերայ մանկանց, որ դերի տարան ի քաղաքն ընտամբալ (Ե.
ընտամպոլ)

4 Ե սլատուիրանք

6 Ե զսլատուիրան

9 Ա աւրինաց Ե օրինացն

10 Ե կրօնաւոր

13 ԱՅ թըւականին

15 Ի թագաւորութեան պիղծ մահմէտ աղգին
Յազգէն քրիստոնէից տըղայ խընդրէին:

Յորժամ ղայս լըսեցին, յոյժ վարհուրեցան,
Երկիրս Հայաստանեայց յոյժ վըրդովեցան,
Որդիք յիւրեանց ծնողացըն բաժանեցան,

20 Գնացեալ օտար երկիր և յոյժ հեռացան:

Բազումք ի յանապատ տեղիս դիմեցին,
Ի յայր 'ւ ի քարակերպըս ժոժկալեցին,
Յըրտոյ և անձրեոյ յոյժ համբերեցին,
Յանօրինաց փըրկիլն յուսով խընդրեցին:

25 Զամէն ցընոր թողեալ և ղայս հողային,
Զմարմնոց պէտք և ղկարիք մոռացեալ էին,
Ի սուգ 'ւ ի տըրտմութիւն հանապաղ կային՝
Իբրեւ ղալէկոծեալ նաւ ի մէջ ծովին:

Ի ժամ ձըմերային ցուրտ եղանակին

30 Եկեալ հրամանըն շար և առ մեղ հասին:
Զամէն տըղայքն ի մի վայրս ըմբըռնեցին,
Բանդ և ղընդան եղեալ ղնոսա պահէին:

Եւ ի քաղաքն առեալ ղնոսա տանէին:

Մընօղըն և աղգականքն ի հետ երթային,

35 Լալով և արտասուով աղաղակէին

Եւ յուսահատութեամբ ի յետ դառնային:

15 A պեղծ

16 B ազգէն

17 B ժոյժ

19 AB իւրեանց

20 B չիք և

21 B անապատ

22 B ժոյժկալեցին

25 B հողային

26 B պէթք B ղկաիք

27 AB սուք

32 AB ղընտան A դնոսայ

34 B երգին

35 B արտասուով

36 B դառնաին

Յորժամ առեալ զսրղայքն և հաւանէին,
Զհայրենական ըզգեստն յանձնէն հանէին,
Բերեալ այլ նոր հանդերձ ագուցանէին,
40 Հարկանելով զծրնօղսն ի բաց վարէին:

Յայնժամ վայ և եղուկ իւրեանց ասէին,
Հող ըզգըլխովն իւրեանց առեալ ցանէին,
Զեռք ի յերեսս արկեալ՝ արիւն հեղէին,
Զհերս ի վերայ որդոց իւրեանց կըտրէին:

45 Ողորմագին դիմօք դառն արտասուէին
Ծրնօղքն և ազգականքն և եղբարք նոցին,
Մինչ զի զամենեսեան ի յողբ շարժէին,
Զոր ոչ կարէ պատմել լեզու մարդկային:

Սևազգեստ լինէին, քուրձ ըզգենուին,
50 Մոխրաթաւալ անձամբ աղաղակէին,
Տարակուսեալ հոգով ի տան նըստէին,
Հանգուցեալ մեռելոցն երանի տային:

Եւ այս մեծ տըրտմութիւն եղև ծրնողաց.
Զորդիս իւրեանց առեալ և թողին ի բաց,
55 Լալով բաժանեցին ի յազգականաց,
Օտար երկիր տարան՝ խեղճ և դեզերած:

Որ ըզմըտաւ ածեն՝ լան և արտասուեն
Եւ ի խորոց սըրտէ իւրեանց հառաչեն.
Ի յետ դարձուցանել զնոսա ոչ կարեն,
60 Եւ կենդանոյն նոքա իբր ըզմեռեալ են:

38 Ե անձնէն

43 Ե Երեսս

46 Ե Եղբայրք

47 Ե ողբ

49 Ե Սևազգեստ

50 Ե մոխրաթաւալ

53 ԱԵ ծնաւղաց

55 Ե բաժանեցան Ե ազգականաց

57 Ե արտասուեն

58 Ե հառաչեն

60 Ա նոքայ

Ոմանք օտար երկիր զնացեալ փրկեցան,
Ոմանք բազում արծաթ կաշառ խոստացան,
Եւ են, որ վասն որդոց զՔրիստոս ուրացան,
Որբոց և աղքատաց բազումք մատնեցան:

65 Ամենախնամ աջովն աստուած էր ստեղծեալ
Եւ արեամբ միածնին էր զնոսա զընեալ,
Մարմնոյ սուրբ և արեան փրկիչին հաղորդեալ.
Ոչ ազատեաց զնոսա, զի էր բարկացեալ:

2ի աւագանըն սուրբ էին մըկըրտած
70 Եւ հօրն երկնաւորի որդի անուանած,
Եւ ոմանք սարկաւադ էին կարգացած,
Վասըն շարեաց մարդկան ոչ խնայեաց աստուած:

Եւ զարտասուսն ասեմ տղայոց անմեղաց,
Յորժամ որոշեցին զնոսա ի ծնողաց,
75 Պաշարեցին զնոսա նըման զաղանաց,
Քրիստոնեայ՝ և աշխղզի շարժեցան ի լաց:

Յորժամ բաժանեցին զնոսա ի ծնողաց,
Անդ եղև աղաղակ, մեծ կոծումն և լաց,
Որպէս որ բաժանեն զղառինսն ի մարեաց,
80 Եւ եղև մեծ աղէտ տարակուսանաց:

Առեալ զնոսա յերկրէն իւրեանց և հանին,
Հարկիւ և բըռնութեամբ ի Ստամպոլ տարին,
ՉՅիսուս Քրիստոս փրկիչն ուրանալ տըւին,
Չմոլար օրէնս իւրեանց նոցա ուսուցին:

69 A մըկըրտաց

70 B շիւ որդի A անուած

74 B որժամ որոշեցի A զնոսայ

75 B զնոսայ

76 B շարեցան

78 B կոծումն

79 A զբաժանեն B զղառինս

80 B տարակուսանաց

81 B երկրէն

83 B փրիչն AB տըվին

84 B մոլար

85 Եւ այս վասն այն երեկ վերայ մեր, եղբա՛րք,
Զի ոչ մընաց ի մեզ բարի գործք կամ վարք,
Նախանձեցան ընդ մեզ անօրէնք և շարք,
Վասն մեղաց մերոց մատնեցան արդարք:

Ո՛չ սուր ի թըշնամեաց էր զմեզ պաշարեալ,
90 Ո՛չ սով ի յաստուծոյ էր առ մեզ եկեալ
Եւ ո՛չ խաղաղ մահուամբ յաշխարհէ ելեալ,
Յանկարծ անօրինացըն դերի մատնեալ:

Արդ մեզ ամենեցուն պարտ է զայս ողբալ
Եւ ի խորոց սըրտէ հառաչել և լալ,
95 Միթէ մեզ քաղցրանայ աստուած բարերար,
Այլ ոչ մատնէ ի ձեռն ազգին անիծեալ:

Զայս ոչ էաք լըսել ի մեծամեծաց
Եւ ոչ աստուածային գըրոց մեզ պատմած,
Ոչ որ ի մարդկանէ աշօք էր տեսած,
100 Զոր վերջին ժամանակըս մեզ պատահաց:

Զի թէ հայրն Աբրահամ զորդին իւր զենէր,
Զպատուէրն ի յաստուծոյ կատարել կամէր,
Եւ կամ թէ Յեփթայի ըզդուստրն իւր զենէր,
Եւ զուխտն ընդ աստուծոյ եղեալ վըճարէր:

105 Եւ թէ Երեք մանկունքն, որ ի հուրն անկան,
Սքանչելեօք միածնին նոքա փըրկեցան,
Եւ կամ ի Բեթղէէմ որ կոտորեցան՝
Փոխանակ Քրիստոսի նահատակեցան:

Եւ թէ սուրբ քառասունքն, որ ի լիճն արկան,
110 Լուսափայլ պըսակացն արժանի եղան,

85 B վերա

90 B աստուծոյ

91 B աշխարհէ

92 B անկարծ

94 B հառաչել

102 B աստուծոյ կատարել

103 B դեներ

157 B Բեթղէէմ

Եւ որք վասն աստուծոյ նահատակեցան՝
Արքայութեան երկնից դասակարգեցան:

Ձի թէ մանկունքըն մեր նահատակած էր
Եւ կամ վասն աստուծոյ հըրով այրած էր
115 Եւ կամ նրման սըրբոցըն քարկոծած էր,—
Ազգին քրիստոնէից տեղ պարծանաց էր:

ՏԱՂ ՎԱՍՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԿԱՐՄԻՐ ԳԼԽՈՅՆ, ՈՐ ԵԿԵԱԼ ԱՅՐԵԱՑ
ԵՒ ԱՒԵՐԵԱՑ ԶՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀՍ ՄԻՆՉԵՒ ԵԶԸՆԿԱՆ

Դաւիթ արքային որդի Սողոմոն դայս մեղ քարողէ,
Թէ զով որ աստուած սիրէ՝ հանապաղ ըզնա խըրատէ*:

Յորժամ հազար ամ լըցաւ թրւական Հայոց տումարին,
Աղգ մի, Ղըզըլպաշ ասեն, շարժեցաւ նըման վիշապին:

5 Հանցեղ շարութին արար՝ չէր տեսեալ այլ մարդ հողածին.

Կարծեմ, թէ սա չար եղաւ, քան զնոսա, որ յառաջն եկին:

Հմմտ. Առակք Սող., Գ. 12:

Խորագիր.

A Տաղս աւգուտ և աւգտակար ասացեալ է Սողոմոն իմաստնոյ զբանս ը վերայ Կարմիր գլխոյ B Տաղ վասն շարժման Կարմիր գլխուն, որ եկեալ երեց
• ոերեց զՀայոց այն յարենցից C ողբ (զրված «Տաղ» բառի վրա) Ղըզըլպաշին, որ
եկ և աւերեց զաշխարհս Հայոց D Տաղ և ճառ ի վերայ Կարմիր գլխուն e Տաղ ի
վերայ Ղըլպաշին որ Հայոց զաշխարս աւերեաց FHi Տաղ (H Պատմութիւն փիւ
Տաղ i չի՛ք Տաղ) վասն շարժման Կարմիր գլխոյն, որ եկեալ այրեաց (Hi երեց) և
աւերեաց (Hi աւերեց) զՀայոց աշխարհս մինչև եղբնկան (H չի՛ք մինչև եղբնկան i
Արենցից փիւ մինչև եղբնկան) G շումի

1 BDei արքայի G արքայեն BCDeFGHi որդին e քեզ փխ մեզ

2 ABCDe ով i այն դոր փխ զով որ ABCDe զաստուած ACDGHi
յնայ e նա

3 FG լըցո B Թուական CDeGH Թվական D տումարին e տումարին

4 C աղգք H յաղգ B խզըլպաշ ABCDeH կտանն C շարեցաւ G շարժեցո

5 ABe Անյոէս (CD Հանց պէս) փխ Հանցեղ D արու ABCD տեսեր G
այս փխ այլ C հողածողին փխ հողածին

6 ACDeFGH սայ F եզու G եզու Ae զնոսայ BFGi զնոքա CDH զնոքայ
AB յառաջ G առաջն e առաջ

Զայն, որ Դանիէլն ասէ, թէ չորրորդ գաղանն ահեղ է*,
Յայտնապէս սորա ասէ, որ անունըն շահ կոչեալ է:

Ներսէս Հայրապետըն մեր, մարգարէ, բանիս վըկայէ,
10 Թէ Կարմիր գըլուխն ելցէ և զՀայոց երկիրն աւերէ:

Քաղցր ու բարերարն աստուած մեր Հայոց ազգին բարկացաւ-
Մեր մեղքըն պատճառ եղաւ, որ Տաճկաց ազգըն զօրացաւ:

Աստուած զիրաւունս արար, դատաստան արդար դատեցաւ.
Մեք ամենեքեան մեղաք, յաստուծոյ կամացն հեռացար:

15 Մեղաք, զպատուիրանն անցաք, Քրիստոսի մեք ոչ լըսեցաք,
Վասն այն ատելի եղաք, յայլազգեաց ձեռնն մատնեցար:

Բարի առաջնորդ չունիմք, որ հոգով զաստուած աղաչէ,
Արաստուաց պըտուղ բերէ, որ Քրիստոս զմեր մեղքըն ջընջէ:

Մեր ազգի առաջնորդներն բովանդակ զաստուած թողեր են,
20 Զհոգոյ առաջնորդութիւն ի Տաճկաց երթեալ կու խընդրեն:
*Հմմտ. Մարգ. Դան., է. 7—11, 19—25:

7 G Յայն F ասաց i ասէր DH չորրորդ C յահեղ
8 A կարծեմ թէ (e Այնպէս) փխ Յայտնապէս CDe սորայ H կասէ D
յանունըն eH կոչեցեալ

9 G Ներսէս H Նէրսէս AB հայրապետնէ G մարգարէն H մարգարէիւ-
ABCDeHi բանին

10 D Հայոց DF յերկիրն ABID աւերէ G օիրէ

11 De Քաղցրն C յազգին i ազգին G բարկացօ

12 G զմեր e եղև G եզօ e 'ւ որ այս CD յազգըն G զօրացօ

13 e զիրաւուն FG զիրօունս DG արդար փխ արար CD զատաստանն
C յարդար G արար փխ արդար G դատեցօ

14 e մեղաք ABCDeFG աստուծոյ eH կամքէն G կամքեն

15-16 տողերը i չունի

15 e Մեղաք CD պատուիրանն e զպատուիրան F զպատուիրանն H զպա-
տիրանն e անցանք D քարոյի փխ Քրիստոսի G մենք

16 FG 'ւ (յայլազգեաց) Ai յայլազգայ BCDeGH ալլազգայ F ալլազգեաց
CD ձեռքըն

17 G աստճնորդ CHI չունինք e չունեմք i հոգւով B ապաճէ

18 ABCDGH մեր C մեղքներն

19 C յազգի e ազգին ABDFi աստճնորդըն C աստճնորդն G աստճնոր-
դընն թովանաակ BH թողել

20 CD հոգոյ i զհոգւոց D աստճնորդութիւնն G աստճնորդութիւն i առաճ-
նորդութիւնն CDe Տաճկէն H Տաճկացն eG երթալ G խնդրէն e կը խնդրեն.

Թէ ղկաթողիկոսն ասեմ՝ արծաթով ըզնա մեծարեն,
Թէ ղեպիսկոպոսքն ասեմ՝ տամղաճոյ նրման բամբասեն:

Հայոց վարդապետքն ամէն դըրամի համար քարողեն,
Ով ոք որ դըրամ չի տայ՝ զայն փութով թըղթով կանխեն:

25 Մեր ազգի իրիցաներն հանապազ ղիրար կու նենգեն,
Անարժան պատարագօք աշխարհիս պատիժ կու բերեն:

Թէ զաշխարհականքն ասեմ, որ բընաւ զօրէնս ոչ պահեն,
Ո՛չ կարգաւորաց լըսեն, ո՛չ երթեալ տաճարն աղօթեն:

Ո՛չ ոք, որ առնէ զբարին կամ սիրէ ղկամս արարողին.

30 Ամէնքս անպիտան եղաք, անօրէնքն ըզմեղ պատեցին:

Թէ մէկ մի բարի լինէր, որ սրբտով զաստուած աղաչէր,
Յայնժամ ողորմածն աստուած յայլազգեացն ըզմեղ կազատէր:

Յորժամ ջըրհեղեղն ելաւ, նա՛ աշխարհս ամէն խեղդեցաւ,
Նա՛ նոյ, որ արդար եղաւ, նա որդովք իւրովք փըրկեցաւ:

21 ABCFH ղկաթողիկոսն CeFGH զնայ e մեծարէն

22 ABH ղեպիսկոպոսն C ղեպիսկոպոս D եպիսկոպոսն G ղեպիսկոպոսն
AB տամղաճու. ABeFGH բանրասեն C բանպասեն

23 տողր e չունի

23 G վարդապետն B ամէնն G ասեմ փխ ամէն

24 e չիք որ Di չտայ e չի տար e չիք զայն H փութով ABCeFG թըխ-
տով H թրխտով D կու անխծեն e կանխծէն F անխծեն

25 C յազգի A իրեցաներն e երեցներն G իրեցներն i երեցանին e իրար

26 CD յաշխարհիս H աշխարհսիս i աւեր փխ պատիժ C բրեն e բերէն

27 e վայ փխ Թէ G ասեմք H նայ փխ որ G բնօ AB զօրէնքն H զօ-
րէնսն G պահեն

28 G կարգօրաց F 'ւ ոչ CD երթալ G երթան G աղօթէն

29 Fi որ է H չիք որ Hi զբարի C կամքն D կամք eHi ղկամքն H արարչին

30 i Ամենքս i եղանք G անօրէքն ABCDe մասնեցին փխ պատեցին

31 G մեկ i չիք մի G լինեք

32 G այնժամ e ողորմած C աստուածն AB յայլազգեացն CD ալլազ-
գեացն e ալլազգեաց GH ալլազգաց i ալլազգացն ABei ազատէր

33— 56 տողերը i չունի

33 ABCD եկաւ փխ Լլաւ G Լլօ ABDeFGH նայ CD յաշխարհս BCD
ամէնն A խեղթեցաւ C խխտեցաւ D խխղեցաւ e խեղդեաւ G խեղդեցօ
H խխտեցաւ

34 ADeFGH նայ CD յարգար G Լզօ A զըստեբաւքն փխ նա որդովք
BCDeFGH նայ CDF որդովքն G որդօք D իւրովքն G իւրով BCFH ապրեցաւ
(G ապրեցօ) փխ փրկեցաւ

- 35 Սողոմ ու Գոմոր քաղաքն, որ յերկնից հըրովն այրեցաւ,
նա՛ Դովտ, որ արդար եղաւ, զըստերօքն իւրովք ասրեցաւ:
- Սաղիմ մեծ քաղաքն ասեմ, որ անդընդասոյզ կորընչաւ,
Մէլքիսեղեկ քահանայն ի նմանէ միայն աղատաւ:
- Աղզըն Իսրայէլացոց շորսհարիւր տարի գերեցաւ,
40 Նա՛ կին մի խընդիրք արաւ, վեց հազարըն աղատեցաւ:
- Մովսէս հանց աղօթք արաւ՝ Փարաւոն ծովն ընկըղմեցաւ,
Իսրայէլացիքն ամէն քառասուն տարի լիացան:
- Այլ և Երիքով քաղաքն խընդընմատ քարով էր շինած,
նա՛ Յեսու՝ որդի Նաւեայ, աղօթիւք իւրովք զնա հալեաց:
- 45 Կինըն ըրախաբ պոռնիկն հաւատովըն արդարացաւ,
Զլըրտեսքըն սիրով պատուեց՝ Քրիստոսի նա մամ կոչեցաւ:

35—40 տողերը A-ում ունեն ևնեկյալ դասավորությունը՝ 37, 38, 39, 40, 35, 36:

35 CD որ փխ ու BC Գորոմ G Գորում eG Երկնից G հրով այրեց

36 AeGH նայ FG եդօ C զըստերովքն և զստերովք GH զստերօք ACDFH փրկեցաւ (B փրկեցօ և աղատեցաւ) փխ ասրեցաւ G ասրեցօ

37 CGe Սաղեմ G Սաղեմ և որ մեծ AB տախմ և չիք որ B անդընդասոյզ C յանդընդասոյզ D յանդընդասոյզ և անդընդոյզ H անդըղասոյզ FG կորընչօ

38 A Մէլքիսեթեք B Մէլքիսեթեկ CFH զՄէլքիսեղեկ D զՄէլքիսեթեկ և Մէլքիսեղեկ G զՄէլքիսեթ C քահանան H քահանայն G նման B աղատա CFH աղատեաւ և աղատեցաւ G աղատեցօ

39—40 տողերը D չունի

39 G Իսրայելացոյց H Իսրայէլի և զորս Հայոց տարիգրեցաւ փխ չորսհարիւր—գերեցաւ G գերեցօ

40 AGH նայ և խնդրէք G խնդրիք արօ G գերութեացն նայ փխ վեց հազարըն CF նա աղատեաւ (F աղատեօ) G աղատեցօ

41 և օթքն փխ աղօթք G արօ փարօն H փարաւօն և ծովուն G ընկըղմեցօ

42 C Իսրայելացիքն և Իսրայելացիք ABCD լիացաւ FG լիացօ H լիցաւ

43 և չիք և H Երիքով C խընդընմանա D յանդըմանդ H խընդմանդ D քարովն

44 BDeFGH նայ ABGH եսու և եսաւ BGH որդին eF չիք որդի DF նաւեա G Նօեայ ABCDeG աղաթիւքն H խրօվք eGH զնայ D չիք զնա D հալածեաց փխ հալեաց H հալեած

45 AB Բախաի GH ըրախաղ և պոռնիկն հաւատով FG հօտտովըն արդարացօ

46 A գլրտեան և Զէք տեսքն փխ Զլըրտեսքըն ACF պատվեց և պատեաց Քրիստոսէ ADGH նայ և տըհնեցաւ փխ նա մամ կոչեցաւ FG կոչեցօ

Այլ և դատաւորքն ասեմ, Գեղէնըն ծանուցանեմ,
Որ երեքհարիւր հոգով զանհամար հազարսըն կորոյս:

Սամփսոն. Յեփթայի՞ յիշեմ, զՍամուէլ արի՞ն ձեզ պատմեմ,
50 Թէ՞ զԴաւիթ արքայն ասեմ, զՍողոմոն ընդ նոսին գովեմ:

Դասք մարգարէիցն ընտրեալ, հանապաղ Պողոս քարոզէ,
Եթէ բովանդակ աշխարհս ի նոցա մեկին գինըն չէ:*

Յուդիթ և Եսթերն ընտրեալ մէջ կանանց նոքա գովեցան,
Իսրայէլացիքն ամէն աղօթիւք նոցա փրկեցան:

55 Նոքա հանց բարի եղան, որ յաշխարհս ամէն կու դովեն,
Մեր աղգի առաջնորդներն բընաւին զայն ոչ միտ ածին:

Վասն այն չարի դիպեցաք, որ ընտիր մարդ իսկի չըկայ,
Ո՛ր իմ բարերար աստուած, անճարկին ճարա՛կ դու արա:

* Հմմտ. Առ եփրայեցիս, ԺԱ. 38:

47 FH զդատաւորքն G զդատօրքն A Գեղէնըն C Գեթէհոնըն D Գեթէհոն e Գեթիհոն F Գեղէհոնըն G Գեթէհոնըն H Գեղէհոնըն D ընծայեցուցանեմ փխ ծանուցանեմ e ձեզ ձանուցանեմ

48 A իրեքհարիւր eH անհամար G զայնհամար CFGH հազարըն e հազար

49 ABCDi Սամսոն e Սամիոն H Սամփսոն CD Եփթայի F Յեփթայի G Յերթայի ABCDeFG Սամուէլ ABD արի

50 FG ԳԴԻԹ G արքան ABCD Սողոմոն H նոսայ

51 G մարգարէից C ընդրեալ DG Պողոս H Պօղոս

52 C յաշխարհի D աշխարհ e յաշխարհս CDG չիք ի [AeH նոցայ ABCDeFH մէկին

53 ABG Յուդիթ C Ոութիթ D Ութիթն e Յատիթ H Յուդիթ H ու Տուրիթ և Եստերն փխ և—ընտրեալ C Յեստերն D Եստերն e Եսթէրն F Եսթեր G Եսթէր C ընդրեալ CD նոքայ

54 DG Իսրայէլացիքն A ամէնն e օթիւք փխ աղօթիւք

55 CDGH նոքայ CD եղեն ABeGH աշխարհս BCDG ամէնն D նոքայ փխ ամէն G գովեն

56 G աղղիս e աղղի էք ABCDF առաջնորդերն G առաջնորդերն eH զայս FG բընօին e ի միտ CD ածին D ածէք

57 G Վաս e ասեւի եղար փխ չարի դիպեցաք B դիպեցանք C ընդիր A մարդիկ BDe մարդիք C մարդիկ ABCDe մեզ փխ իսկի ABFGH չի կայ

58 C անճարին e անճարկի i անճարակին ABCDeFGH արայ

Թէպէտ անարժան եմք մեք, բո անուամբդ ըզմեզ խնայէ՞,
60 Գին եմք բո անսպարտ արեանդ՝ յալլազդեացն ըզմեզ ազատէ՞:

Տարին տասուերկու ամիս հանապազ ըզմեզ շարշարեն,
Կեաւոր, անհաւատ տսեն, զբո օրէնքն ոչինչ համարեն:

Ով էք, որ զՔրիստոս յիշեն, ճշմարիտ աստուած դուանեն,
Զըռզակն ի ձեռնէն առնուն, զըլխովին զինքն ըսպանանեն:

65 Զիւրեանց թաբերայ օրէնքն հանապազ հրոշակ հարկանեն,
Ուր որ քրիստոնեայ տեսնուն՝ զՔրիստոսի նըշանն անարզեն:

Բայց այս անօրէն արքայն, որ անունըն շահ կու կոչեն,
Սէնչափ շարութիւն աբար, որ զնախնիքն բրնաւ ոչ յիշեն:

Սէնչափ մոլորեալ ազգ են, որ ըզշահն բան զաստուած պաշտեն,
70 Զիւրեանց սիրելի որդիքն շահին նատիր կու բաշեն:

59 H Թէպէթ C յանարժան են Di ենք e չիք մեք H բոյ CDi անուանդ
G յարեամբդ փխ անուամբդ G խնայեայ

60 e Գիւեմք փխ Գին եմք ABFG եմ i չիք բո e արեամք G յարեանդ
AB յալլազդացն C ալլազդեացն De ալլազդայն FH ալլազդաց G ալլազդաց
i ալլ... փխ յալլազդեացն e շարշարեն փխ ազատէ G ազատեայ

61 տողք e չունի

62 AB կայուք e կաւուք F կեաւոր i կեաւոր C բո D մեք փխ զբո H զբոյ
De յօրէնքն F աւրէնքդ CD համարին

63 i չիք որ CDeG չիք որ e գտանին F գտանեն G գտանին

64 BCGHi բազանքն e Զըռզակն F ըզմեզն i տսեն e չիք զըլխովին
H զըլխովին eG սպանեն

65—66 տողերք i չունի

65 ABCDGH Զիւրեանց F թաբերա օրէնք e յօրէնքն CDFG համարին
(H համարեն) փխ հարկանեն

66 A որեւզ (B սբաեւզ CD սբեք) փխ Ուր որ CDeF բրձասնեա CD
Քրիստոսի e գՔրիստոս e շնան փխ նըշանն G նշան

67 C յարքայն eH արքայս D յանունն e անունն նա Շահ CDeFGi կո-
չեալ են (D է G էն) H կոչեցեալ էն

68 ABi անչափ G ալն փխ Այնչափ G նախ զինքն փխ զնախնիքն
i նախնիքն FG բնո A իշեն

69—70 տողերք G չունի

69 ABi Անչափ CDH յազդ B զշահ

70 CHi իւրեանց D իւր D ըզշահին FH նէաիր i նէաիր

Անշափ բաղում հարկ առնուն, զբրիստոնեայքն ամէն
 կողոպտեն,
 Զինչ բան որ աշօք տեսնուն՝ առժամայն ի բաց պահանջեն:

Նոքա են աղամորդիք յանիծեալ աղգէն Քանանու,
 Այնպէս զօրացեալ եղեն, որ արին ըզմեղ հարկատու:

75 Քան ըզՓարաւոն արքայն, որ զօրհնեալ ազգըն չարչարեաց,
 Սա մեղ Փարաւոն եղեալ՝ զՀայաստան երկիրս աւերեաց:

Նրման Սենեքերիմայ՝ զԱրծրունեաց երկիրն աւերեաց,
 Ո՛չ զեղ, ո՛չ քաղաք կթող, զամենայն հրրով տոշորեաց:

Քան զԲաբելացոց արքայն, որ զտաճարըն մեծ աւերեաց,
 80 Սա յԱրևելեան աշխարհս զվանորայքն ամէն աւերեաց:

Վանայ պատուական երկիրն շինութիւն բընաւ ոչ թողին,
 Ո՛չ զեղ, ո՛չ քաղաք ասին, զամենայն հրրով այրեցին:

71 DeFGH Անշափ G չիք բաղում AB առնեն և կառնուն գրիստոնեայքն
 ի ամեն

72 ABCDEFGHi չիք բան ABFGHi կուր աշօք և տեսնան C պահանջեն
 G պահանջեն

73 ACDe Նոքայ BFi Սորա (GH Սորայ) փխ Նոքա G չիք են CD յա-
 ղամորդիք և Քամայ որդիք (G Արամայ որդիք) փխ աղամորդիք ABCeFGH
 անիծեալ ACDGH յաղգէն և Քամայու փխ Քանանու

74 D յայնպէս FGi այնչափ (H յանչափ) փխ Այնպէս C հարկայտու

75 FG ըզՓարաւոն H ըզՓարաւոն CDFGH օրհնեալ B չարչարեալ

76 ABCGH սայ FG Փարոն CDeFHi եղաւ G եղօ CDe Հայաստան և յեր-
 կիս B աւերեաց G օերեաց

77 ABD Սենեքարիմայ C Սենեքարիմ և Սենեքարիմ F Սենեքարիմ
 GH Սենեքարիմայ D արքայն (զԱրծրունեաց) ABCDFHi Արծրունեաց G Ար-
 ծրիսոց FHi զերկիրն AB աւերեաց G օերեաց

78 և զեղ և F զեղ և A տոյց փխ կթող և զամէն G զամէն

79 H ըզԲաբելոց ի ըզմեծ տաճարն փխ գտաճարն մեծ G տաճարն
 G օերեաց

80 ABCDEFGH սայ BG Արևելեան F Արևելեաց CDeFH յաշխարհս Di վա-
 նորայք BF ամէնն և ամենն ի ամեն B աւերեց G օերեաց

81 BF վանա G երկիրն D բնու փխ բընաւ FG բնօ Fi չթողին CDGH չի
 փխ ոչ

82-83 տպերը G չափի

82 F զեղ և C տաք և չիք ասին CD զամէնն և զամէն

Արձէշ շատ արիւն արին, զվանորայրն ամէն քակեցին,
Սուսերն ի ձեռներն առին, զմիարանքն ամէն սպանեցին:

85 ԶԽըլաթ 'ւ Արծըկէ ողբամ, որ զայգիքն ամէն կըտրեցին,
Այլ և զՏարօնոյ երկրին արտորայքն ամէն այրեցին:

Ողբամ զԲասենոյ երկիրն, որ հըրձիգ ըզնա արարին,
Եւ Կարնոյ մինչև ի Սիս զքրիստոնեայքն ամէն փախուցին:

Քան բզկանկիմումուր արքայն՝ առելի աւերը արարին,
90 Ո՛չ Հայ, ո՛չ Տաճիկ ասին, զամենայն սրբով մաշեցին:

83 CDi վանորայրն B ամէնն ei ամեն eFHi քակեցին

84 CD սուսերսն G սուրերն AH ձեռին ABCDeFG միարան ABCD գտ-
մէնն e գամեն F գամէն G գամէնդն i ամեն ADeF սպանեցին G քաղա-
նեցին

85 Ci 'Խըլաթ CFGH Խըլաթ e ԶԽըլաթ e չիք 'ւ FGHi և փխ 'ւ G ող-
բում G զայգիս H զայգիերն BF ամէնն e չիք ամէն i ամեն

86 Ae i և այլ փխ Այլ և ABC զՏարօնոյ D զՏարօնու e զՏարօնա
i բզկարնոյ փխ զՏարօնոյ ABCDeFGH երկրին C արտորայն eFG արտո-
րայքն H զարտորայքն ABCDiF ամէնն i ամեն e կտրեցին փխ այրեցին

87 F գբասենու B երկին (D քաղաքն) փխ երկիրն ABef հըձիք DG
հըձիք ABDGH ըզնայ

88 e յի փխ ի F զքրիստոնայքն BF ամէնն i ամեն G փախուցին

89 eG չիք արքայն G օեյի e աւերեաց փխ աւերք i աւեր

90 F Հայ 'ւ CDG գամէնն B հրով փխ սրով

ՏԱՂ ՎԱՍՆ ՅԱԿՈԲ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ՆԻ ԸՆԿԵՐԱՅ ՆՈՐԻՆ

Կամիմ ես բան մի խօսել, խօսելոյ ոչ եմ արժանի,
Հոգիս ի ձեռաց թողի, հողեղէն մարմինս սիրեցի:

Լրցեալ եմ զերսուն տարին, չեմ կեցեալ ի պատուիրանին,
Հոգիս է մեղօք լըցեալ, և մըտօքս եմ տարակուսեալ:

5 Հանցեղ ժամանակ հասար, այլազգեաց մեք կոխան եղար,
Պէսպէս փորձանաց դիպար և Տաճկաց սրբէն խոցեցար:

Զօրէնս աստուծոյ թողար, սատանայի՛ կամք սիրեցար,
Այսպէս ժամանակ հասար և բազում շարի դիպեցար:

Վայ է մեր Հայոց ազգին, որ բազումք ըզմեղ կոխեցին,
•10 Մեր փառքն ի մեղնէ առին, մեր տանէն հանեալ վարեցին:

Խորագիր.

AB Տաղ վասն Յակոբ վարդապետին և ընկերաց նորին C. Տաղ Յակոբ վարդապետին ասացեալ և ընկերաց նորին D շունի և վասն Յակոբ վարդապետին և ընկերացն

1 AD ես ի B բանս ABD չիլ մի և խօսելու

2-ի փխ Ce ունեն 4-րդ տողը և ընդհակառակը

3 C հեղեղին ABCD մարմին

3 BD զերեւոտն BCDe կայեալ A պատուիրանին B պատուանին

4 AB տարակուսեալ C տարակուսեալ

5 ACDe հանց ժամանակաց և հառանք BD այլազգաց Ce մենք և եղանք

6 C Տաճիկ Ce սրովն

7 A Զաւրէնս C Յաւրէնս և թագանք Ce սատանին BCDe կամքն և սիրեցանք

8 և հասանք և դիպեցանք

10 D մենե B վանեցին վէ՛լս վարեցին

Զերկիրըն Հայոց աղզին Թաթարին աղզն աւերեցին,
Վանայ մինչև յԵղընկայ շինութիւն բընաւ չի թողին:

Շատ վանք և եկեղեցիք ի հիմանց խախտեալ փրլուցին,
Բաղում զիրք աստուածաշունչ զայն ամէնն առեալ գերեցին:

15 Շատ բերդ և քաղաք առին, շատ երկիր հըրով աչրեցին,
Կացինն ի ձևներն առին զբոյս ու տունկ զամէնն կըտրեցին:

Ողորմ 'ւ ողբալի բաներս, որ եղաւ Արճէշ գաւառին,
ԶՅակոբ քաջ ըարունապետն երեսուն հոգով սպանեցին:

Ամսեանն ի օգոստոսին, տասնուշորս աւուր, կիրակին,
20 Փոխման սուրբ Աստուածածնին անօրէնքն զնոսա սպանեցին:

Մինչդեռ ի սլաշտօն էին ի ժամու ահեղ զիշերին,
Յակոբ վարդապետըն սուրբ մեկնութիւն աւնէր երազին:

Ասաց իւր միաբանիցն, թէ՝ «Փութով նըշխա՛րք կազմեցէք,
Գիշերս ես երազ տեսայ, կու վախեմ, այլ մի՛ ծուլանէք:

25 Որդի՛ք, անհոգ մի՛ կենայք, միմեանց խոստովանեցէ՛ք,
Իմ սիրտս ի փորիս կայրի, դուք բընաւ անհոգ կու այնէք»:

11 ABD Յերկիրըն ADԵ Թաթարի C չիք աղզն

12 A վանա B եգենկայ C երզնկան DԵ յերզնկան B շնութիւն CԵ չթողին D չի

14 B աստուածաշունչք C աստուածաշունչք և ու Աստուածաշունչք C ամէն

15 ABCԵ բերթ CԵ ու փխ և

16 CԵ ձեովին C բուս DԵ բոյս B և փխ ու B գտունկա B չիք գամէնն CԵ գամէն C ջարդեցին փխ կըտրեցին

17 CԵ չիք 'ւ ACԸԵ բաներ A Արճէժ

18 B զԱկոբ CԵ Յակոբ B քաջ ըարունապետն D հոգով և հոգեով ACD սպանեցին

19 BI) Ամսեան C Յամսեանն CԵ յոգոստոսին D յօգոստոսի և չորեքտասան BC օրն I) յաւուր B կիրակին D կիրակէի

20 B յանօրէնք DԵ անօրէնք AD զնոսայ

23 BI) իր B միաբանից C միայրանիցն AB շուտով (I) շուտով) փխ փութով B նշխարհք և նշխար B կազմեցեր I) զործեցէք փխ կազմեցէք

24 B գիշես D չիք ես I) գուք փխ այլ D ծուլլ այնէք փխ ծուլանէք

25 A միմեանց

26 B բնօրն դայն ոչ միտ ամէք փխ բընաւ — այնէք C կենաք փխ այնէք և կու անհոգանայք փխ անհոգ — այնէք

Յորժամ դպաշտօնն արարին, ժամարարքն ըսպաս դընէին,
Յանկարծ դըղըրդումն եղև, թէ՛ ևաղիքն ըղմեղ կոխեցի՞ն...

Անողորմ ի ներս մըտին, սուսերօք զնոսա սպանեցին,
30 Մինչդեռ պատարագէին, զամէնայն սըրով մաշեցին:

Մինչդեռ կենդանի էին, օրհնութիւն վերառաքէին,
Բազում լալիւ ողբային, առ Քրիստոս ձայնիւ գոչէին:

Յորժամ նահատակեցին և զտաճարն հըրով այրեցին,
Մարմինք սուրբ երանելեացն տաճարէն այլ ոչ փոխեցին:

35 Յակոբն էր ընտրեալ աղգօք և լըցեալ եօթնարփեան շնորհօք,
Մաքուր յաշխարհի կացեալ, դարդարեալ անճառ սյրսակօք:

Եղուկ ու վա՛յ մեր անձանցս, որ աչօք մերովք զայս տեսաք,
Ողորմ 'ւ ողբալի եղաք, հայրենեաց մերոց զըրկեցաք:

Ով որ զայս բաներս ասէ, զվարդապետն բերան մի յիշէ՛
Քրիստոս զիւր մեղքըն ջընջէ, զեհեհի հըրոյն աղատէ:

27 BD դպաշտօնն C պաշտաւն e արին

28 C եղաւ e եաղի(չի)քն C պատեցին փիւ կոխեցին

29 C մտան C զնայ D զնոսայ A սպանեցին B ըսպանին

30 C պատարագն էին e զամէնն B ի սուր քաշեցին փիւ սրրով մաշեցին

32 C լալով A ողբաին D Յիսուս փիւ Քրիստոս

33 C տաճարն

34 C չիք սուրբ e փախեցին

35 A եւթնարփին B էօթնարբին C եւթնարբեան D Էօթնարբեան

36 BCD աշխարհի B պսակօք

37 e դոր D մերովք

38 ABCe չիք 'ւ

39 e չիք զայս D բանրս B վարդապետին C վարդապետն

40 Be իւր B զեհեհին C զեհեհոյ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄՇԵՅԻ

ՏԱՂ ՎԱՍՆ ՀԱՅՈՑ ԵՐԿՐԻ

Օրհնեալ համագոյական սուրբ երրորդութիւն անբաժան,
Զհայր և զորդի, սուրբ հոգի, գոհութիւն այժմ և յաւիտեան:

Եկա՛յք, Աղաւմա՛յ որդիք, արարա՛ծք ամէն միտքուն,
Հաջե՛ք զուրբ աշտօր ըզմեզ, զտառապեալ ազգըս Հայկազեան:

5 Նաե թրոշո՛ւնք երկնայինք, ծովային զեռո՞ւնքդ ամենայն,
Քաղա՛նքդ ու յանապատէ, յանասնոց ջոկո՞ւնք ամենայն,

Հուսի՛ն՝ աբեղա՛կդ յերկնից, աստեղաց զո՞ւնդքդ
Համանպամայն,

Ողբակի՛ց լերուք զուրբ մեզ, վըշտացեալ ազգիս Արամեան:

Տարե՛րք զուրբ քառանկեան, հակառակ և յոյժ միաբան,
10 Եւ զո՛ւրք ողբակից լերուք վասն ազգիս մերոյ Հայկազեան:

Մեռան թաղաւորքըն մեր և իշխանք երկրիս ամենայն,
Թողին անհովիւ ըզմեզ, տիրեցին մեզ զայլք և զազան:

Խորագիր.

Քաղցրիկ տաղ ի Մշեցի արեղայի վասն Հայոց երկրի

4 այս աւր

5 նայ վիս նաե

7 եւ վիս ՚ւ, համայնզամայն

11 թաղաւորք, երկիրս

Մեռան հայրապետքըն մեր, սըրբաղան հայրքըն պատուական,
Որ և աղօթիւք նոցա ախտաժէտք բազում սրրեցան:

- 15 Բուսաւ աւաղանդ շարութեան, սերմանեալն ի Քաղկեդոննան,
Եպիսկոպոսք, քահանայք արծաթով, ոսկով ընտրեցան:

Զքաղաք և ըղղեղ ասեմ, որ ամէնըն վըրդովեցան,
Զվանք և վանապատ ասեմ, ամենայն ոչ կայ ի սահման:

- Մեծամեծք մինչև փոքունս ճըշմարտէ յոյժ խոտորեցան,
20 Խոտորնակի խոտորնակ բարկացաւ մեղ անմահ արքայն:

Մեզ Երեմիաս պիտէր, ողբերգողն ի յիսրայէլեան,
Որ բազում ողբով կոծէր զտառասկեալս որդիք Հայկազեան:

Քահանայք երկրիս Հայոց, սարկ:սազ և աշխարհական,
Ամէն լալագին դիմօք յանօրէն աղղաց դերեցան:

- 25 Տըղայք նորահաս մանկտիք, աղջըկունք ի լուսին նման
Ի ձեռն ալաղդեացն անկան, անիծեալ աղղ թուրքադաւան:

Գերեց զերկիրն ամենայն անիծեալ շարըն Սուլէման,
Որ և նախահարք նորա կու ասին Օմար և Օսման:

- Սուրբ զեկեղեցիքն առան, դարձուցին ի կողմն հարաւան,
30 Փոխան սուրբ պատարագին կու հաջնն ըղլայիլայեան:

Այլ և զըսկիհքըն ասեմ, դբուրվառունք և զաւետարան,
Զոսկին և զարծաթն առին, գըրեանքըն ամէն աշրեցան:

Սըրբութեան տեղիք մըտան լըրբութեամբ և աղօթք կացան,
Փոխան սուրբ քահանայից սըղծաշունք մօլլայք կու կարդան:

14 աղտաժէտք

15 [դ]աւաղանդ վ:լս աւաղանդ, Քաղքէտոնայն

17 ամենէն

19 մեծամեծ, փոքրունս, ճշմարտութենէ

21 Էրիմիայս, յիսրայէլեան

22 Հայկեան

28 զնախահարք

30 պատարագին, հաջնն

31 բզսկիսքն, զբուրվառունք

34 մոլայք

35 Ի բեմբդ՝ և ի խորանդ հլան ամենայն պիղծըն անարժան,
Փոխան պըրօսխումէին բարբանջին ուսուռուհուլան:

Զբերդերդ և զքաղաք առին, զամբոցներըն մեր զամենայն,
Փոխան մեր զանգակներուն կու հաջեն մամադ Ալիայն:

Ձայնի ողբալոյ իմոյ դու լըսէ՛, հղբա՛յր սիրական,
40 Թէ զի՛նչ եղև այս երկիրս, Հայաստան աշխարհս ամենայն:

Ոմանք, որ ի լեռն հլան, սովամահ անգէն մահեցան,
Եւ այլք ի ձորաց միջին զազանաց կերակուր հղան:

Ոմանք, որ սովոյ մեռան, օրհնութեամբ տապան չըմբտան
Եւ ալլ յետին թռակին ցանկացան և ոչ ընկալան:

45 Ի Համիդ քաղաքէն ասեմ, որ երթայ մինչև ի Շըրվան,
Զաջն և զահակին ի՛նչ ասեմ, չեմ կարել պատմել զամենայն:

Յակոբ վարդապետըն մեծ, պանծալի հայրըն պատուական,
Լի էր նա շնորհօք հոգոյն, լուսատու աղգիս Արամեան,

Ի Քաջբերունեաց երկիրն, յանապատն, որ է Ուռունդան,
50 Անդէն նահատակեցաւ՝ առաջին սըրբոցըն նըման:

Ժամատեղնին աղօթից ժողովեալ էին ամենայն,
Յանկարծ ի վերաջ հասին, կոտորեցին ամէն միաբան՝

Զվարդապետն և զբահանայքն և անթիւ ալլ աշխարհական,
Կանայս և զաղջկունըս մեր, որ էին զամէն միաբան:

55 Որպէս մարքարենքն դոջի յաստուծոյ տունըն պիղծք մբտան,
Զմարմին ծառայիցըն քոց թրոշունքն և զազանքըն կերան:

Աւել րան ըզջուրս երկրի, քրիստոնէից արիւնքըն հեղան:
Ոչ ոք էր թաղող նոցա, ո՛չ ողբող և ո՛չ լալական:

35 պիղծ չանարժան

37 Զբերդերդ, զքեղեք, զամբոցներըն

38 զանգակներուն, Մամադ ալիայն

42 մէջին

43 աւրհնութեամբ, աստուծոյ հող (տապան)

47 պանծալի

57 երկիր, աւենքն Հիղան փխ արիւնքըն հեղան

58 նոցալ

Շատ գեղ, շատ քաղաք էրան, վանորայքըն անմարդացան,
60 Վարդապետք, եպիսկոպոսք յոյժ բազումք նահատակեցան:

Շատ հայրք անորդի եղան, շատ կանայք դրստերօքըն կալան,
Շատ եղբարք ի եղբօրէն բաժանեալ գերութիւն ընկան:

Ջաւերելն երկիրն Հայոց, թ' ինչ եղև կամ ինչ լինենան՝
Ջամէն ո՛վ կարէ պատմել, թ' անկանիս ի կարդ 'ւ ի սահման:

65 Լըսո՞ղք իմաստունք ճարտարք, որ հըմուտ էք իմաստութեան,
Յորժամ դուք որ դայս լըսէք, մի՛ առնէք զբանիկս ի խոտան:

Տըրուպ տառապող անձամբ Յովհաննէս անուն արեղայն,
Որ է ի Տարօն դաշտէն, ի վանաց, որ է Գըլական,

Ասաց ողբըս լալական, որ լըսողքն ասեն «Հայր մեղան»:
70 Տացուք գոհութիւն փըրկչին անցելոյն՝ այժմ և յաւիտեան:

Ի Հայոց հազար թըւին, երկու թիւ այլ յարաբարդեան
Բաներս այս կատարեցան, ողբալից և յոյժ լալական:

59 վանորայք եւ

61 դստերքն ու կուլան փխ դրստերօքըն կալան

63 լինին այն փխ լինենան

64 թանկանիս ի կարգլիս փխ թ' անկանիս ի կարդ 'ւ ի

65 է փխ էք

66 խոտայն փխ խոտան

67 Յովհաննէս

70 անցանելոն

71 թվին, ու փխ այլ

ՍԻՄԷՈՆ ԱՊԱՐԱՆՑԻ

Ի ՎԵՐԱՅ ԱՌՄԱՆ ԹԱԻՐԻՉՈՅ

Արդ ի թըւին հազար 'ւ հրսուն,
 Զորս ընդ նրմին զըծէ անկուն
 Պաճարամիտ ազգ Հազարուն
 Զօրաժողով հղև անհուն:

5 Ասպատակեալ ի Պարսկաստուն,
 Առեալ զԹարբէղըն շահաստուն,
 Օսման, կացեալ զըլուխ զօրուն,
 Ածէ աւեր աշխարհիս բուն:

Բազմահըմուտ զըզըլ թաճլուն
 10 Ընդդէմ սորա հղև նըկուն,
 Այնպէս փախեալ ի յՕսմանէ,
 Զինչ յառիւծէ՝ զունդն աղուհանուն:

Այս ոչ յինքեանց, այլ ի հոգոյն,
 Այն, որ բաշխէ զթազըն զըլխոյն,

Խորագիր.

AB ի վերայ աման (B ամանն) Թարբիղոյ (B Թարբիղու), որ ասու ի
 յԱւամանէ և այլ ուր ի վերայ տառապեալ (A րուրը պատուած լինելու պատճառով
 չիք և—տառապեալ) ազգիս Հայոց, ասացեալ ի Սիմէոն (B Սիմէովն) վարդապետ:

1—6-րդ տողերից A օրինակում. րուրը պատուած լինելու նետանում. միայն
 սակաւ բառեր են պահպանվել. իսկ 7-ից մինչև 18-րդ տողի «արբ» բերեցվածք,
 դարձյալ նույն պատճառով. իսպառ բացակայում է (տե՛ս ծանոթագրությունը):

1 B թվին

13 B հոգոյն

15 Բամբ Ելամայ և ազգ Սկիւթոյն
Արբին զմըրոր ցասման գինոյն:

Այն, գոր Վարդան Մամիկոնուն
Արբ և Ետուր զբաժակն սոցուն,
Նախանձեցաւ տէր ընդ Սիոն,
20 Հատոյց ըզփոխն ի ծոց նոցուն*:

Նախ Երեմիա զեկոյց ըզսոյն,
Զաքարիա՝ նորին հանգոյն:
Յայգ ցաւագին տայ երեկոյն,
Յընծուղ ցօղէ աչք Հայկազնոյն:

25 Յանկան մահու, ասեն ըզնոյն.
— Վա՛շ, որք առին զճաշակ մահուն,
Ո՛հ ըզմնացեալքս սուտ կենդանոյն,
Զխանձեալքս ի ձեռն Իսմայէլուն:

Ողբող շունիմք միջի մերում,
30 Որ երախան կաղմէ լալոյն:
Յիսրայէլէ կոչեմ ըզսոյն,
Որք են հըմուտ գերոյ սըզոյն:

Էրա՛մք կանանց և դա՛սք ջայլից,
Եկայք կացէ՛ք դըլուխ պարուն,

*Հմմտ. Ողբք ա. Երեմ., Դ. 21, Մարգ. Զաֆ.,
Ա. 14—15, Ը. 2:

16 B գինոյն

19 B Սիովն

21 A Երամիա B Երէմիայ

22 AB Զաքարիայ

23 B տա

24 B ցօղաչք փխ ցօղէ աչք

27 B կենդանոյն

28 AB Իսմայէլուն

29 B ողբողք

31 B Յիսրայէլէ

33 B Երամք

34 B պարոյն

35 Ողորմ լացէ՛ք զմեզ արտասուօք,
Հանց որ հանի ձեզ իմաստուն:

Նրման ամպոց յորդ հոսեցէ՛ք
Դառն արտասուս յաշաց ձերում,
Զա՛յս ասացէք, թէ ո՞վ լըւաւ,
40 Որ մեզ եղև ծանրացասումն:

Մեծ բըռնաւորն խոնդքար անուն
Գըլխոյս երես մեր կընդութիւն,
Այն դուզնաքեայ սակաւ շորին
Արժան չարար զհօտ խաշելոյն:

45 Կատարեցաւ բանքն գրրոյն
Տեսանորդին այն Թեկուացոյն.
Ահա ամէն հասակ ի սուգ,
Եւ սեաւ զըդակ փոխան գօտոյն:*

Է՛ր արեգակն, է՞ք կու ծագես
50 Զլոյսդ, որ մեր աչքըն դայն տեսնուն,
Է՛ շամանդազ գիշերային,
Է՞ք փոխարկես զգոյն նրսեմոյն:

Զի դառնաշունչ օդ ձըմերանս
Զանցնիր, որ մեզ լինի գարուն,
55 Բայց ակն ունիմք Յիսուս փըրկիչն,
Որ ջերմ առնէ զզոյ արևուն:

*Հմմտ. Մարգ. Ամովս., Ը. 10:

35 B զարտասուօք

39 AB լուաւ

41 B խոնթքար

42 B մեզ

43 B դուզնաքեա B շորոյն

46 B Թեկուացոյն

47 A յամէն

49 B արեգակ

50 B չի՛ որ (մեր) B որ դայն

54 B շանցնի

55 A Բաց

Սառն հալի, 'ստ Երզոց երգոյն,
 Քաղցրիկ հընչէ ձայն տատրահուն,*
 Մարդիկք միմեանց տան աւետիք,
 60 Ասեն՝ եկաւ մեզ նոր գարուն:

Զէ սլարտ կըտրել ըզթել յուսոյն,
 Քան զԽրայէլ ի Բաբելոն,
 Այլ յոյս առնուլ զմանկունս հըրոյն,
 Եւ Երգեսցուք զերգըս նոցուն:

65 Միթէ կարճէ ըղչափ շարին,
 Փըրկէ ըզմեղ ի յապառնոյն,
 Ասէ. «Հաշտեալ եմ ընդ խախտեալդ,
 Քակտեւ զշինուածդ ոչ յաւելում»:

Աստանօր բանս առցէ զլըրումն,
 70 Զի մի՛ լիցի լուր ծանրագոյն,
 Քանդի յաճախն է ձանձրացկոտ,
 Սակաւն՝ ախորժ ամենեցուն:

Սըմին իրի ևս Սիմէոն,
 Զնեքայս առեալ ի սլատմութիւն,
 75 Իբր արձանի անջինջ զըրոյն
 Ազդէ ղեղեալսն և զպատահումն:

Մոխրամածեալ դիմօք փըծուն
 Առ ոտըս ձեր կամ ստորնագոյն,
 Էղեոնագործս շարեաց ներհուն,
 80 Բարեաց տարտամ և անբեղուն:

Ունայն, թափուր յիմաստաւթեանց,
 Տըգիտութեամբ լի և ղեղուն,
 Վէս և յանդուղն յամենայնի,
 Կըրկին կենօքըս վըշտագոյն:

* Հմմտ. Երգ Երգաց, Բ. 11—13:

59 A Մարդիք

60-րդ տողի «ասեն» բառից մինչև 78-րդ տողը ներառյալ, բացառությամբ 61-րդ տողի «ղթել» բերեցվածի. A օրինակում չի պահպանվել:

65 B Կ...է (կետերի տեղում երեք տառի մեծությամբ բույրը պատված-ծակված է) փխ կարճէ

79 B նդիոնագործս

83 A ամենայնի

85 Նաւաւարող զիս կարծեցի,
Բայց սուղեցայ յատակս ծովուն,
Երանութեանց Դաւթի երգոյն
Վերջոտնեցայ ի լոյս շաւոյն:

Սէր աշխարհիս է քաղցրագոյն,
90 Սխալեաց, արար զիս աղաղուն,
էարկ ի գուր մեղաց արդմոյն.
Հատեալ է հնարս ելանելոյն:

Բայց ձեռնատուն ամենայնի
Միթէ խնամէ քստ իւր գըթոյն,
95 Զիս վերածցէ կարթիւն իւրով,
Հանցէ տեղիս անկեալ դասուն:

Եւ ես հանցեմ նմա օրհնութիւն,
Անլըռելի, մըշտապաշտուն,
Հզբանական աղօթս խօստուն
100 Հօր և որդոյ և սուրբ հոգոյն:

88 Ա վերջոտնեցի

92 Ե հնարքս

97 Ա նմայ

100 Ե որդւոյ Ե հոգւոյն

ՍԻՄԵՈՆ ԱՊԱՐԱՆՅԻ

ՈՂԲԱՆՔ Ի ՎԵՐԱՅ ԹԱԽԹԻՆ ՏՐԴԱՏԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ

Ողբացէ՛ք անլոյծ սրգով, եկեղեցի՛ք Հայաստանհայց,
Ողբացէ՛ք անմխիթար, հանուրց հիւսսի բնակի՛չք աղանց:

Ողբացէ՛ք անլուռ լալով, յաբեթածին կըղզի՛ք աղղաց,
Ողբացէ՛ք ամենեքեան, ձա՛յն ամբարձէք աշխարանաց:

5 Թաղձեալ անձամբ յառա՛ջ մատիք, հարէ՛ք ըզփողըն
սըրտմովեան:

Հառաչեցէ՛ք խորոց սըրտէ, կակա՛ն բարձէք ի շալի լերան:

Տըխուր տըպոյն սուգ սեռովեան արկէ՛ք ըղքուրձ եղկականաց,
Ժողովեցէ՛ք ըղժողովուրդս, պա՛հս կարդացէք, պահ՛ք
արտասուաց:

Քարոյեցէ՛ք ըզպաղատանս իւրաքանչիւր տիս հասակաց,
10 Առարեցէ՛ք հրեշտակս բօթոյ շորերկերպեան տիեղերաց:

Խորագիր.

ա Ողբանք զոր ասացեալ է Սիմէօն վարդապետի Ապարանցոյ ի վերայ թախ-
թին Տրդատայ Ե Ողբանք ի վերայ թախթին Տրդատայ թագաւորին

1 ա եկեղեցիս Հայաստանեաց

2 ա հիւսիս

5—6 տողերք Ե շունի

6 ա լեռան

9-րդ տողք Ե շունի

10 ա Չորեկերպեան

Ձա՛յն գուժեցէք ի նոր Սիօն յեկեղեցիս ուղղափառաց,
Քա՛ջ հընչեցէք հարուստ ազգմամբ երկոտասան ի սիւրուս
ազգաց:

Գումարեցէ՛ք ցըրուեալ որդիս, ժա՛մ տուք լալոյ և արտասուաց,
Հաւաքեցէ՛ք զեղերամարս՝ ճըշել բամբռամբ ի լուր բազմաց,

- 15 Արուեստաւոր ձայնիւ երգել, կադմել տաւան երաժրշտաց,
Հրատարակել ի հանդիսին, ո՛չ վըրիպել ի գործեւեաց:

Արձակեցէ՛ք դեսպանս սրգոյ որդիս լուսոյ ձեզ ծընողաց,
Թէ՛ «Ժողովեալ՝ զմանկունըս քո, Երուսաղէ՛մ դըժխոյ փառաց:

- Արձանացո՛ղ նորոս Իսրայէլ ի յերգս ողբոց տեսանողաց:
20 Ո՛չ զգեղ բըւոյն յուշ արասցես, ո՛հ տառապեալ քոյդ որդեկաց:

Այլ զնոր աղէտս թըշուառութեան զարմիս Հայկայ
տառապեւեաց,

Ասբանազեան զընդիս լըքեալ և կործանեալ թագաւորաց:

Ո՛չ ըզպատկեր հին հարուածոյն, զգերիլն որդոց նահապետաց,
Ո՛չ զկամաւ մուտըն յնդիպտոս, զթըշուառանալն յարկս
օտարաց:

- 25 Ո՛չ ըզվարեւըն խըստութեամբ առ Քաղղեայսն յերկիր շարեաց,
Ո՛չ ըզտապաստ ցուրտ դիականցն զանթըւելին համարողաց,

Ձեփել գառանցըն մարց կաթամբ, որ արտասուս տայ լըսողաց,
Ձոր Մովսէսի հոգին ազդեաց՝ յաւուր վրիժուց զալ
բարկութեանց:

11—12 տողերը Ե չունի

13 ա որդիսն ա դուք

14 ա զեղերամարս

17—18 տողերը Ե չունի

17 ա ծնողաց

18 ա ըզմանկունս

20 ա գառապեալ

22 ա գործանեալ

23 Ե որդոց

24 ա Յեզիպտոս

25—28 տողերը Ե չունի

25 ա Քաղղեայսն

26 ա ցուրդ ա Ձանթուելին

28 ա Մովսէսի

Ո՛չ զանհրաժեշտ հրամանն տեառն, որ ի վերայ յանցաւորաց.
30 — Ես եմ աստուած, և չիք այլ ոք, բաց ի յինէն չիք այլ
աստուած:*

Հրպարաւ դրստերցն Իսրայէլի՝ լրկտի յօնօք ակնարկուաց,
Ո՛չ մերկանալ պէսպէս զարդուց, զգենուլ ըզթուիս ճոխ ճեմողաց,

Փոխան զօտոցըն՝ կընդութիւն, անուշ իւղոցն՝ փոշի դոնհաց:
Ո՛չ զբաժանելն ի միմեանց հարց և որդոց ձեռամբ դերչաց:

35 Ո՛չ զանողորմ սրոյ անջատելն ի գըրկէ մարց ըստընդեաց,
Ո՛չ զկողոսպտելն հոգեւորին Սողոմոնի սրա՞ին պըճնած:

Ո՛չ զպըղծութիւնըն սըրբութեանցն ի խոժաղոժ բարբարոսացն,
Զոր վաղընջուց Դաւիթն ողբաց, Երեմեա երգս յօրինեաց:

Եսայեա ո՛չ անխայեաց, այլոց խըմբից կարի ցաւեաց,
40 Արդ բաւական ալիւն ելաց, կոծ ի Հրէաստան էր տարածուած»:

Մատթէոսի սուրբ աթոռէն, Թադէոսի ձեր ընձեռած
Ի յարեմուտըս կոյսս դարձցուք ի Մարկոսի գահըն նըստած՝

Կոշել յընթրիս երախանիս, փոխել զշիւանն ձայնարկուաց,
Կոշել զամէն գահ յարտասուս, ողբալ նոքօք զփառս
հայալգաց:

45 Առ քեզ է բանս աղէտալի, ո՛վ սուրբ աթոռըդ Կեփայի,
Հռովմէական որդոցըն մա՛յր, Լատինացոց հանուրց ցեղի:

Պընդեա՛ ըզմէջս, կա՛ց ի յոտին, զարթո՛ զմանկունս
առաքաստին՝

ԶԱնտիոքայն, զԵփեսոսին՝ զաւետողաց տեառըն բանին:

Փետել ըզվարսս ընդ Մատթէի, հող և ի սուգըս վըշտալի,
50 Զայնակցելով ընդ Թադէի, զի չէ կարող թարց ընկերի:

*Հմմտ. Թուրք առ Եփես., Դ. 6:

31 Ե Իսրայելի ա յօնօք

33—44 տողերը Ե չունի

33 ա կընդութեան ա կոնհացն

39 ա Եսայեայ

42 ա դարձցաք

45 Ե աղետալի

46 Ե որդոցն Ե Լատինացոց

48 ա Զանտիոքայն

Լալ բնդ լացողս միայնակի, ըստ համասիցըն Պօղոսի,
Զի վըշտացեալ է մի անդամն, համակրօնիցդ յօղել մարթի:

Նախամեծար սկսք բաղձալի, անցս աղէտիցս ձեզ պատմեցէ:
Ընդ Սիօնի որդոյ նորա դիմս կոչեցէք յորդեւակի:

55 Յոյժ բարձրագոյն և ուժգնակի ածէ՞ք ըզվոռ դամբանակի,
Ելէ՞ք ի բարձրաւանդակի և հընչեցէ՞ք աներկուանալի:

Ահա հասեալ է օր ամպոյ մառախլոսպատ շուրջանակի,
Պատեալ է մութն, մէզ և խաւարն՝ ոչ ոնելով եւս ի մըտի:

Յաջ և յահակ ածեմ զաշիրս արեգական լուսաբերի,
60 Այլ տեսանեմ յոյժ ներհակին սաստող յուսոյ հայեցուածին:

Ըզսեաթոյր մէզըն սըւրեւալ, թանձր ըստ զոգոյն ովկիանին,
Ո՛չ մի մասին յաղթող եղեալ, այլ ծայրագոյն բոլորովին:

Ըստ ջուրց ծովուց օրինակին և քաղցկեղոյ ժանկ տեսակին
Տարածեցաւ յամէն անդամս, տեսեալ աշացս կայ ի վտանդին:

65 Խընդդէ ըզբանս տեսանողին՝ ո՞ տայր զըլխոյս գետ
արատսուն*.

Աւաղական ձայնիւ ողբալ, կոծել ըզկոծս անհընարին:

Գըլուխ պարու թառանչիւոյս դասել ըզցաւս մեծի զըլխին
Զտան նախագահ Հայոց մեծաց, զգեղ բնակութեան
Արմանեկին:

Մանաւանդ որդիս հրպեալ տալով ողջոյն քաջ երամին,
70 Մեծամեծացըն մեր նախնեաց ջոկք և ջոլիրք երամ դասին:

* Հմմտ. Մարգ. Երեմ., Թ. 1:

51—56 տողերը Ե չունի

51 a Պօղոսի

52 a Համակրօնիցդ

53 a բաղձալի

55 a տամբանակի

56 a բարձրաւանդակի

58 Ե խաւար

60 a Սաստող

63—66 տողերը Ե չունի

67 ab բարս

68 a Զգեղ փխ զգեղ

69—70 տողերը Ե չունի

Նախ յարեւելք ծունըր կըրկնել իմ անդրանկանըն գեղանին,
Սէգ և արի մէջ հըսկայիցն Գեղամ՝ արին ինձ կըրսերիս:

Ածցես զԱրայ ի հիւսիսոյ, դՅուակ, Փառոխ՝ յարեմըտից,
Իսկ ըզՍիսակ ի հարաւոյ բերցես ի կոչ դառնացողիս:

75 Թէպէտ խուն ինչ եմ առ յոգունսդ և փոքր ուղէշ ի մայրս
յարկիս,
Այլ և բեկումն ուրախութեանս անհամեմատ իմն նըմանիս:

Կամիմ փոխել զնախդիր անուանս, ո՛վ սլատուաւորք ի
յարդասիս,
Լըծել ի լուծ գեմին ըզդայն, որ նա խօսի զծածուկ սըրտիս:

— Երբեմն էի գեղեցկագեղ, կոկ և ողորկ Գառնիկ որդիս,
80 Արածէի մէջ շուշանացն, մակաղէի յափըն գետիս:

Մարմնադիակըն գազանէ անհոգ կայի ի յիմ խըշտիս,
Ոգորէի ի զլուխս լերանց, խանդաղատեալ յառապարիս:

Սարսէր յինէն ծով և ցամաք, զըժնեայ եղջիւրս զարդ հասակիս,
Զերդ ըղտեսլեան Դանիելի խորտակէի զհարեալքն ընդ իս:

85 Օր ըստ օրէ փարթամացայ պարարտ ծնընդովք յամուր հովտիս,
Բայց խողխողեաց անասելի իմանալոյ ժանիքըն զիս:

Մինչև յայց ել հովիւըն քաջ, փըշրեաց զմանրողըն ծախողիս,
Որպէս հովիւս հովուեաց ըզհօտս, մըխիթարեաց մեղօք յըղիս:

Օրհնեալ է տէր, որ ոչ ըղմեղ յորս ատամանց հտ վիշապին,
90 Այլ գորոգայթ շարին քակեաց, որպէս զճընճղուկ ղերծեալ
զհոգիս:

71 Ե անդրանկան

72 Ե իմ փիս ինձ

73 Ե Զցուակ

74 Ե զՍիակ Ե դառնացողի

75—78 տողերը Ե շունի

81 Ե Ահոգ

84 Ե Դանիելի

86—94 տողերը Ե շունի

87 Ե զմանրողըն

90 Ե զերծեալ

Միջնորդութեամբ Քաղէոսի, Լուսաւորչին սուրբ Գրիգորի
եւ Յովհաննու Կարապետի, նախաւերկայ Ստեփաննոսի

Կերաւ որդովս իմ իւղ և մեղր, ել գեղեցիկ անուն տղայիս,
Նախանձելի եղև բազմաց, զգեցեալ ըզթաղըս, ծիրանիս:

95 Մանուկն իմ սէգ՝ արին Տըրդատ, որ անդրանիկն է հաւատիս,
Գեղեցկագեղն վայր վայելուչ շինեաց զպալատըս ցանկալիս:

Ամարայնոյ էր հովանոց, զընէր ի սմա զիւր արքունիս,
Քըսան և չորս սեամբ կառուցեալ, նըման դասուց մարգարէից:

Ինքն մատամբ աշտիճանաւ՝ ստ իննեակ դասուցն, որ ի
յերկինս,

100 Այլ և զարդու քահանայից, որ զարդարի յեկեղեցիս:

Այլ և ինունց զըլխաւորաց, որք իշխեցին մարդկան սեռիս,
Նահապետաց, մարդարէից, օրէնսդրողաց բանականիս,

Քաղաւորաց, քահանայից, դատաւորաց այս կենցաղիս,
Առաքելոց, հայրապետաց, վարդապետաց սերմանողիս:

105 Այլ և նըման իննեակ բանին երանութեան տեսուն Յիսուսի,
Որ է սանդուխք յերկրէ յերկինս հանել ի վեր զազոս
մարդկային:

Եւ այլ իմաստ ծաղկեալ սովաւ, զոր լըռեւեայն մեղ պատմեսցի,
Բայց թէ խընդրեմ թախանձանօք ի սուրբ հօրէն մեր նաղելի,

Մեսրոպ Մաշտոց հայրապետէն, որ կայ թաղեալ յիմս
նահանգի,

110 Նա զճըշմարիտ միտք տեսութեան պատմէ, զի է հըմուտ բանի:

93 Ե որդովս

96 Ե զպալատ

97 Ե սմայ

99 Ե Ըստ

100—107 առդերս Ե չունի

102 Ե Նահապետս

103 Ե Քաղաւորաց

104 Ե սերմանողիս

107 Ե Ե և Ե լռեւեան

Յորմէ ծընունդըս հոգեոր, ներքե Սիմէոնս շարեօք իլի,
Յաղերս մատչիմ սուրբ տապանի՝ օժանդակել այս դըրուատի:

Կըրկին դառնալ, ուստի եկի՝ համբուրելով զտիւյ տենչալի,
Զերկնահանգէտ այս սլալատի, հաստահեղոյս կայսեր գահի:

115 Զմեկուսացեալս ի բընակչացս, որ և զարդուցն է ամայի,
Միայն զքանդուածս յինքեան ունի, ենթակացեալ կարծր լիմի:

Երկաթագամ, կապարակապ, յորմէ տեսողըն զարհուրի,
Շարժէ զգըլուսըն հիացմամբ, ասէ, թէ՝ «Քո շինողն ո՞ւր է:

Որ անվախճան դինքըն կարծէր և զտէրութիւնն՝ անանցնելի,
120 Ըղբեզ շինեաց յորձաքարաց բաղում ծախիւք, որ ոչ թըլի,

Որպէս զանմահ մահկանացուիս և զանփոփոխ առօրէիս
Յաւիտենից տուն հաստատեալ, տեղ հանգըստեան յորդոց
յորդիս:

Փութով եթող ըղբեզ դատարկ, եմուտ ի հող գերեզմանիս:
Անտիրացար ի քաջ տերանց, վա՛յ և եղո՞ւկ տեսանողիս»:

125 Յորժամ մըտայ ի մէջ թախթիս, գալարեցաւ սիրտս և աղիքս,
Թանձրր ցընդեալ ծուխ ըռընկիս՝ ծով կապեցաւ ի գազաթիս:

Յայնժամ փրղձկեալ զարիւյ անձինս, խոցեալ կենօք ի տանց
հիւսիս,
Նըժդեհ, պանդուխտ, յորդոց այրիս, խընդրեալ զկաստին և
զկոստողիս,

111 a Սիմոնիս b Սիմոնս

112 a մատչիմ a Տոսպանին փխ տապանի b դրուագի փխ դրուատի

113 b ելի փխ եկի

117 a տեսողըն

118 a շինողն

119 a զտէրութիւն b անանցնելի

120 a յորձաքարաց a թըլի

122 a որդոց b յորդոց

124 a տէրանց

125 b Թաղտիս

126 b ծըխեալ փխ ցընդեալ

128 a պանտուխտ

Թագեալ զցամաք բուրդ մեկանիս դառն արտասուօք զշոր
կաղամարիս,

130 Այլ տարակոյս եմ յատենիս, թէ զի՞նչ ասեմ հրապարակիս,

Զի չունիմ բան ի բերանիս զարիական վէտ շինուածիս:
Եւ թէ քարանցըն հարցանեմ՝ սուղ ահագին է լըսողիս,

Զի դանընտելըն բարբառեն զանտանելին ժամանակիս՝
Եւս առաւել հեծեծագին, գեր, քան զոզբալն մըսեղինիս:

135 Ողորմելի ձայն արձակեն, տան արտասուօք զպատասխանիս,
Վըշտով ըզվիշտըն փարատեն, որ է կըսկիծ սըղաւորիս.

— Տունն իմ սըգով լի է այսօր, ո՞վ ողբասացք ինձ մեռելիս,
Զձեր նընջեցեալքըն մի՞ յիշէք, մի՞ լացուցէք զեղուկ գերիս:

Բեթանեա չեմ մերձ Սիօն և ոչ սուղ՝ մերձ ուրախութիւն,
140 Ծուր և Ծայդան են բացազոյն և Քորագին յոյժ հեռազոյն:

Մի՛ բարբառիք խիստ ցաւագին, մի՛ կաթուցէք զցօղ
արտասուին,
Մի՛ ինձ լինիք բըժիշկը խոցողք զերդ բարեկամքն
բաղմաւըշտին:

Իսկ թէ չափով հասուցանէք, որքան ունկանս բնտանեզոյն,
Լերուք բերանով անըզգայուն, ասէք անսխալ զհին
պատմութիւն:

145 — Զեղո՞ւն՝ ւ ատա՞կք, ձեզ հարցանեմ, ո՞ւր է ծաղիկըն ձեր
ծոցոյն.

Միթէ հընչեա՞ց հողմըն մահուն, զըրկեա՞ց ըզձեզ ի յայն
տեսոյն:

Մի՞նք և խարի՞սիք, ձեզ հարցանեմ, ո՞ւր է պարողըն ձեր
միջոյն.

Միթէ իջա՞ւ ի գերեզման, շիջա՞ւ փառացըն մեծութիւն:

135 a արտասուօք b զպատասխանին

139—144 տողերը b շունի

139 a Բեթանեայ

147 a պարօղն

Դո՛ւռն, աշտիճա՛ն, ձեզ հարցանեմ, այժմ ո՞ւր է ձեր
ահագնութիւն.

150 Միթէ ա՞յլ դուռն կայ քան զձեզ մեծ, դնացին նոքա ի տես
նորո՞ւն:

Շինուա՛ծք բոլոր, ձեզ հարցանեմ, ո՞ւր է հրաման
հիմնարկելոյն.

Միթէ լըռեա՞ց ձայնն ահագին, որ զանտաշ քարն հալեաց
ըստ հրոյն:

Վա՛յրք վայելուչ, ձեզ հարցանեմ, թերևս լըռալ է ձեր ըզսոյն,
Մեզ պատմեցէ՛ք յոյժ լալագին, ըսփոփեցէ՛ք զմեր
տրորտմութիւն:

155 Ա՛յ անբսպառ ընթացք գետոյս, մի՛ թաղուցեր զքո
տեսութիւն,

Պատմեա՛ զպատիւ պայծառ թախթիս և զՏըրդասաց քաջ
տէրութիւն:

Ա՛յ բարձրաբերձ կատարք լերանց, որ յոյժ տեղեակ էք
ամենուն,

Ձեր յարակայ անշարժ դիտմամբ մեզ ծանուցէ՛ք զերանութիւն:

Ա՛յ մըշտահոս աղբէրակունք, եթէ ունիք զկըտակ մահուն,
160 Մնացեալ որբսցըս տո՛ւք ըզգիրն, որ դադարի յոգոց հանումն:

Ա՛յ նըշմարանք ճանապարհաց արքունական ևրթեկուն,
Մի՛ ձանձրանայք յուսուցանել զխաղս և զխընչոյս
ասպարիսուն:

Ա՛յ հայր գըթած մեղօք որդոցս, կաթուղիկո՞ւս Մեսրոպ
Մաշտոց,

Քաղցըր ձայնիւ ե՛լ տուր ողջոյն, քանզի ունայն է ի լուսոյն:

152 a ձայն ab հնոյն փխ հրոյն

153 a լուռալ

156 b Թաղտիս

160 a հոգոց b յոգոց

162 b ասպարիզուն

163 ab որդոցս ab Մեսրոպ

165 Յիշումն բսկիւղբն է շատ սրդոյ, վայ ի վերայ վայի դրելոյ,
Սակայն կարճի ի ճըկտելոյ յաղագս ծովից ձանձրանալոյ:

Յոբելինին բրսան թրւոյ, քառասուն և երկու մուտըն միւսոյ
Ողբըս գրեցաւ յաւանս Գառնոյ ի խնդրոյ Սարգիս մեծ երիցոյ:

Մեղօք մեռեալ աւաղելոյ, ամուլ բարեաց ծնօղ այսմ երգոյ,
170 Տե՛ս անցաւոր կեանքս ի փորձոյ, ծիրեալ ծաղիկ, ստուեր
Հովանոյ:

165—170 տողերը և շունի

167 ա թուոյ, Քառասուն — երկու ա միւսոյ

168 ա Գառնոյ

170 ա ստուեր

ՍՏՖՈԱՆՈՍ ԹՈՒՍԱԹՅԻ

ՈՂԲ Ի ՎԵՐԱՅ ԵՒԴՈՒԿԻԱ ՄԵՄԻ ՔԱՂԱՔԻՆ

Վեց հաղար 'ւ ութհարիւր թըւին
 Եւ Լըկու թիւ աւելորդին
 Յեւանելոյ հօր մեր նախնին
 Ի դըրախտէն մինչ յայս վայրին:

Խորագիր.

Ան Ողբ և աւտանաւոր (ե ոտանաւոր) և (ե չիք և) տաղ ի վերայ Եդովկիայ (ե Եդովկիա) մեծ (ե մեծի) քաղաքին, որ այժմ Թօխաթ (ե Թոխաթ) ասի, զոր անօրէն և անհաւատ Տէլու Հասան և իւր եղբայրն (ե չիք և—Եղբայրն) Ղարայ Նազրէին, եադի (ե դալի փիւ եադի) և ճէլալի, յայտնեցան (ե յայտնեցաւ) և ժողովեցին բազում զաւրս (ե չիք և—զաւրս) և զերկիրս Հայոց և Հոռոմոց սկսեալ (ե չիք սկսեալ) յՈւրհայոյ մինչև (ե մինչ ի) յՈւսկուտարն ծովեզերօք և բոլորաբն հանդերձ ալրեաց (ե էրեց) և աւերեաց (ե աւերեց), թալանեաց (ե թալանեց) և զերեաց (ե զերեց), դրազումս սպանեաց (ե սպանեց) և զշատս փախոյց, զոր ես Ստեփանոս Թօխաթցի (ե Թոխաթոյի) էրէցս (ե Երէցս) որ (ե զորն) աշաւք տեսի և զորն ականջաւք (ե ակնջօք) լուայ և զսահաւ բանս ասացի անյարմար գոլով CDE Տաղ և (E չիք Տաղ և) ողբ ի վերայ Եդովկիայ (E Եդովկիայ) մեծի քաղաքին, որ այժմ (E յաժմ) ասի Թօխաթ (DE Թոխաթ), զոր անօրէն և անհաւատ Տալու (D Տէլու E Տելու) Հասան (E Հասանն) Ղարա (DE Ղարայ) եադիճին (D եադիճի E եադիճին), եադի և ճէլալի (E ճալալի), յայտնեցաւ և զերկիրս Հայոց և Հոռոմոյ (D չիք Հոռոմոց) Ուրհայու (DE յՈւրհայու) մինչև յՈւսկուտարն (E Իսկուտարն) ծովեզերօք (D ծովեզերաբն E ծովեզերօքն) և բոլորօքն (D բոլորաբն) հանդերձ էրեց (D էրեց) և աւերեց, թալանեց և զերեց (E երեց փիւ զերեց), զոր ես (D չիք ես) Րմտեփանոս (DE Ստեփանոս) էրէցս (DE չիք էրէցս) Թոխաթցի (D Թոխաթցիս E Թօխաթցիս) զորն (D զոր) աշաւք տեսի և զորն (D զոր) ականջանաւք (D ականջօք E ականջօք) լվայ (DE լուայ) և զսահաւ (DE ըզսահաւն) բանս (DE չիք բանս) ասացի

1 DE չիք 'ւ CDE թվին

2 CDE յաւելորդին

3 Ե Յեա Ելանելոյ

4 E մինչև զայս C այս

5 Ի ծնընդենէն ահառն Յիսուսի
 Հաղար և վեցհարիւր տարի,
 Զորս թիւ այլ հետն յարարարդի
 Մինչև յայս օրըս համարի:

Եւ մեր թըին Հայոց ազգի
 10 Հաղար 'ւ յիսուն մէկ աւելի
 Մայիս ամսոյ քսան և իննի
 Օրըն շաբաթ չորրորդ ժամի

Եկաւ հաղի և ճէլալի
 Տէլու Հասան Սև Եաղրճի,
 15 Եմուտ բաղարն ի Թոխաթի
 Ի հարաշարժ ասած օրի:

Հասան փաշան էր ի միջի
 'Ի այլ փաշաներ խիստ անուանի,
 Յիսուն-վաթսուն հաղար հոգով
 20 Ոչ կարացին կալ ի դիմի:

Հանց փախուցին ըզփաշանին՝
 Իւրեանց զօրօքն և զբաղրբցին,
 Որպէս առիւծն՝ զգասս աղուեսուց,
 Եւ կամ բաղան՝ ըզկաքունին:

-
- 5 DE Յիսուսին
 6 Ե ամի փիւ տարի
 7 E յարարարթի
 8 C այս E յայտ յօրըս A յօրըս
 9 CDE թվին
 10 E և փիւ 'ւ C օելի E յաւելի
 11 ԵC 'ւ փիւ և A իննին D ըննի
 12 E չորրորդ
 13 E Եաղրճի
 14 C պեղծ փիւ Սև D Եաղրճի
 15 Ե չիք Ի
 16 E և Ի Ե ասնի փիւ օրի E օրիյ
 18 ԵE Եւ փիւ 'Ի C չիք 'Ի E փաշաներ Ե անուանիք
 19 A Զի փիւ Յիսուն-վաթսուն Ե հոգով
 22 A զօրքն A զբաղարացին
 23 CDE առիւծ DE գասս A աղվեսին Ե աղուէսին C աղվեսուց
 24 A զբաղան CDE բաղայ Ab ըզկաքվհաւին

25 Կատարեցաւ բանըս զըրին
 Մովսէսի սուրբ մարգարէին.
 Մինն ըզհաղարս հալածեցին,
 Երկուքն ըզբիրրս փախուցին*:

Հանց ըշտապով փութով փախեան,
 30 Եւ ետենին ոչ հայէին:
 Մինչև գնացին ի Ղուրթպէլին,
 Ապա ձիուն ի վայր իջին:

Քաղաքացիքն հաղար բարովք
 Զտունն և ըզտեղրն ձրգեցին,
 35 Ելեալ փախեան ոմն՝ ի բերդին,
 Ոմանք՝ լերին, շատք՝ ի սարին:

Ոմանք զմիմեանըս կորուսին
 Եւ զըտանել ոչ կարէին,
 Ոմանք բոկիկ և զըլխիբաց
 40 Եւ թալանած ի շուրջ գային:

Ոմանք ամսով հաց չի զըտին
 Եւ ըզլերանց խոտն ուտէին:
 Զիւրեանց բարիքն այլք ուտէին,
 'Ի ինքեանք հեռուստ նըստեալ լային:
 *Հմմտ. Երկր. Օրէնք. ԼԲ. 30:

24-րդ տողից հետո Ab ունեն.

Որպէս թագի զապըստըկնին,
 Իբրև զկատու ըզհետ մըկին,
 Կամ միեղջիւրն (b միեղջերու) ի հետ օձին,
 Կամ զիշմեղուն ի վրա (b վրայ) ճանճին:

26 AbCE Մովսէսի

27 Ab Մին

29 C շտապով փխ փութով E փութով D փախան E բախան

30 A ի յետոյ փխ ետենին C յետին D յետընին E յետմին

31 b Ղուրթպէլին CDE Ղուրթպէլին

32 ACDE Ապայ

33 DE Քաղաքացիք bCD բարով

35 E բերին

38 b կարացին

41 b չըզրտին

43 A այլքն D այլ

44 bD չիք 'Ի E և փխ 'Ի AbC նայեալ փխ նըստեալ C նային փխ լային

45 Մեծ կարմընջի գետի քովէն,
Որ խըտըրլըխ անուանէին,
Մինչ Կոմանա էր շատըրնին.
Թիւ և համար ոչ ունէին:

Երեք ամիս նըստան տեղին,
50 Զգիւղ և զքաղաք թալանեցին,
Ո՛չ հոր թողին 'ւ ո՛չ պահունի,
Զամէնն հանին նրման նեոին:

Յետոյ հըշով բորբոքեցին
Զոսկով նախշած բղշարարխնին,
55 Նման տաճարին հանց քակեցին,
Մինչև ի հիմըն հասուցին:

Այրեցին զտուն և ըզտեղի,
Զմանուկ տրդայքն արին գերի,
Զոսկի 'ւ արծաթ և զղումաշնի
60 Զայն թալնեցին անյագելի:

Բղշուրջառներն և զըսգեստնի
Եւ ըզծածկոյթ սուրբ սեղանի
Զիոց ծածկոյթ արին յայտնի
Եւ զայլս՝ հագուտարս ճիւղանի:

65 Զխաշ և զըսկիհ, զարծաթ 'ւ ոսկին
'ի այլ սըրբութիւնըս տաճարին

45 C Մէկ վիւ Մեծ Ab կարմընճին C կարմնճի E կարմրճի A և գետա-
փին վիւ գետի քովէն

47 ACDE Կոմանայ E հտարունին

49 bCDE յայտնի վիւ տեղին

50 bCDE Զգեղ b քաղաք

51 bCD չիք 'ւ E և վիւ 'ւ E պահունին

52 bC Զամէն

54 C նաղշած D նաշխած b բղշարարխնին DE բզսու ֆանին վիւ բղշար-
արխնին

56 E իյ վիւ ի

57 bC Էրեցին DE Էրեցին CD գտունն E գտեղին

59 AbDE ոսկի bCDE չիք 'ւ C զղումաշնին

61 E Բղշու ճառներն

62 Ab Զոսկի ծածկեց վիւ Եւ բզծածկոյթ E բզծածկոյդ D սեղանին

64 DE զայլ AbE տըղայի վիւ ճիւղանի

65 CDE արծաթ E և վիւ 'ւ CDE ոսկի

66 E և վիւ 'ի CE տաճարի

Զիոց ըրախատ շինել տըւին
Եւ խընդային վերայ նոցին:

Զըսպանեւոց թիւն ոչ ասին
70 Կամ փախուցեալք լեռ 'ւ ի սարին,
Ոմանք քաղցած և ծարաւի,
Մերկ և բոկիկ և անօթի:

Եւ զըսպանեալքն ի փողոցին
Շունք և դազանք դայնք ուտէին:
75 Եւ ոչ ոք էր թաղէր զնոսին,
Զի սաղմոսին բանք կատարին*:

Աւերեցին և քանդեցին
Զայն շէն բոլոր ըզքաղբորնին,
Երեք անգամ կողոպտեցին,
80 Մինչ ճըռաքաղ զնա արարին:

ԶԹոխաթ քաղաքըն գովելի,
Որ Կումանու խիստ է մօտի,
Յորում տապանն է Յոհաննի՝
Ոսկիբերան վարդապետի:

* Հմմտ. Սաղմ., ՀՐ. 1—3:

67 D ըտախտ ACE ավին

68 C խնտաին

69 CDE Զսպանեւոց

70 C լեռ E չիք 'ւ

73 AbCE ըսպանեալքն

74 bCDE դայն

75 b թաղեր

76 C քանքն

77 E Աւերեցին ADE քանտեցին C քակտեցին

78 CD զանշէն փխ դայն շէն AC ըզքաղաքնին

79 b անդամն E անքամ

80 CE զնայ

81 A ԶԹոխաթ

82 C Կումանու

83 C որում C չիք է C Յոհաննու D Յոհանի

84 AbC Ոսկերեքան E Յոսկիբերան A վարդապետի

85 Շատ գեղորեսայք շէն, բարեւի,
Այգով, արտով, պաղչով իլի,
Ջրով առատ, բոյս, բանջարի,
Եղեմ գրախտին էր նըմանի:

Մեծ գետն նըման էր Եփրատի,
90 Որ Թօղանլու նա անուանի,
Բերէր գերան, սիւնըս շենքի,
Զկոճ և ըզփայտըս վառելի:

Եւ զՊըլտի գետն քաղքին միջի,
Ամէն պարտէզ նովաւ ջըրւի,
95 Եւ զՃերմակ ջուրըն կըրկնակի.
Աղբիւրքն անտի կու բաժանի:

Բաղնիք և խանք կայր զովելի,
Մաքուր ջըրով աննըմանի,
Շուկայք, խանութք բարով իլի,
100 Վա՛յ ինձ, որ ես անտի ելի:

Վաճառակաց էր նա տեղի.
Զորս կողմանց դայր պաղիրկաննի,

85 A գեղորեսաք b գեղեցիկ փխ գեղորեսայք E գիւղօրայք կայք փխ շէն

86 D արտով աղով փխ Այգով, արտով E արտով, պաղչով

87 E ջրով E բույս

88 D եղեմ

89 DE գետ AbCE երրատի

90 E Թաւշանլու C նայ E չիք նա

91 E բերէր Ab գերանք և A սիւնք

92 b գփայտըն E վառելիյ

93 b պըլտի D մեջի E միջին

94 C նովա E նովաւ CD ջրի E ջըրվի

95 C զՃերմակ E զՃերմակ

96 D աղբիւրք

97 - 120 տղերք C չունի

97 AE Բաղնիք

99 E բարով

100 D անտից E ելիյ

101 b վաճառակնաց AD նայ

102 bD պաղբրկնի E պաղբրկնիք

Ծախէր բեռնով ապուրշումնի,
Զուխայ, քըթան 'ւ ալլ դումաշնի:

105 Ելնէր նախշի ապուրշումնի,
Գոյնըդդունաց, ամէն ցեղի,
Ղէղաղի բան և դերձակի,
Եկթայ, վալայ, շար, տիպարի:

Զիվթայ, թավթայ, պուրունճուկնի,
110 Մուղատտամնէր 'ւ ալլ դումաշնի
Այս ամենայն, դոր յիշեցի,
Ի միգանէն բեռնով կիկնի:

Կայր պէզաստան մ'ինն գումպեթի,
Բադում խանութք ի յիւր միջի,
115 Շատ տոլվաթվորք նըստեալ կարդի՝
Ծախեն քըթան և բեսայի:

Գըտակկարնոցն ի յիւր քովի,
Կարեն ոսկով արախճըննի,
Եւ պէզաստան մ'ալլ շըրէի,
120 Մէշն էր դումաշ և չուխանի:

103 Ե Ծախէր DE ծախվէր Ե ապուրշումնի D ապըրշումնի

104 E և փխ 'ւ

105 D նաղշի E նախշի Ե ապուրշումնի DE ապըրշումնի

106 AD գունըդդունաց E գույնըդդունաց ADE յամէն

108 A եկիթէ Ե եկ թավաշայ փխ եկթայ, վալայ E տիրարի

109 A Զիթթէ D Զիվտայ DE թակայ փխ թավթայ E պուրունճուքնի

110 D մուղատտամնէր E մուղաթտակմնէր E և փխ 'ւ

111 Ab գայս DE գամենայն

112 D մեղանէ E մեղանէն

113 D պազաստան E պէզէստէն A ինն (D մի E մին) փխ մ'ինն bDE

գումպէթի

114 A իւր

115 D տալվաթուորք E տոլվաթուորք

116 E բէսայի

117 E քովի

118 Ե ոսկով արախճէննի DE առախճըննի

119 D մ'ալ

120 E մէշն

Ոսկերչընոցն էր գովելի,
 Շամայ, Սպահի պաղրին նմանի,
 Կայր շատրուվան մի չիւր միջի,
 Վարպետք 'ւ աշկերտք խանութքն իլի:

125 Ելնէր աղէկ թաս ու թափսի,
 Վարպետաբան մեծ կըսողաքնի
 Եւ գոյնըզգոյն սախտիաննի
 Եւ այլ բաներ զարմանալի:

Զոր մէկն ասեմ՝ ըզմաթախնի^ա,
 130 Զփէշաքարնին և զարուեստնի^ա...
 Սիրտըս կայրի և կըսկըծի,
 Շատք տընաղեն և ծիծաղին:

Յիշեմ ըզվանք սուրբ Աննային,
 Երկու դիւղի նա ի միջին,
 135 Լըծքեր բազում կայր գոմշընի,
 Պախրէ, ևզներ, ձի և ջորի:

Կովեր, հորթեր, այծ 'ւ ոչխարնի,
 Մեղւի փեթակ և աղաւնի,

121 Խ սոկերչընոց

122 Ը Շամա Է Պահի փխ Սպահի Ը պաղրին ԸԸ պաղրի

123 Ը կար Ե շատրուան Ը շատրուան Ը իւր Է միջին

124 Ը վարպետք Ը չիւր 'ւ աշկերտք Է չիւր 'ւ ԵԸԸ խանութքն

125 Ը ելէր ԸԵԸԸ և փխ ու Է թափսի

127 Ը գունդգոյն Ը գոյնըզգոյն ԵԸ սախտիանի

128 ԸԵ 'ւ փխ Եւ ԸԵ այլ շատ

128-րդ տողից հետո Ը ունի.

Գործեալ գովեմ. ըզտղեզնին

սոկէ զբով զարգարէին,

ի չըթտամայօլ կու տանէին,

թաղաւորին փէշքէշ տային:

130 Ը զփէշքարնին Ե Զփէշաքարնին Ը զփէշաքարնին Ը զփէշաքարնին
 Ը զարուեստնին ԵԸ զարուեստնին

132 Ը ծիծաղին և տընաղեն փխ տընաղեն և ծիծաղին

133 Ը Աննային

134 Ը զեզէր ԵԸԸԸ զեզի ԸԸԸԸ նոյ ԵԸԸ միջի

135 Ե կայ Ե զամ ըզկնի փխ գոմշընի

136 Ը ձորի փխ ջորի Ը ջորի

137 Ը չիւր 'ւ Ը և փխ 'ւ

138 ԵԸ Մեղուի Ը մեղվի Ը աղաւնի

Աղբերակունք, կօլն ի միջի,
140 Ի շորս բոլորն արտ և այգի:

Ի ժամանակս էր խիստ բարի
Յակոբ անուն վարդապետի,
Որ քաղաքաւ էր Զէյթունցի
Եւ առաջնորդ Թոխաթ քաղբի:

145 Տէր վարպետներ կայր ուսածնի,
Եպիսկոպոսք, հաբեղանի,
Սարկաւագոնք և դրսլըրնի,
Շատ մաճակալք և մըշակնի:

Երբ կանգնէին ժամատեղի,
150 Գոռայր տաճարն նըման ամալի,
Երգ, Թաղաւորք 'ւ Ալէլուքնի,
Գանձեր, տաղեր և մեղեդի:

Ունէր նա թէմ շատ գեղաննի,
Հարիւր-հազար բարով իլի,
155 ԶԱրթուղօվայ և Ղաղօվայ
Եւ այլ գեղերըս լեռնային:

Երթամք ի թաղ Պաղարճուխին,
Որ է աւագ Եկեղեցին
Եւ է անուն սուրբ Սարգըսին՝

160 Արագաճաս զինաւորին:

141 D յոյժ (E յույժ) փխ խիստ

143 D Զէյթունցի E Զէյթիւնցի

144 A Թօխաթ

146 Եի Եպիսկոպոս AC 'ւ արեղանի

147 C սարկաւագներ E սարկաւաքոնք

149 Եի ժամտեղի D կանկնէին E կանքնէին

151 C երբ փխ երգ E երգ E և փխ 'ւ

152 E մեղեդի

153 CDE նայ ԵCDE գեղանի

154 DE իլի

155 A զԱրթուղօվայ Ե ԶԱրթուղօվայ A զՂաղօվա Ե զՂաղօվայ D զՂաղօվայ E զՂաղաւօվայ

156 A զԿեոսարիտ և բղձիլայ փխ տողի

157 ԵCDE Երթանք

158 C աւագ

159 C յանուն E Սարգիսին

160 A զօրաւորին (Ե զօրականին) փխ զինաւորին

Շատ բրիստոնեայք կայր յայն թաղին,
 Ամէնքն ճոխ տանուտէրնի,
 Կարդացողներ, հասկըցողնի,
 Առատաձեռն խօճանի:

165 Գրնամք ի թաղն Տաշմարտիւան
 Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցի,
 Որ քարկոծեալ նախ վրկայի՝
 Տեսեալ զՅիսուս յաջմէ ծնողի:

Անտի ելնեմք Ղայայ մահլան
 170 Սուրբ Նիկողոս եկեղեցի,
 Արադահաս և օշնական,
 Իւր խընդրողաց շուտ հասանի:

Թախտաղալին իջնումք մօտի
 Սուրբ Սարգսի նահատակի,
 175 Որդոյ նորա Մարտիրոսի,
 Զի օղնական մեղ լինիցի:

Անտի ելնեմք ի Թարսիան
 Սուրբ Ստեփանոս նոր տաճարի,
 Նախավրկայ սարկաւազի,
 180 Առաքելոց սպասաւորի:

162 Ի Ամենքն DE տանուտէրնի

163 CDE Կարդացողներ, հասկըցողնի

164 C խճնի DE խոճանի

165 Ի Գրնանք Ի Տաշմարտիւան E Տաշմարտիւանի

166 Ի Ստեփանոս E ԲՍտեփանոս

167 Ի Նախավրկայի վիս նախ վրկայի

168 Ի զԲրիստոս վիս զՅիսուս CD ծնողին E ծրնողի

169 A ելեմք Ի ելնեմք Ղայա DE Ղայեայ E մահլան

172 A զինք վիս Իւր AC խնդրողացն E խընթրողաց CD հասնի

173 (D) Թաղթաղալին E Թաղթայ զալին AbC իջնուներ

174 C նահատակին

175 Ի Որդոյ C նորին

177 bE Ատի վիս Անտի A ելեմք Ab Թէրսիան C Թարսիան

178 A Ստեփանոս E ԲՍտեփանոս E տաճարին

179 A Ի մեծ խորանքն հանդիսի վիս տողի E նախավրկայ

180 AE սուրբ Կարապետ նա յորջորջի վիս տողի

Ի սուրբ Մինաս կորըստագիւտն
Երթամք ի յուխտ արտասուելի,
Որ զմեր խընդիրքըն կատարէ
Եւ բարեխօս լինի մեզի:

185 Ելեալ դիմեմք ի հաշ թաղին
Բարձրաւանդակ սուրբ խորանին,
Շինեալ յանուն սուրբ Պարսամին՝
Հայր ճըգնաւոր և անուանին:

Դիմեալ երթամք ի մեր թաղին,
190 Սուրբ Քառասնից մեծ տաճարին.
Երեք խորան կազմեալ ունի
Երրորդութեան օրինակին:

Զինչ որ Թոխաթ մարդ մեռանի՝
Բերեն ի յայս յեկեղեցի,
195 իայն և արձակ և ապահով
Պահեն յետև սուրբ տաճարի:

Երիցաներըն Թոխաթի
Ամէնն ընտիր՝ և առաքինի,
Գրրակարդացք՝ ժիր և արի,
200 Ամէնք նըման վարդապետի:

-
- 181 C կորուստագիւտն E կորուստագիւտն
182 bCDE երթանք C ուխտ արտասովալի E արտասուելի
184 b լիցի
185 D դիմենք
186 C բարձրաւանտակ C խորանի
187 E անուն bCDE Պարսամայ
188 E ճըքնաւոր bCDE անուանի
189 D երթանք E երգամք Ab Մահմատ-էճիզ փխ ի մեր թաղին
191 b կանգնեալ փխ կազմեալ AbC յանուն փխ ունի
192 b երրորդութեանն DE աւրինակի
193 A Թոխաթ E մեռանի մարդ փխ մարդ մեռանի
194 E այս Abf) եկեղեցի
195 C յապահով E ապահով
196 CD առջի (E առաջի) փխ յետև b տաճարին E տաճարի
197 DE Իրիցաներըն A Թոխաթի
198 b Ամէնն E չիք ՚ւ
199 AbDE գրրակարդաց C գրրալիարդաց b յարի
200 b Ամէնք C ամէքն C վարպետի փխ վարդապետի

Իրիցփոխանք, աղվաթվորնի
 Եւ տանուտէրքն մըտացի,
 Խեղօքներ շատ նման Խիկարի
 Եւ իմաստնոյն Սողոմոնի:

205 Վաճառականք, ճանապարհորդք
 Գնացին Շրջվան և Շամախի,
 Շամ 'ւ ի Հալապ 'ւ ըՍտամպոլի,
 Պուրսայ և այլ բազում տեղի:

Երբ շարն եկաւ յանկարծակի
 210 Սև Եաղըճին ի Թոխաթի,
 Ցըրեց զամենն որպէս փռչի,
 Ձըգեց զամենն մի-մի տեղի:

Ոմանք գնացին ըՍտամպոլի,
 Ոմն՝ ի Պուրսայ 'ւ յԱսրանալի,
 215 Շատք գրնացին յՈւռումեղի,
 Ֆրոանկաց տուն, Պուղտան, Լէհի:

Որպէս և հս լոկ Ստեփաննոս
 Սահեալ անկաջ մէջ Կաֆայի՝
 Տընանկ, պանդուխտ, նըշդեհ, զարկալ
 220 Կամ իբրև զնաւ ի մէջ ծովի:

201 A Էրեցփոխան Ե Էրեցփոխան CDE Իրիցփոխան Ե տուրաթորնի
 D տուրաթորնի

202 Ab տանուտէրք յոյժ

204 DE իմաստուն

206 C գնացին Ե Շիրվան D Շրբուն

207 Ե չիք 'ւ (Ի) E և փխ 'ւ-երի Ե Հալապ

208 Ե Պուրսայ E տեղի

210 D Եաղըճին A Թոխաթի

211 AbCE ցրվեց Ե զամենն Ե անց փխ որպէս

212 Ե զամենն C զամեն

213 C ըՍտամպոլի

214 Ե Պուրսայ Ե չիք 'ւ E և փխ 'ւ E Ասրնայի

215 Ե յՈւռումեղի CDE Ուռումեղի

216 AC Ֆրանկոստան E Պուղտան DE Լէհի

217 E և փխ ևս Ե իսկ փխ լոկ Ab Ստեփաննոս E ըՍտեփաննոս

219 ACDE պանդուխտ

220 C զնո A ծովին E ծովի

Կաֆայ քաղաք նրման դրախտի
 'ի յերուսաղէմ սուրբ քաղաքի,
 Մեծ Հըռոմայ 'ւ ըՍտամպօլի,
 Շամայ, Համթայ 'ւ յնգիսպոսի:

225 Ամուր պարիսպ շուրջանակի,
 Բերդ մ'այլ ի մէջըն Ֆրոանկի,
 Նաւըն բերէ հաղար բարի,
 Ջըկունք ելնէ ազդի-ազդի:

Վանքեր բազում 'ւ եկեղեցի,
 230 Հովըն շրջէ ըղջաղջընի,
 Տաճարք նրման Սողոմոնի,
 Նաե հանգոյն սուրբ Սիոնի:

Ջողբս ասացի Թոխաթ քաղքի
 ի Կաֆայու եկեղեցի,
 235 Առ ոտըն սուրբ Լուսաւորչի,
 Բաղմաշարչար նահատակի:

Բարձրակառոյց սուրբ խորանի,
 Ծովահայեաց սուրբ տաճարի,
 Ջոր տէր աստուածն ամենայնի
 240 Թողցէ պանծանս զսա շինողի:

220-րդ տողից հետո DE ունեն.

Սոյնպէս և ես Ձաքարիաս,
 անուամբ միայն արեղայի,
 անմեղադիր լերուք ինձ
 ի սղալանաց և արուեստի:

121- 260 տողերը DE չունեն

221 A Կաֆա C քաղաքս
 222 A յերուսաղէմ b երուսաղէմ
 223 A Հոովմա b Հըռոովմայ A յըՍտամպօլի
 224 Ab եզիսպոսի
 226 C Ֆրոանկի
 229 C բաղու C յեկեղեցի
 230 C շրջէր ըղջաղաջնի
 232 AC նայ և
 236 AC բաղմաշարչար
 237 C Բարձրակառոյց
 238 C ծովահայեաց
 239 b Աստուած
 240 C Թողցէ C զսայ շինողի

Ի ժամանակս Յովանիսի՝
Տեառն Անթապցի կաթուղկոսի,
Ազարիին աշակերտի
Եւ Տէր վարպետ վերածայնի:

245 Էջմիածնայ առաջնորդի
Տէր Մելքիսեթ կաթուղկոսի,
Կարմիր գլխոյն թագաւորի,
Որ Շահապաս նա անուանի:

ԸՍտամպոլու պատրիարքի
250 Քաջ րաբունոյն տէր Գրիգորի,
Պահող, հրսկող՝ և առաքինի,
Ճարտարախօս ի յատենի:

Թագաւորին Տաճկաց աղգի,
Սուլթան Ահմատ նա անուանի,
255 Որ ի Ստամպոլ բաղմեալ լինի,
Եւ զօրքն իւրմէն ոչ Լրկելնչի:

Տաղիս երգող Ստեփանոսի,
Եղբօրն իմոյ՝ աւր Յակոբի,
Հօրքս՝ Սարգսի, մօրս՝ Ճանփաշի,
260 «Հա՛յր մեր յերկինս, սուրբ եղիցի...»:

241 Ե Յովանէսի

242 A Անթապցի C Անթապցի A Էսթուղիկոսի

243 A աշայկերտի

244 Ե Վարպետ

246 Ե Մելքիսեղ A կաթուղկոսի

248 A Շահապաս Ե Շահ-Ապպաս C նայ Ե Կոչի վիս անուանի

249 AC պատրիարքի

253 C Թագօրին

254 C նայ անփանի

256 AԵ Խաղաղ կենայ յայտմ աշխարհի վիս տողի

257 C երգող

259 AC Սարգիս

269-րդ տողից հետո A ունի.

Յակոբ Էրէցքս Թօխաթցի
յայն ժամանակն ի ԼԼ՛ հկի,
յորժամ ըզտաղս որ Ես տեսի՝
նստեալ լալով փոխարկեցի:

Ձմեղաւոր գրչակս մի՛ մոռանայք:

ՏԱՂ ԵՒ ՈՂԲԱՆՔ Ի ՎԵՐԱՅ ԵՒԴՈՒԿԱ ՔԱՂԱՔԻՆ

Ի թվականիս արեթական
Հաղար 'ւ յիսուն մէկ ի լրման
Պատիժ կըրեաց Եդոկիան
Վասըն մեղաց ժողովըրդեան:

5 Եդոկիա՞ դու գովական,
Նըման երկրին Պաղեստինեան,
Բազում բարեօք և զանազան,
Ի քեզ բնակիլ շատոք ցանկան:

Խորագիր.

ԱԵ Տաղ և (Ե չիք Տաղ և) ողբանք (Ե ողբ) ի վերայ Եդովկիա (Ե Եդովկիա) քաղաքին, որ այժմ ասի Թոխաթ (Ե Թոխաթ), զոր ոմն առօրէն, Տալու (Ե Տէլու) Հասան ասեն, որ եկաւ այրեաց և աւե... (Ե աւերեաց զաշխարհն) Ե Հունի (ձեռագրի համապատասխան քերք պակասում է) Ե Տաղ և (Ե չիք Տաղ և) ողբ ի վերայ Թոխաթու. (Ե Թոխաթու), զոր Այվատենց տէր Յակորն զնացեալ ի Լէճ և խնդրեաց ի Բաղուկենց (Ե Բաթուկենց) Թոխաթցի (Ե Թոխաթցի) աւեր Յակորէն, և նալ ասաց (Ե ասացեալ է) արտասուելով (Ե արտասուելով)

1—40-րդ տողերը Ե Հունի (ձեռագրից քերք է բնկած)

1 Ե Թուականիս յարեթական

2 Ե և վիս 'ւ Ե մէկն

3 Ե Եդովկիայն Ե Եդոկիայն Ե Եդովկիան

5 Ե Թոխաթ քաղաք վիս Եդովկիա Ե Եդովկիան

6 Ե Եդուսաղէմ (Ե յերուսաղէմ) Շամա նըման վիս տղի

8 Ե բնակել շատ ոք

Նրման էիր դու այն երկրին,
 10 Որ էջ շրջեաց աստուածորդին.
 Մեղըր և կաթն ի քէն բըղխին,
 Եւ բընակիչքդ անդորր էին:

Եւդոկիա՞ դու ցանկալի,
 Համանրման Եդիպտոսի,
 15 Գանձ և ղումաշ էր ի քեզի
 Որպէս զաթոռ մեծ արբայի:

Վայելչադեղ է նիստ քոյին.
 Ի մէջ երկու ձորամիջին՝
 Թիկունք տըւեալ ևս դու դարին
 20 Եւ կու հայիս երես դաշտին:

Ի քէն բըղխէ ջուր աղբերաց,
 Ի շորս անկիւն քո տարածած,
 Անուշահամ ի ծարաւաց,
 Առոգանող անդաստանաց:

25 Եկեղեցիք ի քեզ կային,
 Զարմանալի հրաշք գործէին,
 Պաշտօնեայք իւր խրախանային,
 Փառօք սըրբոցըն ճոխային:

Ի քեզ էին աղէկ տըներ,
 30 Բարձրապարիսպ շէն պաղատներ,

10 DE չիր էջ DE շրջեացաւ

11 DE կաթն և մեղրն

12 Ե բընակիչք DE հանդիստ փխ անդորր

13 DE Թոխաթ քաղաք փխ Եւդոկիա

14 D նրման էիր փխ Համանրման E համայնքման D յեղիպտոսի

15 DE քաղում ղումաշ ի քեզ լինի փխ տողի Ե քեզ լի

16 DE որպէս Պուտոսյ 'ւ (E և) ըմտամպալի փխ տողի

17 AD քոին

18 AE ձորամիջին

19 E զիկունք A տուեալ D տըվեալ E տուվեալ

20 DE նայիս փխ հայիս ԵDE յերես

21 DE յաղբերաց

22 E քոյ Ե տարածեաց

23 DE ծարաւ մարդկանց փխ ի ծաւաւեաց

27 A պաշտօնայք DE և քահանայքըն հրճւէին (E հըրճուէին) փխ տողի

28 D սրբոց DE ճոխանային

30 Ե պաղատներ DE սուֆատներ փխ պաղատներ

Նըկարագիծ վերնատրներ,
Ըզբօսանօք պատուհաններ:

Այլ շորս ամրոց ի քեզ կային,
Որ պէզաստունք անուանէին,
35 Ամենից գանձն ի հոն էին՝
Հայու, Տաճկի և Հոռոմին:

Նաև շուկայք քո բարեօք լի,
Պաճուճանօք աղզի-աղզի,
Արուեստաւորք ամէն ցեղի
40 էին ուրախ և ցընծալի:

Այլ և էին ընտիր խաներ,
Պանդըխտելոց իջևաններ,
Որ կու գային վաճառակներ
Եւ օթէին բազում օրեր:

45 Գըմպէթաձև բաղանիքներն,
Կամարակապ էր անկիւնիներն,
Սալըր կապած շատըրվաններն,
Յեղք ի ցեղաց էր իւր քարերն:

31 Ե Նըկարագործ փխ Նըկարագիծ DE և նախաշի շատ չարտըխներ
(E չարտախներ) փխ տողի

32 A ըսբօսանօք Ե պատուհաններ DE և երկաթով փէնճարաններ փխ տողի

33 DE եւ փխ Այլ

34 Ե պեզաստանք

35 Ե հօն

36 E Հոռոմի

37 DE Քո (E Քոյ) շուկաներու բարեաւք իլի փխ տողի

38 DE և զարդարգալ փխ Պաճուճանօք

39 Ե ամեն ԵE ցեղիլ

41 DE կային փխ էին

42 BDE պանտըխտելոց ACDE իջևաններ B իջևի փխ իջևաններ

43 B գու գային DE բեռնով գային սղզիբըլներ (E սղզրըրկեաններ)
փխ տողի

44 DE կենային փխ օթէին

45 Ե Գըմպէթաձև պաղանիքներն D Գըմպէթաձև Ե բաղանիքներ DE
շատ բաղանիքներ

46 B կամարապեր Bc չիք էր B անկիւններն Ե եւանկիւններ DE ան-
կիւններ

47 Ե սալարակապ փխ Սալըր կապած DE սալար AB շատըրվաններն
D շատըրվաններ E շատըրվաններ

48 BD ցեղ E ցեղս D 'ւ ի B է ԵDE քարեր

Այգի, դըրախտ և բուրաստան
 50 Շատ էր ի քեզ և աննըման,
 Պըսուղը նոցա՝ անուշահամ,
 Եւ բուսանէր վարդ և շուշան:

Նաև բնակիչքդ ամենեքեան
 Եւ քահանայք քո սըրբազան,
 55 Արք և կանայք միանդամայն
 Ի բարութիւն քո զուարճանան:

Քո սուլվաթվորքն և խոճանին
 Փարթամ և անուանիր էին,
 Մեծահամբաւ պաղիրկանին
 60 Խըրոխտալուլ զօրանային:

Ծերք և տըղայք, կանայք, մանկունք
 էին ի քեզ որպէս ծաղկունք,
 Պայծառ մարմնով, ուրախ սըրտիւք,
 Բընաւ չի կայր ի քեզ ազմուկ:

65 Ո՛հ, որ յանկարծ եկ բարկութիւն,
 Զի դու մեղար քո աստուծոյն,
 Վասն այն եղև մահ դառնագոյն,
 Որ ամէն տուն կայր գիակուն:

50 Ե կար փխ էր Ե էր փխ և (աննըման)

51 E նոցայ

52 DE վարդ 'ւ (E և փխ 'ւ) այլ ծաղկունք խիստ զանազան փխ տողի

53 BD նայե E բընակիչքս

54 E քահանայքդ քոյ D միանդամայն փխ քո սըրբազան

55 BE միանդամայն D քո միարան փխ միանդամայն

56 E քոյ B զբարձանան

57 E Քոյ D տուլվաթաւորքն E ճոխանին Ե խոճանին

58 DE խիստ փարթամ D 'ւ փխ և D անուանիր

59 B պաղրրկանին Ե պաղրրկանին D պաղրրկանին E պաղրրկանին

60 B խորոխտալուլ փխ Խըրոխտալուլ DE որ բնանեալ պարծենային
 փխ տողի A զօրանային

63 B մանկունք փխ մաքմնով

64 B քայք Ե չրկայք BD ազմունք

65 B անկարծ

66 B մեղա E քոյ

68 Ե ամեն D յամէն Ե տան

Այնով չեղև քեզի խըրատ,
 70 Որ կենայիր մեղաց ի զատ,
 Զողորմութիւնն տայիր առատ
 Եւ լինէիր շարեաց ազատ:

Յետոյ տիրեաց սով սարսելի,
 Ըզքեզ պատեաց չորեքկուսի,
 75 Որպէս աւուրըն Եղիայի՝
 Զի կայր ցորեան և ալիւր հացի:

Այնչափ խըստեաց սովն ահագին,
 Որ զանմաքուր պիղծսն ուտէին,
 Ոմանք՝ զարիւնըն ոչխարին,
 80 Եւ կէսք՝ ըզմիս շանց և կատուին:

Այդ այլ չեղև քեզ զգաստութիւն,
 Որ դառնայիր յարդարութիւն,
 Զտէր շարժեցեր ի բարկութիւն,
 Որ խըստացոյց զսիրտն այն պըղծոյն:

85 Եւդոկիա՛ քաղաք գոված,
 Ճէլալին քեզ շարիք մախաց,
 Եկեալ դէմ քեզ չորեք դիհաց՝
 Յանկարծակի զքեզ պաշարեաց:

70 B մեղացն

71 Bc զողորմութիւն DE ողորմութիւն

72 B շարեացն BE ի զատ փխ ազատ

73 ADE Յետո B սովըն սարսեաց

74 A չորեքկուսի

75 D յաւուրն

76 C չըկայր B քա փխ կայր B չիք և B ալուր

77 B Անչար E սով նահանդին փխ սովն ահագին

78 B զայնմարուր DE պիղծս

79 B ոմանս

80 B չիք և B կուտէին փխ կատուին D կատւին

81 B Այս (DE Արդ) փխ Այդ

82 B դառնաիր արդարութիւն

83 B գտէրս B չիք ի B զբարկութիւն

84 B խոստանա փխ խըստացոյց DE սիրտն

85 D Եւդոկիայ E Եւդոկեայ

87 B չիք դէմ B զիւաց փխ դիհաց

88 B անկարծակի

Այն օրըն շար և նեղութեան
 90 Սասանեցոյց զամենեւեան,
 չաց և հառաչ, ի յողբ մբտան,
 «Վա՛յ» կանչէին միաբերան:

Յայնժամ ըզծերսն կոտորեցին,
 Զերիտասարդսն զըլխատեցին
 95 Եւ գեղեցիկ մանկունսն քոյլին
 Ի ծընօղացըն զատեցին:

Քաղաքացիքդ աղնւական,
 Քահանայք և աշխարհական,
 Հայ և Հռոմ և մուսուրման
 100 Ի սար՝ և ի ձորքս ցըրուեցան:

Ոմանք սըրծեալ բերդըն մբտան,
 Կէսք ի լերինս փախեալ թաքեան,
 Ընկեցին զինչսըն զամենայն,
 Հազիւ զմանկունսն առեալ զերծան:

105 Այն լուսատիւ կոյս աղջըկներն,
 Որ արեգակն չէին տեսեր,

89 DE էք փխ և B նեղութիւն

90 B սասանեցաւ

91 B է փխ և BD հառաչ BE ողբ

92 A վա

93 B Յայնժամ DE Գըտեալ փխ Յայնժամ BDE ըզծերս B կրկնված

դծերս

94 B գերիտասարգ DE գերիտասարգս

95 B զգեղեցիք cE զգեղեցիկ BcDE մանկունս ABD քոյն

96 cDE ծընօղացն

97 ABDE աղնւական

98 B չիք և c ՝ և փխ և B աղնուական փխ աշխարհական

99 BD ու փխ և (Հռոմ)

100 Bc ու փխ ՝ և B չիք ի B ձորքս E ցորքս B ձրեկցան D ցրվեցան

101 DE երեալ փխ սըրծեալ

102 D թագեան

103 B ամենայն

104 B մանկունսն D զմանկունս B չիք առեալ B զերծեալ

105 B լուսատիւ փխ լուսատիւ B ուս փխ կոյս E կույս AB աղջկներն

106 BDE արեգակ AB տեսել

Երեսի բայ, բոկ ի սարերն
Ի յընտանեացն են մոլորեր:

Քո բընակիչդ միանգամայն
110 Եղեն ամէնըն ցիր և ցան,
Յօտար երկիր սլանդըխտեցան՝
Ի Ֆռանդիստան և Պարսկաստան:

Զքեզ աւաղեմ բերան հաղար,
Որ այդ շարեացըդ դիպեցար,
115 Ի քեզ եմուտ անթիւ շատ շար,
Գող՝ աւաղակ և ղենարար:

Մըտեալ ի քեզ և աւերեաց,
Ի բարովթեանցդ ըզքեզ մերկեաց,
Զդանձ քո բաշխեաց իւրեան զօրաց,
120 Յետոյ դարձեալ հըրով այրեաց:

Ըզսըբբովին քո պըղծեցին,
Զեկեղեցիս կողոպտեցին,
Զըզդեստըն սուրբ կապուտ առին
՝ Ի իզացելոցըն ազուցին:

107 B երեսի E երեսի D բոկիկ D չիք ի DE սարեր

108 A յընդանեացն B բնդանեալայն ABC էր փխ են DE մոլորել

109 E Քոյ բընակիչքո D բնակիչքդ AB միայնգամայն D ամենեքեան
(E համայնգամայն) փխ միանգամայն

110 B ամէն B ցի փխ ցիր

111 B օտար E յերկիր AB պաշտըխտեցան

112 DE չիք ի B ֆռանդիստան c ֆռանդիստան DE ֆռանդիստան D չ
ի փխ և E և ի

113 D աղաչեմ փխ աւաղեմ Bc հաղար բերան

114 B այս փխ այդ B ախեցար

116 E գողու Bc չիք չ է փխ չ

117 B ախրեաց

118 B բարովթեանց E բարովթեանցո B ի քեզ

119 E բոյ BDE իւր D պղծ գաւրացն E պղծ (զօրաց) B հզօրաց փխ
զօրաց

120 B Լուոյ

121 E բոյ B պղծեցան

122 A ղեկեղեցիս B ղեկեղեցիք կողոպտեցան

123 AB զրօգեստն B չիք սուրբ DE պատարաղին փխ կապուտ առին

B առին փխ առին

124 DE չիք ի DE իզացելոց գայն հազուցին

125 Խաչ և ըսկի՛ւ Աւետարան
 Յանօրինացըն գերեցան,
 Գանձ, Շարականոց, Սաղմոսարան
 Վասըն մեղաց մեր մատնեցան:

Աղէկ տըներն քո քակեցան,
 130 եւ շէն շուկայքըդ այրեցան,
 Պէզաստըներդ աւեր դարձան
 Վասըն մեղացն, որ զործեցան:

Պաղչաներ քո զարմանաղան,
 Որ մանուշակ կայր՝ ւ ըռէհան,
 135 Ծառունքն ի ներս մանկանց նրման
 Որպէս զանշէն ի բո՛հ դարձան:

Քո փողոցներն, որ խիստ շէն էր,
 Անմարդացաւ, և բուն ճիւղէր,
 էրէվայրիք մէջն արածէր,
 140 Մարդ մըտանել կու զարհուրէր:

Թոխաթ քաղա՛ք աւաղելի,
 Քո ճոխութիւնդ յէ՞ր չերեի,

-
- 125 B ոսկի փխ ըսկի DE ըսկի՛ BDE չիբ՝
 126 B անօրինացն կերեցան
 127 B Շարական
 128 DE գերեցան փխ մատնեցան
 129 eDE տրներ E քոյ DE քակեցան
 131 B պազասներն e Պէզէստէներդ DE պէզաստաներս B դարձաւ
 133 D Քո պաղչաներս E Քոյ պաղչաներս B զարմաղան
 134 DE վարդ փխ Որ B չիբ՝ E և փխ՝ Bc ըսահան D սահան
 135 B պառերն ամէն փխ Ծառունքն ներս e Ծառունք DE ծառք պաղա-
 քերք գրախտի նման փխ տողի B մանկանձ
 136 DE եզեն անշէն՝ (E և փխ՝) աւեր զարձան փխ տողի B չիբ ի բո՛հ
 137 E Քոյ DE փաղցներս B շինէր փխ շէն էր
 138 e անմարդ արաւ փխ անմարդացաւ AD բոյն E բույն B ճջէր DE
 ճբչէր
 139 B էրիվարիքն e երկվայրի DE գալլր և պաղանր կու ճարակէր փխ
 տողի B ի մէջ արծէր
 140 B մանկաւ e մըտանէր
 141 A Թոխաթ B Թողաթ
 142 E Քոյ B էր չերեի

Արդ ես եղեալ դու ամայի
Եւ նըշաւակ ամէն աղղի:

145 Քրիստոս՝ որդին հօր միածին,
Նորոգեացէ դարձեալ կըրկին
Հղշինութիւն քոյոյ յարկին
Եւթնապատիկ, քան զառաջին:

Հա՛յրք և եղբա՛յրք, ամենեքեան
150 Ի մեր մեղացն այս գործեցան,
Պարտ է ասել մեղ զՀայր մեղան
Եւ պինդ պահել ըղպատուիրան:

Տէր Յակոբ քահանայն բարի,
Ազնւական և անուանի,
155 Վարժապետ իմ հայր հոգելի,
Որ Այվաթենց անուամբ կոչի,—

Եւ սա ի յայն դառն ատենի
Պանդըխտեցաւ յայս նահանգի,

143 D ալմմ (E յալմմ) փխ Արդ B և Էլեալ փխ ևս եղեալ DE Եղեր

144 B նգաւակ

145 B որղի

146 DE դրեղ նորոգէ

147 A քոյոյ B քոս

148 cE Եօթնապատիկ

149 cE Հարք B չիք և Bc Էղրարք

150 B մեղաց DE մեղացրա B գալս DE չիք այս

151 BcDE չիք մեղ DE գՏէր ոգորմեայն փխ զՀայր մեղան B մեղա-

c մեղայն

152 AB պինտ D ըղպատուիրան

153 DE Իսկ տէր Յակոբրն Թոխաթցի (E Թոխաթցիյ) փխ տողի B Ակոր

154 DE որ Այվաթենց (E Այվաթենց) անուն ասի փխ տողի AB ազնու-
ական B չիք և

155 B վարդապետ փխ Վարժապետ c Վարժապետն DE էր իմ վարպետ,
հայր և բարի փխ տողի B գովելի փխ հոգելի

156 DE Խնդրեաց բոտազս (E Ըզրանա փխ Ըզտադո), և ևս ասի փխ տողի
B անուան զոչի

157 DE Զի փխ ևս DE սայ BE այն

158 A պանտըխտեցօ B պանտըխեցաւ DE պանտըխտեցաւ B ան փխ
յայս A նահանգի

Ի Զամօսցան Լիհայ երկրի,
160 Առ դուռնն սուրբ Աստուածածնի:

Զիս, որ տըրուպս եմ ամենի,
ԶՅակոբ էրէցըս Թոխաթցի,
Ի Բաղուկենց թոռանցն էի՝
Նըշդեհ գոլով ի տար երկրի,—

165 Նա՛ տէր Յակոբ սուրբ քահանան
Բըռնադատեաց զիս զանարժան,
Որ այսքան բանս շարադրեցան,
Յանգէտ մըտացս ի կարգ անկան:

Բայց աղաչեմ զձեզ միաբան՝
170 Ըզմեզ յիշել ի ժամ հայցման,
Կը դո՛ւք յիշիք յարքայութեան:
Քրիստոսի փա՛ռք միշտ յաւիտեան:

159 Ե Զամօսցան DE Զամուսցայն E Լիհայ D տանի (E տանի) փխ
երկրի

161 DE Կս փխ Զիս Ե տըրուպ B ամենի

162 DE միւս տէր Յակոբըս Խաչարպցի (E Խաչատրպցի) փխ տողի Ե երէ-
ցըս A Թոխաթցի B Թոգաթցի

163 BcE Բաթուկենց B թողանցն

164 DE ալժմ (E յաժմ) եմ նշդեհ Լաւփայ (E Լօվայ) երկրի փխ տողի
E նշդեհտ B դոբ (Ե հոգով) փխ գոլով

165 BcD Նայ cDE քահանայն

166 BDE անարժան

167 B զայսքան

168 Bc անգլտ B մտաց B դարգ

169 E աղաչեմ

170 B իշէք Ե հարցման փխ հայցման

171 B իշիք A յարքայութեան B արքայութեան E արքայութեան

172 Bc Կ Քրիստոսի Bc չիք միշտ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԱԿՈՒԵՑԻ

ՈՂԲ ՀԱՅԱՍՏԱՆԱՅ ԱՇԽԱՐՀԻ ՅԵՐԵՒԱՆԱՅ ԵՒ ԶՈՒՂԱՅՈՒ

Եկա՛յք, Աղամա՛յ որդիք, Ժողովեալ ի մի տեղ նըստինք՝
Ես ձեզ պատմեմ լալագին զողբն և զկոծըն Հայոց ազգին:

Ի Հայոց հաղար թըւին և յիսուն երեք աւելին,
Ելք աւելեաց պատկերին, մուտ յամսեանըն նաւասարդին

5 Խաւար տիրեաց մեր ազգին, բարկացաւ մեր տէրն երկնային.
Որպէս կարկուտ ի յամպէն՝ նոյնպէս զօրքըն Պարսից իջին:

Գըլուխ զօրաց էր նոցին Շահաբաս Խուղաբանդ որդին,
Հաղաքապետք ընդ նըմա՝ յԵրևան բաղաքըն կկին:

Խորագիր.

acd չուցեն B Ողբ Հայաստանաց աշխարի յերևանայ և Զուղայու

1 cd չիք տեղ B նստինք փխ նըստինք c նստինք d նստինք թախտին

2 d Պատմեմ ես ձեզ փխ ես—պատմեմ B լալայդին cd գողր a գկոծ

B բոտ Հայոց

3 B թվին cd թուին a չիք և d և առ B ԾԳ երեք փխ յիսուն երեք
cd յաւելին

4 aB ամսեան B ի նաւասարդին

5 a մեզ Տէր

6 կարկունդ a գալ գեաին (B ի յամէն) փխ ի յամպէն B զօրքն d ի Պարսից
a եկին (B նոր եկին) փխ իջին

7 B գորաց a Շահ Ապաղ B Շահաբաս a Խուղաբանդ B Խուղայրանդ

8 Bcd Հաղաքապետ a նըմայ B նոսին (cd նոսա) փխ նըմա B Հէրէվան
d Հէրեան d մեր բաղաքն a բաղաք Bcd իջին փխ եկին

Զորս կողմըն վերան դրին, զԱւագ բերդըն պաշարեցին,
10 Երկիր և աշխարհ սըփուան, քրիստոնեայքըն ժողովեցին:

Ըզբոյորըն առին նախ ու վերէն սիպայ կանգնեցին,
Որպէս մեծամեծ բըլուրք՝ նա անդէն հողըն կըտրեցին:

Իսկ նոքա բերդէն ի վայր զքրիստոնեայքըն հարկանէին,
Որպէս զանմեղուկ դառինս ըզբաղումսըն կոտորեցին:

15 Երկնից և երկրի՝ աստուած, յէ՞ր թողեր ըզմեկ ի ձեռաց,
Որ ողորմագին դիմօք մեք անկաք ի ձեռն ալլազկեաց:

Սո՛ւզ առ, երկրի՛ր, և ողբա՛ դու նրման Երեմիասայ,
Թաղաւորըն հընարայ, որ նման է նեղդանիրուայ:

Տարեայ դործեաց սա նախն՝ որպէս նա Ոլպիասին
20 Եւ յիր որդուն ըստանաւ, որ անունն էր Աղեքսանդր:

Սա ալլ նորա նրմանի, բարեաց չարեացն ո՛չ աւելի,
Ո՛չ համար ի թինն անկանի, ասպապայն ո՛չ է բարելի:

Եօթն ամիս սըխլաթ տուին և եօթն օր վերայ աւելի:
Թօփով զպարիսպըն քակեաց և արաւ զինքն աւաղելի:

25 'Ի չարխըն ծըռաւ նոցին, այն ազգին Յմարին,
Հաղար թէ պատերազմաւ՝ բայց իւրեանց կամօքըն տըին:

9 d եւ գատաց a Զբերդաժանքն փխ գատաց բերդըն B բերթն

10—22 տողերը Bcd չունեն

10 a եւ փոան? փխ սրփոան

12 a նայ

13 a Զքրիստոնեայք

16 Bcd ալլազկաց

17 a ոգրայ a նմա փխ նրման a երեմի ասայ փխ երեմիասայ

23 B եռեթն a հասարակաւ փխ սըխլաթ տուին B ավին cd տուն

B Եռեթն (օր) a չիք օր Bcd վեր անցուցին փխ վերայ աւելի

24—26 տողերը Bcd չունեն

24 a 'Ի փխ և

25 a Ի փխ 'Ի a ժըռաւ փխ ծըռաւ

26 a կամօք

Յորժամ որ ըզբերդն առին, ըզնըտրի տըղայն բաց թողին,
Հինգ հազար զօրօք գընաց առ իւրեանց խոնդբարն որ կասին:

Նըման Դարեհի արիր, Շահաբա՛ս, է՛ Պարսից արքայ,
30 Թողիր, որ գընայ չարկամդ, շատանայ, յետոյ կըռիւ դայ:

Ինչ Պարսիկք հըպարտացան, զթիւնութիւն օծին չիմացան,
Ի բարձր սարերք ելան, ծաղկալի տեղիք շրջեցան:

Յորժամ տարին բոլորաւ, բօթատուն երեկ կանգնեցաւ,
Թէ՛ Զըղալօղլի կասեն՝ վերայ քեզ կըռիւ շարժեցաւ:

35 Շահաբասն ուրախացաւ, իւր զօրաց թիւըն չիմացաւ,
Սըլեհ ու վըրահ հագաւ, պողպատէ գէիմ ըզգեցաւ:

Թեւն հըմայիլ կապեաց, խաներուն խալաթ ուղարկեաց,
Վաթսուն հազար ձիաւոր առ իւրեան զօրքըն ժողովեաց:

Ժողովեաց սուլթան ու խան, որք եկին առ իւրեանց արքայն,
40 Երեք օր երեք գիշեր տըրամութեամբ նըստան ի դիւան:

27—32 տողերը cd չունեն

27 B բերթն B խորի տղէն a ի բաց B թողեն

28 B չիք չինգ հազար B եւ զօրք գնցին aB չիք առ B խոնթկարին
B չիք որ B կասեն

29 B նման որ դարեվեարիր փխ նըման—արիր a Շահապազ B Շահահրաս

30 B դնաց չարկամտ B կռիլ

31 a Ինձն փխ Ինչ B Պարսիքն a զթոււնութիւն B դթեն ու թիփն փխ
զթիւնութիւն

32 B դրաց փխ Ի բարձր B սարերն

33 Bcd բոլորեցալ Bcd էրեկ

34 a Զղալ օղլին c զԶղալօղլի d զԶղալօղլի կասեն որ a Վերցաւ փխ
վերայ քեզ

35 a Շահապազ B Շահահրասն B ուր զօրաց թիփն a թիւ

36 B դրեհ B փողատէղէքն (cd փողոտէղլին) փխ պողպատէ գէիմ

37 a Սուրն փխ թեւն a համայիլ a հադից փխ կապեաց d կապեաց համ
a խաներոյն B չալաթ a յգարկեց

38 a Շատ նիդակ ալսազ՝ կորիճ || Առ իւրեան ասպար ժողկեց փխ տողի
d ձիաւորն

39 aB ժողովեցան B ե փխ որք B եկն cd եկան նստան B իւրեան cd չիք
իւրեանց d Շահ արքայն

40 B երեզ որ երեզ d օր ե B արամութեան a չիք ի B գիւան

Մին սուտ գըրաբաց գըտան, որ Մալնայ Ջալալ անուն տան,
Ասեն. «Դու ըռամըդ զա՛րկ, թէ կարե՞մք յաղթել ազգին այն»:

էզարկ ըռամ գըթնիկն այն ու եցոյց նըշան աւերման,
Այնպիսոյ աշքն կուրանայ, 'ւ ինքն ընկնի ի խոր ի զընդան:

45 Կըրկին յետ հարցուկս ելան: Նա էարբ զարիւն ամենայն,
Ասաց. «Աւերէ՛ք զերկիրն ու տարէ՛ք ըզմարդն ի Սպահան»:

Յորժամ որ լըսեց արքայն, թէ այսպէս ասաց պիղծ մօլլայն,
Ձայնեց մին զօրագրիսացն, որ ասի Ամիրդունա խան:

Ասաց. «Ժողովեա՛ ըզղօրն, կատարեա՛, զինչ տամ հըրաման.

50 ՅԱնու քաղաքէն ի վայր դու այրեա՛ մինչև Նախշաւան»:

Յորժամ որ առին հրաման այն մոլոր ազդն մահմեդական,
Որպէս ըզգայլ՝ ի գառինս, ի յերկիրըն յարձակեցան:

Սարերն ամէն սուգ մըտան, ծովը և գետք ի լաց շարժեցան...
Շաբաթ էր լուս կիրակի, որ կըրակ տըւին յերևան:

41 a Մի B գրբան cd գրարան Bcd չիք որ—տան

42 ոռոլք Bcd չուեն

43 Bcd չիք էզարկ—այն B նայեցուց (c նայեցուց) փխ ու եցոյց d ասաց
նշանն է փխ ու—նըշան

44 a Այնպէս B այնպէսան Bcd չիք 'ւ Bcd անկանի a չիք ի (խոր)
B յիզնդան փխ ի զընդան cd չիք ի (զընդան) cd դնտան

45 a Եկին փխ կըրկին Bcd հարցմունք B եղան B հէարբ դարուն d դա—
րիւնն

46 a Այրեցէք փխ Աւերէք Bc աւերեցէք զերկիրդ ad չիք ու Bcd չիք
ի Bcd Ասպահան

47 Bcd Այն (c Այն... d Այնժամ) ասեան (cd չիք ասեան) արթուն
(c չիք արթուն d շուն փխ արթուն) արքայն իւր դօրացն (cd դօրացն) եհան
(d եհան ահեղ) հրաման փխ տողի a պեղծ մօլլայն

48—49 ոռոլք Bcd չուեն

48 a մի

50 a Ի յԱնու B ի Հանու cd ի Անույ a քաղքէն Bcd հեա փխ ի վայր
Bcd չիք դու B արեւեցէք (cd աւերեցէք փխ այրեա a մինչ Bcd Նախշաւան

51 Բոլորք չուեն որ a Ան փխ այն cd չիք այն d արքային մօլոր a մո—
լլայ փխ մօլոր a Մահմեդան Bcd մահմեդական

52 ոռոլք Bcd չուեն

53-ի փխ Bcd ուեն 54-րդ ոռոլք և ընդհակառակը

53 c Սարէրն B դամէնս Bcd ծով և գետ B Լաց փխ ի Լաց

54 a տուն Bcd ավին d արւին մեր Bcd Հարեան

55 Շատ հարբ յորգւլոց բաժնեցան, ի Պարսից աղգէն գերեցան,
Շատ հարսն և աղջկունք տարան ի Սպահան և ի Խորասան:

Շատ նաղելի, ճոխ պատկերք սեւադէմ Պարսից ձեռն անկան,
Շատ զօրաւորք կրտրիճ ի նոցա աղգէն ըսպանան:

Շատ գեղեցկագուն մանկունք յոտնատակ թաւամամբ մեռան,
60 Շատոնք ի Արաստղն անկան, ջրրախեղդ առ աստուած փոխան:

Ո՞վ կարէ պատմել զրրոյլ զայս կըսկիծս, որ մեղ հանդիպան,
Որ մեք ի մեր սուրբ տեղացն զըրկեցաք, եղաք անպիտան:

Աստընուորս է բէբաֆայ. ձեղ վըկայ բերեմ ըղջուղայ,
Փոխան սաղմոսաց հրգոց՝ բու աւերակի ձայն կու դայ:

65 Աւա՛ղ ըղջուղայ ասեմ, ըղսարժանքըն Հայոց աղգիս,
Որ հանցման էիր քան ըղփարէզ Ֆրոնանգսիսի,

Քանդեալ յոյժ աւերեցար, որ քան ղնրմանն է այլ զըժար,
Որ անդ որդիք չըմընաց, այլ ի քեզ և ոչ է մին հաւ:

55 տողը Bcd չունեն

55 a բաժանեցան

56 d հարս Bc աղջիկ d աղջիկ Bcd ի Քաջան և ի ըՍպահան փխ ի Սպահան և ի Խորասան

57 Bcd ճոթ փխ ճոխ Bcd պատկեր c սէվադէմ c ձեռք d ձեռքն

58 a զօրայեղգուն (B զորոզ ևղան) փխ զօրաւորք c կտրիչ Bc նեւոդաց (d նեւոդացն) փխ ի նոցա

59 Bc Շատ գեղեցիկ ճոթ պատկեր կապիկ մանկունք (d Շատ գեղեցիկ պատկեր մանկունք) փխ Շատ—մանկունք a Ռոնախատակ

60 Bcd չիք ի a յերասին cd Արաստըն B ջրախեղ cd ջրախեխ cd փոխեցան

61 62 տողերը Bcd չունեն

63 B Աշարս որս (cd Աստ բաժնոյ) փխ Աստընուորս a անբաբայ cd բիրաֆայ d բերեմ ևս

64 B հրգոց d ոչ բու B հաւերակի

65—68 տողերը acd չունեն

65 B սեմ փխ ասեմ

67 B դմանան փխ զնրմանն

68 B անդ մոտց B ալիք քեջդ փխ այլ ի քեզ B թէ փխ է

Ըզգեղեցիկ ճոխ պատկերք, որ խնամով դու զնոսա սընար,
70 Տարան ըՍպահան քաղաքն, խառնեցին ի պիղծ Թաթն որ կայր:

Ինչ որ ի հետ զմեզ եղաւ՝ շատ մեղացն աստուած բարկացաւ,
Մատնեաց ի ձեռն այլազգեաց, զայս խըրատ մեղ տէր կամեցաւ:

Եւ թէ դառնամք ի բարին, աստուած դարձ առնէ վերըստին
Եւ այս փորձանացս փոխընդհանգիստըն տայ մեզ բաժին:

75 Եկայք աղաչեմք զաստուած, որ փոխէ զսիրտն Շահաբասին,
Խաղաղութեամբ յետ տանի ի դուռն սուրբ էջմիածին:

Դարձեալ տայ հաստատութիւն՝ փրկութեան կալ յազգիս կըրկին
Եւ սուրբ սեղան կանգնէ զհարենաց մեր զեկեղեցին:

Ես Յովհաննէս Մակուեցի, լալադին տաղիս երգողի,

80 Ես էի ի մէջ նոցա և աչօք իմովք զայս տեսի:

69—78 տողերը a չունի

69 B Զգեղեցիք Bcd ճոթ փխ ճոխ Bc պատկերներն d չիք դու B սնոսա

70 B պեղծ d չիք որ

70-րդ տողից նետո d ունի Հաղարան աշուղ տաղս ասաց, քան զի աշ-
քով տեսած կայր

71—80 տողերը cd չունեն

72 B այլազգաց

74 B աս B փոխարէն

75 B Շահահրասին

76 B խաղաղութեան ի

77 B այս փրեան փխ փրկութեան B հազգիս

78 B չիք եւ

78-րդ տողից նետո B ունի 20 ավել տող (տե՛ս ողբի ծանոթագրութիւնը)

79—80 տողերը B չունի

79 a Յովանէս

80-րդ տողից նետո a ունի եւ 2 տուն (տե՛ս ողբի ծանոթագրութիւնը)

ԺԱ

ՆԵՐՍԷՍ ՄՈՆԱՑԻ

ՈՂԲ ՎԱՍՆ ԱՌՄԱՆՆ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ

Ի հոլովել ժամանակին
Եւ մերձենալ աւուրց վերջին,
Յորում սպառաւ փոքր այն բարին,
Զոր առաջինքըն գործեցին,

5 Նըւաղեցաւ Հռոմայեցին,
Եւ զօրացաւ Հաղարացին,
Քաղղէացին և Քեստացին
Եւ բուն ծառայն Քանանացին:

Գեօղք և քաղաք յշլովք առին,
10 Քրիստոնէից շատ տիրեցին,
Զաւերս նոցա, զորս արարին,
Ճառել չկարէ ոք երկրածին:

Ի տիրութեան Տաճկաստանին
Յաւուրս պըղծոյն Սալահադնին
15 Զոր գումարեալ չու արարին,
Ի սուրբ քաղաքըն դիմեցին:

Բանակ առեալ զՅորդանանաւ
Եւ բաղմութեամբ զդաշտըն լըցին,

2 աւուրց վերջ

5 Նուաղեցաւ

15 Զոր գումարեալ փխ Զոր գումարեալ

Թուղթ արձակեալ առ ֆրրէրնին
20 Յերուսաղէմ սուրբ քաղաքին.

— Եկա՛յք ի մեր հնազանդութիւն
Ծառայապէս ներքոյ ձեռին
Եւ կամ ելի՛ք պատերազմաւ
Ըստ օրինի քաջամարտին:

25 Ֆրրէրք եկեալ խորհուրդ առին՝
Ձեռն տալով յոյսքն Վերին,
Հոռմայական մեծ հրամանաւ
Խըստիւ ետուն զպատասխանին,

Թէ՛ «Մեր կըռուիլ ունիմք ընդ ձեզ
30 Եւ հալածել յանվայր վայրին,
Կամ թէ և մահ հասանիցի
Ի սէր զըդուս՝ սուրբ քաղաքին»:

Ամէնքն ի լաց ՚ւ ի յողր մըտին,
Յեկեղեցիս դիմեալ զնացին:
35 Ձայնք օրհնութեանց բաղմանային,
Եւ պաղատանք յերկարէին:

Մըշտամըռունչ աղօթէին
Եւ հանապաղ հեծեծէին,
Պատրիարքունք և քահանայք
40 Պատարադաւըն հայցէին,

Թէ՛ «Օղնութիւն մեզ ի տեառնէ
Եկեալ հասցէ որպէս նախկին,
Սակաւածեռն այսու արամբք
Յաղթեմք զօրաց մեծ ըստգմին»:

45 Նահ բրբինձըն գրլուիս եղին
Ձօրուն փոքու ի հանդիսին,
Ութհարիւր երիւրաւ
Եւ նոյն շափով հետեակին:

Հաղորդեցան մարմնոյ փրկչին
50 Եւ սուրբ խաչին երկիր պագին,
Զտէրունական խաչըն հանին
Եւ առաջի անկանէին:

Զտին և զգիշերն ի յողբ կացին,
Մինչ արտասուօք զհողըն թացին,
55 Զեղև նըշանըն սուրբ նախկին
'ի ոչ պատասխան ողբոց նոցին:

Յորժամ ի Թուրքըն դիմեցին,
Խաչըն յաջմէ կանգնէր նոցին,
Թէպէտ և յոյժ սուգ արարին,
60 Ոչ շարժեցաւ բընաւ տեղին:

Պատրիարգաց յուշ առնէին
Եւ իմաստնոց հարցանէին.
Ոչ կարէին պատասխանել,
Զի հասեալ կայր վըճար վերջին:

65 Տըրապօլսոյ կոմսին հարցին,
Այն նենգաւոր խէթ աղուեսին,
Իսկ նա մեկնեալ էր սուրբ յովսափէն
Եւ դաշնադիր էր ներհակին:

Որպէս Վասակ հայոցազգին
70 Եղև մատնիչ սուրբ իշխանին,
Սոյնպէս և սա Ռախ բըրընձին
Եւ միամիտ զօրաց նորին:

Թուղթ առաքէր Սալահադնին,
Զինքըն ծառայ գրբէր նըմին
75 Եւ նըշան տալր դբըղանց դրօշին,
Զդարդըս նոցա առնել դեղին:

59 սուր

65 Զըրապօլսոյ (ձեռագրումը բ-ի վրա սուղի նշան կա)

67 նաչ

71 սաչ

73 Սալահանդնին

Ասէր. «Բաժնեմ զգօրըն Ֆռանդին
Եւ զքաջքն առնում ի յիմ մասին,
Գամ իջանեմ ի վրայ ջըրին,
80 Զնոսա պահեմ ի յերաշտին»:

Եւ նա արար, զոր խորհեցաւ
Ընդ մըտերիմ զօրականին.
— Պահէ՛ք, — ասէ, — զաջոյ գեհին,
Եւ ես պահեմ զմուտ ջըրմըդին:

85 Յանկարծակի մէջ զիշերին
Այն թըշնամեաց զունդըն հասին,
Բանակ առին ի վրայ ջըրին
Ըստ խըրատու այն պիղծ կոմսին:

Անդ լուսանալ առաւօտին
90 Մուտառազմի յօրինէին,
Տեղի ետուն նենդաւորին
Ըստ նըշանի դրօշից նորին:

Գաղանարար յարձակէին
Վերայ զօրաց քրիստոնէին,
95 Իսկ նոքա ոչ թուանային,
Այլ քաջութեամբ խիզախէին:

Ուժդին բախմամբ հարկանէին
Զմոխրատեսակ Կեղարացին,
Մինչ անկեկոցն ի հանդիսին
100 Դիաթաւալ խիտ խաղային:

Զաւուրս երիտ անդ յամէին
Արիական զօրք Ֆրոանդին:
Այլ էր ի տօթ ժամանակին,
Վարդավառի շորեքշաբթին,

92 դրօշից

93 յարձակէին

94 Օրինակում Վերայ-ից առաջ մի տառ է, Բերված. որ, հավանաբար, «ի» նախա-
դիրն է:

97 Ուշգին

105 Յորում քարինք շողանային,
եւ կրականայր փոշի երկրին:
Սաղաւարտիւք և զըրահիւք
Պարաւանդեալ անդամք նոցին,

Ի սաստկանալ տօթոյ ջերմին
110 Վառեալքն յերկաթսըն այրէին
եւ յանջըրդոջ տօթոյ տապին
Յոյժ ծարաւեալ պապակէին:

Քաջամարտիկքն թառամէին
եւ ի ներքուստ ցամաքէին,
115 Մինչև թալկեալ ամենեկին
եւ ի յուժոյ թողեալ բնաւին:

Ապաւ իշխանն և ղիւր ուրդին
Կալեալ ածին ի յատենին,
Հարցափորձեալ նենգաւորին
120 Ի յուրացութիւն որսայր զնոսին:

Թըքել, ասաց, ընդդէմ խաչին
եւ հաւանիլ փրղամբարին:
Զրհանդուրժեալ նախատակին՝
Քրիստոսասէյր թաղաւորին,

125 Թուք արձակեաց յերես պըղծին՝
Յանպատուութիւն կունդ Մահմետին:
Ի կատաղել Սալահադնին
Զնոսա որպէս զոշխար զենին:

Զպատրիարգունքն և զֆըրէրնին
130 Սրբով իսպառ կոտորեցին:
Զխաչն ի յոտից արկանէին,
Զոր սերովբէքըն սարսէին:

Եւ զմընացեալ զօրականին
Ճորտ և ծառայս գըրաւէին,

115 ամենեկին

116 թողել

131 արկին

135 Ի ծախ արկեալ վաճառէին,
Ընդ Ասխալանս յուղարկէին:

Ի սուրբ քաղաքն զիմեցին.
Զօրօք պատեալ պաշարէին
Ի սուրբ խաչի մեծ ուրբաթին
140 Ի վեց ժամու մէջօրէին:

Խաւար կալաւ դամենեսին,
Հանց որ աստեղք երևէին,
Պայծառ արեն ի սուղ եմուտ
Առ կորստեան քրիստոնէին:

145 Յառ և յաւար սուրբ քաղաքին,
Զոր պըղծալիցքն կոխէին,
Եւ ուր սրովբէք թեաքօղին,
Յոյժ անարժանքն աշպանէին:

Զնըշան խաչացն, զոր զըտին,
150 Ոտից կոխան զայն առնէին,
Զկուսան կանայք հաւատորին
Եւ ըղտըղայ հասակ մանկտին

Գերի առեալ ժողովէին
Եւ յընտրութիւն պարապէին,
155 Իւրաքանչիւր բաժանէին
'Ի ի Բաբելոն յուղարկէին:

Եւ Յարութիւն մըտեալ փըրկչին՝
Գերեզմանաւն շըրջան առին,
Զրսպառաւորքն տեղեացն
160 Անդէն ղենեալ փողոտեցին:

Ի տաճարի տեառն մըտին,
Ի սըրահին Սողոմովնին,
Զատուկըս տանն, ալլ և զորմունս
Քրիստոնէից արեամբ լուացին:

143 սուրբ

162 Սողոմովնին

- 165 Այլ և կարգեաց իւրոյ ալգին,
 Զըմբուտանել տնդ քրիստոնին,
 Եւ կայ, մընայ կըտակ պըղծին
 Մինչև ցայսօր ժամանակին:
- Ըզսուրբ Սիոնն և ըզԾընունդն
 170 Եւ զամենայն ուխտատեղին
 Նախատանօք այպանէին
 Եւ դարշ ոտիւքն կոխէին:
- Զօրհնելի զուլթիւնք մարգարէից,
 Զոր սուրբ հօգին առթէր նոցին,
 175 Եւ զկտակարանս առաքելոց,
 Տնօրէնութեանցըն պատմողին
 Խափանեցին, լըռեցուցին,
 Զի կարգեսցին զխաբերային,
 Զմըսհաւ դուրանն ընդ ֆըրդունին,
 180 Զկրբար ալայն անդ ճըշէին:
- Զզարդ և զըսպասք սուրբ տաճարաց
 Պիղծ մըղքըթացըն ձօնէին
 Եւ զհանդերձանք պատմուճանին
 Կալեալ յինքեանս բաժանէին:
- 185 Ի բարձրութիւն կլեալ բեմբին՝
 Զձև մէհրապին նըկարէին
 Եւ, առաջի անկեալ նըմին,
 Յիւրեանց բախտէն գոհանային:
- Զայս ձայն գուժի աղաղակաւ
 190 Ի Հոռմ քաղաքըն հասուցին:
 Պապըն լուեալ ի խոր խոցէր:
 Եւ ամենայն սեպուհք նորին,
 Իշխանք՝ ազատք ժողովէին
 Հոռմայեցոց պայազատին,

167 կա, մնա

174 առթել

182 պեղծ

191 լուեալ

194 պայազատին

195 Սպանիացին և փարէզին,
Ալամանիկն և Վլենէնսին:

Ժողով առեալ բանակէին
Եւ բօթատու միմեանց լինին,
Թէ՛ «Պարծանաց մերոյ տեղին»
200 Եւ ոտնակոխ կենարարին

Կոխան ևղև անարժանից
Մահմետական շար ժողովին»:
Վասն այն ի սուղ անհրնարին
Եւ յարտասուա ողորմագին

205 Կոծով հարեալք լինէին
Յեկեղեցիս և առտընին:
Աւաղական ձայնիւ լային,
Հեծեծանօք հառաչէին:

Զգարդ հանդերձից իշխանական
210 Փութով ի սեաւ փոխարկէին:
Առ փողոցեաւս թաւալէին
Եւ ընդ ցանկիւ տապալէին:

Ապա խորհուրդ ի մէջ առեալ
Ելանելոյ ընդդէմ Տաճկին,
215 Ձեռն ի գործի արկանէին
Եւ լաստափայտս որոնէին:

Զօրքս բազումրս կազմեցին
Եւ մարտակառս յօրինեցին:
Ճոխ թաղաւորն Ալամանին,
220 Հարեալ յաղէտ կրսկըծագին,

Ասէ. «Գնացուք հալածեսցուք
Ըղթըշնամիս սըրբոյ խաչին,
Այլ թէ և մահ պատահեսցի,
Ոսկերքս անկցին ի սուրբ երկրին»:

203 սուք

223 պատասխեսցի

225 Զու արարեալ վերայ ծովին,
Ուղեորեալ կասկոյտ դաշտին՝
Մի ըզմիով արշաւէին
Եւ խորխոսեալ խիլալսէին,

Թէ՛ «Մարտիցուք մեք տիրապէս
230 Զանուն մարտիրոսին,
Եւ թէ յաղթեմք ըզթըշնամին՝
Վըրիժառու սըրբոյ խաչին,

Մեծըն Պետրոս ընդ մեղ դայցէ՛
Զունկըն կըտրել ըզՄաղքոսին,
235 Որում յանձնեաց հօր սիրելին
Ըզսուրբ գառինս իւրոյ հօտին»:

Այլ բանսարկու շար թըշնամին
Նախանձ հարեալ ղյունականին,
Ըզգայռադեղ ճանապարհին
240 Կալեալ՝ ուժով բըռնանային:

Մինչև ի սուր արկեալ զնոսին
Եւ ղապըստամբքն իսպառ բարձին,
Ասկա յաջող նաւարկութեամբ
Ի Տրապօլիս եղերեցին:

245 Այն նախանձոտ աղուէսըն հին
Կընճիռ լինէր դործոյն կըրկին,
Մինչև երդմամբ մեծ ուխտեցին
Զառնել ղընաս երբէք նըմին,

Թէ օգնական լինի դործոյն
250 Եւ հընարէ զմուտ ըռաղմին:
Եւ նա ուխտեաց թաղաւորին
Ծառայ լինել չաւէտ նըմին:

236 հօտին

238 ղյունականին

245 աղւես

248 երբեք

251 նալ

Եւ առաջնորդ յերբ խընդրեցին,
Զտուկըն հաուր զաման շարին,
255 Այլ պատուիրեալ էր նա նըմին
Տանիլ և տալ ի սուր Տաճկին:

Յերբ որ հասան ի Տաճկաստան,
Աճապարեալ եղև տուկին,
Ղօղեալ թաքուն ի յիւր տեղին
260 Առ նենգաւոր խաբող կոմսին:

Տարակուսեալ զօրականին
Զաւուրս քըսան յանջուր զաշտին
Եւ առ սովին և ծարաւին
Վերայ Տաճկին արշաւեցին:

265 Անցեալ հասին յերկիր Ուճին,
Անթիւ հեծեալք ընդդէմ ելին,
Շըրջան առեալ յարձակէին,
Որպէս ըզզայլ ի վրայ դառին:

Այլ թաղաւորն և զօրք նորին
270 Կական բարձեալ ի ձայն ուժղին.
— Աստուած, յօգնե՛լ մեզ փութացիր
Եւ յընկըրկել քում ծառային:

Ապա ի մարտ մրտեալ յուսով
Վանեալ հարին, հալածեցին:
275 Երկու մարտիկ ի մէջ զընդին
Զարմանալոյ գործ գործեցին:

Իբրև ըզհուր ընդ եղեգին
Հատեալ զըռազմն անցանէին,
Գոռային, խիղախէին:
280 Բաղումք յահէ սատակէին:

Իւրաքանչիւր հաղար սպանին,
Այլ և ըզբիւրբս փախուցին:
Սուլտանն երգուաւ ընդ Ֆըռանգին
Հընաղանդիլ Հոռմայ զահին:

269 թաղաւորքն

272 յընկրել

285 Ասլա դարձան ի Մէջերկրայս
Առ Լեոնաւ թագաւորին,
Անտի դարձան յԱնտիրօքին,
Դետով Հանայ դետովն իջին:

Ի յողողիլ մըտեալ արքայն
290 Եւ մեռանէր ազդամամբ շարին:
Զորդին ի տեղըն կարգեցին
Եւ թագաւոր հաստատեցին:

ՅԱքայիու վերայ եկին,
Պատնէշ կանգնեալ պաշարեցին,
295 Եւ անտանօր արքայորդոյն
Օրհաս մահու հասանէին:

Թէպէտ և ջերմ էր սէր նոցին,
Այլ մեղքըն մեր ոչ թույլ տային
Ի ղօրանալ քրիստոնէին
300 Եւ կորանալ այլասեռին:

Յետոյ այլ ոմն յազգէ նոցին՝
Ընկլէզանուն երեւիին,
Ազդամամբ հոգոյն դայր յօգնութիւն՝
Նաւօք ելեալ Կիպրոս կըղզին:

305 Տեսեալ ըզշար բարըս նոցին՝
Մատնեաց ի սուր զամենեսին:
ՅԱքայիու վերայ եկին՝
Յուրախութիւն մեծ բանակին:

Տօն ցընծութեան կատարէին,
310 Ըղսուզըն հին փարատէին
Եւ յետ աւուրց ինչ հանգրստին
Վառեալ ի մարտ ընդ քաղաքին:

Լ'ըքառասուն հազար Տաճիկն
Հանեալ արտաքս կոտորէին,
315 Յետ այսորիկ շու արարեալ
Սալահադինըն ղիմեցին:

Տեսեալ զանթիւ զօրքս Տաճկին,
Սակայն յուսոյն ոչ կասեցին,
Այլ յուսացան ի սէր փրկչին
320 Եւ յօղնութիւն սրբոց խաչին:

Փոյթ ի վերայ յարձակէին
Եւ ուժգնակի խիստ բախէին,
Զբանակն յերկուս բաժանէին
Եւ զաջողակքն մաշէին:

325 ԶՍալահադինըն փախուցին,
Մինչ յԱսխալանըն հասուցին,
Զորս ընդ ձեռամբ կոտորեցին
Եւ զոր պըրծեալ՝ կորացուցին:

Ուրախութեամբ դարձեալ անդրէն
330 Ի յԱրաբաթ ամ մի կացին,
Եւ վասն առման սուրբ քաղաքին
Տեառնէ հրաման շեղև նոցին:

Վասն այնորիկ նաւեալ անցին,
Փութով յաշխարհն իւրեանց գնացին,
335 Մինչև հրամանն աստուածային
Տացէ գընալ դարձեալ նոցին:

Այս խորհըրդով կան և մընան
Նոքա ելից ժամանակեան,
Մինչ յաստուծոյ առցեն հրաման
340 Եւ երամով գան միաբան:

Այլ թէ վասն է՞ր այս գործեցան,
Որ քրիստոնեայք նըւղեցան,
Այս է պատճառ յայտ յանդիման,
Ի Սուրբ Գըրոց վրկայել բան,

319 յուսացայն

326 յԱսխալանըն

336 գնա փխ դընալ

342 նուաղեցան

343 յայդ

345 Թէ ոչ կամի անմահ արքայն
Զիւր սիրելին ամբարտաւան*:
Յառակն ասաց Սողոմոնեան,
— Ես եմ դիմակ այնպէս մարդկան:

Վասն այսորիկ ըզբրիստոնեայն
350 Այլասեռիցն արար կոխան,
Զի հեղ բարուք ծառայական
Սուղ ինչ սրգով աստէն ողբան,

Զի իրաւամբք արդարութեան
Անդէն առցին զաստիս փոխան՝
355 Ճոխ վայելել ուրախական,
Փայլեալ ի փառս անզուգական:

Եւ այլ պատճառ տեսողն ցասման,
Որ հրաւիրակ պատժուց զբտան,
Ծուխըն մեղաց մեր բազմութեան,
360 Որ ի բարձունքս բարդեցան:

Զի մեծ ոճիրք չարութեան
Ի մէջ հօտիս յոյժ բազմացան,
Զի հերձուածով բաժանեցան
Եւ իրերաց դահիճ դարձան:

365 Հայհոյութեամբ բացեալ բերան
Քրիստոնէի առ բրիստոնեայն,
Սըրով միմեանց յերկիր ելան
Եւ դերեւլար սրբոց յարեան:

Այլ և նախճիրըս զտնադան
370 Եւ անառակ վարս ըստացան,
Վասն որոյ թիւք կատարեցան,
Կըշըռեցան և չափեցան:

Հմմտ. Առակի Սողոմ., Գ. 33—35: Թուրք Յակովբայ, 4.6.
Թուրք Պետրոսի, Ա. Ե. 5:

362 բազմեցան

368 գերէվար

Եհաս լըրումըն վերջական,
Ըստ քանակի գործոց մարդկան,
375 Բայց ըստ կամացն աստուածական,
Զոր նախտեսաւ յարարչութեան

Ի մինն Ադամ գորդիս մարդկան,—
Յիսկըզբանէ մինչ ի վախճան
Դեռ անկատար, ոչ ի լըրման,
380 Թերի մնացեալ նոր ի ծնընդեան:

Զոր ըստ մասին ոմանց մարդկան
Խիստ տէրութեանցն արար վախճան,
Զի շար կըրիւք ծառայական
Տատանելով հեծեծական

385 Եւ զկենցաղոյս սէր նանրական
Փոխեն ի սէրն անանցական,
Զի երեւի սիրոյ նըշան,
Այլ և գործոցըն բարութեան:

Իսկ աշխարհի որդիքս, որ կան
390 Հողոյ ծընունդ եղումական,
Ժառանգեսցեն յայսմ յաւիտեան
Եւ յապագայն խաւար մընան:

Յամենայնի, որ գործեցան,
Փառքս տացուք փըրկչին մարդկան,
395 Հօր և հոգոյն իւր էական,
Միասնական աստուածութեան:

Յարմարողի բանիս ողբման
Ողորմի՛ սուք իլի բերան,
Ներսէս րաբունեսն՝
400 Հաստատողի կոթոյս անապատեան:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԵՎ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՏԱՂ ՏԷՐ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻՆ՝ ՍԻՆԵԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ

Աղբյուրներ՝

Ա—ձեռ. № 3884, էջ 139ա—140բ.

В— » № 2676, էջ 184բ—185ա.

С— » № 697, էջ 56բ—58ա.

Դ— Զմմատի Անտոնյան հավաքածու, ձեռ. № 214, էջ 75բ—77ա)։

Սույն օրինակները ստացվել են «Բանբեր մատենադարանի» տարեգրքի № 8-ում (Երևան, 1967, էջ 307—313, հրատ.՝ Աս. Մնացականյան)։ Մաշտոցյան մատենադարանի № 5623 ձեռագրում և Իրանի Խոջան գյուղի մի զրչագրում պահպանվել է ողբի նաև մի այլ օրինակ (տե՛ս նույն տեղում, էջ 314—316, ստացորոթյան պատրաստեց՝ Աս. Մնացականյան), որի մեջ թեև երևան են դալիս վերևի օրինակների մի շարք տողեր, բայց այն բոլորովին նոր խմբագրություն է։ Մշակող-խմբագրողը ծանրացել է հերոսի գովքն անելու վրա, իսկ նրա սպանության հանգամանքների պատմությունը ներկայացրել կցկտուր և ո՛չ հետևողականորեն։

Քննական բնագրին հիմք բուր օրինակներն էլ, առանձնապես В-ն, С-ն և Դ-ն, խիստ պակասավոր են ու տներով մասամբ տեղաշարժված։ Դատելով երկրակրոստիք հորինվածքից (տների սկզբնատառերը հոգում են հայերենի այբուբենը)՝ այն պետք է շատ ավելի ծավալուն եղած լիներ, քան մեզ է հասել, մինչդեռ Ա օրինակն ունի 29, В-ն՝ 18, իսկ С-ն և Դ-ն՝ 17-ական տներ։ Ամենապակասավոր С և Դ օրինակները ծավալով գրեթե նույնն են В-ի հետ, չունեն միայն նրա 3-րդ և 4-րդ տողերը։ В-ն՝ 23, իսկ С և Դ օրինակները՝ 21-ական տողով համապատասխանում են А-ին. նրանց մեկ տողի (քննական բնագրում՝ 65-րդ) փխ А-ն տարբեր ընթերցված ունի։ ВСД օրինակների մնացած 12-ական տողը А օրինակի համեմատությամբ ընդհանրապես նորություն են. նրանցով լրացվում է 2 (քննական բնագրի 29—38-րդ տողեր) և 1 (քննական բնագրի 55—56-րդ տողեր) տառերով սկսվող տողերի քանակը։ Այդպիսով, չորս օրինակները միասին տալիս են ընդամենը 35 տուն (70 տող), որի 21 տողը կա բուր օրինակներում (1—2, 13—14, 39—40, 43—44, 47—48, 49—54, 57—60 և 66-րդ տողեր), 34 տողը հանդես է գալիս միայն А օրինակում (քննական բնագրում՝ 5—12, 15—28, 41—42, 45—46,

1 Օգտվել ենք ո՛չ բուն ձեռագրից, այլ պատմաբան-բանասեր Լ. Ս. Խաչիկյանի կատարած ընդօրինակությունից։

61—64 և 67—70-րդ տողեր), 2 տողը՝ AB օրինակներում (քննական բնագրում՝ 3—4-րդ տողեր), 12 տողը՝ BCD օրինակներում (քննական բնագրում՝ 29—38 և 55—56-րդ տողեր), իսկ մի տան առաջին տողը (65-րդ տող), ինչպես տեսանք, BCD օրինակներում տարբեր է A-ից:

Դառնալով ակրոստիքին՝ պետք է նշել, որ չորս օրինակներով պահպանված 35 տունը սկսվում են այբուբենի 13 տառով միայն, ընդ որում Զ-ով՝ 6 տուն², Ա-ով՝ 4, Բ, Դ, Թ, Ժ, Լ, և տառերով՝ 3-ական (BCD օրինակներում ևս չի մեկ տունն սկսվում է Հ-ով), Ի, Մ, Շ տառերով՝ 2-ական և Վ, Յ տառերով՝ 1-ական տներ: Թերևս Զ-ով սկսվող տներից մի երկուսը հետադաշում են ավելացվել (Յեև նրանց հարադատությունը հնարավոր չէ վիճարկել), իսկ սակավատուն տառերով, դուցե, ավել տներ են սկսվել, — կարելի է ենթադրել թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը: Սակայն տվյալ դեպքում հնդկական համար պարտադիր է եղել պահել երկի այբուբենական ակրոստիքը, իսկ թե յուրաքանչյուր տառի զիմաց նա քանի՞ տուն կհորիներ՝ հավասար քանակով, թե՛ մեկով՝ ավելի, մյուսով՝ պակաս, ինչպես նման հրավերով թե՛ մեկին և թե՛ մյուսին՝ նայած ասելիքի ծավալին: Պարտադիր չէ, որ եթե հնագույն օրինակում (A) ամենաշատը Ա տառով սկսվող տներն են, ապա մյուս տառերով ևս նույնքան տներ սկսվեն, իսկ դրանից եզրակացնել, թե «Տալ տէր Ստեփանոսին» երկի նախնական ամբողջական բնագիրը բաղկացած է եղել 144 (36×4) կամ ավել տներից, ինչպես կարծում է բանասեր Աս. Մնացականյանը ողբի տարբերակների հրատարակությանը կցած «Միջնադարյան հայրենասիրական մի նորահայտ պոեմ» խորագրով իր ներածական հոդվածում (տե՛ս «Բանբեր մասնագրանի», № 8, էջ 293):

Այբուբենի մնացած 23 տառերով սկսվող տները մեզ չեն հասել, իսկ զբանցից մի քանիսով կարող էին սկսվել ոչ թե մեկ կամ երկու, այլ, նույնիսկ, ավել տներ: Եթե ընդունենք, որ յուրաքանչյուրով եղել է զեթ մեկ տուն, ապա հնդկական բնագրի նախնական ծավալը, պահպանված տների հետ միասին, կկազմեր շուրջ 58 տուն:

Հարց է ծագում. ծավալի առումով միմյանցից այդքան տարբեր A և, մյուս կողմից, BCD տարբերակները հնարավոր է գիտել իբրև մեկ բնագիր, միավորիլ իրար: Այն տուրերն ու հատվածները, որոնք կան A օրինակում և բացակայում են BCD ձևադրամբում կամ՝ ընդհակառակը, ոչ թե բոլոր օրինակների համար ընդհանուր հատվածների ղեկավարիչական տարբեր մշակումներ են, իրար հարասող և նորութուն չբերող, այլ իրար լրացնող, իրար հետ կապված, միևնույն ստեղծագործության մեջ պատկերված անցքի այլ պահերը կամ հերոսների նկարագրի այլ

² Այդ տներից առաջինը (քննական բնագրի 27—28-րդ տողեր. ունի միայն A օրինակը) ձևագրում սկսվում է այսպես՝ «Վալդեցին դարինն» (վերջին բառը առաջ ենք տարել), իսկ չորսը (քննական բնագրի 31—38-րդ տողեր, պահպանված BCD օրինակներով) կորցրել են սկզբի «Զ» տառը, բայց «Զայն»-ով սկսվող նախորդ տունը հիմք է տալիս նրանց սկսվածքների «Այն»-ը նույնպես սրբագրել «Զայն»:

³ Հմմտ. օրինակ, Առաքել Սյունեցու Գ, Թ, Ժ համարակալումով քերթվածները (տե՛ս Մ. Պոտուրյան, Առաքել Սյունեցի և իր քերթվածները, Վենետիկ, 1914, էջ 15—23, 53—65), որոնք գրված են նույն շափով, ինչ և Ստեփանոսի մասին ողբը:

կողմերը բացաճատող մասեր, այնպես որ հնարավոր չէ նրանց հնդինականին հարադատությունը կասկածի տակ առնել: Մեր կարծիքով, նրանք ներկայացնում են միևնույն բնագիրը, բնագիր, որ գրչադրական ճանապարհով Ա ձեռագրում պահպանվել է ավելի ընդարձակ և, գլխավորապես, իր էպիկական հատվածներով, BCD-ում՝ ավելի համառոտված և քնարական հատվածներով: Տնագրույն տառերի ալլուրենական կարգը գալիս է հուշելու և օժանդակելու տների ճիշտ հերթականությունը վերականգնելուն, ինչպես նաև ի մի բերելու երկու տարբերակը: Համադրության շնորհիվ է, որ թերի երկը ձեռք է բերում որոշ ամբողջականություն: Տարբերակների այդ միավորումը բունի հարմարեցում չէ, քանի որ, ինչպես ասվեց, երկի ակրոստիք հորինվածքը հնարավորություն է տալիս խուսափել տների պատահական դասավորությունից:

Ինչպե՞ս ներկայացնել տները. քառատող (5, 5, 8, 5-վանկանի տողերով), ինչպես արել է բանասեր Աս. Մնացականյանը, թե՛ երկատող (10, 13-վանկանի տողերով), ինչպես այդ չափի բանաստեղծությունները հրատարակել են Ալիշանը («Բազմավես», 1848, էջ 341—343), Շ. Մանանդյանն ու Շ. Աճառյանը («Հայոց նոր վկաները», Վաղարշապատ, 1903, էջ 149—150) և, հակառակ Աս. Մնացականյանի կարծիքի, Մ. Պոտուրյանը (տե՛ս «Առաքել Սյունեցի և իր քերթվածները», Գ, Թ, Ժ, ԺԱ և այլ քերթվածներ): Վիճարկելով «Տաղ տէր Ստեփանոսին» ստեղծագործության չափի հարցը՝ Աս. Մնացականյանը եզրակացնում է, որ նշված գիտնականները «ճիշտ չեն վարվել բանաստեղծության այս տեսակը տողատեղիս և տնատեղիս» (տե՛ս «Բանբեր մատենադարանի», № 8, էջ 295): Ըստ նրա, «խնդրին համեմատաբար ճիշտ է» մոտեցել Մ. Պոտուրյանը. Առ. Սյունեցու համապատասխան քերթվածները տողատեղիս, իբր, տները ներկայացրել է եռատողերով.

Անճառ Դ անքնին, ծաղիկ յուսածին,

Բորբոքեալ վառիմ բո սիրովդ՝

Սուրբ աստուածածին⁴ (նույն տեղում, էջ 295):

Իրականում Պոտուրյանի մոտ հիշյալ (Թ համարակալումով) և նույն չափով մյուս քերթվածներից և ոչ մեկը եռատող տներով չի հրատարակված, այլ միայն՝ երկատողերով: Ուրվհետև գրքի փոքրագիր էջերը տեղ չեն արել տների զույգ՝ 13-վանկանի տողերը տպագրական մեկ տողում ներկայացնելու, շարունակություն՝ հաճախ 2, 3, նույնիսկ, 4 բառ, փոքրատառով տարված է հաջորդ տող՝ ի տարբերություն նոր տողերի, որոնք սկսվում են մեծատառով: Ընդ որում, որպեսզի շփոթության տեղիք չտրվի, Պոտուրյանը յուրաքանչյուր տաղի համար տողատակին նշում է անում տողերի քանակի ու նրանց կազմության մասին. այսպես՝ «Քերթվածիս առաջին տողը անդամատված է 5—5 և երկրորդը՝ 5—3—5» («Առաքել Սյունեցի և իր քերթվածները», էջ 15) կամ՝ «Տաղաշափություն՝ 5—5, 5—3—5» (նույն տեղում, էջ 53, 60, 66 և այլն): Աս. Մնացականյանը չի նկատել, որ իր կողմից 3-րդ տող դիտվածը ոչ այլ ինչ է, քան 2-րդ տողի շարունակություն, և ոչ միայն չի նկատել, այլև թյուրիմացության վրա միտք է կառուցել. իբր, «խնդրին համեմատաբար ճիշտ մոտեցած» Պոտուրյանն «էլ կանգ է առել կես ճանապարհին՝ ստեղծելով եռատող տներ» (տե՛ս «Բանբեր մատենադարանի», № 8, էջ 295. Այստեղ և այլուր ընդգծումները մերն են — Պ. Խ.), իբր, «Պ. Խաչատրյանը, փո-

⁴ «Առաքել Սյունեցի և իր քերթվածները» գրքում այսպես՝ «սուրբ Աստուածածին» (տե՛ս էջ 53):

խանակ շարունակելու Մ. Պոտուրյանի սկսածը, լռելյայն փոխում է նրա տողատումը, վերականգնելով... «երկատող տան» սխալ փոփոխությունը՝ եռատող տեքստը ներկայացնում է երկուական տողերով, իսկ դրանց համար որպես հիմն նշում է Մ. Պոտուրյանի հրատարակությունը» (նույն տեղում, էջ 296): Պոտուրյանի գրքում տողատումը նույնն է, ինչ նրա նախորդներին: Վերջիններից նա չի հնարացել և, բնականաբար, կես ճանապարհին չի մնացել: Որքան էլ այդ տարօրինակ թվա, Մնացականյանի հողվածում ստացվել է այնպես, որ Ալիշանից Պոտուրյան որևէ մեկին չի հաջողվել խնդրո՞ւ առարկա չափով բանաստեղծությունները տողատել, և ինքն է առաջինը, որ հաղթահարելով մյուսների թույլ տված «հանգերի խլացումներն ու տողասահմանների անտեսումները»՝ կարողացել է «թափանցել բանաստեղծության տողատման, տեսաժամանակ, հանգավորման, հետևապես և տաղաչափության ներքուքությունների մեջ» (նույն տեղում):

Նախ՝ առաջինի մասին: Սյունեցու քերթվածի 37—39-րդ տները (նաև նրա Թ քերթվածի 42—44-րդ տները) ունեն «ՏԵր Առաքեալ» բանակապը: Ըստ Աս. Մնացականյանի, «Բանաստեղծը (Ա. Սյունեցի), որ այդ տնից (իմա՝ 37-րդ — Պ. Խ.) սկսել է հոգել իր անունը «ՏԵր Առաքեալ», պարզորոշ գիտակցել է, թե ինչ կառուցվածք ունեն իր ոտանավորի տողերն ու տները, երբ ամեն տառով սկսել է նոր տողը» (տե՛ս «Բանբեր մատենադարանի», № 8, էջ 296): Բայց, արդյոք, այդպես է: Եթե ակրոստիքի յուրաքանչյուր տառը գիտելու լինենք իրրև տողասկզբի ցուցիչ, ապա ստիպված կլինենք ՓԱ. (նաև՝ Թ) քերթվածի համապատասխան տները տողատուլ աշայիտի վանկաքանակով՝ 5 (Տ), 5 (Է), 13 (Բ). 5 (Ա), 5 (Ռ), 13 (Ա). 5 (Ք), 5 (Ե), 5 (Ա), 8 (Լ): Ուրեմն՝ անհարկի կերպով պետք է ընդունենք, որ Սյունեցին տներից երկուսը տողատուլ է 5, 5, 13, իսկ մեկը՝ 5, 5, 5, 8 վանկաքանակով. ստացվում է, որ նա հետևողական չի եղել տողատման խնդրում:

որ տաղերգուի՝ նույն չափով զրված բանաստեղծություններում տունը մերթ երկատող է, մերթ՝ հուստող, մերթ էլ՝ քառատող, էլ չենք խոսում այն մասին, որ միայն ակրոստիքի պատճառով քառատող դիտելի տան 3-րդ և 4-րդ տողերը վանկերի միենույն հաստատուն քանակը միշտ չեն ունենում. 3-րդ տողն, օրինակ, մեկ ութվանկանի է դառնում, մեկ՝ հինգվանկանի, 4-րդը՝ նույնպես: Սյունեցու նման վարպետ բանաստեղծը, եթե ակրոստիքի յուրաքանչյուր տառը դիտեր որպես նոր տողի սկիզբ, հազիվ լիս աշգլխի խախտման դիմել: Միշտ չէ, որ միջնադարի հայ բանաստեղծն իր անունով ակրոստիք կազմելիս՝ ձգտել է նրա բոլոր տառերը ներկայացնել ինչ-որ ակնհայտ և ցցուն եղանակով, նրանց հետևողական ու համաչափ հերթականությամբ, ասենք՝ անպայման սողաակղբում. որոշ դեպքերում նա իր անունը ներհյուսել է բանաստեղծությանն այնպես, որ այն կուհելի լինի, նկատվի, բայց չառանձնանա, աչքի չզարնի, ինչպես առանձին ծաղկանախշը՝ բաղմերանդ զորդի հարդանաքի մեջ: Պատահական չէ, որ որոշ ակրոստիքներ հրատարակողներից աննկատ են մնացել:

«Տաղ տէր Ստեփանոսին» երկի տները քառատող ներկայացնելու համար Աս. Մնացականյանի մյուս հիմքն էլ, ինչպես նշվեց, Աղթամարցու «Անեղին տաճար» սկզբնատողով բանաստեղծությունն է՝ նվիրված Աստվածամորը: Աղթամարցին, չափի հարցում հետևելով իր նախորդ Սյունեցուն, սակայն մասամբ շեղվել է նրանից. եթե վերջինիս մոտ հանգավորվում են տան 10-րդ և 23-րդ, ինչպես նաև 5-րդ (ոչ միշտ) վանկերը, ապա Աղթամարցու բանաստեղծության մեջ հանգը (այն էլ՝ նույն հանգը, բացառությամբ սկզբի երեք տան) երեան է դալիս 5-րդ, 10-րդ, 15-րդ և 23-րդ վանկերում, այնպես որ մենք զործ ունենք այբուբենի տառերով սկսվող յամբ-անապեստյան հնգավանկ տողերի հետ, որոնցից 3-րդի վերջում միշտ կրկնվում է «տիրամայր» բառը, մինչդեռ Սյունեցու համապատասխան բերթվածներում տների՝ սկզբնատառերն են կազմում ակրոստիքը: Աղթամարցու բանաստեղծության մեջ մի կողմից՝ ակրոստիքը և մյուս կողմից՝ հանգը դալիս են հաստատելու, որ նրա տները, իսկապես, քառատող են: Բայց եթե կարճ տողերը Աղթամարցու բանաստեղծությանը հաղորդում են աշխուժություն ու թեթևություն և արագացնում ուրիշը, ապա դրանք հարմար չեն կարող զուլ անհայտ բանաստեղծի «Տաղ տէր Ստեփանոսին» երկին: Աղթամարցու բանաստեղծությունը տիրամորն ուղղված ներբող է. նրա փառաբանական ամեն մի կանչը և խնդրվածքը հեշտությամբ տեղավորվում են հնգավանկ տողի սահմանում, ավել տարածություն չեն պահանջում, մինչդեռ Ստեփանոսի մասին ողբի վիպական հանդարտ ու լուրջ պատումին նման կարճ տողը հարմար չի դալիս. 10 կամ 13-վանկանի տողերը կիսելն այս դեպքում նշանակում է անհարկի կերպով կտրատել դրանք: Ահա, օրինակ, նրա վերջին տունը՝ Աս. Մնացականյանի տողատմամբ.

Հուր բորբոքեցաւ

Յեղեկեց Զորին.

Հրդեհեալ կիւեաց զբոլոր զայն

Բնակիչք երկրին: («Բանբեր մատենագարանի», № 8, էջ 310):

Այստեղ բացի այն, որ 1-ին և 3-րդ տողերն անհանգ են մնում, չի արդարացվում նաև 3-րդ տողի «զբոլոր զայն» որոշիչների անջատումն իրենց գոյական լրացյալից («Բնակիչք»), որ տարվել է հաջորդ տողը. չկա տրամաբանական այն դադարը, որը սողալարտի կարևոր պայմանն է, այն էլ՝ հատկապես

Հին բանաստեղծության համար, ուր տողը շարահյուսական կապակցության ավարտվածության միտում ունի, որին, հիմնականում, խորթ է տողանցը:

Աղթամարցու բանաստեղծությունը՝ մի կողմից և Ստեփանոսի մասին ողբը՝ մյուս կողմից իրավունք են տալիս յամբ-անապեստյան նման շափով հորինված երկերը տողատելիս վարվել այնպես, ինչպես «հայրեն» շափով կամ «հայրենի կարգով» բանաստեղծությունների դեպքում: Այս վերջին շափի կապակցությամբ Մ. Արեղյանը նշել է. «Արդարև հայրենի կարգի մեծ ութմական միությունն է 15 վանկը, և այդ ոտանավորը կարող է այդպիսի մեծ տողերով ու 7+8 կիսատողերով հորինվել առանձնապես լուրջ, խրատական բովանդակություն ունեցող բանաստեղծությունների մեջ. բայց հին գուսանական ժողովրդական երգերի մեջ այս ոտանավորը հորինվում է իրար հաջորդող 7+8 վանկանի կարճ տողերով» («Հայոց լեզվի տաղաչափություն», Երևան, 1933, էջ 269): Հաջվի առնելով Արեղյանի դիտողությունը և հետևելով Ալիշանին ու Պոտուրյանին՝ «Տաղ տէր Ստեփանոսին» ստեղծագործության մեջ պահպանում ենք երկար տողերը՝ տունը ներկայացնելով 10 և 13-վանկանի երկատողերով:

Խորագիրը դրույթյամբ ամենահին ձևագրում (A) այսպես է՝ «Տաղ տէր Ստեփանոսին՝ Սինեաց եպիսկոպոսին», որ ընտրել ենք քննական բնագրի համար, B-ում՝ սուկ «Տաղ Ստեփանոսին», D-ում՝ «Տաղ սրբոյն Ստեփանոսի», իսկ C-ն անխորադիր է: Սպասելի էր, որ խորագրում հիշատակվեր նաև հեղինակի անունը: Ինքնին հասկանալի է, որ մեր ուսումնասիրության մեջ առաքել Սյունեցու անունն, իբրև ողբի հեղինակի, տվել ենք ենթադրաբար, առկա ենք թողել նաև երկի ժամանակի որոշման հարցը՝ հուսալով, որ ի նպաստ խնդրի վերջնական լուծման, թերևս, հրևան դան ողբի նոր, ավելի ամբողջական ձևագրեր, իսկ նրա հերոսների ու հեղինակի մասին՝ մատենագրական ստույգ տվյալներ: Նոր գրչագրերի ու պատմական վստահելի կովանների բացակայության այժմյան պարագայում ողբի պատմական ատաղձի, դրույթյան ժամանակի ու հեղինակային պատկանելության առնչությամբ հայտնված յուրաքանչյուր տեսակետ ամենաշատը հավանական ենթադրության հավակնություն կարող է ունենալ միայն: Այդ կապակցությամբ ավելորդ չենք համարում անդրադառնալ բանասեր Աս. Մնացականյանի վերոհիշյալ հոդվածին, որտեղ հեղինակը վիճարկում է ողբի մասին մեր արտահայտած տեսակետները⁵ և ձևաբանական լինում լուծելու, ինչպես ինքն է գրում, «ճշգրտման և վերանայման կարոտ մի շարք հարցեր»: Ըստ նրա, նորահայտ երկի «ծագումը պիտի որոնել XIII—XIV դարերում, ավելի ճիշտ՝ 1236—1237 թվականների սահմաններում, բայց ոչ երբեք 1387 թվականի մեջ կամ, մանավանդ, դրանից հետո» (տե՛ս «Բանբեր մատենագրանի», № 8, էջ 293): Նշված թվականներից առաջինը Հայաստանում մոնղոլների տիրապետության սկիզբն է, իսկ երկրորդը՝ էլիսանության անկումից մոտավորապես կես դար հետո Սեբաստիայի Ստեփանոս եպիսկոպոսի նահատակության տարին: Բայց վերջին թվականը Աս. Մնացականյանը դիտում է ոչ միայն որպես հիշյալ եպիսկոպոսի սպանության, այլև նրա

⁵ Մեր ուսումնասիրության՝ «Տաղ տէր Ստեփանոսին՝ Սինեաց եպիսկոպոսին» երկին վերաբերող հատվածը, գրեթե նույնությամբ, նախապես տպագրվել է «Պատմա-բանասիրական հանդես»-ի 1955 թ. № 2-ում:

ժասին գրված «Ի տէր Ստեփանոս նահատակ Սերաստիոյ»⁶ վկայաբանական տաղի հորինման տարեթիւ՝ այդ կապակցութեամբ մատնացուցց անելով «Հայոց նոր վկաները» և Վ. Հակոբյանի «Մանր ժամանակագրութիւններ»-ի Բ հատորը Այն թուր պատկերացումն է ստեղծվում, թե նշված աղբյուրների համապատասխան էջերում, իսկապես, ապացուցց կա, որ, իբր, վկայաբանական տաղը գրվել է 1387 թվականին (կամ, նույնիսկ, 1384 թ.: նույն տեղում, էջ 292-ի տողատակին Աս. Մնացականյանը ծանոթագրել է. «Ժամանակագրական որոշ աղբյուրներում 1387 թվականի փոխարեն նշված է 1384 թվականը»): Իրականում երկուսում էլ թվականը վերաբերում է նահատակի սպանութեան ժամանակին միայն: Բանն այն է, որ վկայաբանական այդ տաղը փաստորեն «Տաղ տէր Ստեփանոսին» Սիւնեաց եպիսկոպոսին» նրկի վերամշակութիւնն է, մեծ կրճատումներով, փոփոխումներով ու որոշ հավելումներով հարմարեցված Սերաստիայի նույնանուն եպիսկոպոսին:

Երբ է կատարված այդ վերամշակութիւնը: Հավանականն այն է, որ հայս-մավուրքներում տեղ գտած արձակ վկայաբանութեամբ միջնադարում հանրահայտ դարձած Ստեփանոս Սերաստացու անվան աղբյուրութեամբ Ստեփանոս Սյունեցու մասին ողբի տարբերակներից մեկը հետագայում շփոթվել, մշակվել ու սազանգվել է Սերաստացուն: Պատահական չէ, որ վերամշակութեան ձեռագրերը գրութեան ժամանակով 17-րդ դարից այն կողմ չեն անցնում (Ալիշանի տպագրին հիմք գրչադրի մասին ոչինչ հայտնի չէ), մինչդեռ արձակ վկայաբանութիւնը, որ չափածոյից բովանդակութեամբ ավելի հարուստ է և նկատելիորեն տարբեր, հանդիպում է և 15-րդ դարի հայսմավուրքներում (տե՛ս «Հայոց նոր վկաները», էջ ԺԱ, Դ [այսմայն Ն: 1511] ձեռագրի նկարագրութիւնը):

Հետևութեանը պարզ է. Սյունյաց Ստեփանոսի մասին ողբի գրութեան ժամանակը որոշելու խնդրում 1387 թվականը կարեւորութիւն կստանար և «եզակի նշանակութիւն» կունենար, եթե հավաստվեր, որ սերաստացի նահատակի հիշատակին նվիրված վկայաբանական տաղը հորինվել է այդ նույն թվականին: Այդ դեպքում միայն հոգւածագիրն իրավացի կլիներ պնդելու, թե ողբը «XIII դարի երկրորդ կեսի» «կամ առնվազն XIV դարի սկզբների արդյունք է» (տե՛ս «Բանբեր մատենադարանի», № 8, էջ 300):

Աս. Մնացականյանն իր այդ տեսակետը հաստատող կովան է դարձնում և ողբի 15-րդ տողը, ուր Ստեփանոսի հայրը ներկայացված է իբրև «մեծ դիւան»: Վերջինը բանասերը նույնացնում է մոնղոլական էլիսանութեան մեծ դիւանի (հարկային և ֆինանսական բարձրագույն հաստատութիւն) գլխավորի՝ «սահիպ դիւան»-ի հետ, որ Ստեփանոս Օրբելյանի Պատմութեան մեջ հիշատակվում է նաև «մեծ դիւան» և «դիւանի գլուխ» անվանումներով («Պատմութիւն նահանգին Սիսական», Թիֆլիս, 1910, էջ 17, 21): Նա երկի հերոսների ազգային պատկանելութիւնը պատկերացնում է այսպես. Ստեփանոսի հարազատ մայրը եղել է հայուհի, խորթ մայրը (էլիսութիւն)՝ մոնղոլուհի, հայրը՝ մոնղոլ կամ ալաղգի, բայց ոչ հայ, որովհետեւ «Այդ պաշտոնին հասած հայ գործիչ մեզ ծանոթ չէ և հավանաբար ոչ միայն չի եղել, այլև չէր կարող լինել» («Բանբեր մատենադարանի», № 8, էջ 298), Ստեփանոսն ինքը՝ «Անկախ հոր այլազգի լինելուց... եղել է ոչ միայն հայ, այլև Սյունյաց աշխարհի եպիսկո-

6 Տե՛ս ձեռ. №№ 10050, էջ 114բ—116բ, — 7707, էջ 133բ—135բ. հրատարակված՝ «Բաղմավեպ», 1848, էջ 341. այստեղից արտատպված՝ Հ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն, Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն, Հայոց նոր վկաները, էջ 149—150:

պոս» (նույն տեղում): Բանասերը այդ հերոսների նմանակներ է փնտրում 13-րդ դարի պատմական անձնավորությունների մեջ. օրինակ է բերում մոնղոլական սահիպ դիվան Շեմսէդդին Ջուվէյնի⁷ և նրա կին պարսն հոշաբի որդի Ջաբարեի հայերեն պակասավոր արձանագրությունը (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վեներտիկ, 1890, էջ 273), ուր Ջաբարեն նշում է մոր կողմից իր պապի (աթաբակ Ավագ) և սրա հոր (աթաբակ Իվանն) անունները, մինչդեռ հոր նախնիներից ոչ մեկին չի հիշատակում: Աս. Մնացականյանը եղրակացնում է. «Ահա այն ժամանակվա օտարազգի Սահիպ Դիվանիներից մեկի մի դավակ՝ սերված հայ կնոջից, որը ոչ միայն կրթությամբ է հայ, այլև ազգային պատկանելության մասին ունեցած սեփական գիտակցությամբ, իրեն կապում է ոչ թե հոր նախնիների, այլ մոր՝ Աթաբակ Իվաննի և Աթաբակ Ավագի հետ» («Բանբեր մատենագրարան», № 3, էջ 299): Հոգավածագիրը հաշվի չի առնում այն պարագան, որ Բջնիի հայերեն այդ արձանագրությունն ուղղված է տեղի հայ բնակչությանը, իսկ վերջինիս համար սահիպ դիվանի նախնիների ոչինչ չասող անունները որևէ նշանակություն ունենալ չէին կարող, մինչև հոշաբի հոր և պապի (հայ-վրացական միացյալ պետության համբավավոր աթաբակ Իվաննի) անուններն արձանագրությանը տալիս էին հեղինակություն ու կշիռ: Այնուհետև. արձանագրությունից ամենևին էլ չի երևում, թե Ջաբարեն իր ազգային պատկանելության մասին ինչպիսի գիտակցություն է ունեցել: Ինչե՛կ: Ըստ Աս. Մնացականյանի, Ստեփանոսը եղել է «Մոտավորապես այդպիսի ամուսնության և այդպիսի դատարարական արդյունք» (նույն տեղում), իսկ «...Սահիպ Դիվանիի ընտանիքում հայ հոգևորականի ծնունդն ու դատարարականությունը», նրա կարծիքով, «հնարավոր է եղել հատկապես մինչև Ղազան խանի տիրակալությունը⁸, երբ դեռ մոնղոլները քրիստոնեության դեմ մշակված թշնամանք չունեին և մահմեդականություն չէին ընդունել» (նույն տեղում, էջ 300):

Այդպես, ուրեմն, Ստեփանոս Սյունյաց եպիսկոպոս, որ, բոս բանասերի, եղել է մոնղոլ ինչ-որ սահիպ դիվանի որդի և ապրել 13-րդ դարի երկրորդ կիսում կամ 14-րդ դարի սկզբներին: Նշված ժամանակների Սյունիքի եպիսկոպոսների ցանկը, շնորհիվ նորավանքի և Տաթևի՝ բավական լավ պահպանված տապանադրերի, ձեռագրաց հիշատակարանների և, մանավանդ, Ստեփանոս Օրբելյանի ստուգապատում Պատմության, գրեթե անթերի կերպով հասել է մեզ: Այդ ցանկում երեք Ստեփանոս կա միայն: Դրանցից առաջինը իր նախորդ Սարգիս եպիսկոպոսի եղբորորդին է և նորավանքի եպիսկոպոսական աթոռի վրա է գտնվել 1240—1260 թվականներին (տապանագիրը տե՛ս «Դիվան հայ վիճագրության», Գ, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1967, էջ 230). հասկանալի է, որ սա մոնղոլ մեծ դիվանի որդի լինել չէր կարող, քանի որ մոնղոլները Հայաստան են մուտք գործել նրա գահակալումից ընդամենը 4—5 տարի առաջ միայն: Մյուսը Ստեփանոս Օրբելյան

⁷ Սահիպ դիվան է եղել Հուլալու (1256—1264), Աբաղա (1265—1282) և Թագուդար Ահմեդ (1282—1284) խաների ժամանակ, ազգությամբ՝ պարսիկ:

⁸ Աս. Մնացականյանը Ղազան խանի (1295—1304) նախորդների՝ քրիստոնեություն հովանավոր լինելը ցույց տալու համար վկայակոչում է Ստեփանոս Օրբելյանին և Ֆրիկին: Հակառակ նրա, հայ մատենագրության մեջ նույնպիսի դրվատական կարծիքների կարելի է հանդիպել նաև նույն Ղազան խանի մասին. դրան օրինակ է 1364 թ. Նախիջևանում գրիչ Հակովբի գրած հիշատակարանը (տե՛ս «ԺԳ՝ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, էջ 24):

պատմիչն է (1287—1303 թթ.՝ Սյունյաց մետրապոլիտ), իսկ երրորդը՝ վերջինիս եղբայր (Նոր կողմից հարազատ) Զալալի որդի Ստեփանոս Տարսալիմը (ար Իրեպոսկոպոս՝ 1324—1337 թթ.), որոնց նույնպես մեղ հետաքրքրող Ստեփանոս եպիսկոպոսի հետ անհնարին է շփոթել:

Այդպիսով, 1240—1340 թթ. միջև քնկած ընդարձակ ժամանակահատվածում Սյունյաց ոչ մի Ստեփանոս եպիսկոպոս չկա, որին կարելի լիներ նույնացնել ողբի հերոսի հետ: Վերջինիս, ամենայն հավանականությամբ, պետք է որոնել 1340—1370 թվականների մեջ: Այդ տարիներին Սյունյաց եպիսկոպոսների ամբողջական շարքը մեղ չի հասել. հիշատակարանները հատուկենտ անուններ են պահել միայն (Ստեփանոս Տարսալիմի հաջորդ Սարգիս, որ հիշվում է 1333 թվականից սկսած, Գրիգոր և այլն. տե՛ս «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 262, 292, 309 և այլն): Բերեն նրանց սուղ էջերը մի օր պարզեն Ստեփանոս ժամանակի հարցը: Մի բան, սակայն, պարզ է. «Տաղ տէր Ստեփանոսին՝ Սինեաց եպիսկոպոսին» երկի 15-րդ տողի «մեծ դիւանին» անվանումը չի կարելի նույնացնել էլիսանություն ժամանակների «սահիպ դիւան»-ի հետ. այն կա՛մ գրչագրական աղճատում է, կա՛մ «սահիպ դիւան»-ից տարբեր իմաստ ունի: Նույնացումը կպահանջեր 13-րդ դարի երկրորդ կեսի կամ հաջորդ դարի սկզբների Սյունյաց եպիսկոպոսների մեջ մատնացույց անել մոնղոլ իշխանավորի որդի Ստեփանոս եպիսկոպոսին, իսկ այդպիսին, ինչպես տեսանք, չկա: Ընդհանրապես արհեստական է կարծել, թի ողբի հերոս Ստեփանոսն իր մայրացուին սպանել է՝ հետևելով օտար բռնատիրության ծայրահեղ չարաշահումների դեմ ըմբոստացած հայ ժողովրդի ազերսներին: Երկում չի հանդիպում զեթ մի տող, ուր ակնարկ լիներ հայ ժողովրդի և ալյազդի տիրողների հակասության մասին, չկա «մուղալ», «հագարացի», «թաթար» կամ նման մի այլ բառ: Աս. Մնացականյանը ենթադրում է, որ էլիսություն և «գինուորրն շարին» (տող 19) մոնղոլներ են եղել, և իր ենթադրությունը իսկության տեղ ընդունելով՝ երկը գիտում է իբրև «օտար բռնակալության դեմ կազմակերպված բողոքի, ժողովրդի վշտի ու ազատագրության» (նույն տեղում, էջ 306) արտահայտություն: Այդ եղանակով դեղարվեստական ամեն մի ստեղծագործություն կարելի է համարել հայրենասիրական ու քաղաքական-ազատագրական պայքարի վերաբրտագրություն՝ «հույսը դնելով» այն բանի վրա, որ հեղինակը «չէր կարող բացթողչ խոսել դեպքերի մանրամասնությունների և իր վերաբերմունքի մասին» (նույն տեղում, էջ 301):

Իր հողվածում անդրադառնալով «Տաղ տէր Ստեփանոսին» երկի ոտանավորին՝ Աս. Մնացականյանը փորձում է այդ շափի օրինակ գտնել 13-րդ դարի բանաստեղծության մեջ: Նա վկայակոչում է անթվակիր, բայց ենթադրաբար նույն դարի գրչություն համարվող № 6885 շարականից երկու տող՝ հետևյալ տողատամբ.

Կալով առ խաչին
Երկնից բարձողին
Եւ հառաջամբ ի վեր նայեր
Սուրբ կոյսն և ասեր...

Նկատենք, որ 4-րդ տողի և-ը ձեռագրում չկա (այն Մնացականյանն ինքն է ներմուծել՝ տողը հնգավանկ դարձնելու համար), իսկ 3-րդ տողում շեշտերը 4-րդ, 6-րդ և 8-րդ վանկերի վրա են, մինչդեռ Ստեփանոսի մասին ողբում ոթմական

գլխավոր շնչտերը կրողները 5-րդ և 8-րդ վանկերն են: Այդպիսով, դաշվակալվելով երկու հնգավանկ անդամի վերջում պատահաբար երևան եկած «ին» հանգով (այս դեպքում ավելի ճիշտ՝ հանգիտություն), — որպիսին արձակ երկերում էլ կարելի է հանդիպել, — բանասերը բռնադատիկ կերպով շարականի բեկորը հարմարեցրել է «Տաղ տէր Ստեփանոսին» երկի տաղաչափական սխեմային:

Խնդրո առարկա տողերը քաղված են ձևագրի «Կանոն սուրբ և հրաշալի յարութեան» շարքի մի անտիպ շարականից, որն անհանդ և աղատ ոտանավոր է, ինչպես հայկական շարականների գերակշռող մասը, և ոչ մի կապ չունի 5—5, 5—3—5 (ըստ Պոտուրյանի տողատման) կամ 5, 5, 8, 5 (ըստ Աս. Մնացականյանի տողատման) չափի հետ: Ահա նրա սկզբի մասը.

Կալով առ խաչին երկնից բարձուղին

Եւ հառաջամբ ի վեր նայեր սուրբ կոյսն, ասեր.

— Զիա՛րդ դատաւորն ամենեցուն որպէս պատժապարտ դատի,

Զիա՛րդ, որ ի հրեշտակաց սպասաւորիս,

Տեսանելով ի խաչին բեկեռալ,

Անդաւակ զինքն կարծելով,

Իսկ նորայ կողիցն բանալով

Դուզնաբնայ շիթբ արեանն փրկեցին զաշխարհս...

(ձևո. № 6885, էջ 112ա—բ):

Մնում է ընդունել, որ «Տաղ տէր Ստեփանոսին» երկի չափով հորինված առաջմ հայտնի առաջին զործերը ակնաւոր բանաստեղծ և մատենագիր Առաքել Սյունեցու 11 քերթվածներն են: Ոտանավորի այդ տեսակը հետադաշտում լայն կիրառություն չի ստացել: Սյունեցուց հետո նման տաղաչափությունամբ հայտնի են միայն հետևյալ ստեղծագործությունները.

Ա. «Տաղ Ստեփանոս կոյսկոյցոսին, որ ի Սեբաստիոյ սուրբ նշանն նահատակեաց» (խորագրի՝ ըստ № 7707 ձեռագրի, էջ 173բ): Սույն վկայաբանական տաղի անհայտ հեղինակը, ինչպես նշվեց, ծանոթ է եղել «Տաղ տէր Ստեփանոսին՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսին» երկին, առատորեն տողեր է քաղել նրանից՝ աննշան փոփոխություններ միայն մտցնելով: Երկու երկում համընկնող տողերը մինչ ողբի ամենահին օրինակում, հիմնականում, իրենց տեղում են, ենթարկված նրա ակրոստիք հորինվածքին, վկայաբանության մեջ, ընդհակառակը, ցրված են, խառնված այլ տողերի և կորցրել են այբբենական հաջորդականությունը:

Բ. Պարականոն շարական՝ «Աստուած անրնին» սկսվածքով (ձևո. № 1604, ժամանակն անհայտ, էջ 307 ա—բ. տպագրվ.՝ Ս. Ամատունի. Հին և նոր պարականոն կամ անվավեր շարականներ, էջմիածին, 1911, էջ 190):

Գ. «Տաղ Աստուածատուր նահատակին ի Գրիգոր վարդապետէ ասացեալ» (տե՛ս «Հայոց նոր վկաները», էջ 329—331):

Դ. «Տաղ յարութեան և խաչելութեան տեան» (ձևո. № 3884, էջ 146բ—147ա. հեղինակն անհայտ է):

Ե. «Տաղ Աստուածածնին յԱղթամարցի Գրիգորիսէ ասացեալ» («Գրիգորիս Աղթամարցի», ուսումնասիրություն, քննական բնագրեր և ծանոթագրություններ Մ. Ավդալբեգյանի, էջ 164—166): Աղթամարցու մոտ, ինչպես տեսանք, տունը տողատված է վանկերի 5, 5, 8, 5 բաշխմամբ: Նույն տողատվումով նշված չափը

Հանդիպում է նաև 19-րդ դարի առաջին կեսի քերթող Գրիգոր Փեշտիմալճյանի «Աղբյուրներում» (տե՛ս Մ. Աբելյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, Բ, Երևան, 1946, էջ 500):

2. Սիմեոն Զուգայեցու (17-րդ դ.) «Անձամբ տրտմադին» սկսվածքով տաղը (ձեռ. № 1721, էջ 129բ—130բ):

է. «Ա՛յ իմ հրաշալի յօրինակ պատկեր» սկզբնատողով մի բանաստեղծություն (ձեռ. № 9597, էջ 223բ—224ա. վերջից պակասավոր): Պահպանված տների ծայրատառերը հոդում են՝ «Առացնալ ե[ր]եմ» (գուցե Երեմիա Չելիպի Քյոմուրճյանն է):

Տող 6. իմաստից կենելով՝ «ի դրախտին» ուղղել ենք «ի դրախտէն»:

Տող 20. «ասէ» փոխել ենք «ասեն»՝ իբրև հոգնակի թվով արտահայտված ենթակայի («զինուորքն») ստորոգյալ:

Տող 22-ում, ինչպես և 26-ում, «ասէ» ներկա ժամանակով ստորոգյալը վերածել ենք անցյալ անկատարի՝ նկատի առնելով, որ երկու դեպքում էլ խոսքն անցյալի մասին է. նույն կերպ 23-րդ տողում «գոչել» անորոշ դերբայը փոխարինել ենք անցյալ դերբայով («գոչեալ»):

Տող 27—28. սույն երկատողը գիտել ենք իբրև Զ տառով սկսվող տուն և «Վայ-դեցին դարինն» բառերի դասավորությունը փոխել «Զարինն վայթեցին»՝ ենթադրելով, որ միայն Ա օրինակում պահպանված այդ տողերում նշված բառերի ետևառաջությունը հետևանք է զրչի միջամտության, զրիչ, որ այդտեղ անտեսել է ակրոստիքը: 27—28-րդ տողերը բովանդակությամբ սերտորեն կապվում են Դ-ով սկսվող նախորդ տան հետ՝ չնայած արանքում պակասում է Ն-ով տունը (թերևս՝ տները): Անիմաստ կլիներ այդ տողերը տանել ետ՝ Վ տառի տակ:

Տող 31-ում, նաև՝ 33, 35, 37-րդ տողերում, դարձյալ ակրոստիքի պահանջից ելնելով, «Այն»-ը դարձրել ենք «Զայն»:

Տող 43. ACD օրինակներն ունեն «Արսայ», իսկ B-ն՝ «Արայ» անընդունելի ընթերցվածները: Հետևելով երկի մի այլ տարբերակի «Սունեաց» ընթերցվածին (տե՛ս ձեռ. № 5623, էջ 215ա), ինչպես նաև նկատի առնելով A օրինակում տեղ գտած «Սինեաց եպիսկոպոսին» (խորագիր), «զիշխանն Սինեաց» (տող 9) և «Սինեաց իշխանին» (տող 60) ընթերցվածները՝ ուղղում ենք «Սինեաց»:

Տող 59—60. A օրինակում 57—58 տողերից առաջ են ընկած. տեղափոխում ենք ըստ մյուս օրինակների և ըստ բովանդակության պահանջի:

Տող 63—64. ունի միայն A ձևագիրը, որտեղ նրանք հաջորդում են քննական բնագրի 28-րդ տողին: Սկսվածքի Ծ տառը հուշում է, որ երկատողը պետք է տանել ետ՝ Հ-ով սկսվող տներից անմիջապես առաջ, ուր նրանք լրացնում են ողբացյալ մոր խոսքը:

Քննական բնագրի տների դասավորության նկատմամբ A ձևագրի ունեցած մասնակի շեղումները նշված են տողատակի տարընթերցվածներում, իսկ BCD օրինակներում տողերն իրար են հաջորդում հետևյալ կարգով՝ 1—6 (3—4-րդ տողերը CD չունեն), 47—50, 39—40, 51—54, 29—38, 55—56, 65—66, 43—44, 57—60⁹:

⁹ Համարակալումը կատարված է ըստ քննական բնագրի տողերի թվահամարների:

ՈՂԲ Ի ՎԵՐԱՅ ՄԱՆԿԱՆՅ, ՈՐ ԳԵՐԻ ՏԱՐԱՆ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍՏԱՄԳՈՒ

Աղբյուրներ՝

A — ձեռ. № 3081, էջ 242ա—244բ.

B — » № 1636, էջ 193բ—197ա:

A ձեռագրի օրինակը մասնակի ուղղումներով հրատարակել է Ն. Ակինյանը (տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1952, էջ 592—595): Քննական բնագրում մենք ևս մեր հերթին կատարել ենք մի քանի աննշան ուղղում. 9-րդ տողում բացառական հոլովի նշանակությամբ «արինաց» (B օրինացն) ընթերցվածը փոխել ենք «յօ-րինաց» (հետևել ենք Ակինյանին), իսկ 19-րդ տողում երկու օրինակում նույն նշանակությամբ հանդիպող «իւրեանց ծնողացըն» ընթերցվածն ուղղել «յիւրեանց ծնողացըն»: Խորագրում օրինակի «ըՍտամբօլ»-ի փոխարեն ընտրել ենք «Ստամ-պօլ», ինչպես այդ անունը նույն օրինակի 81-րդ տողում և B-ում է: Օգտագործված երկու ձեռագրերից առավելությունն րնդհանրապես տվել ենք A-ին՝ իրեն գրչու-թյամբ ավելի հին և անսխալ օրինակի:

Գ

ՏԱՂ ՎԱՍՆ ՀԱՐԱՄԱՆ ԿԱՐՄԻՐ ԳԼԵՈՅՆ, ՈՐ ԵԿԵԱՒ ԱՅՐԵԱՅ ԵՒ
ՍԻԵՐԵԱՅ ԶԱՅՈՅ ԱՇԽԱՐՀՍ ՄԻՆՉԵՒ ԵԶԼՆԻԱՆ

Աղբյուրներ՝

A — ձեռ. № 3081, էջ 124բ—127բ.

B — » № 7707, էջ 220ա—224բ.

C — » № 4287, էջ 71բ—77ա.

D — » № 9600, էջ 102ա—105բ.

e — «Հայաստանյայց եկեղեցի», Նյու-Յորք, 1943, էջ 411—413 (հրատա-րակություն՝ Հ. Քյուրտյանի):

F — ձեռ. № 10650, էջ 133ա—137բ.

G — » № 8605, էջ 79ա—83բ.

H — » № 2939, էջ 475բ—477բ.

i — Վ. Ալիշան. Հայաստանում, Թ, էջ 593—595:

Բաղեսս վարդապետ Սիբաստացուն վերագրվող անանուն այս ստեղծագործու-թյունը, Մաշտոցի անվան մատենադարանի մեր օգտագործած ձեռագրերից բացի, հանդիպում է նաև Նրուսաղեմի, Վենետիկի, Վիեննայի և այլ վալերիի ձեռագրա-տների տաղարաններում, որոնք մեզ մատչելի չեն եղել: Թե՛ մեր ներկայացրած և թե՛ այն օրինակները, որոնք նկարագրված են հրապարակի վրա եղած ձեռագրա-ցուցակներում, — բոլորն էլ անանուն են և ավարտվում, ավելի ճիշտ՝ ընդհատվում են 90-րդ տողով: Մեր համեմատած օրինակներից երեքում՝ G ձեռագրում և e-ի տպագիրներում, բացակայում են որոշ տողեր ու հատվածներ: G-ում չկան բնագրի 69—70 և 82—83 տողերը: Տպագիրներից i-ն («Հայաստանում»-ի օրինակ) նրանից ավելի պակասալիք է. չունի 15—16, 33—56 և 65—66 տողերը: Այիշանի դրած-ծած կախման կետերից և Թեո 24 տող ասոնց նման մեղադրանք գրած է, գուցե

շափողանց խղճալով» («Հայապատում», Բ, էջ 594, ծանոթ.) նշումից պարզ է դառնում, որ տպագրի հիմք ձեռագրում խնդրո առարկա տողերը եղել են, բայց հրատարակողը, կարևոր շահմարելով, դուրս է թողել: Ի օրինակը 86-րդ տողում մնացած ութ օրինակներից տարբեր և բավական պերճախոս մի այլընթերցված ունի.

և այլ ըզկարնոյ ևրկրին արտորայքն ամէն այրեցին («Հայապատում», Բ, էջ 594): Մյուս ութ օրինակներում ընդգծված անվան փոխարեն նշվում է Տարոնո ևրկիրը: Չամչյանը, որ իր «Պատմութիւն Հայոց»-ի երրորդ հատորի (Վենետիկ, 1786 թ.) 514 էջում վերապատմում է ողբի բովանդակությունը՝ հաճախ այն համատեքստով, իսկ որոշ տեղերում՝ բնագրի հետ զբնի բառացի նույնությամբ, մեկ հետաքրքրող տողը ներկայացնում է ի օրինակի պես. այսպես՝ «...և Հրձիգ արարին զարտորայս Կարնոյ»: Այս նույնությունը կուլան է տալիս Ենթադրելու, որ Ալիշանի տպագրին հիմք ծառայած ձեռագիրը հավանաբար Չամչյանին ծանոթ օրինակն է:

Մյուս տպագիրը՝ Ե-ն (Զմամաի օրինակ), տեղ է գտել բանասեր Հ. Քյուրտյանի՝ «Հայաստանյայց եկեղեցի» հանդեսում շարունակաբար հրատարակված «Նյութեր միջնադարյան հայ տաղասացության համար» հոդվածաշարի մի բաժնում: Բանասերն ամփոփ ներածության մեջ մատնացույց է արել ձեռագիր այն աղբյուրը, որից օգտվել է ինքը: «Տաղիս այս օրինակը, — նշել է նա, — ես արտադրեցի 1931-ին Զմամարի հայավանքին մեջ ամփոփված Անտոնյանց թիվ 124 նոսրդիր և անթվական թղթյա տաղարանեն» («Հայաստանյայց եկեղեցի», 1943, էջ 411): Այս տպագիրը թեև ավելի լրիվ է, քան «Հայապատում»-ի օրինակը (վերջինիս բոլոր տարբերությունները բանասերը ներկայացրել է տողատակին), բայց բավական սխալաշատ է և չունի 23 և 61-րդ տողերը:

Մեր համեմատած ձեռագիր օրինակներից Ա-ում (ձեռ. № 3081) մի տեղ տողերի ետևառաջություն կա. նախ՝ դալիս են 37—46, ապա՝ 35—36 տողերը (ըստ քննական բնագրի տողերի համարակալման):

Ինչպես վերևում ասվեց, ներկայացվող բոլոր օրինակներն էլ վերջանում են բնագրի 90-րդ տողով: Ակնհայտ է, որ ողբն անավարտ է մնում, ինչ-որ բան պակասում է: Սպասելի էր, որ հեղինակը, ինչպես այդ պատմական բովանդակությամբ նման կարգի ստեղծագործություններին է հատուկ, նրա վերջվածքում հիշեր իր անունը, որոշ տեղեկություններ տար ինչպես իր, այնպես էլ իր երկի գրության ժամանակի, վայրի և այլ պարագաների վերաբերյալ: Այդպիսիք չկան: Բանասիրական հետադա պրպտումների և ողբի դեռևս անհայտ օրինակների միջոցով միայն կարելի կլինի լուծել նրա սկզբնական ծավալի հարցը: Այս կապակցությամբ, սակայն, ավելորդ չէ հիշել, որ Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 2939 ձեռագրում ողբին անմիջապես հաջորդում է «Տաղ վասն Յակոբ վարդապետին և ընկերաց նորին» գործը, որն այդտեղ անխորադիր է: Հետաքրքիր է, որ երկու ստեղծագործություններն իբրև մեկ երկ են դիտված նաև Չամչյանի «Պատմութիւն Հայոց»-ում (հտ. Գ, էջ 514—515): Ե՛վ հիշյալ № 2939 ձեռագրի գրչի, և՛ պատմադրի մոտ տեղ գտած շփոթությունը, մեր կարծիքով, հետևանք է այն բանի, որ իբրև մեկ գործ շփոթելի երկու ստեղծագործությունն էլ հորինված են նույն շափով, երկուսում էլ պատկերված է միևնույն արշավանքը, միայն այն տարբերությամբ, որ մինչ «Տաղ վասն Յակոբ վարդապետին...» քերվածում հատկապես նկարագրված են Արճեշ դավառի ավերածությունները և ի մասնավոր՝ Մեծոփա վանքի միաբանների կոտորածը, — «Տաղ վասն շարժման Կարմիր զլխոյն...» երկում գրանց վերաբերյալ խոսվում է միայն երկու տողում:

Արճէշ շատ արին արին, զվանորայքն ամէն քակեցին,
Առանքն ի ձեռներն առին, զմիաբանքն ամէն սպանեցին:

Որ «Տաղ վասն Յակոբ վարդապետին...»-ը անկախ դուրծ է, այդ բանում կարելի է հեշտութեամբ համոզվել՝ կարդալով նրա սկզբի տողերը: Այդտեղ անհայտ հեղինակն ասում է, որ թեպետև և ինքն անարժան է («խօսելոյ ոչ եմ արժանի») ու մեղավոր, բայց ուզում է բանաստեղծել («Կամիմ ես բան մի խօսել»): Փոքրիկ նախաբանից հետո նոր միայն հեղինակն անցնում է բուն նյութին: Եթե այն «Տաղ վասն շարժման Կարմիր զխոյն...» երկի շարունակությունը լիներ, ապա նրա մոտքը միանգամայն ավելորդ կլիներ, որովհետև մեկ ստեղծագործությունը ոչ թե երկու, այլ մեկ սկսվածք է ունենում: «Տաղ վասն Յակոբ վարդապետին...»-ի սկզբի տողերն ինքնին ապացույց են այն բանի, որ նրանցով սկսվում է «Տաղ վասն շարժման Կարմիր զխոյն...» երկից տարբեր մի գործ:

Մեր օգտագործած ձեռագիր և տպագիր օրինակները միմյանց նկատմամբ թեև բավական շատ, բայց աննշան տարբերություններ են երևան բերում: Օրինակների տառանվանումները տվել և հաջորդությունը մենք պայմանավորել ենք՝ նկատի առնելով նրանց աղբյուրակցությունը: Ինչպես այդ համեմատությունից է երևում, օրինակներից ABCDe-ն մեկ խումբ են ներկայացնում, իսկ FGHi-ն՝ մեկ այլ խումբ: Մեր կարծիքով, առաջին հինգը ծագում են մի մայր օրինակից, իսկ մյուսները՝ մեկ այլ: Դրան իբրև ապացույց կարող են ծառայել բնագրի «Ամէնքս անսխալան եղաք, անօրէնքն ըզմեղ պատեցին» (տող 30) և «Վասն այն շարի դիպեցաք, որ ընտիր մարդ իսկի չըկայ» (տող 57) տողերը: Եթե FGHi օրինակները տալիս են ընդգծված ընթերցվածները, ապա ABCDe օրինակները բոլորն էլ շեղվում են նրանցից և առաջին դեպքում ունեն «մատնեցին» (փխ «պատեցին»), իսկ երկրորդ դեպքում՝ «մեղ» (փխ «իսկի») տարբեր ընթերցվածները: Խմբերի բաժանումը հաստատվում է, մասնավորապես, նրանով, որ այլընթերցվածներով ABCDe օրինակները մեծ մասամբ համընկնում են իրար, իսկ FGHi-ն՝ իրար:

Երկի խորագիրը ձեռագրերում և տպագրիչներում բավական խաչտարդետ պատկեր է ներկայացնում: Որոշ օրինակներում երկն անվանվում է «տաղ» (ABeF), մեկում՝ «տաղ և ճառ» (D), մեկ ուրիշում՝ «ողբ» (C օրինակ, ուր «ողբ» զրված է ջնջված «տաղ» բառի փոխարեն), երրորդում՝ «պատմութիւն» (H), G օրինակն անխորագիր է, իսկ i-ն ուղղակի սկսվում է՝ «Վասն շարժման Կարմիր զխոյն...»: Խորագրի այդ այլազանությունը, ինչպես այլուր, գրիչների վերաբերմունքի ու միջամտության հետևանք է և որոշ դեպքերում պայմանավորված է այս կամ այն ձեռագրում եղած մյուս նյութերի բովանդակությամբ ու տեսակով: Մեր կարծիքով, D օրինակում (ձեռ. № 9600) երկը «տաղ և ճառ» է անվանված, քանի որ այն պարունակող ամբողջ ձեռագիրը ճառերի ու քարոզների ժողովածու է, իսկ H օրինակում (ձեռ. № 2939)՝ «պատմութիւն», որովհետև № 2939 զրչագիրը բովանդակում է գլխավորապես «պատմութիւն»-ներ: Ի դեպ, D օրինակի գրիչը, դարձյալ իր ընդօրինակած քարոզների ազդեցության տակ, երկի «...Քրիստոսի մեք ոչ լրսեցաք» կիսատողը (տող 15) փոխել և ներկայացրել է այսպես. «...քարոզի մեք ոչ լրսեցաք»: Խաչաբեղետությունից խուսափելու համար՝ մենք քննական բնագրին իբրև վերնագիր ընտրել ենք F օրինակի խորագիրը, որը ամենից զիպուկն է և համապատասխանը երկի բովանդակությանը:

Հեղինակը, իր խոսքն ավելի ազդու և հիմնավոր դարձնելու համար, տեղ-տեղ առանձին մտքեր ու անուններ է վկայակոչել Ս. Գրքից: Այդ առումով հատկանշական

են, մանավանդ, երկի 33—54 տողերը, ուր հիշվում են Հին կտակարանի «բարի մարդկանց» դանադան անուններ (Նոյ, Դովտ, Մեղքահեղեկ, Հուդիթ և այլն)։ Դրանցից 41—52 տողերը Նոր կտակարանի «Առ նորայեցիս» թղթի գլուխ ԺԱ. 23—38-ի՝ մասամբ լրացված ու ընդլայնված, մասամբ էլ համառոտված չափածո վերաշարադրանքն են։ Քննական բնագրի այն տողերը, որոնք Ա. Գրքի առանձին մտքերն են արտահայտում (ո՛չ ուղղակի ձևով, այլ վերապատմելով), մենք նշել ենք աստղանիշով և տողատակին հղել բուն աղբյուրի համապատասխան կետերը։

Դ

ՏԱՂ ՎԱՍՆ ՅԱԿՈԲ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ԵՒ ԸՆԿԵՐԱՅ ՆՈՐԻՆ

Աղբյուրներ՝

A — ձեռ. № 10050, էջ 104բ—106բ.

B — » № 8605, էջ 83բ—85բ.

C — » № 7714, էջ 140ա—143ա.

D — » № 2939, էջ 477ա—477բ.

e — Դ. Ալիշան, Հայաստանում, Բ, էջ 595:

Վերջին օրինակից բացի, կա «Տաղ»-ի մի այլ հրատարակություն ևս (տե՛ս Հ. Մանանդյան, Հ. Անադյան, Հայոց նոր վկաները, էջ 679—682. հիմք՝ էջմիածնի Գևորգյան ցուցակի № 238 հայտնավորք), որը նկատի չենք առել։

D օրինակը (ձեռ. № 2939) անխորագիր է և ձեռագրում անմիջապես հաջորդում է «Տաղ վասն շարժման Կարմիր գլխոյն, որ եկեալ այրեաց և աւերեաց զՀայոց աշխարհս մինչև Նղրնկան» գործին՝ իբրև նրա շարունակություն (տե՛ս նախորդ ժանոթագրությունը)։

Ե

ՏԱՂ ՎԱՍՆ ՀԱՅՈՑ ԵՐԿԻՐ

Միակ օրինակը պահպանվել է Նոր Զուղայի (Սպահան) Ամենափրկիչ վանքի Բանդարան-մատենադարանի № 271 ձեռագրի տաղարանում (էջ 141բ—144բ), որ օրինակված է Նոր Զուղայում 1618 թ. առաջ, Զուղեցի Միրզա անունով գրչի ձեռքով (ձեռագրի նկարագրությունը տե՛ս Մ. Տեր-Մովսիսյանի հայերեն ընդհանուր ձեռագրաց թերի ցուցակում, ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, գործ № 269, տաղարաններ, էջ 51—52. նաև՝ Ս. Տեր-Ավետիսյան, Նկարագրություն Նոր-Զուղայի Ամենափրկիչ և այլ վանքերի ու մասնավոր անձանց մոտ գտնվող հայկական ձեռագրերի, նույն տեղում, թղթատանակ № 48)։ Զեռագրից «Տաղը» լույս է ընծայել բանասեր Հ. Քյուրտյանը (տե՛ս «Բաղմավեպ», 1939, էջ 113—114)։ «Տաղը,— գրում է նա,— զժբախտաբար խառնակված է, երբեմն անիմաստ ըլլալու չափ։ Նու անոր ուրիշ օրինակին չեմ հանդիպած այլուր, որով սրբագրություն ընել չեմ հանդընիր՝ բացի մեկ-երկու ուղղագրական հայտնի սխալներից և համառոտագրությունները բանալես» («Բաղմավեպ», 1939, էջ 114)։ Դժբախտաբար հրատարակությունը, բացի մեկ-երկու դեպքից, հնարավորություն չի տալիս կոահելու, թե բանասերն ուղղագրական ի՞նչ սխալներ է սրբագրել, որովհետև մատնացույց չի արել։

Հիմք դարձնելով տպագիրը՝ մենք փորձել ենք հնարավորին չափ ճշգրտել «Տաղ»-ի բնագիրը՝ այն զտելով մի քանի բացահայտ սխալներից ու աղճատ ձևե-

բից, որոնք մի առ մի նշել ենք տողատակին: Ստորև անհրաժեշտ ենք համարում անհրադառնալ այդ ուղղումներից մի քանիսին:

Խորագիրը. *ակնհայտ է, որ զրչական ճանապարհով ենթարկվել է փոփոխության ու լրացման: Բանն այն է, որ բնագրի 69-րդ տողում երկն անվանված է «ողը» («առաջ ողբըս լավական»), որին խորագրում փոխարինում է «տաղ» բառը, այն էլ՝ «Քաղցրիկ տաղ»: Անշուշտ, համեմատությունը թույլ չէր տա, որ իր «բանիկը» իբրև խոտան չընդունելու խնդրանքով ուրիշների ղեմող արեգան այն միաժամանակ «բաղցրիկ» կոչեր: Կասկածելով հանգերձ՝ մենք «Տաղ» բառը թողել ենք անփոփոխ, բայց խորագիրը վերակազմել այսպես՝ «Տաղ վասն Հայոց երկրի»: Հեղինակի անունը ինչպես խորագրում, այնպես էլ 67-րդ տողում, ուր «Յովհանէս» է, ներկայացրել ենք ավելի տարածված գրությամբ՝ «Յովհաննէս»:*

Տող 15-ի առաջին կիսատողն այսպես է՝ «Բուսաւ [զ]աւազանդ շարութեան»: Վանկաբանակը 7-ի փոխարեն 8 է, որ վկայում է, թե կիսատողի նախկին տեսքը, հավանաբար, այսպիսի է: Կապակցության մեջ «աւազանդ» ավելի իմաստավոր և ճիշտ է, քան «[զ]աւազանդ» (անկյունավոր փակադժերի զ-ն երեւի Քյուրտյանի հավելումն է): Մեր կարծիքով, «աւազանդ շարութեան (սերմանեալն ի Քաղիկեղոնեան)» ասված է ի հակադրություն «աղբիւրն աւազանին», որ քրիստոնեական պաշտամունքի կարևոր հասկացություն է՝ հակառակ մոլոխիսական «ջուրն վիմին» հասկացության (հմտ. «Ձնա ջուրն ի վիմէն, և դստ աղբիւրն աւազանին», տե՛ս «Մատենան Յովհաննու Մանգակունուց յազազս սիրոյ և սրբութեան, որով պտղաբերին արարածք», համեմատական բնագիրը հրատ. Գ. Տեր-Մկրտչան, «Արարատ», 1903, էջ 567): Մատենագրության մեջ վկայված է «աղբիւրք բոտանին» արտահայտությունը (տե՛ս «Նոր հայկազեան բառարան», Ա. «բոտանիմ» բառի տակ, ուր օրինակը բերվում է մի ճառերնորից): Ըստ այդմ, Գլխաւ վանքի Հովհաննէս արեղան, ողբում մերկացնելով կաշառատվությամբ հոգեւոր բարձր աստիճանները հասնելու փաստը, նկատում է, որ զրա պատճառը այն բուսնող, այսինքն՝ բիսող, ավազանն է (ո՛չ գավազանը), որ սերմանել է Քաղիկեղոնի առելի ժողովը: Կիսատողը ուղղել ենք՝ «Բուսաւ աւազանդ շարութեան»:

Տող 30. միևնույն բառի երկձև գրությունից խուսափելու նկատառումով «հաչեն» ուղղել ենք «հաջեն», ինչպես 38-րդ տողում է: Հեշտ է ենթադրել, որ «լայիլայեան» բառը մահմեդականների «լա իլա՛ իլլա ալլա՛» (արարերեն՝ «ալլա՛հից բացի չիք այլ աստված») զոհաբանությունն է, ինչպես որ 36-րդ տողի «ուսուտուհուլան»՝ «ուսուլ ալլա՛»-ը («աստծու մարգարեն»), իսկ 38-րդ տողի «մամադ Ալիայն»՝ «մահմեդե Ալի»-ն («գովչալ Ալի»): Այդ բոլոր արտահայտությունների գրությունն էլ թողել ենք անփոփոխ (բացի վերջինից, որ տպագրում այսպես է՝ «Մամադ ալիայն»):

Տող 35. տպագիրն ունի՝ «ի բեմբդ ՚ւ ի խորանդ ելան, ամենայն պիղծ շանաթան»: Հնդգծված բառերը բոլորովին էլ այն չեն արտահայտում, ինչ ցանկացել է ասել հեղինակը: Այդտեղ խոսքն այն մասին է, որ հայոց եկեղեցիների բեմերին ու խորաններին տիրել են իսլամական կրոնի պաշտոնյաները, որոնց Մշեցիի կանվաներ ոչ թե շանաթան (այսինքն՝ արժանավոր), այլ պիղծ և անարժան: «Չանաթան»-ի շ-ն անվիճելիորեն նախորդ բառի և որոշող հոգն է (պիղծն), որ այնուհետև գիտակցվել է իբրև ժխտական նախածանց և, հավանաբար գրչի ձեռքով, միացվել հաջորդ բառին: Մենք ճշտել ենք և, տողի չափը կանոնավորելու համար, գրությամբ վերականգնել գաղտնավանկը՝ «պիղծն անարժան»:

Տող 43. ակնհայտ է, որ հատածից հետո կիսատողը (ըստ տպագրի՝ «աւրհն-թեամբ աստուծոյ հող տապան շմբտան») գրչական ճանապարհով ընդմիջարկվել է նոր բառերով, և վանկաքանակը խիստ մեծացել է (2-րդ կիսատողը 8 վանկի փոխարեն ունի 12 վանկ): Մենք սողատակ ենք տարել «աստուծոյ» և «հող» ընթերցվածները, որով վերականգնվում է ուրիշը, և բովանդակության առումով ևս կիսատողը ոչինչ չի կորցնում. առանց «աստուծոյ» էլ հասկանալի է, որ խոսքը քահայի բերանով տրվող օրհնության մասին է, իսկ «տապան շմբտան» արտահայտությունն առանց «հող»-ի էլ վկայում է, որ անտերունչ վախճանվածները քրիստոնեական պատշաճ թաղման չեն արժանացել:

Տող 57. տպագրին ունի «աւենքն Հիղան», որ անիմաստ է: Տողի ընդհանուր բովանդակությունից զգացվում է, որ խոսքը քրիստոնյա բնակչության արյունը թափվելուն է վերաբերում. ըստ այդմ էլ աղավաղ բառերն ուղղել ենք «արիւնքն հեղան»:

Տող 61. տպագրում կա «գստերքն ու կուլան», որ դարձյալ աղավաղ է: Դժվար չէ ենթադրել, որ այն նախապես պետք է եղած լինի «ղըստերօքն կալան» (այսինքն՝ [շատ կանայք] զուտորների հետ զերվեցին): Բնագրում այդպես էլ ուղղել ենք:

Տող 63. «լինին այն» ուղղել ենք «լինենան», որ միջնադարյան բանաստեղծության մեջ հաճախակի հանդիպող ձև է:

Տող 64. «Ձամէն ո՛վ կարէ պատմել, քաճկանիս ի կարգվիս սահման»: Միտքը մոտավորապես այս է. ամենը մարդ ինչպե՞ս կկարողանա պատմել, եթե ենթարկվում է կարգ ու սահմանի: Իսկ կարգ ու սահման ասելով հեղինակը, հավանաբար, շփածո խոսքի պահանջները նկատի ունի՝ իր երկի «հայրեն» շփոթ և հանգավորումը, մանավանդ որ ամբողջը միևնույն «ան» հանգով է հորինված: Ընդգծված ընթերցվածները խմատի թելադրանքով վերականգնել ենք այսպես՝ «թ'անկանիս ի կարգ 'ւ ի սահման»:

Տող 66. տպագրին ունի «մի՛ առնէք զբանիկս ի խստայն»: Ընդգծված բառն անհասկանալի է: Այն, ամենայն հավանականությամբ, գրչական աղճատումն է «խոտան» բառի, ինչպես և ուղղել ենք:

«Տաղ»-ում հանդիպում են ճշգրտման կարոտ նաև ուրիշ աղճատումներ (օրինակ, տող 55՝ «Որպէս մարքարենքն զօջի» և այլն), սրբագրելի այլ կետեր, որոնք մենք թողել ենք անփոփոխ: Դրանց ուղղումը հնարավոր կլինի կատարել, եթե ի հայտ գա Հովհաննես Մշեցու երկի նոր, լավագույն ձեռագիր օրինակ:

2

Ի ՎԵՐԱՅ ԱՌՄԱՆ ԹԱԻՐԻՉՈՅ

Աղբյուրներ՝

Ա — ձեռ. № 6548, էջ 199ա—բ և 210ա.

Բ — » № 1896, էջ 276ա—բ:

Մաշտոցի անվան մատենադարանում Ապարանցու երկի մի երրորդ օրինակ ևս կա (ձեռ. № 10006, էջ 125ա—126բ և 152ա—բ, գրիչ՝ Մսեր Մսերյանց), որը նույնությամբ արտագրված է վերոհիշյալ № 6548 ձեռագրից:

Ա օրինակը բավական պակասավոր է. թերի է անգամ նրա խորագիրը: Ամբողջ ձեռագրի թերթերի ստորին մասերը մաշված-պատռված լինելու պատճառով՝ երկի 7—17 և 62—77-րդ տողերն ամենևին չեն պահպանվել, 1—6, 60—61 և

78-րդ տողերից սոսկ առանձին բառեր ու բառերի բեկորներ են հանդիպում¹⁰, իսկ մնացած տողերից մի քանիսում որոշ բառեր ու հնչյուններ կա՛մ չեն պահպանվել, կա՛մ էլ ձեռագիրը վերանորոգվելու հետևանքով մնացել են թղթի տակ և այժմ չեն կարգացվում: Երբ Մսերյանցը № 6548 ձեռագրից (այն ժամանակ՝ Մոսկվայի Լազարյան ձեռարանի գրատան № 84 ձեռագիր) Ապարանցու գործն ընդօրինակելիս է եղել, 18—59 և 79—100-րդ տողերը, բացառությամբ սակավ բառերի, դեռ ամբողջական են եղել: Շնորհիվ նրա գրչագրած № 10006 ձեռագրի, այդպիսով, հնարավոր է դառնում գրքի ամբողջությամբ վերականգնել Ա օրինակի այդ տողերը: Մսերյանցի ձեռքով գրված գրչագիրը օգնության է դալիս նաև պարզելու № 6548 ձեռագրի գրչության մոտավոր ժամանակը և ի հայտ բերելու նրա գրչին: Բանն այն է, որ մեզ հետաքրքրող ձեռագրի հիշատակարանը նույնպես, համարյա ամբողջությամբ, բացակայում է. պատույթը թերթի ստորին մասում նրանից պահպանվել են սոսկ հետևյալ բեկորները. «||| և պատմութիւնս (խոսքը Ս. Ապարանցու «Շարագրութիւն հոմերական վիպասանութեամբ սակա Պալհատունեացն զարմի և Մամիկոնեանցն սեռի» երկի մասին է— Պ. Խ.) ||| ատրա ||| ձեռամբ |||» (ձեռ. № 6548, էջ 210ա)¹¹:

Բարեբախտաբար ձեռագրի հիշատակարանը Մսերյանցի ժամանակ ավելի լավ վիճակում է եղել. նա հնարավորություն է ունեցել ընթերցել ու ընդօրինակել հետևյալը. «Գրեցաւ պատմութիւնս թագաւորաց ի սուրբ մենաստանիս, որ կոչի Մեծոփ, ձեռամբ ||| եւլ գրչի՝ Անանիա գրոց աշակերտի ||| եւրս փտի ի հող դա||| լի: Ա||| ուսումնականաց և վեր|||» (ձեռ. № 10006, էջ 152բ):

Ուրեմն, մեր օգտագործած Ա օրինակը պարունակող № 6548 ձեռագիրը գրվել է Քաջբերունյաց գալմառի Մեծոփա նշանավոր մենաստանում «գրոց աշակերտ» Անանիայի ձեռքով: Բայց ո՞վ է այս Անանիան: Նրա ով լինելը պարզելու խնդրում օգնության է դալիս մի հիշատակագրություն, հաղիվ պահպանված միևնույն ձե-

ռագրի 135ր էջի ստորին եղրին. «Սիմէոն վրդպ|||բ և ամ զձեզ յիշէ»: Այս հիշատակագրողը, մեր կարծիքով, ինքը Սիմեոն Ապարանցին է, որը, ինչպես նրա Վիպասանության հիշատակարանից է հայտնի, 1590 թ. գտնվում էր Մեծոփում, ուր այդ նույն թվականին իր վարդապետացու երկու աշակերտների՝ «շնորհազարդեալ» Կիրակոսի և «սրբասէր» Անանիայի, խնդրանքով «ի յոտք» էր հանել «Շարագրութիւն հոմերականը»: Այդ առթիվ նա հայտնում է.

...նաև երկուցըն խընդրողաց,
Ուսումնասէր հանճարեղաց՝
Կիրակոսի պետին պատուած,
Անանիայ շնորհօք օծած,
ՅԱյրարատեան տանէն եկած
Յուսմունս տառից կան դեզերած:
Ողորմեսցի անեղն աստուած՝
Արժան լինել աստիճանաց,
Առնուլ հրաման քարոզելոյ
Եւ գաւաղան իշխանութեանց:

¹⁰ Ահա դրանք (ներկայացնում ենք ըստ առանձին տողերի). 1. 'ւ Զրսուն
2. Չոսւ ընդ նմին գծէ 3. զարուն 4. զաւրածողով 5. աստուն 6. առեալ 60. ասեհ
61. Էլ զրեւ 78. որնագոյն:

¹¹ Երբք ուղղահայաց գծիկներով նշել ենք պակասող բառերն ու տառերը:

(«Սիմէօն վարդապետի Ապարանցոյ Վիպասանութիւն», Վաղարշապատ, 1870, էջ 154—155):

Անկասկած է, որ Այրարատյան տանից Մեծոփ գնացած և Ապարանցուն աշակերտած այս Անանիան (կոչվում է նաև Անանիա Նախավկայեցի. տե՛ս Ն. Ակինյան. Բաղնշի դպրոցը, էջ 128) նույնն է Ռ. № 6548 ձեռագրի գրիչ Անանիայի հետ: Նա, ինչպես փաստերը ցույց են տալիս, Ապարանցուն աշակերտած և վարդապետական աստիճանի հասած պետք է լինի ոչ ուշ, քան մինչև 1593 թվականի կեսերը, հետևաբար Ռ. № 6548 ձեռագրի գրչության ժամանակը փետրելի է 1590—1593 տարիների մեջ և ոչ 17-րդ դարում, ինչպես ենթադրել է բանասեր Ն. Ակինյանը (տե՛ս «Բաղնշի դպրոցը», էջ 136): Ուրիշ կերպ լինել չի կարող, որովհետև ձեռագրում, բացի «Ի վերայ առման Թուրիզոյ» երկից, «Մեկնութիւն սուրբ Աւետարանին Ղուկասու, հաւաքեալ սրբոյն Սարգսի Հայոց վարդապետի» (էջ 4ա—155բ) աշխատութիւնից անմիջապէս հետո ընդօրինակված է նաև Ապարանցու Վիպասանութիւնը, որը, ինչպես ասվեց, հեղինակը հորինել է 1590 թ.: Մյուս կողմից, 1593 թ. Ապարանցին արդեն Գառնիում է՝ իբրև այցելու «Տրդատայ Թախթին», որ և Սարգիս երեցի ցանկությամբ գրում է իր «Ողբանքը ի վերայ Թախթին Տրդատայ Թաղաւորին»: Եթե Ռ. № 6548 ձեռագիրն Անանիան այդ թվականից հետո օրինակած լիներ, ապա, անշուշտ, նրա մեջ տեղ կհասակացներ բանաստեղծ-ուսուցչի մյուս երկու գործին հայրենասիրական շնչով այնքան ներդաշնակ նրա «Ողբանք»-ին: Ուրեմն, ձեռագիրն օրինակվել է այն ժամանակ, երբ «Ողբանքը» գնդես հորինված չի եղել:

Մեր միտքը հաստատելու է գալիս նաև մեկ այլ կարևոր կոմս: Ժամանակի հայտնի վարդապետ Բարսեղ Բաղիշեցու¹² պատվերով ընդօրինակված մի ավետարանի հիշատակարանից պարզվում է, որ նրա գրիչը՝ նույն Անանիան, 1593 թ. հետո այլևս Մեծոփում չէր: Վարդապետական աստիճանի արժանացած՝ նա վերադարձել է 1594 թ. գտնվում էր Շամիձորի (Ռարաշամբ) Ստեփաննոս Նախավկայի վանքում. «...Արդ գրեցաւ սա,— տեղեկացնում է նա,— ձեռամբ յոդնամեղ և անարհեստ գրչի՝ Անանիա յետին վարդապետի, ի թվականութեան Հայոց Ռեհ Գ [1594] ի յերկիրն Շամիձոր կոչեցելոյ ի դուռն ս. Ստեփաննոս Նախավկային...» (Մաշտոցի անվան մատենադարան, ձեռ. № 3552, էջ 340ա):

Այն հանգամանքը, որ Ռ. № 6548 ձեռագիրն օրինակված է Ապարանցու իսկ աշակերտի ձեռքով, վարդապետ ուսուցչի ներկայությամբ և, անտարակույս, նրա որոշ հսկողությամբ (գուցե և պատվերով. համենայն դեպս, շատ հավանական է, որ ձեռագրի 135բ էջի՝ վերևում վկայակոչված հիշատակագրութիւնը կատարված է հենց Ապարանցու ձեռքով),— մեր օգտագործած Ա օրինակին տալիս է մեծ կարևորություն, դրեթե համարժեք դարձնում մեզ չհասած հեղինակային ինքնագրին, թեպետև այն, ինչպես նշվեց, բավական պակասավոր է:

Ի տարբերություն Ա-ի, B օրինակը (ձեռ. № 1896) ներկայացնում է ամբողջական ընագիր: Ըստ այս օրինակի է կատարված Ապարանցու երկի միակ հրա-

¹² Բարսեղ Բաղիշեցին Ս. Ապարանցու ուսումնակիցն էր եղել և Ոստան քաղաքի Վարդ Պատրիկի վանքի դպրոցում աշակերտել ժամանակի նշանավոր բարոնապետ Հովհաննես Բրգոմբենցին: Ապա, ուսուցչի մահից հետո, Բաղնշի Ամբրդու մենաստանում նա հիմնել էր իր դպրոցը՝ ունենալով բազմաթիվ աշակերտներ (տե՛ս Բ. Բաղիշեցուն վերաբերող հատվածը Ն. Ակինյանի «Բաղնշի դպրոցը» գրքում):

տարակուսթյունը (տե՛ս «Սիմէօն վարդ. Ապարանցոյ Վիպասանութիւն», էջ 158—162)։ Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ Եօրինակը Ա-ից էական տարրերություններ շատ շունի, շեղումները չնչին են և մեծ մասամբ զրչական կարգի։ Անհիմն չի լինի կարծել, որ № 1896 ձևագրի գրիչ Հակոբ երեցը, Վարդան Բաղիշեցու պատվերով 1689 թ. Բաղեշի Ամրդուլու վանքում Ապարանցու Վիպասանությունը և «Ի վերայ առման Թարիպոյ» երկն ընդօրինակելիս, իրրե զաղափար օրինակ ունեցել է № 6548 ձևագիրը՝ զետեւ անմաշ ու ամբողջական։

Եօրինակի գրիչը «ո» հոլովման զոյականների հիմքի «ի»-ն հոլովիչից առաջ միշտ փոխում է «ա»-ի (հոգւոյն, զինւոյն և այլն), իսկ Ա-ի գրիչ Անանիան ալգպիսի դեպքում զործ է ածում սղումով ձեը (հոգոյն, զինոյն և այլն)։ Հիշենք, որ Ապարանցին իր երկը հորինել է «ոյն» և «ուն» հանգերով (կան որոշ շեղումներ), և, բնականաբար, «ո» հոլովման ենթարկվող զոյականների թեք ձևերը նրա մոտ բավական շատ են։ Քննական բնագրում մենք նախընտրել ենք սղումով ձեը և ըստ այդմ սրբագրել նաև այն տողերը, որոնք Ա օրինակում բացակայում են։ Որ սղումով ձեն է եղել հեղինակին հարադատ, այդ ապացուցվում է երկի ակրոստիք հորինվածքով. նրա 1, 3, 13, 15, 17, 19, 25, 29, 31 և 33-րդ տողերի սկզբնատառերով ընթերցվում է «Ապարանցոյ և» և ոչ «Ապարանցոյ է»։ Ի զեպ, 73, 75, 77, 79, 81 և 85-րդ տողերի սկզբնատառերն էլ հեղում են բանաստեղծի անունը՝ «Սիմէոն», իսկ եթե նկատի առնենք նաև 83, 87, 89 և 91-րդ տողերի սկզբնատառերը՝ «Սիմէովնես և»։ Նախավերջընթեր տառը՝ «ես»-ն, թերևս եղել է «է»։ Եօրինակն այդ տառի համար ունի «երանութեանց» ընթերցվածք, իսկ Ա-ում բառի սկզբի երկու տառը չեն պահպանվել. գուցե ակրոստիքի պահանջով հեղինակը զրած է եղել «էրանութեանց», ինչպես որ 33-րդ տողում նույն Ա օրինակը տալիս է «էրամբ»։ իսկ 79-րդ տողում՝ «էղեռնագործս» (Ե-ն ունի «երամբ» և «եղեռնագործս»)։

65-րդ տողը քննական բնագրում ներկայացրել ենք այսպես.

Միթէ կարնէ ըզչափ շարին...

Ա օրինակում, զմբախտաբար, սույն տողը բացակայում է, իսկ Ե-ում, ձևագրի համապատասխան թերթը 2—3 տառի մեծութեամբ ծակված-պատռված լինելու հետևանքով (ձև. № 1896, էջ 276բ), ընդգծված բառից այժմ պահպանվել են առաջին և վերջին տառերը, «ա»-ն՝ մասամբ և «ր»-ի ստորին ծայրը։ Ապարանցու երկի անհայտ հրատարակիչը այն ընթերցել է «կարէ», որ ոչ միայն իմաստով չի բռնում տողին, այլև անընդունելի է նաև այն պատճառով, որ «ր»-ի և «է»-ի արանքում ձևագրում մի տառի շափ աղատ տեղ է մնում. անհնարին է, որ այդտեղ որեւէ տառ եղած չլիներ, մանավանդ որ № 1896 ձևագրի գրիչը բառերը գրել է միմյանցից անջատ և առանց տրոհելու։ Համապատասխան տան ընդհանուր կապակցությունից ելնելով՝ պակասավոր բառը հմուտ զրարարագետ Ս. Արեշատյանի խորհրդով մենք վերծանել ենք «կարճէ» (ներկան ստորագրական եղանակի առաջին ապառնիկ կիրառութեամբ, ինչպես «փրկէ» և «ասէ» բայաձևերը հաջորդ՝ 66 և 67-րդ տողերում)։ Խնդրո առարկա տողի միտքը, ուրեմն, հետեւյան է. գուցե թե (միթէ) շարի շափը կարճի, այսինքն՝ պակասեցնի, արգելի, խափանի (ենթական՝ աստված)։

ՈՂԲԱՆՔ Ի ՎԵՐԱՅ ԹԱՆԹԻՆ ՏՐԴԱՏԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ

Աղբյուրներ՝

a — Ա. Տեկանց, Հայերգ, Թիֆլիս, 1882, էջ 151—163.

b — Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 368—369:

«Ողբանք»-ի որևէ ձեռագիր հայտնի չէ: Տեկանցի հրատարակությանը հիմե ծառայած գրչագիրը չի պահպանվել: Բե՛ Տեկանցը և թե՛ Ալիշանը չեն մատնանշել իրենց օգտագործած աղբյուրը: «Այրարատ»-ի օրինակը պակասավոր է, ընդ որում երկի 4, 7—8, 16, 13—16, 19—24, 29—32, 45—50, 67—68 և 71—74-րդ տողերը այնտեղ տողատակ են տարված: Դժվար է ասել՝ այն «Հայերգ»-ի ամբողջական օրինակի կրճատ վերահրատարակությունն է, թե՛ առնված է մեզ անծանոթ որևէ ձեռագրից: Համենայն դեպս, Ե օրինակը մի շարք տողերում (112, 113, 126 և այլն) պարունակում է ձ-ից բավական տարբեր ընթերցվածներ: Եթե դրանք Ալիշանի ձեռքով կատարված ձշգրտումներ լինեին, պետք է որ տողատակին նշվեին հիմք օրինակի տարբերությունները, որպիսիք «Այրարատ»-ում չկան:

Քննական բնագիրը ներկայացրել ենք ոչ թե 8-վանկանի (ինչպես Ձ օրինակում է), այլ 16-վանկանի տողերով՝ հետևելով Ալիշանին: Հեղինակի անունը խորագրում և 111-րդ տողում ուղղել ենք «Միմեն» (այդ կապակցությամբ տե՛ս նախորդ ծանոթագրությունը), նախընտրել ենք Ձ-ի «որդոց», «Հատինացոց» և համանման այլ ձևերը (Ե օրինակն ունի «որդոց» և այլն) և ուղղել մի շարք ակնհայտ սխալներ (գրանք հանդիպում են, մանավանդ, Ձ օրինակում):

Տող 67-ի առաջին կիսատողը երկու օրինակում էլ այսպես է. «Գլուխ բառու թառանչելոյ»: Ընդգծված բառն ուղղել ենք «պարու»: «Գլուխ պարու» կամ «պարագլուխ» այդտեղ ունի ողբացող խմբի զլխավորի (պարապետ) իմաստ:

Տող 152. օրինակներն ունեն՝ «Միթէ լըռեա՞ց ձայնն (Ձ ձայն) ահագին, որ զանտաշ բարն հալեաց ըստ ճնոյն»: Վերջին բառը տեղում անիմաստ է. ենթադրաբար ուղղել ենք «հրոյն»:

Ը

ՈՂՐ Ի ՎԵՐԱՅ ՆԵՐՈՒԿԻԱ ՄԵՄԻ ՔԱՂԱՔԻՆ

Տպագրվել է մեկ անգամ՝ Ալիշանի հմտալի ծանոթագրություններով (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Բ, Վենետիկ, 1901, էջ 605—608): Հրատարակության մեջ օգտագործված ձեռագիր աղբյուրը մատնացույց չի արված:

Քննական բնագիրը կազմել ենք համեմատությամբ Մաշտոցյան մատենադարանի շորս ձեռագրի և տպագրի, որոնք հետևյալներն են՝

A — ձեռ. № 10050, էջ 268ա—277բ.

b — Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Բ, էջ 605—608.

C — ձեռ. № 7707, էջ 182բ—190ա.

D — » № 3081, էջ 110բ—114ա.

E — » № 2939, էջ 472ա—474ա:

Ողբի մի այլ օրինակ հանդիպում է Վիեննայի Միխիթարյան միաբանության մատենադարանի № 797 գրչագրում, որը Գեոլայի հայտնի տաղարանի ընդօրինակությունն է (Գեոլայի տաղարանը Մաշտոցյան մատենադարանի մեր օգտագործած № 10050 ձեռագիրն է):

Ողբի օրինակները, ըստ իրենց ծավալի և միմյանց նկատմամբ ունեցած նմանությունների ու տարբերությունների, կարելի է բաժանել երեք խմբի: Մեկ խումբ են կազմում Ա-ն և Ե-ն, որոնցից երկրորդը, ամենայն հավանականությամբ, ծագում է առաջինից: Նրանց խորագրերը իրարից միայն շնչին, զլխավորապես ուղղագրական կարգի, տարբերվածներ ունեն և բավական տարբեր են մյուսներից: Վերջիններին առանձին տողերի ու բոլոր արտահայտությունների փոխարեն Ա-ն և Ե-ն տալիս են միևնույն, նրանցից տարբեր, ընթերցվածներ. այսպես՝ 62-րդ տողում՝ ունեն Զոսկի ծածկոց փխ մյուսների և ըզծածկոյր, 189-րդ տողում՝ Մաքմատ-էճիպ փխ մյուսների ի մեռ քալին, 256-րդ տողը՝ խաղաղ կեճայ յայսմ աշխարհի փխ մյուսների և զօրճն իւրմէն ոչ եւկընչի և այլն: Սակայն Ե օրինակում մեկ-երկու տեղ հանդիպում են այնպիսի ընթերցվածներ, որոնք տարբեր են Ա-ից և համապատասխանում են մնացած երեք ձեռագրերի տվյալներին: Այդ իմաստով բնորոշ են 179—180-րդ տողերը, որոնք Ե-ում և մյուս օրինակներում այս պատկերն ունեն.

Նախալքկայ սարկաւազի,
Առաքելոց սպասաւորի (Ե սուրբ Կարապետ նա յորջորջի),
մինչդեռ Ա-ն ունի.

և մեծ խորանըն հանդիսի,
սուրբ Կարապետ նա յորջորջի:

Կասկածից դուրս է, որ Ե-ի ինչպես հիշյալ, այնպես էլ մեկ-երկու այլ շեղումներն Ա-ից արդյունք են կա՛մ մյուս օրինակներից մեկին, կա՛մ դրանց ընդօրինակության հիմք ծառայած որևէ այլ ձեռագրի մասամբ հետևելուն: Հետևողը կարող էր լինել թե՛ Ալիշանը և թե՛ նրա օգտագործած ձեռագրի գրիչը:

Իբրև Ա և Ե օրինակների առանձնահատկություն կարելի է նշել և այն, որ նրանցում բնագրի 24-րդ տողին հաջորդում է հետևյալ տունը, որ բացակայում է մյուսներում.

Որպէս թագի զլալըստըկնին,
իբրև զկատու ըզհետ մկին,
կամ մինդջիրն (Ե մինդջերու) ի հետ օծին,
կամ զիշմեղուն ի վրա (Ե վրայ) ճանճին:

Ի տարբերություն տալազրի և մյուս օրինակների, Ա-ում երկու տեղ ևս երևան են դալիս ալլել տողեր (թերևս, դրանք տալազրին հիմք ձեռագրում նույնպես եղել են, և Ալիշանն է դուրս թողել հրատարակությունից): Ահա դրանք.

128-րդ տողից հետո՝

Դարձեալ գովեմ. ըզաղեղնին
ուսկէ գրով զարդարէին,
ի յըՍտամպօլ կու տանէին,
թագաւորին փէշքէշ տային:

260-րդ տողից հետո՝

Յակոբ էրէցլս Թօխաթցի
յայն ժամանակն ի լէհ եկի,
յորժամ ըզտաղս որ ես տեսի՝
նստեալ լալով փոխարկեցի:

Զմեղաւոր զրշակս մի՛ մոռանայք:

Վերջին հինգ տողը № 10050 ձեռագրի գրիչ Հակոբ Թոխաթցու հավելումն են: Ենթադրելի է, որ նախորդ երկու տունը ևս նրա գրչից են: Ահա թե ինչու այդ բոլոր հատվածներն էլ, իբրև ոչ հաստատապես Ստեփանոս Թոխաթցունը, դուրս են բողբլ քննական բնագրից:

Ողբի մյուս օրինակները (C, D, E), A-ի և Ե-ի համեմատությամբ, պակասավոր են: C-ն (ձեռ. № 7707) չունի մի ամբողջ հատված՝ 97—120-րդ տողերը, իսկ D-ն (ձեռ. № 3081) և E-ն (ձեռ. № 2939) ավարտվում են 220-րդ տողով, որին հրկուսում էլ հետևում է № 3081 ձեռագրի գրիչ Զաքարիա Երզնկացու (ամենայն հավանականությամբ՝ Ստեփանոս Թոխաթցու Զաքարե անունով աշակերտի)¹³ հորինած հետեյալ տունը.

Սոյնպէս և ևս Զաքարիա,
անուամբ միայն արեղայի,
անմեղադիր լերուք ինձ
ի սղալանաց և արուեստի:

Այս քառատողի գոյությունը նաև E օրինակում ինքնին ապացույց է այն բանի, որ վերջինիս ուղղակի կամ միջնորդաբար ծագում է D ձեռագրից: Նույնն են վկայում նաև նրանց միևնույն ծավալը և մյուս օրինակներից տարբեր ընթերցվածները:

13 Իր ինքնագիր դանձարանի հիշատակարանում Թոխաթցին Զաքարեի մասին նշում է.

«Աշակերտս Զաքարէի
եւ ծընօղացն իւրոյ բարի» (ձեռ. № 2672, էջ 399բ):

Թոխաթցու աշակերտ այս Զաքարեն, ինչպես նշվեց, պետք է լինի նույն № 3081 տաղարանի գրիչ արեղա Զաքարիան, որը Կաֆա էր գաղթել Երզնկայից: Գործել է Կաֆայի ու Ահարոն եկեղեցում, ուր և երինակել է իր տաղարանը. «...գրեցաւ տաղարանս,— հայտնում է նա,— ի քաղաքն ի Կաֆայ ի դուռն սուրբ Ահրոն եկեղեցոյն ի Թուականութիանս Հայոց ՌԿԶ [1617]...» (ձեռ. № 3081, էջ 247բ): Ինչպես գիտենք, Ստ. Թոխաթցին ևս սկզբում երեց էր նույն եկեղեցում:

Կարևոր է և մի ուրիշ հանգամանք: Թոխաթցու սաղմոսարանի (ձեռ. № 7744) վերջում հետադադրում ուրիշ գրչից սովելացված է երկու տաղ-ոտանավոր՝ նվիրված 1615 թ. վախճանված կաֆացի վաճառական («կտրիճ») Կարապետի հիշատակին, նաև՝ մի հիշատակադրություն և քահանայի ղեկավարի վրա մի օրհնարանություն (էջ 182ա—185ա): Տաղերից մեկի հեղինակը Ստ. Թոխաթցին է, իսկ մյուսինը՝ Զաքարիա արեղան, որ մի շարք տողեր է վերցրել սուղբինի՝ իր եղբայր Հակոբի հիշատակին գրած ներբողյանից: Սաղմոսարանի այդ վերջին էջերի և № 3081 ձեռագրի գրչության հնագրական համեմատությունը ցույց է տալիս, որ նրանց գրիչը միևնույն անձնավորությունն է, այն է՝ Զաքարիա արեղան:

Այդպիսով, Ստեփանոսի սաղմոսարանի վերջում Զաքարիայի ձեռքով գրված մի քանի էջերի գոյությունը, վերջինիս տաղի գրական առնչակցությունը Ստեփանոսի ներբողյանի հետ, ինչպես նաև Կաֆայի միևնույն եկեղեցում նրանց երկուսի սպասավորելու հանգամանքը թույլ են տալիս ենթադրելու, որ Թոխաթցու աշակերտ Զաքարեն (Զաքարիան) № 3081 ձեռագրի գրիչ Զաքարիա Երզնկացին է: Զաքարիայի ձեռքով են գրված նաև մեր մատենադարանի № 8166 «Մաշտոցի» 210—225 թերթերը (բովանդակությունը՝ մեռելաբանի գանձեր և տաղեր):

Այսպես, 44-րդ տողում նրանք ունեն նրստեալ (մյուսներում՝ նաչեալ), 54-րդում՝ բզտութանին (մյուսներում՝ բզտարխինին). 109-րդում՝ րալիալ (մյուսներում՝ րալ-րալ), 141-րդում՝ յսլծ [E յույծ] (մյուսներում՝ խիստ) և այլն:

E օրինակում, սակայն, D-ից սակավաթիվ այնպիսի շեղումներ կան, որոնք համապատասխանում են մյուս օրինակներին. հատկապես A-ին: 85-րդ տողում D-ի կայր ընթերցվածի փխ E-ն ունի շէն, ինչպես է և AbC օրինակներում, իսկ 180-րդ տողը D-ի Աաւեթց սպասաւորի փխ ունի սուր Կաւալետ նա յորջորջի, որ նույնն է և A օրինակում: E-ում այս կարգի շեղումները չնայած շատ սակավ են, բայց գալիս են հաստատելու, որ այն նման կետերում սրբագրված է քստ A օրինակի:

Եթե C ձեռագրի կապակցութեամբ հնարավոր է ենթադրել, որ 97—120-րդ տողերը նրանից պատահական ճանապարհով են դուրս մնացել, ապա այդ նույնը չի կարելի ասել D և E օրինակներում երկի վերջին հատվածի բացակայության վերաբերյալ: Բանն այն է, որ այս ձեռագրերում 221—260-րդ տողերը հանդես են գալիս իբրև անկախ և ինքնուրույն ստեղծագործություն՝ «Գովասանութիւն ի վերայ Կաֆայ քաղաքին, ասացեալ է ի յրՍտեփանոս իրիցէ» խորագրով (ձեռ. № 3081, էջ 109բ—110բ, — 2939, էջ 469ա): «Գովասանութիւնը» հանդիպում է նաև № 3411 ձեռագրում (էջ 91ա—92ա. ժամանակ՝ 17-րդ դար) և Ալիշանի «Հայապատում»-ում (Բ, էջ 583, խորագիր՝ «Ալլ տաղ ի Կաֆայ»): Ամենուրեք, իհն՝ ձեռագրերում և թե՛ տպագրում, այն հաջորդում կամ նախորդում է Մարտիրոս տաղասացի «Աստուած թող շէն պահէ զԿաֆայ» սկսվածքով բանաստեղծությանը և ողբի վերջին հատվածից տարբերվում է սոսկ մի քանի տների և առանձին տողերի նուստառջ դասավորութեամբ, իսկ նրա «Զողբս ասացի Թոխար Բաղրի» տողի փխ ունի «ԶգովԷս ասացի Կաֆայ Բաղրի»:

Հարց է ծագում. «Գովասանութիւնը», արդյոք, նախապես չի՞ եղել առանձին ստեղծագործություն և ապա գրիչների միջամտութեամբ կցվել ողբին, թե՞, ընդհակառակը, հետագայում է ողբից անջատվել: Երկրորդը մեզ ավելի հավանական է թվում: Բանն այն է, որ նրա 40 տողից միայն 3—4 տունն են Կաֆայի գովք, մնացածը հիշատակարանային բնույթ ունի: Անշուշտ, 12—16 տողանոց գովքի համար անիմաստ կլիներ մեկ և կես անդամ ավել ծավալով հիշատակարան հորինել: Ավելի տրամաբանական կլինի կարծել, որ այն ողբի վերջվածքն է, որը գրիչներից մեկի կամ իր իսկ հեղինակի միջամտութեամբ հետագայում ձեռք է բերել անկախ ստեղծագործության իրավունք: Այդ կապակցութեամբ ավելորդ շինք համարում հիշել, որ Ստեփանոս Թոխաթցին, ինչպես այդ ցույց են տալիս նրա առանձին երկերի ձեռագրերը, սովորություն է ունեցել վաղ շրջանում զրած իր չափածո գործերի ինչ-ինչ մասեր (մեծ հատվածներ, առանձին տներ ու տողեր) օգտագործել ավելի ուշ հորինած գրվածքներում: Բավարարվենք մեկ օրինակով. ողբից մի մեծ հատված (61—232-րդ տողեր), անշուշտ բացթողումներով ու փոփոխումներով, նա ներառել է 1607 թ. ընդօրինակած գանձարանի չափածո հիշատակարանը (ձեռ. № 2672, էջ 400ա—401բ. Թոխաթցու ինքնագիրն է)՝¹⁴:

¹⁴ Ի դեպ, ողբի քննական բնագրի համապատասխան հատվածը ներկայացնելիս՝ մենք հինգ օրինակների ընձեռած տարբեր ընթերցվածներից, չնչին բացառությամբ, զերազատ ենք համարել և ընտրել նրանք, որոնք, թեպետ երբեմն քերականորեն և ուղղագրորեն պակաս ընդունելի, համապատասխան են եղել Թոխաթցու ինքնագրի հիշատակարանի տվյալներին:

«Գուլասանույնան» ձեռագիրը և տպագիր օրինակները շեն պարունակում այնպիսի ընթերցվածներ, որոնցով ողբի բնագիրն ավելի ճշգրտվեց: Մենք խոսափել ենք դրանք մեկ առ մեկ վկայակոչելուց, քանի որ դրանով միայն ուսմացրած կլինեինք տողատակի ծանոթությունների բաժինը:

Մեր օգտագործած ձեռագիր օրինակներից E-ն գրչության ժամանակով ամենանորն է (№ 2939 ձեռագիրն ընդօրինակված է 1779—1799 թթ.) և սխալաշատը: Նրա գրիչը՝ Մարտիրոս Ավետիքով Կաֆացին, միևնույն քերականական ձևը մերթ ճիշտ է գրում, մերթ՝ սխալ: Ողբի այդ օրինակում հաճախակի են ի ձայնավորով ավարտվող բառերի ուղիղ կամ թեքված ձևերի վերջում յ կիսաձայնի անհարգի դործածության դեպքերը (օրիյ, իյ, ելիյ, նախշիյ, ջորիյ, մեղեղիյ, տաճարիյ, տեղիյ և այլն), բայց, դրանց հակառակ, հանդիպում են նույնպիսի ձևերի և ճիշտ գրությունների (քաբաի, խոնանի, ջրվի, Թախաթի և այլն): Այդ և այլ կարգի շեղումները որոշ օրինակագրության շեն ենթարկվում, և մենք ստիպված ենք եղել տարբերակվածների բաժնում խոստելի ձևերը միշտ վկայակոչել:

1—12-րդ տողերում Թոխաթցին երեցս հիշատակում է նվազագույնի վրա ջեղալիների հարձակվելու և դրավելու թվականը՝ մի դեպքում այն հաշվելով «Աղամի ծնունդից» սկսած, երկրորդ դեպքում՝ «փրկչական» (սովորական) թվարկությամբ և վերջում՝ հայոց տոմարով: Ըստ «փրկչական» թվարկության՝ նշվում է 1604 թ. (5—8 տողեր)՝ փոխանակ 1602-ի: Հակասությունն ինքնին կվերանա, եթե հաշվի առնենք պատմաբան Լ. Ս. Խաչիկյանի հետևյալ ճիշտ նկատողությունը. «Միջնադարյան պատմական ու ժամանակագրական աղբյուրներն օգտագործելիս,— գրում է նա,— միշտ պետք է հիշել, որ հայերի կողմից օգտագործված Բրիտանական թվարկությունը այժմ համառաբմած օգտագործման մեջ գտնվող թվարկությունից երկու տարով առաջ է ընկած եղել (ընդգծումը մերն է—Պ. Խ.), ուստի որևէ պատմական դեպքի ժամանակը որոշելիս, եթե նրա թվականը «ըստ Հայոց հաշվի» է տրված, պետք է առաջարկված թվականից երկու տարի գուրս դալ» («ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Նրևան, 1950, էջ XXV, տողատակ): Ըստ այդմ՝ 1604—2=1602, որ է Թոխաթցու ողբում պատկերվող անցքի ճիշտ թվականը:

Ողբի 89, 93 և 95 տողերում հեղինակը հիշում է Թոխաթի երեք գետերը՝ «Մեծ գետը» (կամ «Թօղանլու»), «Պղտի գետը» և «Ճերմակ ջուրը»: Դրանք մենք գիտել ենք իբրև հատուկ անուններ և ներկայացրել մեծատառ գրությամբ:

199-րդ՝ «Գրեակարդացի՝ Ժիր և արի» տողի ընդգծված բառի համար բոլոր օրինակներն ունեն «գրեակարդաց» (C գրեակարդաց) ընթերցվածք: Կարծում ենք՝ այն եկեղեցական նվիրապետության ինը դասերից նախավերջինի՝ ութերորդի, իմաստն ունի և համապատասխանում է անագանոս (հայերեն՝ գրակարդաց, ընթերցող) բառին: Մենք այն վերածել ենք հոգնակի ուղղական հոլովածի, որին հիմք է տալիս նաև բերված տողին հաջորդող «Ամենք նրման վարդապետի» տողը:

Ստեփանոս Թոխաթցին (նաև նրա ողբը ընդօրինակած գրիչները) վարպետ (վարդպետ) և վարդապետ բառերի միջև որոշ դեպքերում իմաստային հստակ տարբերություն չի տեսել: Վարդապետ բառը ողբում երեք անգամ գործածված է միջնադարում տարածված իմաստով՝ գիտնականի (գիտական բարձրագույն աստիճանն ունեցող կրոնավորի) առումով. դրանք են՝

«Ոսկիրեբրան վարդապետի» (տող 84),
«Յակոբ անուն վարդապետի» (տող 141) և
«Ամէնք նման վարդապետի» (տող 200. այս տողում Շ օրինակը տալիս է «վարպետի» այլընթերցվածք)։

Ողբի երկու տողում հանդիպող վարպետ բառը (մեկում՝ իրրե բարդ բառի առաջին մաս) ունի այժմյան՝ սովորական իմաստ. ահա դրանք.

«Վարպետք և աշկերտք խանութքն իլի» (տող 124) և

«Վարպետարան մեծ կըպղաքնի» (տող 126)։

Հետաքրքիր է, որ դրանց փոխարեն Ստ. Թոխաթցու ինքնադիր զանձարանի չափածո հիշատակարանի՝ ողբից վերցված հատվածն ունի «Վարդապետայք խանութքն իլի» և «վարդապետարան մեծ կըպղաքնի» (ձեռ. 2672, էջ 400բ)։ Դժվար է ասել՝ դրանցից որո՞նք են ողբի՝ մեկ շհասած հեղինակային ինքնագրի տողերի ճիշտ պատկերը տալիս (գուցե դրիշնե՞րն են փոփոխություն կատարել, գուցե և հեղինակն ի՞նքն է հիշատակարանում մասամբ շեղվել ողբի տողերից), սակայն պարզ է, որ Թոխաթցու համար արհեստանոցի վարպետի իմաստ է արտահայտում նաև վարդապետ բառը, իսկ վարպետի շինած կողպեքը հավասարապես ասվում է վարպետարան կամ վարդապետաբան (վարպետագործ, վարպետաշեն)։

Բայց ամենաբնորոշ օրինակները ողբի հետևյալ տողերն են, որոնցում վարպետ բառը հանդիս է դալիս վարդապետի առումով.

«Տէր վարպետներ կայր ուսածնի» (տող 145. նույնն է և վերևում Թոխաթցուց վկայակոչված հիշատակարանում)։

«Եւ Տէր վարպետ (ե օրինակ՝ վարդպետ) վերաձայնի» (տող 244. խոսքը Սսի կաթողիկոս Հովհաննես Այնթապցու մասին է)։

Երկրորդ օրինակում, թերևս, վարպետ բառը ակնարկում է Այնթապցու քաջ երգահան-երաժիշտ լինելը¹⁵, սակայն առաջին օրինակում խոսքը ուսումնական վարդապետների մասին է։

Վերևում վկայակոչված տողերից հետևում է, որ Ստեփանոս Թոխաթցին արհեստավորաց պետի՝ վարպետի, նշանակությամբ և՛ վարդապետ բառն է գործածում, և՛ էլ նրանից ա-ի, ապա և՛ դ-ի անկումով ծագած վարպետ (վարդպետ) բառը, իսկ դիտնական կրոնավորի իմաստով՝ մերթ վարդապետը և մերթ էլ վարպետը։ Թե՛ առաջին դեպքի և թե՛ երկրորդի համար հայ միջնադարյան դրավոր աղբյուրներում կգտնենք նաև ուրիշ օրինակներ¹⁶։ Ականավոր դիտնական Հ. Օր-

15 Գրիգոր Կամախեցի ժամանակագիրն այսպես է հիշում նրան. «...մեծ Ծովհաննէս վարդապետն Անթափցի՝ երաժիշտ և բարձրաբարբառ քարոզ տիեզերաց...» («Ժամանակագրութիւն», էջ 319)։

16 Վարպետը վարդապետի (այստեղ՝ ուսուցչի) առումով հանդիպում է, օրինակ, Առաքել Բաղիշեցու (15-րդ դար) «Գանձ Թեոդորոսի վկայի» երգի վերջում.

«...Վասն խնդրոյ իւր վարպետին՝
Ծերենց Գրիգոր վարդապետին»

(«ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ա, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, էջ 334)։ Վարդապետ-վարդպետ-վարպետ բառերի քննությունը տե՛ս Ս. Բարխուդարյանի «Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ» պրթի-
16—25 էջերում։

բեկին Բաղավանի ու Հովհաննես վանքի կառուցման վերաբերյալ 639 թ. արձանագրության «վարդապետութեամբ» բառը իրավացիորեն թարգմանել է «при зодчем» արտահայտությամբ և գիտելի դարձրել, որ՝ «...в данном случае этот термин имеет значение не ученого, доктора, а более первично—мастера, в каком значении оно сохранилось и до сих пор с утерей слога гв—վարպետ» (Մ. Ա. Орбели, Избранные труды, Ереван, 1963, стр. 387): Թոխաթցու ողբից վկայակոչված օրինակները իրենց հերթին գալիս են ամրապնդելու մեծ գիտնականի եզրակացությունը:

ՏԱՂ ԵՒ ՈՂԲԱՆՔ Ի ՎԵԱՅ ԵՄԻՈՎԻԱ ՔԱՂԱՔԻՆ

Համեմատված են հետևյալ օրինակները՝

A — ձեռ. № 10050, էջ 343ա—347բ.

B — » № 7709, էջ 77ա—78բ.

C — Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Բ, էջ 608—610.

D — ձեռ. № 3081, էջ 114բ—117ա.

E — » № 2939, էջ 474բ—475ա:

Քննական քննադրում նախապատվությունը տրված է A օրինակին, քանի որ այն ողբի հեղինակ Հակոբ Թոխաթցու ինքնագիրն է: Սակավ զեպքերում միայն, A-ում հանդիպող ուղղագրական կարգի սխալներով բառաձևերը (քոռյ, քոին, պաշտօնայք, պինտ, աղչկներն, յարքաութեան, վա՛, նահանկի և այլն) փոխարինված են մյուս օրինակների ճիշտ ընթերցվածներով: Իսկ ընդհանրապես BcDE օրինակների տարբերությունները դիտված են իրրև հեղինակային բնագրին անհարազատ գրչական այլընթերցվածներ:

Քննական քննադրի հիմք A ձեռագրին մյուս օրինակներից ամենից ավելի հարազատ են B-ն և C-ն, որոնց շեղումներն առաջինից չնչին են և, մեծ մասամբ, գրչական-ուղղագրական բնույթի: Ընդհակառակը, D և E ձեռագրերը հեղինակային ինքնագրի նկատմամբ երևան են բերում քիչ թե շատ կարևոր տարբերություններ (քնագրի առանձին բառերի, արտահայտությունների, նույնիսկ, որոշ տողերի փոխարեն ունեն տարբեր բառեր, արտահայտություններ ու տողեր, նրանցում նկատելի է մի քանի տողերի տեղափոխություն և այլն): A-ի համեմատությամբ D-ի և E-ի միևնույն տարբերությունները հիմք են տալիս կարծելու, որ կա՛մ նրանք ծագում են մեկ ձեռագրից, կա՛մ էլ E-ն ընդօրինակություն է D-ից, որ ավելի հավանական է:

Հարց է ծագում. երբ մեր ձեռքի տակ է հեղինակային ինքնագիրը, կարիք կա՞ր, արդյոք, առանձին նշանակություն տալ ողբի մյուս գրչագիրներին ու տպագրին և, թեկուզ տողատակում, ներկայացնել նրանց տարընթերցվածները: Կարծում ենք, դրանց կարելի կլինի կարեւորություն չտալ, եթե համոզված լինենք, որ Հակոբ Թոխաթցին, մեկ անգամ գրելով, այլևս երբեք չի անդրադարձել իր երկին, ինչ-ինչ փոփոխություններ չի մտցրել նրա մեջ և այն հայ տաղարանին է հանձնել միակ օրինակով: Ինչո՞ւ չկարծել, որ մյուս օրինակների տարբերությունները մեկ մասով հեղինակի իսկ զրչից են ծագում: Այդ ենթադրությունը իրավունք է տալիս հաշվի առնել BcDE օրինակների այլընթերցվածները և նրանք ներկայացնել տողատա-

կին: Մյուս կողմից, 17—18-րդ դարերի այդ ընդօրինակությունները (վերապահության մեջ Ալիշանի հրատարակության, որի ձևագիրը հայտնի չէ) չէ՞ որ Թոխաբեցու ողբի անցած գրչադրական ճանապարհի վկաներն են:

ՈՂԲ ԸՍՅԱՍՏԱՆԱՅ ԱՇԽԱՐՀԻ ՅԵՐԵՄԻԱՆԱՅ ԵՒ ԶՈՒՂԱՅՈՒ

Աղբյուրներ՝

a — Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 301—303.

B — Նոր Զուղայի (Սպահան) ս. Ամենափրկչյան վանքի թանգարան-մատենադարանի № 64 ձեռ., էջ 300—307.

c — «Պատմություն Նոր Զուղայու, որ յԱսպահան, աշխատասիրեալ ի պ. Յարութիւնէ Թ. Տէր-Յովհաննանց», Ա. Նոր Զուղա, 1880, էջ 27—28¹⁷.

d — «Հասկ» ամսագիր, Բեյրութ, 1953, էջ 13—14 (հրատ. Ա. Երեմյանի):

Ողբի մի այլ օրինակ հանդիպում է Բեռլինի Արքայական գրադարանի № 84 ձեռագրում, որն օգտագործելու հնարավորություն չենք ունեցել:

Բաղդատված օրինակներից միայն B-ն ունի վերնագիր, այն է՝ «Ողբ Հայաստանաց աշխարհի յէրեւանայ և Զուղայու»¹⁸: Բոլորն էլ, թե՛ տպագիր և թե՛ անտիպ օրինակները, բավական աղճատված են, ծավալով միմյանց անհամասար և իրար նկատմամբ երեւան են բերում մանր ու մեծ բաղմամբով տարբերություններ: Դրանք, ի թիվս որոնց՝ նաև բեռլինյան գրչագրի օրինակը, կարելի է բաժանել երեք խմբի:

Մի խումբ են ներկայացնում Հ. Տեր-Հովհաննանցի (c) և հայ աշուղական բանաստեղծության անխոնջ ուսումնասիրող Ա. Երեմյանի (d) տպագրած օրինակները. որոնք ավելի համառոտ են, քան մյուսները. առաջինն ունի 36 տող, իսկ երկրորդը՝ 37: Հայտնի չէ, թե հրատարակիչներն ինչ ձևադրերից են օգտվել: Տեր-Հովհաննանցն այդ կապակցությամբ միայն անորոշ կերպով մատնացույց է անում մի ձեռագիր ժողովածու, «եղելոյ ի գրքատան վանիս Ամենափրկչի» (Նոր Զուղայի այժմյան թանգարան-մատենադարանն է)¹⁹: Դժբախտաբար նա չի նշում ձեռագրի համարը: Երեմյանը ևս իր տպագրածի հիմք համարում է մի «հնագույն ձեռագիր», բայց թե այն որտե՞ղ և ի՞նչ համարի տակ է պահվում՝ ոչինչ չի ասում: «Այս տաղը, — գրում է նա, — 1880 թվին աղավաղված և պակասավոր լույս է տեսել Հարություն Տեր-Հովհաննանցի «Պատմություն Նոր Զուղայու» գրքի (Ա հատոր) 27—8 էջերում: Մեր ձեռագրի և այդ գրքի մեջ կան մի շարք հիմնական

17 Այդտեղից փրկալիմյանն այն ընդօրինակել է իր «Նշխարք պատմութեան Հայոց» ժողովածվում (տե՛ս Մաշտոցի անվ. մատենադարանի № 4515 ձեռ., էջ 361—365), իսկ Հ. Առաքելյանն ամբողջությամբ մեջ է բերել իր «Պարսկաստանի հայերը, նրանց անցյալը, ներկան և ապագան» ընդարձակ հղվածաշարում (տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1899, էջ 185):

18 Ինչպես տեղեկացրել է ականավոր բանասեր Ե. Շահազիզը, ըստ Հ. Ն. Ալիևյանի՝ Մակվեցու ողբի «լիակատար խորագիրն է «Ողբ ի վերայ գերութեան ի Շահ-Արբասէ» (տե՛ս «Հին Երևանը», Երևան, 1931, էջ 32):

19 «Պատմություն Նոր Զուղայու, որ յԱսպահան», Ա, էջ 29:

տարբերություններ»²⁰։ Որքան էլ զարմանալի է, Նրեմյանին անձանոթ է Ալիշանի «Այլրարատ»-ում տեղ գտած՝ ողբի ավելի ընդարձակ օրինակը։ Նա համոզված է, թե ինքը, Տեր-Հովհաննեսի հրատարակածի համեմատությամբ, ներկայացնում է ավելի կատարյալ ու անսխալ մի բնագիր։ Սակայն երկու օրինակների համեմատությունն այլ բան է ապացուցում։ Նախ՝ Նրեմյանի տպագրում չենք գտնում այնպիսի ճիշտ ընթերցվածներ, որոնց նկատմամբ մյուս օրինակի համապատասխան ձևերը աղավաղ գիտվելին։ Այնուհետև, նրա մի շարք տողերում երևան են գալիս բառեր, որոնք Տեր-Հովհաննեսի օրինակում չկան, բայց դրանք երկի բովանդակությունը ոչնչելի չեն լրացնում և տաղաչափության պահանջի տեսակետից ևս խոտելի են։ Մեծ մասամբ միավանկ այդ բառերը աղարտում են ողբի «հայրեն» չափը՝ տասնհինգվանկյա յամբ-անապեստյան ոտանավորն անհարկի փոխելով տասնվեցվանկանի։ Ահա օրինակներ (ավելորդ բառերն ընդգծված են, մնացածով Վ-ն Ե-ի հետ նույնն է)։

Ի Հայոց հաղար թըւին և առ յիսուն երեք յաւելին.

Հաղարապետ ընդ նոսա՝ Հէրեան մեք քաղաքն իջին.

Չորս կողմքն վըրան դըրին և զաւագ բերդքն սլաշարեցին.

Թէ՛ զՋըղալօղլի (տպագրում՝ զՋղալօղլի) կասեն, որ վերայ քեզ կըռիւ շարժեցաւ.

Թևըն հըմայլ կապեաց, համ խաներուն խալաթ ուղարկեաց.

Ժողովեաց սուլթան ու խան, որք եկան նըստան առ Շահ արքայն...

Նրեմյանի օրինակում, մյուս տպագրի համեմատությամբ, փաստորեն միայն մեկ ավել տող կա, այն է՝

Հաղարան աշուղ տաղս առաց, քան զի աչքով տեսած կայր։

Այս տողի հիման վրա ողբի մնացած օրինակներին անձանոթ Նրեմյանն այն անվերապահորեն Հաղարան աշուղի ստեղծագործություն է համարում և ավելացնում. «Աշուղն իր տաղը գրել է 1604 թ., իսկ նրանից առաջ, 1580—1600 թվականը, ինչպես ցույց են տալիս նրա կենսագրության սեղմ տողերը (°), հորինել է բաղմավիլ բարոյա-խրատական երգեր»²¹։

Հարկ է նշել, որ, հակառակ Նրեմյանի, ողբը 1604 թ. չէր կարող գրվել, որովհետև այնտեղ պատկերվում է և 1605 թ. կատարված իրողություն՝ զաղթահայերին Սպահանում բնակեցնելը։ Ինչու բանասերը չի մատնանշել այն ձեռագրի տեղն ու թիվը, որը, իբր, Հաղարան աշուղի կենսագրության ու ստեղծագործության վերաբերյալ «սեղմ տողեր» ունի։ Ասենք նաև, որ ողբի՝ նրա տպագրած օրինակի ձեռագիր հիմքը ցույց չտալը ևս կասկածելի է դարձնում Հաղարան աշուղի անունը ստանալով տողի գոյությունը «հնագույն ձեռագրում»։

Մի այլ խումբ են կազմում Ալիշանի հրատարակությունը (2 օրինակ) և Բեռլինի Արքայական գրադարանի № 84 ձեռագրի (12 122բ—127բ) օրինակը²²։ Վերջի-

²⁰ Տե՛ս «Հասկ», 1953, էջ 13 (տողատակ)։

²¹ Նույն տեղում, էջ 14։

²² Նկարագրությունը տե՛ս «Die Handschriften—Verzeichnisse der Königl. Bibliothek zu Berlin», zehnter Band, Verzeichniss der armenischen Handschriften von Dr. N. Karamianz, Berlin, 1888, էջ 67—68։ № 84 ձեռագիրը ենթադրաբար 18-րդ դարի է համարվում։

նին ծանոթ ենք միայն մասամբ, ըստ բանասեր Ն. Քարամյանցի ձեռագրացակիր, ուր մեջ են բերված ողբի սկզբածքի երկու տունը, ապա և վերջին՝ 33-րդ տունը՝ Հովհաննես Մակվեցու անվան հիշատակովյամբ, որ Ալիշանի օրինակում ևս 33-րդ տունն է կազմում: Այս երկու օրինակը նախորդներից ավելի ծավալուն են. ձեռագիրը 33 տուն է (ըստ Քարամյանցի նկարագրովյան), իսկ տպագիրը՝ 35: Համեմատությունից պարզվում է, որ ձեռագրացուցակում բնութանյան ձեռագրից վկայակոչված տողերի և Ալիշանի հրատարակածի համապատասխան մասերի միջև կարևոր տարբերություններ չկան: Իր օրինակի հիմք-ձեռագիրը մեծանուն գիտնականը չի հայտնել: Գուցե այն բնութանյա՞ն ձեռագիրն է: Անկասկած ոչ, որովհետև մինչ վերջինում ողբն ավարտվում է հետևյալ տնով՝

Ես Յովանէս Մակունցի,
Լալագին տաղիս երգողի,
Ես էի ի մէջ նոցայ և
Աչօք իմովք դայս տեսի:—

տպագրում դրան հաջորդում են ևս երկու տուն, որոնք, անշուշտ, ձեռագրական են և ոչ Ալիշանի հավելումը: Ահա դրանք.

Ընդ նրմին ես ձայնակցեալ
Սուտանուն Դաւիթս որ կոչիմ,
Զձեզ աղաչեմ, ո՞վ երգողք,
Թողութիւն խնդրէք մեզաց իմ:

Ի մեր անիմաստ մըտաց
Զայս քանի բաներս ասացինք.
Աղաչեմք, ո՞վ եղբարք,
Ասացէք՝ Աստուած ողորմի:

Այստեղ հիշվող Դաւիթը, մեղ թվում է, Մակվեցու երկի հետագա ընթերցանող գրիչը, գուցե և ասող-կատարողը պետք է լինի: Շատ գրիչների նման նա ևս իր անունից ավելացրել է բերված երկու տունը: Ավելորդ չենք համարում հիշել, որ Ալիշանը նույնպես հեղինակ գիտել է Հովհաննես Մակվեցուն: Նա իր օրինակը ներկայացրել է հետևյալ ծանոթությամբ. «Յովհանէս Մակունցի ում այսպէս ողբալով ստորագրել զառումն և զաւեր երևանայ և զհահանդիս» («Այրարատ», էջ 301):

Ողբի նշված օրինակներից տարբերվում է (մանավանդ, ծավալով ու ընդգրկումով) մի այլ՝ հինգերորդ օրինակ, որ պահպանվել է Նսր Ջուղայի ու Ամենափրկչան վանքի թանգարան-մատենադարանի № 64 ձեռագրում (մեր օգտագործած B օրինակը)²³: Սա օրինակներից ամենաընդարձակն է (ծավալը՝ 74 տող),

²³ Ձեռագրի նկարագրությունը տես Մ. Տեր-Մովսիսյանի հայերեն ընդհանուր ձեռագրերի թերի ցուցակում (ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, գործ № 269), ինչպես նաև Ս. Տեր-Ավետիսյանի «Նկարագրություն Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ և այլ վանքերի ու մասնաւոր անձանց մոտ գտնվող հայկական ձեռագրերի»՝ դարձյալ անտիպ ցուցակում (նույն տեղում, թղթապանակ № 48): Ձեռագրի բո-

ուր պատկերվում են նաև 1604—1605 թթ. դաղթին հաջորդող անցքեր՝ թուրքական սարդար Զղալօղլու պարտութունը 1605 թ. վերջերին Թավրիզի մոտերքում տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում, ապա հաջորդ տարում Շահ-Աբբասի գլխավորությամբ Գանձակի պաշարումն ու դրավումը (մարտ-հուլիս ամիսներ) և պարսից զորքի հարձակումը Շամախի վրա։ Ավարտվում է Շահ-Աբբասի այդ արշավանքի մասին հետևյալ սողով։

Ինքըն Շամախի գրնաց, ոչ գիտեմ, թէ անդ ինչ գործեաց։

Այս տողը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ սույն օրինակի՝ գեթ Զղալօղլու պարտությանը, Գանձակի գրավմանը և Շամախիի վրա արշավելուն վերաբերող մասը, որ մյուս օրինակներում բացակայում է, հորինված է 1607 թ. հուլիս ամսից առաջ։ Եթե դրանից հետո գրված լիներ, ապա Շամախիի գրավման փաստը աչքաթող չէր արվի, կնշվեր²⁴։ Ուրիշ հարց է, թե այդ մասը ողբի հեղինակի՞նք ձեռքով է լրացված, թե՞ մեկ ուրիշի, որ հնարավոր չէ պարզել։ Բայց թեկուզ գեղարվեստականության պահանջից ելնելով՝ կարող ենք ասել, որ այն նկատելիորեն թուլացնում է երկը և չափածո ժամանակագրության հատված է հիշեցնում։ Ինչ վերաբերում է Մակվեցու ողբին առհասարակ, ապա մենք կարծում ենք, որ այն գրվել է 1605—1607 թթ. մեջ, Ե օրինակի նշված հատվածից ուվելի վաղ։ 1605 թ. առաջ այն չէր կարող գրվել, որովհետև նրա մեջ պատկերված է դաղթահայերի՝ Սպահան ու Խորասան հասնելը, մի բան, որ պատմական սկզբնաղբյուրների ստույգ վկայությամբ համաձայն՝ 1605 թ. զարնանը կատարված իրողություն է։

Բնագրում տողերի այնպիսի հաջորդականություն ենք պահպանել, որպիսին նրանք ունեն Ե օրինակում։ Ե, Ը և Դ օրինակներից վերցված այն տողերը, որոնք Ե-ում բացակայում են, բնագրում տեղավորել ենք՝ ելնելով նրանց բովանդակության համապատասխանությունից ու հարմարությունից։ Օրինակներն ունեն տողերի հետևյալ բանակը. Ե՝ 70 (կամ 140 կիսատող), Ը՝ 74, Դ՝ 36 և Դ՝ 37 տող։ Նկատի են առնված և համեմատված (տողերը բերում ենք ըստ այն համարակալման, որ նրանք ունեն քննական բնագրում, բայց օրինակային հերթագայությամբ)։

Ե-ից՝ 66 տող (1—64 և 79—80 տողեր)։

Ը-ից՝ 53 տող (1—9, 23 և 27—40 տողեր, 41-ի առաջին և 43-ի երկրորդ կիսատողեր, 44—46, 50—51, 54, 53, 56—60 և 63—78 տողեր)։

Դ-ից և Դ-ից՝ 35-ական տող (1—9, 23 և 33—40 տողեր, 41-ի առաջին և 43-ի երկրորդ կիսատող, 44—46, 50—51, 54, 53, 56—60, 63—64 և 69—70 տողեր)։

Բնագրից դուրս են մնացել օրինակների հետևյալ հատվածներն ու առանձին տողերը։

Ե-ից՝ 8 կիսատող (4 տող)։

Ընդ նրմին ես ձայնակցեալ

Սուտանուն Դաւիթս որ կոչիմ,

վանդակությունը՝ «Գիրք վաճառականութեան», գրչության վայր՝ Նոր Զուղա, ժամ՝ 1694 թ., գրիչ՝ Ավետ Զեռագրի 300—307 էջերից ողբն ամենայն խնամքով ընդօրինակել և մեկ է ուղարկել Նոր Զուղայի թանգարան-մատենադարանի վարիչ պ. Լ. Մինասյանը, որին հայտնում ենք խորին շնորհակալություն։

²⁴ Շահ-Աբբասի բանակը Շամախի գրավել է 1607 թ. հուլիսի 27-ին։

Զօհել աղաչեմ, ո՞վ երգողը,
Թողութիւն խնդրէք մեղաց իմ:

Ի մեր անիմաստ մըտաց
Զայս քանի բաներս ասացինք.
Աղաչեմք, ո՞վ եղբարք,
Ասացէ՛ք՝ Աստուած ողորմի:

(Հաջորդում են 80-րդ տողին).

Ե-ից՝ 21 տող.

1. Այն ատեան արժուն արքայն իւր զօրացն հՀան հրաման
(Հաջորդում է 46-րդ տողին).

11. Եղո՞ւկ զայս բանս հանդիպեցաւ ի հաղար ՍԳ երեքին:
Դարձեալ ի յիսուն շորսին շարժեցաւ ազգն Ոսմանցվին:

Սարկար Զղալ ռղլին կասեն ի Թարվլզ շատ զօրք եղին.
Շահանբասն դէլ ելաւ քաշութեան հաղթեաց ըլթշնամին:

5 Միր Շարաֆ Զղալիին, Օմարէքն ամէն ընդ նմին
Յառաջն փախուստ առին և սարդարն Եվոք վախացուցին:

Սարդարն, որ անպէս տեսաւ, գիշերով թամբել ըտ ձին
Եւ Դ աւուր ճանապար գիշերով փախուստ գնացին:

10 Շահանբասն Պարսից արքայն, յերբ տեսաւ փախուստն նոցին,
Հրաման ուր զօրացն հՀան՝ Զեզ հալալ Թուրքացոց խիլան:

Երեք ուր Դ գիշեր զթոփերն և ալ խաղինայն
Պարսից ազգն ուրախութեան ի Թարվլզ տարան ըՍպահան:

Յետոյ գնացեալ ի Վան ԺԲ օր ի վերայ նստան,
Սարդարն ամոթով գնաց ի յԱմէրդ և անձնասպան:

15 Հաղար ՍԵ թվին Շահանբաս Խուդայրանդ որդին
Այս ամէնիցն շնայեցաւ, գնաց ի վերայ Գանջոյ քաղաքին:

Վեց ամիս զնոեալ խսարեաց, նեղութեան և սով ներս գծեաց:
Յետոյ մեծ թոփէր շինեաց, քանդելով զնայ աւիրեաց:

Զմեծ մարդիւն կոտորեաց, խաղեանքն ըՍպահան ռդարկեաց,
Ինքն Շամախի գնաց, ոչ զիտեմ, թէ անդ ինչ գործեաց:
(Հաջորդում են 78-րդ տողին).

Ը-ից՝ 1 տող.

Այն... արքայն՝ իւր զօրացն հՀան հրաման
(Հաջորդում է 46-րդ տողին).

Ճ-ից՝ 2 տող.

1. Այնժամ շուն արքայն՝ իւր զօրացն հՀան անեղ հրաման
(Հաջորդում է 46-րդ տողին).

II. Հաղարան աշուղ տաղս ասաց, քան զի աչքով տեսած կայր
(հաջորդում է 76-րդ տողին):

Ինչպես վերևում ենք նշել, ողբի բոլոր օրինակներն չլ զերծ չեն աղճատում-
ներից. երբեմն բնագրի միևնույն բառի, արտահայտության կամ տողի դիմաց թե՛
ձևագիրը և թե՛ տպագիրները երևան են բերում աղավաղ ընթերցվածներ, երբեմն
էլ աղճատումներ են պարունակում այն տողերը, որոնք կան ոչ բոլոր օրինակներում:
Նման դեպքերում մենք ստիպված ենք եղել միջամտել և, իմաստի ու բովանդակու-
թյան պահանջից ելնելով, բնագրի միջ կատարել որոշ ուղղումներ ու շտկումներ.
ենթադրաբար վերականգնել մութ թվացող կետերը: Ահա դրանք:

Տող 10. Bcd օրինակներում տողս բացակայում է. a օրինակում այսպես է.
«Երկիր եւ աշխարհ եւ փռան, քրիստոնեայքն ժողովեցին» (խոսքը Շահ-Աբբասի
ղորթի մասին է): «Եւ փռան» անհասկանալի է. ուղղել ենք «սրփռան»:

Տող 13. մեկ վանկ պակասում է (a օրինակում 15-ի փոխարեն տողը 14-վան-
կանի է. մյուս օրինակները չունեն). վանկաքանակը վերականգնելու և ռիթմը կա-
նոնավորելու նպատակով տողի հաստատուն հատածին հաջորդող «ղբրիստոնեայք»
ընթերցվածը դարձրել ենք «ղբրիստոնեայքը»:

Տող 17. «նմա երեմի ասայ» (a օրինակ. Bcd տողս չունեն). վերականգնել
ենք այսպես՝ «նըման երեմիասայ» («Երեմիա-երեմիայ»-ին զուգահեռ «Երեմիաս-
երեմիասայ» ձևերը նույնպես գործածական են եղել. հմտ., օրինակ, Խաբենացի,
Պատմ. Հայոց, գիրք Գ, զԼ ԿԸ և այլն):

Տող 18. «հնարայ» (a օրինակ. մյուսներում տողս չիք) ընթերցվածի իմաստը
մութ է մեզ համար (Ալիշանը կողքին կասկածով հարցական է դրել). թողել ենք
նույնությամբ:

Տող 19. այս տողը նույնպես միայն a օրինակն ունի. «Տարեւայ գործեաց սա
հաին» աղավաղ նախադասություն անփոփոխ ենք թողել (Ալիշանը կողքին դարձ-
յալ հարցական է դրել):

Տող 25. «ի չարխըն ժըռա նոցին» (a օրինակ. մյուս օրինակները տողս չու-
նեն): Անիմաստ է: Ենթադրաբար ուղղել ենք՝ «ի չարխըն ծըռա նոցին»: Շարու-
նակությունը՝ երկրորդ կիսատողը («այն ազգին Օմարին»), պակասավոր է թվում,
չափի համաձայն (— | — | — |) պետք է լինեն ևս երկվանկ մի բառ:

Տող 29. a-ն ունի «Շահասպադ», իսկ B-ն՝ «Շահահբաս» (cd օրինակներում
տողը բացակայում է). ուղղել ենք «Շահահբաս», ինչպես մյուս տեղերում է (տե՛ս
35 և 75-րդ տողերը):

Տող 31. a օրինակում կա «զթունութին» ընթերցվածը, որի փոխարեն B-ն
ունի «զթնն ու թիվն» (մյուսներում տողը բացակայում է): Դրանցից վստահելին,
մեր կարծիքով, առաջինն է, որ կարիք ունի ուղղման: Նրա առաջին բաղադրիչը
«թին» (=թույն) բառն է: Նոր Զուլայի բարբառում բառամիջի «իս»-երը սովոր-
աբար վերածվում են «ու»-ի (տե՛ս Տ. Աբգարյան, Նոր Զուլայի բարբառի քե-
րականությունից, «Հանդես ամսօրյա», 1966, № 1—3, էջ 93—100): Ըստ այդմ
նշված բաղադրիչը բարբառային արտասանության աղբեղնությամբ դարձել է
«թուն»: Բնագրում ուղղել ենք «զթինութին»:

Տող 41. հիշվում է մի «սուտ վերաբաց»՝ «Մալնայ Զալայ» (ըստ a օրինակի.
մյուս օրինակներում տողը պակասավոր է): Կարծում ենք, որ «Մալնայ» «մօլլա»
բառի զրչական աղավաղումն է, որին ապացույց է ողբի 47-րդ տողը, ուր նույն

անձը հիշվում է իբրև «պիղծ մօլայն» (a օրինակ)։ Այնուամենայնիվ, մեր հնթա-
դրությունը բավարար չենք գտել a օրինակի ընթերցվածը բնագրում «մօլլա Զալալ»
ձևով ներկայացնելու։

Տող 47. «պիղծ մօլայն» (a օրինակ) ուղղել ենք «պիղծ մօլլայն»։

Տող 48. «մի (a օրինակ) բնագրում դարձրել ենք «մին», ինչպես է և 41-րդ
(ըստ Bcd օրինակների) և 68-րդ (ըստ B օրինակի) տողերում։

Տող 50. «Ի յԱնու» (a), «Ի Հանու» (B) և «Ի Անույ» (cd) տարբերակները
նրանց դերասանները ենք առաջինը, բայց կիսատողի «Հայրեն» չափը վերականգնելու
և միևնույն նախդրի կրկնակի գործածությունից խուսափելու համար բնագրում
դրել ենք «ՅԱնու» ձևով։

Տող 51. առաջին կիսատողը բոլոր օրինակներում այսպես է. «Յորժամ առին-
հրաման»։ «Հըրաման» ընթերցելու դեպքում ևս կիսատողի դիմաց չի կանոնավոր-
վում, քանի որ ռաբրի յամբ-անապեստ-յամբ հաջորդության փոխարեն ստացվում
է յամբ-յամբ-անապեստ։ Հետևելով 47-րդ տողին՝ «Յորժամ» դարձրել ենք բարձ-
րագրական շաղկապ՝ «Յորժամ որ»։

Տող 55 (ունի միայն a օրինակը). դիմաց մեկ ավել վանկի պատճառով խան-
դարված է։ Զափի պահանջից ելնելով՝ «բաժանեցան» փոխարինել ենք միջին հա-
յերենին հարադատ «բաժնեցան» ձևով։

Տող 65. «սեմ» ընթերցվածը (տողս կա միայն a օրինակում) ուղղել ենք
«սոսեմ»։

Տող 67. «դմանան» (B օրինակ. acd օրինակներում սույն տողը բացակայում
է) ուղղել ենք «դնմանն»։

Տող 68-ը B օրինակում այսպես է (մյուսները չունեն). «որ անդ մնաց որդիք
չմնաց, ալիք քեզդ և ոչ թէ մին հաւ»։ Ուղղել և վերականգնել ենք այսպես. «Որ անդ
որդիք չըմնաց, այլ ի քեզ և ոչ է մին հաւ»։

Տող 74 (ունի միայն B օրինակը). դիմաց կանոնավորելու համար «փոխա-
րէն»-ը դարձրել ենք «փոխրէն», որը միջին հայերենում հաճախ է հանդիպում։

Տող 76 (տողս դարձյալ միայն B-ն ունի). «նաղաղութեան ի» ուղղել ենք
«խաղաղութեամբ»։

Տող 77. աղավաղ է թվում «այս փրեան» (B օրինակ. acd օրինակները տողս
չունեն) ընթերցվածը։ Տողի ընդհանուր բովանդակության թևադրանքով այն ուղղել
ենք «փրկութեան», իսկ հաջորդ՝ 78-րդ տողի սկզբում պակաս վանկը լրացնելու
նպատակով ավելացրել ենք «նա» շաղկապը։

Տող 79 (ունի միայն a օրինակը). հիշվում է հեղինակի անունը՝ «Յովանէս»
ձևով. բնագրում փոխել ենք «Յովհաննէս»։

ԺԱ.

ՈՂԸ ՎԱՍՆ ԱՌՄԱՆՆ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ

Անտիպ է։ Պահպանվել է Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 2079 և Վենե-
տիկի Միխիթարյան միաբանության մատենադարանի № 171 (հին համար) ձեռա-
գրերում։ Վենետիկյան ձեռագրի գրիչն է Մոկացու աշակերտ և նրա մահվանից
(1625 թ.) հետո կամ անապատի առաջնորդ կարգված Ստեփանոս Շատախցին։

Բնագիրը ներկայացնում ենք ըստ Մաշտոցյան մատենադարանի № 2079 ձե-
ռագրի (Շատախցու գրչադրած ձեռագրից օգտվելու հնարավորություն չենք ունե-

ցել), որ Մոկացու «Ողբ վասն առժանն Երուսաղեմի» երկը բռնում է 191ա—194բ էջերը: Գրչի գլխավոր հիշատակարանը չի պահպանվել, սակայն ձեռագրի ալլեայլ էջերում տեղ գտած հիշատակագրություններից ենթադրելի է, որ նրա գրիչն է Հովհաննես Մոկացին (տե՛ս, մանավանդ, 114բ էջը), որն իրեն անվանում է նաև «Շատխեցի Յոհանէս» (նույն տեղում, էջ 153բ):

№ 2079 ձեռագրում առանձին կարեորություն է ներկայացնում 194բ էջում (ոլբից անմիջապես հետո) պահպանված ծանոթություն-հիշատակագրությունը: Մ. Չամչյանի («Պատմություն Հայոց», Գ, էջ 565), Ղ. Ինճիճյանի («Ստորագրություն Հին Հայաստանաց», էջ 228), Ն. Ակինյանի («Բաղեշի դպրոցը», էջ 106—107 և 110—111) և այլոց տված տեղեկություններից երևում է, որ այդ, ինչպես և նույն ձեռագրի 210ա—բ էջերում Մոկացու «Ներբողեան վիպալան» ական ի փոխումն Աստուածածին կուսին և յաղագս պատկերին սրբոյ...» գործի վերջում եղած բնագրածակ հիշատակագրությունը, հանդիպում է նաև Վենետիկի վերահիշյալ № 171 ձեռագրում, որի գրչությունն սկսված է 1620 թ. Բաղեշի Ամրդուռ վանքում և ավարտված է մի կղզում 1624 թ. (տե՛ս Մ. Պառուլյան, Առաքել Սյունեցի և իր բերթվածները, էջ ԻԱ): 194 բ և 210ա—բ էջերի այդ հիշատակագրությունները, ամենայն հավանականությամբ, գրիչն արտագրիչ է վենետիկյան ձեռագրից, և նրանց հեղինակ պետք է դիտել վերջինիս գրիչ Ստեփանոս Շատախցուն:

Ահա էջ 194բ-ի հիշատակագրության սկիզբը, որ վերաբերում է Մոկացու ողբի սկզբնաղբյուրին և հորինման պարագաներին. «Այս ողբոց բանն Երուսաղեմի վաղուց հետե շինեալ էր, բայց զհղուկ բառիւ էր: Ապա աստուած լուսաւորէ զՆերսէս վարդապետի ծնողաց հոգին, որ մեր աղաչանացն լսեց և նոր շարադրեաց, համեղացոյց և յինքնէ ալ ասաց ի վերայ...» (հմտ. Ն. Ակինյան, Բաղեշի դպրոցը, էջ 106—107): Վերջում հիշատակվում է հայոց ՌՀԱ [1622] տարին, որը ողբի հորինման, միաժամանակ և իմ կղզում վանական միաբանության վերանորոգման թվականն է: Բանասեր Ն. Ակինյանը հիշատակագրությունից բերված տողերից եզրակացրել է, թե ողբի սկզբնագիրը ևս գրել է Մոկացին ինքը Երուսաղեմում եղած ժամանակ, 1608—1609 թթ. մեջ, «ոամկորեն բարբառով», «հետո միայն հետևելով իր աշակերտաց խնդրվածքին վերածած է դայն գրարարի, ավելի ճոխացնելով և բնագրածակելով: Ցանկալի էր վեր հանել սկզբնագիրը, և լսել հեղինակին ուսուցիչաբար հարադատ հնչյունները» («Բաղեշի դպրոցը», էջ 158): Մոկացուց վերամշակման ենթարկված «զեղչուկ բառիս» սկզբնագիրը, ցավոք, չի պահպանվել: «Վաղուց հետե շինեալ» այդ երկը, սակայն, պետք է որ ալ հեղինակի ստեղծագործություն եղած լիներ, հակառակ դեպքում հիշատակագրողը չէր տեղեկացնի, թե ներսես վարդապետը, նորից շարադրելով («նոր շարադրեաց»), «յինքնէ ալ ասաց ի վերայ», մի բանս, որ վրիպել է Ակինյանի ուշադրությունից: Նախորդն ուրիշներ պետք է եղած լիներ, որ Մոկացու կատարած հավելումը իրենը դիտվեր: Հիշատակագրությունն այսպես է բնկալել նաև Չամչյանը (հմտ. «Պատմություն Հայոց», Գ, էջ 565) և լամբրոնացու հիշատակարանների, Միխայել Ասորու ժամանակագրության, Գրիգոր Տղայի ողբի և ալ սկզբնաղբյուրների հետ օգտվել նաև Մոկացու ողբից իր Պատմության՝ Երուսաղեմի առժան և խաչակրաց երրորդ արշավանքի (1189—1192 թթ.) վերաբերյալ հատվածը շարագրելիս: Իսկապես, Մոկացուն ոտանավոր մշակելու համար հիմք ծառայած աղբյուրը պատմական առումով բավական արժեքավոր և վստահելի գործ պետք է եղած լիներ: Բանն այն է, որ «Ողբ վասն առժանն Երուսաղեմի» բերթվածում հանդիպում են այնպիսի անուններ և

մանրամասներ, որոնք չկան կամբրոնացու, Տղայի, Ասորու և Վարդան Արևելցու մոտ. այդպիսիք են նա՜հ կամ Ռախ արքայազներին («բրինձ») Սալահադինի դեմ կոլոդ բանակի զլուխ կարգելու, Ապադ իշխանի և նրա որդու նահատակվելու, դերիներին Ասկարն (Ասխալան) ուղարկելու, ալամանների (գերմանական) թագավորի՝ Հանա գետում խեղդվելու (մյուս աղբյուրներում գետն անվանվում է Սելեկիա կամ Սելեկիս գետ) և այլ տվյալներ:

Մեր օգտադրած № 2079 ձեռագրի օրինակը, որքան էլ խնամքով է գրչադրված, այնուամենայնիվ, դերձ է ինչ-ինչ սխալներից: Մի քանի տողերում նկատելի են վանկի պտկաս (55, 131, 159 և այլ տողեր), հանգի անհամաձայնություն, ուղղադրական որոշ անհետևողականություն, աղճատումներ և այլն: Դրանք, անշուշտ, կարելի կլինեն ճշգրտել վենետիկյան օրինակով, սրից օգտվելու հնարավորություն, ինչպես վերևում ասվեց, մենք չենք ունեցել: Այնուամենայնիվ, առանձին սխալներ մենք ճշտել ենք, երբ, հատկապես, բնագրի այլ տեղերում նույն ձևագիր օրինակն ընձևուկ է համապատասխան բառերի ճիշտ ձևեր: Սխալ ընթերցվածները միշտ վկայակոչել ենք տողատակին:

Տող 45-ում ձեռագիրն ունի «նահ» (ն-ի և ա-ի արանքում ինչ-որ տառ է ջնջված-քերված), իսկ 71-րդ տողում միևնույն անձնավորությունը հիշվում է «Ռախ» գրությամբ: Պատմական աղբյուրներում մեզ չհաջողվեց գտնել այդ անունը, որով և իրավունք ունենալինք ընտրելու ձեռագրի ընթերցվածներից մեկը կամ մյուսը: Երկու դեպքում էլ թողել ենք գրչի ընթերցվածները:

Տող 59-ում, ինչպես և այլուր, հետևելով 310 և 352-րդ տողերին, «սուր» ուղղել ենք «սուղ», իսկ 182-րդ տողում «պեղծ»-ը ուղղել ենք «պիղծ», ինչպես 88-րդ տողում է:

Տող 65. օրինակն ունի «Զրապուտույ» (խոսքը Տրիպոլիի մասին է): Հետևելով 244-րդ տողին, ուր կա «Տրապուլու» ճիշտ ձևը, ուղղել ենք «Տըրապուլու»:

Տող 73. գրիչը սխալմամբ գրել է «Սալահանդին», հետո ուղղել է՝ «դ»-ից հետո վերևում ավելացնելով «ն» տառը, բայց, ըստ երևույթին, մոռացել է «դ»-ին նախորդող «ն»-ն ջնջել: Ուղղել ենք՝ հետևելով ձեռագրի 14 և 127-րդ տողերում հանդիպող ճիշտ գրությանը:

Տող 79-ում (նաև 87 և 268-րդ տողերում) հապավումը բաց ենք արել ոչ «ի վերայ», այլ ինչպես ոտանավորի չափը սահանջում է՝ «ի վրայ», որ նույնպես դորձածական է կղել:

Տող 90-ում ձեռագիրն ունի «մուտառաղմի» ընթերցվածը ի տարբերություն 250-րդ տողի, որ ունի «զմուտ ըռաղմին»: Երկրորդն ավելի ճիշտ է թվում, սակայն առաջինը ևս թողել ենք անփոփոխ:

Տող 223-ում, համանաբար բարբառի ազդեցությամբ, գրիչը գրել է «պատախեսցի», իսկ 326-րդ տողում, ընդհակառակը, Ասխալան քաղաքի անունը գրել «Ասհալան» (տող 136-ում ձեռագիրն ունի «Ասխալան»): Ծշտել ենք երկուսն էլ:

Տող 336-ում, իմաստից ելնելով, «զնա» ուղղել ենք «զնալ»: Ակնհայտ սխալ է նաև 288-րդ՝ «Դեսող» Հանայ գետովն անցին» տողի ընդգծված բառը (Թերևս, մեզ չհասած հեղինակային ինքնադրում ճիշտ ընթերցվածը եղել է «Յետոյ»), որը, սակայն, քննական բնագրում թողել ենք նույնությամբ:

ՅԱՆԿԻ ՕԳՏԱԴՈՐԾՎԱԾ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ

Մաշտոցի անվան ժատենադարան

- 697, Ժողովածու, տեղ՝ Սեչուլ, ժամանակ՝ 1631 թ., գրիչ՝ Ակոբշահ Առչովցի.
— *Տաղ տէր Ստեփանոսին՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսին, էջ 56բ—58ա:*
- 1636, Տաղարան, տեղ՝ անհայտ, ժամանակ՝ 1758-ից առաջ, գրիչ՝ անհայտ.
— *Ողբ ի վերայ մանկանց, որ դերի տարան ի քաղաքն Ստամպուլ, էջ 193բ—197ա:*
- 1896, Ժողովածու, տեղ՝ Ամրդոլու վանք, ժամանակ՝ 1689 թ., գրիչ՝ Հակոբ.
— *Ի վերայ առման Թաւրիզոյ, էջ 276ա—բ:*
- 2079, Ժողովածու, տեղ՝ Լիմ, ժամանակ՝ Ժէ դար (շուրջ 1622 թ.), գրիչ՝ Հովհաննէս Մոկացի.
— *Ողբ վասն առմանն Երուսաղեմի, էջ 191ա—194բ:*
- 2676, Կանոնգիրք Հայոց, տեղ՝ անհայտ, ժամանակ՝ ԺՂ դար, գրիչ՝ Աստվածատուր.
— *Տաղ տէր Ստեփանոսին՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսին, էջ 184բ—185ա:*
- 2939, Ժողովածու, տեղ՝ Նովիտա, Նոր Նախիջևան, ժամանակ՝ 1779—1799 թթ., գրիչ՝ Մարտիրոս Ավետիքեւ Կաֆացի.
— *Ողբ ի վերայ Եդուկիա մեծի քաղաքին, էջ 472ա—474ա.*
— *Տաղ և ողբանք ի վերայ Եդուկիա քաղաքին, էջ 474բ—475ա.*
— *Տաղ վասն Յակոբ վարդապետին և ընկերաց նորին, էջ 477ա—477բ.*
— *Տաղ վասն շարժման Կարմիր գլխոյն, որ եկեալ այրեաց և աւերեաց զՀայոց աշխարհս մինչև եղբնկան, էջ 475բ—477բ:*
- 3081, Տաղարան, տեղ՝ Կաֆա, ժամանակ՝ 1617 թ., գրիչ՝ Զաֆարիա Երզնկացի.
— *Ողբ ի վերայ Եդուկիա մեծի քաղաքին, էջ 110բ—114ա.*
— *Ողբ ի վերայ մանկանց, որ գերի տարան ի քաղաքն Ստամպուլ, էջ 242ա—244բ.*
— *Տաղ վասն շարժման Կարմիր գլխոյն, որ եկեալ այրեաց և աւերեաց զՀայոց աշխարհս մինչև եղբնկան, էջ 124բ—127բ.*
— *Տաղ և ողբանք ի վերայ Եդուկիա քաղաքին, էջ 114բ—117ա:*
- 3884, Ժողովածու, տեղ՝ անհայտ, ժամանակ՝ 1461, 1478 թթ., գրիչ՝ Ստեփաննոս.
— *Տաղ տէր Ստեփանոսին՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսին, էջ 139ա—140բ:*
- 4287, Ժողովածու, տեղ՝ անհայտ, ժամանակ՝ 1640 թ., գրիչ՝ անհայտ.
— *Տաղ վասն շարժման Կարմիր գլխոյն, որ եկեալ այրեաց և աւերեաց զՀայոց աշխարհս մինչև եղբնկան, էջ 71բ—77ա:*

6548, ժողովածու, տեղ՝ անհայտ, ժամանակ՝ ժեղար (1663-ից առաջ), գրիչ՝ Անանիա.

— Ի վերայ առման Թարիզոյ, էջ 199ա—բ, 210ա:

7707, Տաղարան, տեղ՝ անհայտ, ժամանակ՝ ժեղար (1611 թ. և 1614 թ. հետո), գրիչներ՝ Ամիրզադա, Ջաֆարիա.

— Ողբ ի վերայ Եղոկիա մեծի քաղաքին, էջ 182բ—190ա.

— Տաղ վասն շարժման Կարմիր գլխոյն, որ եկեալ այրեաց և աւերեաց զՀայոց աշխարհս մինչև Եղբնկան, էջ 220ա—224բ:

7709, Տաղարան, տեղ՝ Կաֆա, ժամանակ՝ 1608—1658 թթ., գրիչ՝ Խաչատուր (Խաչատուր Իսկանան).

— Տաղ և ողբանք ի վերայ Եղոկիա քաղաքին, էջ 77ա—78բ:

7714, Տաղարան, տեղ՝ անհայտ, ժամանակ՝ ժեղար, գրիչ՝ անհայտ.

— Տաղ վասն Յակոբ վարդապետին և ընկերաց նորին, էջ 140ա—143ա:

8605, Տաղարան, տեղ՝ անհայտ, ժամանակ՝ 1652, 1655 թթ., գրիչ՝ Նորհատ.

— Տաղ վասն Յակոբ վարդապետին և ընկերաց նորին, էջ 83բ—85բ.

— Տաղ վասն շարժման Կարմիր գլխոյն, որ եկեալ այրեաց և աւերեաց զՀայոց աշխարհս մինչև Եղբնկան, էջ 79ա—83բ:

9600. Ժողովածու, տեղ՝ Պրուտա, ժամանակ՝ 1691, 1695 թթ., գրիչ՝ Խիկար.

— Տաղ վասն շարժման Կարմիր գլխոյն, որ եկեալ այրեաց և աւերեաց զՀայոց աշխարհս մինչև Եղբնկան, էջ 102ա—105բ:

10050, Տաղարան, տեղ՝ Ղամոսցա, ժամանակ՝ 1605, 1629 թթ., գրիչներ՝ Հակոբ Թոխարցի և Աստվածատուր.

— Ողբ ի վերայ Եղոկիա մեծի քաղաքին, էջ 268ա—277բ.

— Տաղ վասն Յակոբ վարդապետին և ընկերաց նորին, էջ 104բ—106բ.

— Տաղ վասն շարժման Կարմիր գլխոյն, որ եկեալ այրեաց և աւերեաց զՀայոց աշխարհս մինչև Եղբնկան, էջ 133ա—137բ.

— Տաղ և ողբանք ի վերայ Եղոկիա քաղաքին, էջ 343ա—347բ:

Համառի Անտոնյան հավաքածու

214, Տաղարան, տեղ՝ անհայտ, ժամանակ՝ ժեղար, գրիչ՝ անհայտ.

— Տաղ տէր Ստեփանոսին՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսին, էջ 75բ—77ա:

Նոր Զուղայի (Սպանան) ս. Ամենափրկչյան վանքի քանդաւան—մատենադարան

64, Գիրք վանառականութեան, տեղ՝ Նոր Զուղա, ժամանակ՝ 1694 թ., գրիչ՝ Ավետ.

— Ողբ Հայաստանաց աշխարհի յերեանայ և Զուղայու, էջ 300—307:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՆՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբաղա (խան) 304
 Աբգար Թոխարցի 109
 Աբգարյան Տ. 329
 Աբել (նահապետ) 210
 Աբեղյան, Մ. 6, 7, 28, 29, 39, 48, 61, 193, 200, 302, 307
 Աբրահամ (նահապետ) 71, 218
 Աբրահամ (ներքողի հերոս) 252
 Աբրահամ Անկյուրացի 29, 43, 53, 75—83, 86, 88, 89, 133, 135, 192, 197, 205
 Աբու-Սալիդ (խան) 51
 Ագարանգեղոս 85
 Ագաբուն (գուշակող) 84, 85
 Ագոնց Սու. 43
 Ադամ (նահապետ) 56, 65, 66, 118, 184, 209, 231, 274, 293, 321
 Ադոնց Ն. 13, 24, 38
 Ագարիա (կաթողիկոս) 153, 263
 Ագարիա Սասնեցի 156, 187
 Աղիզ (Դավիթ Դեղամեցու քույրը) 180
 Ալամշան (Կարապետ Բաղիշեցու մայրը) 95
 Ալեքսանդր Լապուշյանու 123
 Ալեքսանդր Մակեդոնացի 31, 188, 189, 275
 Ալքուն (Հակոբ Բաթուկենց Թոխաթցու հայրը) 163
 Ալի (մարդարե) 233, 312
 Ալիսանսուրան (խան) 180
 Ալիշան Ղ. 48, 86, 92, 108, 122, 136, 161, 162, 181, 202, 299—300, 302—304, 308, 311, 317, 319, 320, 323—326, 329
 Ալույիսիոս Մարիոս Պիղու 166, 167
 Ալպոյանյան Ա. 114, 149, 151, 152, 154—156, 161, 162, 164, 173
 Ալվանդ (Ակ-Կոյունլու փադիշահ) 91—92
 Ախիշան (տրապիզոնցի վաճառական) 151, 152
 Ալիեյան Ն. 48, 92—97, 103, 104, 107, 121, 131, 135, 137, 138, 146—149, 151, 152, 161—169, 171—173, 193, 308, 315, 324, 331
 Ահաբուն (ճղնավոր) 150, 319
 Ահմադ Ա 153, 154, 263
 Աղաբաբես (Հայսմավուրբի պատվիրատու) 180
 Անաոյան Հ. 34, 67, 82, 98, 299, 303, 311
 Ամատունի Ս. 306
 Ամիրզունա (խան) 191, 277
 Ամովս (մարգարե) 237
 Ալվազովսկի Գ. 154
 Անանիա Նախավկայեցի 138, 314—316
 Անանուն 26
 Անանուն Սեբաստացի 141
 Անասյան Հ. 40, 48, 75, 81—83, 133
 Անդրեաս Նվյոկեցի 141
 Աննա (Հակոբ Բաթուկենց Թոխաթցու մայրը) 163
 Աննա (սուրբ) 257
 Անտոնյան (միաբանություն) 297, 308, 309
 Անտուան դե Գուվեա 178, 179, 186
 Ապագ (իշխան) 284, 332
 Առաֆել Բաղիշեցի 29, 40, 53, 67, 69, 75, 81—86, 89, 197, 205, 322

Առաքել Դավրիժեցի 15, 177—180, 186—
188, 190, 193
Առաքել Պոռեցի տե՛ս Առաքել Բաղիշեցի
Առաքել Սյունեցի 23, 26, 30, 52, 53,
64—67, 112, 298—302, 306
Առաքելյան Հ. 324
Աստվածածին 229, 273, 301, 306, 331
Աստվածամայր տե՛ս Աստվածածին
Աստվածատուր (գրիչ) 96
Աստվածատուր (նահատակ) 306
Աստվածատուր (սակերիչ) 95
Աստվածատուր Խաթայեցի 98
Ավագ (աթաբակ) 304
Ավարբեզյան Մ. 17, 31, 38, 41, 98,
116, 120, 142, 306
Ավետ (գրիչ) 327
Արամ (նահապետ) 226
Արիստակես Լաստիվերտցի 15, 18, 37—
39
Արիստակես Խաբերդցի 192
Արիստոտել 33
Արա (նախահայր) 244
Արամանյակ (նախահայր) 243
Արշակ Բ (Արշակունի) 6, 8
Արշակունիներ 14, 15, 28, 29, 85, 138,
314
Արտաշես (Արշակունի) 29
Արեշատյան Ա. 23, 316
Արսեն Բագրատունի 193, 199
Ափրոդիան (աստվածուհի) 46

Բագրատունիներ 132
Բաղդուն (իշխան) 33
Բայսներ Ֆր. 25
Բանդինի Մ. 122
Բարադամ (կերպար) 46
Բարխուդարյան Ա. 304, 322
Բարխուդարյանց Մ. 180
Բարսեղ (վարդապետ) 33
Բարսեղ Բաղիշեցի 315
Բժշկյանց Մ. 86
Բիոն (բանաստեղծ) 20
Բրյուսով Վ. 64
Բուլա (ստտիկան) 55

Դառնիկ (նախահայր) 244
Կեղեկոն (դատավոր) 224
Կեղամ (նախահայր) 244
Կենել (Արշակունի) 6, 8
Կրիգոր (սարկավագ) 134
Կրիգոր (Սյունյաց կաթսկոպոս) 305
Կրիգոր (վարդապետ, վկայաբանության
հեղինակ) 306
Կրիգոր (տեր) 180
Կրիգոր Աստվածաբան տե՛ս Գրիգոր Նա-
ղիանյացի
Կրիգոր Արեւիշեցի 116
Կրիգոր Բզնունի տե՛ս Գրիգոր Խլաթեցի
Կրիգոր Դարանաղցի տե՛ս Գրիգոր Կա-
մախեցի
Կրիգոր Լուսավորիչ 28, 84, 85, 125, 150,
153, 154, 245, 262
Կրիգոր Խլաթեցի (Մերենց, Բզնունի) 30,
51—53, 67—74, 88, 89, 196, 205,
322
Կրիգոր Մերենց տե՛ս Գրիգոր Խլաթեցի
Կրիգոր Կամախեցի 131, 137, 154, 188,
322
Կրիգոր Կեսարացի 149, 153—155, 263
Կրիգոր Մագիստրոս 15, 24, 28
Կրիգոր Նազիանզացի 16, 94, 97, 98.
Կրիգոր Նարեկացի 6, 7, 9, 29, 39, 41,
52, 167, 184
Կրիգոր Վկայասեր 33
Կրիգոր Տաթևացի 52, 67, 81, 118
Կրիգոր Տարոնացի 95
Կրիգոր Տղա 11, 12, 17, 29, 40, 43,
70, 71, 89, 193, 331, 332
Կրիգոր Փեշտիմալյան 307
Կրիգոր Օշականցի 201
Կրիգորիս Աղբամարցի 92, 98, 116, 147,
300
Կևորգ Նրզնկացի 52
Կևորգ Սկևռացի 33

Դանիել (մարդարե) 108, 221, 244
Դավթակ Քերբոզ 13, 33, 184
Դավիթ (մարդարե) 17, 46, 108, 114,
168, 220, 224, 239, 242
Դավիթ (ողորհ կատարող) 326, 327
Դավիթ Անհաղթ 22—24, 26, 119

- Դավիթ Դեղամեցի 145, 146, 179—182, 185, 196
Դավիթ Զեյրունցի 28
Դավիթ Սալաձորցի 199
Դարեն (արքա) 189, 276
Դելի-Հասան (չելալի) 155, 175, 250, 251
Դեմետրե (Յազալոր) 29
Դիոնիսիոս (Բաբոս) 22
Դիոնիսիոս Թրակացի 13, 19, 23, 24, 26—28, 39
Դյուլորիե էդ. 12, 17, 33, 70
Դրամեդակես Պ. 20
- Եզյանց Կ. 166
Եղիա (Մարգարե) 268
Եղիշեն 15, 59, 126, 194
Եսայի (Ստեփանոս Թոխաթցու որդին) 148
Եսայի Մարգարե տե՛ս Եսայի
Եսայի Նշեցի 23, 26
Եսավ (Նախահայր) 71
Եսթեր (Բաղուհի) 110, 224
Եվա (Նախամայր) 59, 65, 66
Երեմիա (Մարգարե) 16—18, 23, 26, 41, 42, 44, 46, 232, 236, 242, 243, 275, 329
Երեմիա Չելեպի Փյոմուրեյան 83, 199, 307
Երեմյան Ա. 324, 325
- Զաֆարե (Բոռ աթաբակ Ավագի) 304
Զաֆարե տե՛ս Զաֆարիա Երզնկացի
Զաֆարիա (Մարգարե) 236
Զաֆարիա Երզնկացի 151, 262, 319
Զաֆարիա Սարկավագ 188
Զաֆարիա Վանեցի 149, 154
Զաֆարյաններ 38
Զուլալյան Մ. 102, 105
- Էլխուրլու (Կերպար) 54—57, 64, 209, 210, 303, 305
Էմին (Ստեփանոս Թոխաթցու քույրը) 148
Էնգելս Ֆր. 76, 79, 80
- Թագուդար Անմեդ (խան) 304
Թադես (առաքյալ) 242, 245
Թադեսու Կողոնիացի 103, 104
Թադեսու Սեբաստացի (Երեց) 103
Թադեսու Սեբաստացի (վարդապետ) 103, 104, 115, 197, 308
Թամուր տե՛ս Լանկ-Թամուր
Թամուրյաններ 71
Թեկվացի տե՛ս Ամուլս (Մարգարե)
Թեոդորոս (վկա) 322
Թոխրամիշ (խան) 71
Թովմա Մեծովեցի, 52, 53, 68, 69, 81, 124
Թումա (զրիշ) 52
- Ժոակիմ Դյու Բելլե 143
- Իգնատիոս Տիգրանակերտցի 118, 200
Իննիկյան Ղ. 331
Իսիդոր Ռուս 79
Իվանն (աթաբակ) 304
- Լազարյան (տոհմանուն) 314
Լանկ-Թամուր 47, 51, 52, 68—72, 113, 114, 227
Լիխաշով Դ. 19
Լիպարիտ (ղորավար) 57, 90
Լևոն Ա (Բաղավոր) 290
Լևոնյան Խ. 116
- Խաչատուր (Դավիթ Գեղամեցու քույր որդին) 180
Խաչատուր (Երեց) 127—129
Խաչատուր (ողբասաց) 33
Խաչատուր Եվդոկացի տե՛ս Խաչատուր Թոխաթցի
Խաչատուր Թոխաթցի 149, 150, 158
Խաչատուր Խասպեկ 199
Խաչատուր Կեչառեցի 17, 24, 29, 31, 38, 41, 42, 78, 92, 120, 141, 142
Խաչերյան Լ. 23
Խաչիկ (Դավիթ Գեղամեցու հայրը) 180
Խաչիկ (խոշա) 187
Խաչիկյան Լ. 48, 52, 62, 63, 68, 69, 103, 297, 304, 321, 322
Խղեր (փաշա) 189, 276
Խիկար (իմաստուն) 160, 261
Խոյանդ (Գրիգոր Խլաթեցու մայրը) 67

Խոշաֆ (աթաբակ Ավագի դուստրը) 304
 Խոտարանդ (Շահ-Աբրահիմ հայրը) 186,
 274, 328
 Մեհ (Գրիգոր Խաթեցու հայրը) 67
 Մովսեփան Ն. 48, 87, 99
 Կախիկ տե՛ս Հովհան Որոտեցի
 Կալեն (նախահայր) 100
 Կաստանա լիստենեյ Խաչատուր տե՛ս
 Խաչատուր Թոխաթցի
 Կարա Յազնի (ջեւալի), 155, 250,
 261
 Կարա-Յուսուֆ (Կարա-կոյունլու տիրա-
 կալ) 71, 72
 Կարապետ (ոտանալորի հերոս) 152
 Կարապետ (արքեպիսկոպոս) 96
 Կարապետ (վաճառական) 319
 Կարապետ (վարդապետ) 96
 Կարապետ Բաղիշեցի 91—98, 100—102,
 109—110, 196
 Կարապետ Բաղիշեցի-Փերկար (վարդա-
 պետ) 97
 Կարապետ Կաֆայեցի 123
 Կարապետ Մովսեփ (Կալոյենց) 137, 138
 Կարապետ Փարխանդեցի 97, 138
 Կեկելիձե Կ. 7
 Կեփաս (Պետրոս առաքյալ) 242
 Կիրակոս Այրարատեցի 138, 314
 Կիրակոս Տրապիզոնցի 193
 Կղեմեո Գալանոս 166
 Կլոյեսեբյան Ռ. 48, 80, 179
 Կոմիտաս Վարդապետ 61
 Կոմիտաս Քյոմուրեջյան 201
 Կոնիքեր Ֆ. 181
 Կոստանդիանոս (կայսր) 84
 Կոստանդին Դրագաս 78, 79
 Կոստանդին Երզնկացի 59, 92, 147
 Կոստանյանց Կ. 12, 55, 96, 111, 191
 Կլյատովովսկի Ա. 21
 Հագուր (հագարացիների առասպելական
 նախամայր) 71
 Հագարան (աշուղ) 279, 325, 329
 Հակոբ (ստարյալ) 292
 Հակոբ (գրիչ) 304

Հակոբ (Կրեց) 316
 Հակոբ (Ստեփանոս Թոխաթցու եղբայրը)
 33, 148, 149, 151, 152, 263, 319
 Հակոբ (վարդապետ) 91, 107, 114—117,
 197, 228—230, 233, 309—311
 Հակոբ (Առաքել Բաղիշեցու քարտուղա-
 րը) 81, 82
 Հակոբ Ակնցի 111, 146, 192, 197
 Հակոբ Բամբակ 150
 Հակոբ Բուզալան 200
 Հակոբ Զեյրունցի 149, 258, 322
 Հակոբ Թոխաթցի (Ավաթենց) 149, 150,
 162, 164, 172, 173, 264, 272, 273
 Հակոբ Թոխաթցի (Բաթուկենց, Խաչ-
 տաղցի) 121, 131, 136, 145—147,
 150, 154, 155, 157, 158, 161—176,
 197, 263, 264, 273, 318, 319, 323,
 324
 Հակոբ Ղրիմեցի, 30, 52, 81, 116
 Հակոբ Սսեցի տե՛ս Հակոբ Ակնցի
 Հակոբյան Հովն. 188
 Հակոբյան Վ. 10, 103, 303
 Հակոբյան 87, 99
 Համամ Արևելցի 25, 55
 Հալի (նահապետ) 241
 Հասան (փաշա) 155, 156, 251
 Հաբուրյունյան Ա. 7
 Հեսու (նահապետ) 223
 Հերովդես (Բաղալոր) 125
 Հեփրայի (ղատալոր) 218, 224
 Հիսուս տե՛ս Քրիստոս
 Հոդեփեռենս (կորապետ) 125
 Հովասափ (Կրեց) 180
 Հովասափ (Կերսար) 46
 Հովասափ Սերաստացի 59, 92, 103
 Հովհան Մանյակունի 6, 7, 9, 10, 312
 Հովհան Միրզա Վահանդեցի 199
 Հովհան Ոսկեբերան 254, 322
 Հովհան Որոտեցի (Կախիկ) 52, 67, 68
 Հովհաննես (արքեղա) 135
 Հովհաննես (գրիչ) 166
 Հովհաննես (Դավիթ Գեղամեցու եղբայ-
 րը) 180
 Հովհաննես (Կաֆացի ողբասաց) 91,
 134—136, 197

Հովհաննես (ողբասաց) 136
 Հովհաննես (սուրբ) 323
 Հովհաննես (քահանա, Առաքել Բաղիշե-
 ցու որդին) 81
 Հովհաննես (քահանա, Ստեփանոս Թո-
 խաթցու ուսուցիչը) 149
 Հովհաննես Այնթապցի 153, 155, 263,
 322
 Հովհաննես Բրգուրենց 137, 315
 Հովհաննես Գրասխանակերտցի 6, 15
 Հովհաննես Երզնկացի (Սորոքոբեցի) 23,
 26
 Հովհաննես Երզնկացի (Պլուզ) 23, 24,
 26, 108
 Հովհաննես Ը Հասան-Ջալալյան 180
 Հովհաննես Թլկուրանցի 31, 57, 59, 90,
 92, 147
 Հովհաննես Խուլ 154
 Հովհաննես Կարապետ 245, 318, 329
 Հովհաննես Կաֆացի (Եպիսկոպոս) 163
 Հովհաննես Կաֆացի (տաղերգու) 199
 Հովհաննես Կոզեռն 84
 Հովհաննես Համշենցի 95
 Հովհաննես Մակկեցի 13, 145, 146, 179,
 183—186, 188—192, 197, 274, 279,
 326, 327, 330
 Հովհաննես Մկրտիչ 90
 Հովհաննես Մշեցի 17, 41, 92, 117—120,
 197, 205, 231, 234, 312
 Հովհաննես Մոկացի 331
 Հովհաննես Շատախցի տե՛ս Հովհաննես
 Մոկացի
 Հովհաննես Պալեոլոգ 79
 Հովհաննես Վարագեցի 107
 Հովհաննես Քրիստոսաուրովիչ 167
 Հովհաննեսիսյան Ա. 48, 84, 178
 Հովսեփ (սարկավագ) 151
 Հովսեփյան Գ. 10, 68, 92, 94, 103
 Հովսեփյան (Ստեփանոս Թոխաթցու
 դուստրը) 148
 Հոֆսիանե (Ալեքսանդր Մակեդոնացու
 կինը) 31
 Հուդա (մատնիչ) 97
 Հուլիո (Բագուշի) 110, 224, 311
 Հուլավու (խան) 304

Հովիանոս (ուրացող կայսր) 125
 Հուստինիանոս (կայսր) 38
 Դարլան (գրիչ) 133, 134
 Դազան (խան) 304
 Դազար (սուրբ) 64, 65
 Դազար Եվդոկացի տե՛ս Դադար Թոխաթ-
 ցի
 Դազար Թոխաթցի 146, 149, 165
 Դազար Ջահկեցի 201
 Դազար Փարսեցի 14, 75, 138, 139, 194
 Դարիք Ներսես 43, 51, 53, 87—89, 121,
 197
 Դովտ (նահապետ) 110, 223, 311
 Դուրլուսեփ (Առաքել Բաղիշեցու մայ-
 րը) 81
 Դուլ-օղլի Երզնկացի 35
 Դուկաս (ավետարանիչ) 315
 Դունկիանոս Կարենցի 200
 Զանկաշա (Ստեփանոս Թոխաթցու մայ-
 րը) 148, 263
 Մարոյան Ա. 107
 Մալնա Ջալալ 190, 277, 329, 330
 Մակար Հենեցի 93, 96
 Մակլեր Ֆ. 93
 Մահմեդ (մարգարե) 284
 Մադաֆիա Եվդոկացի 149
 Մադոս (ավետարանական կերպար) 288
 Մամիկոնյաններ 138, 314
 Մանանդյան Հ. 34, 67, 299, 303, 311
 Մաշտոց (կաթողիկոս) 245, 248
 Մաո Ն. 97, 101, 201
 Մատրեոս (ավետարանիչ) 45, 242
 Մատրեոս Ջուլալեցի 52
 Մատրեոս Ուոհալեցի 113
 Մարգարե տե՛ս Նսալի
 Մարկոս (ավետարանիչ) 242
 Մարկիոն (աղանդապետ) 125
 Մարտիրոս (աբեղա) 95
 Մարտիրոս (գրիչ) 234
 Մարտիրոս (սուրբ) 259
 Մարտիրոս (տաղասաց) 320
 Մարտիրոս Ավետիքով Կաֆացի 321
 Մարտիրոս Ղրիմեցի 17, 134

Մարտիրոսյան Ա. 134
 Մարխ Կ. 76, 79, 80
 Մելամպոլ (մեկնիչ) 24, 25
 Մելիֆ-Օհանջանյան Կ. 150
 Մելիսեդեկ (քահանա) 223, 311
 Մելիսեր (եպիսկոպոս) 94
 Մելիսեր (կաթողիկոս) 153, 155, 180, 263
 Մեսրոպ Մաշտոց 15, 29, 31, 41, 82, 86, 112, 121, 151, 161, 164, 169, 179, 205, 208, 308, 309, 324, 330
 Մեսրոպ Մաշտոց (հայրապետ) տե՛ս Մաշտոց (կաթողիկոս)
 Միխայել Ասուրի 331, 332
 Մինաս (սուրբ) 260
 Մինաս Թոխարցի 91, 92, 121—125, 127—130, 171, 205
 Մինասյան Լ. 327
 Մինովս 21
 Միր Շարաֆ Զզալի 328
 Միրանջան (որդի կանկ-Թամուրի) 71
 Միրզա Զուդեցի 311
 Միխայել Սեբաստացի 111
 Մխիթար Այրիվանեցի 68
 Մկրտիչ (Դավիթ Գեղամեցու եղբայրը) 180
 Մկրտիչ Նաղաշ 31, 53, 92, 111, 191
 Մնացականյան Աս. 112, 192, 297—305
 Մովս-Իգրիս 99
 Մովսով Ն. 122
 Մովսեյ Միրզա 60
 Մոսիս (քահանապետ) 20
 Մովսես (եպիսկոպոս) 201
 Մովսես (մարգարե) 110, 161, 223, 241, 252
 Մովսես Արծկեցի 201
 Մովսես Երզնկացի 33
 Մովսես Խորենացի 6, 7, 9, 14—18, 23, 27, 29, 37, 45, 59, 194, 329
 Մովսես Կաղանկատվացի 7, 8, 33, 59
 Մովսես Մաղիստրոս 97
 Մխիթար Սեբաստացի 199
 Մովսես Տաթևացի 193
 Մովսես Քերթոզ 19
 Մսերյանց Մ. 313, 314

Մուհամմեդ Բ 75, 80, 88, 136
 Մուհամմեդ Գ 154, 155
 Մուշեղ Մամիկոնյան 106, 120
 Մուրադ Գ (սուլթան) 142
 Մուրադ Գ (սուլթան) 192
 Մուրադյան Պ. 7
 Յազուր (Հակոբ Բաթուկենց Թոխարցու կինը) 165
 Յան Զամուսկի 164
 Յան Կոխանովսկի 21
 Յուզբաշյան Կ. 37
 Նաբուգոդոնոսոր (արքա) 44
 Նահ տե՛ս Ռախ (իշխան)
 Նաղաշ Հովնաթան 147, 199
 Նավե (նահապետ) 223
 Նեգղանիբոս 188, 275
 Նեո 253
 Ներսես (Առաքել Բաղիշեցու հայրը) 81
 Ներսես Լամբրոնացի 33, 161, 331, 332
 Ներսես Մոկացի 145, 193—197, 205, 280, 293, 330, 331
 Ներսես Շնորհալի 11, 13, 18, 29, 30, 40, 42—44, 46, 74, 77, 84, 89, 118, 138, 139, 144, 184
 Ներսես Պարբե 84, 108, 109, 221
 Նիկոլ (կրկն) 162, 163, 166, 167
 Նիկողայոս (ավագերես) 131
 Նիկողայոս (պապ) 79
 Նիկողայոս Ստամպուլցի 88, 91, 92, 130—132, 135, 136, 197
 Նիկողոս (սուրբ) 259
 Նոյ (նահապետ) 110, 181, 222, 311
 Շահ-Աբբաս 177, 178, 180—183, 185—191, 263, 274, 276—279, 324, 327—329
 Շահազիզ Ե. 324
 Շահ-Թահմազ 41, 106—108, 113, 178
 Շահ-Իսմայիլ 91, 93, 98—100, 188
 Շահզուբար (ռուկերիչ) 94, 95
 Շահրուվս (փաղիշահ, որդի կանկ-Թամուրի) 71
 Շեմսեդդին Զուլեյնի 304

Շիրվանշան (*Խալիլուլլահ Ա.*) 91
Շտեֆան Ռաբեշ 122, 123, 125, 126, 130
Շուշանիկ (*վկայուհի*) 34

Ոլոմպիադա (*Ալեքսանդր Մակեդոնացու
մայրը*) 31, 275

Ոլլիաս տե'ս Ոլոմպիադա

Չամչյան Մ. 48, 103, 104, 108, 114,
115, 309, 331

Չիրֆինանց Վարդան (*Եպիսկոպոս*) 181

Չոպանյան Ա. 15, 48, 86

Պանվալունիներ տե'ս Արշակունիներ

Պաղտասար Դպիր 199—200

Պատկանյան Ռ. 202

Պատկանյան Ք. 48, 132

Պարսամ (*սուրբ*) 260

Պետրոս (*առաքյալ*) 288, 292

Պետրոս (*արքեպիսկոպոս*) 149

Պետրոս (*Հակոբ Բաթուկենց Թոխաթցու
որդին*) 167

Պետրոս Կարկառեցի 179

Պեդսեյան Հ. 75, 88

Պինյարոս (*բանաստեղծ*) 20

Պլատոն 21, 22

Պողարյան Ն. տե'ս Մովսիսյան Ն.

Պոդոս (*առաքյալ*) 9, 243

Պոտուրյան Մ. 53, 64, 65, 92, 94, 112,
298—300, 302, 306, 331

Պորփյուր 33, 119

Ջալալ (*Օրբելյան իշխան*) 305

Ջանուկյան Գ. 19, 24

Ջելալիբյաններ 52

Ջիովան Մարիա Անջիոլելլո 188

Ջիովաննի Ջուստինիանի 80

Ջիվանշիր (*իշխան*) 33, 185

Ջնանշան (*Կարա-կոյունլու տիրակալ*)
52, 91

Ջղալօղլի Սինան (*փաշա*) 178, 183,
189, 190, 276, 325, 327, 328

Ջրբաշյան Էդ. 36

Ռադցիգ Ի. 20

Ռալս (*արքայադուստր*) 281, 282, 332

Սարենիկ (*Կերպար*) 59

Սալահադին (*սուլթան*) 71, 193—195,
280, 282, 284, 290, 291, 332

Սահակ Պարբե 10, 15, 29

Սահակյան Շ. 146

Սամուել (*դատավոր*) 224

Սամվսոն (*դատավոր*) 224

Սալյար-Նովա 147

Սառա (*Աբրահամ Նահապետի կինը*) 71

Սարգիս (*Դավիթ Գեղամեցու եղբայրը*)
180

Սարգիս (*Երեց*) 143

Սարգիս (*մեծ Երեց*) 249, 315

Սարգիս (*Սյունյաց Եպիսկոպոս*) 304, 305

Սարգիս (*սուրբ*) 258, 259

Սարգիս Շնորհալի 315

Սեբեոս (*պատմագիր*) 138, 139

Սարգիս (*Ստեփանոս Թոխաթցու հայրը*)
148, 263

Սարգիս Ամբերդցի 193

Սարգիս Գեղամեցի 35

Սարգիս Սորբեցի 69

Սեդրակյան Ար. 70

Սեյլան տե'ս Մաթոյան Ա.

Սենեֆերիմ Արծուրուի 113, 226

Սեֆյաններ 47, 91, 95, 99, 102, 106, 109,
188

Սիմեոն Ապարանցի 18, 91, 92, 97,
137—144, 197, 235, 238, 240, 246,
313—317

Սիմեոն Երևանցի 199

Սիմեոն Լեհացի 200

Սիմեոն Խրմայեի որդի 199

Սիմեոն Զուլայեցի 193, 307

Սիմոնիդես Քեոսցի 20, 25

Սիսակ (*նախահայր*) 244,

Սյուրմեյան Ա. 87

Սողոմոն (*ողբասաց*) 35

Սողոմոն Իմաստուն 17, 108, 195, 220,
224, 242, 261, 262, 285, 292

Սպանդիար (*Կարա-Յուսուֆի որդին*) 71

Ստեփանոս (*անուն*) 305

Ստեփանոս (*Կարապետ Բաղիշեցու հայ-
րը*) 95

Ստեփանոս (*նախավկա*) 245, 259, 315

Ստեփաննոս (Սեբաստիայի եպիսկոպոս) 302—303, 306
 Ստեփաննոս (Սյունյաց եպիսկոպոս) [Սուլթանշահ] 51, 53—66, 89, 90, 185, 197, 205, 209—212, 297—306
 Ստեփաննոս Առեջեցի 111
 Ստեփաննոս Թոխարցի 32, 43, 114, 119, 145—160, 172, 185, 197, 250, 261, 263, 319—323
 Ստեփաննոս Շատախցի 193, 330, 331
 Ստեփաննոս Սալմաստեցի 109, 111
 Ստեփաննոս Սյունեցի (Ճեկնիչ) 23—26, 59
 Ստեփաննոս Տառնտացի 150
 Ստեփաննոս Տառսային 305
 Ստեփաննոս Օրբելյան 11, 12, 24, 29, 42, 43, 89, 118, 139, 303, 304
 Սուլքանշան տե'ս Ստեփաննոս (Սյունյաց եպիսկոպոս)
 Սուլեյման Կանունի 232
 Սուլտանշե (կրոնավոր) 62
 Սուտ-Կալիսթենես 189
 Սուրենյանց Վ. 117
 Սֆանդար (որդի Կարա-Յուսուֆի) 71
 Սֆանդար (ոսկերիչ) 94
 Վանան Դողրնացի 34
 Վաղես (կայսր) 125
 Վաչագան (թագավոր) 8
 Վասակ Սյունի 195, 282
 Վարդ Պատրիկ 315
 Վարդան (ճղնավոր) 67
 Վարդան (վարդապետ) [Բարձրբերդցի] 41
 Վարդան Այգեկցի 100
 Վարդան Արեւելի 46, 161, 332
 Վարդան Բաղիշեցի 316
 Վարդան Հայկազն 33
 Վարդան Մամիկոնյան 141, 236
 Վեոլի Մ. 21, 25
 Վրթանես (վարդապետ) [Սոնկեցի] 35
 Տաշյան Հ. 92, 161, 165, 166
 Տեր-Ավետիսյան Ա. 311, 326
 Տեր-Հովհաննանց Հ. 184, 324, 325
 Տեր-Մկրտչյան Գ. 312
 Մեր-Մովսիսյան Մ. 311, 326
 Տեր-Ներսեսյան Ն. 66

Տեր-Պողոսյան Պ. 107
 Տիրալը (արքեպիսկոպոս) 17, 201
 Տիրիք (Արշակունի) 8
 Տրդատ Մեծ 84, 85, 137, 138, 140, 143, 197, 240, 245, 248, 315, 317
 Տրոնսկի Ի. 25
 Տուրիք (նահապետ) 224
 Տևե (պապ Կարապետի) 152
 Տեկանց Ա. 317
 Բախար (կին) 223
 Բաֆֆի 202
 Յուլալ (նախահայր) 244
 Ուղեմիր Օսման 135, 235
 Ուզուն-Հասան (Ակ-կոյունլու տիրակալ) 91
 Ուստիանե (Ստեփաննոս Թոխարցու կինը) 148
 Ուստիանե (Ստեփաննոս Թոխարցու քույրը) 148
 Փառանձեմ (թագուհի) 8, 59
 Փառոխ (նախահայր) 244
 Փավստոս Բուզանդ 6—9, 59, 106
 Փարավոն (արքա) 113, 223, 226
 Փափազյան Հ. 107, 180
 Փիանդա (Դավիթ Գեղամեցու մայրը) 189
 Փիրղաբեյան Ղ. 69, 324
 Փիրում (Դավիթ Գեղամեցու եղբայրը) 180
 Քամ (նահապետ) 226
 Քանան (նահապետ) 71, 226
 Քարամյանց Ն. 92, 325, 326
 Քեշիշյան Մ. 152
 Քերոբե (տաղասաց) 31
 Քյուրտյան Հ. 48, 86, 117, 308, 309, 311, 312
 Քոսա Երեց 199
 Քրիստոս 9, 30, 40, 45, 46, 66, 76, 95, 105, 109, 210, 217, 218, 221, 223, 225, 230, 237, 251, 272, 273, 310
 Օրբելի Հ. 322, 323
 Օրբելյաններ 62, 63
 Օրմանյան Մ. 153, 154
 Յրիկ 17, 56, 78, 92, 147, 304

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ե Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Մուտք	5—49
Դրվագ առաջին	
14—15-րդ դարերի ՊԱՏՄԱՌՂԲԸ	51—90
Ժամանակը (51): «Տաղ տէր Ստեփանոսին՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսին». ղեղարվեստական արժեքը և պատմական հիմքը. ենթադրություններ հնդիւնակի մասին (54): Խլաթեցիին և նրա «Յիշատակարան աղէտիցը» (67): Երկու ողբ՝ նվիրված Կոստանդնուպոլսի առմանը (74): Ներսեսի «Ողբ մայրաքաղաքին Կաֆայու» երկը (86): Հետևություններ (89):	
Դրվագ երկրորդ	
16-րդ դարի ՊԱՏՄԱՌՂԲԸ	91—144
Ժամանակը (91): Կարապետ Բաղիշեցի. կենսագրական գծեր. «Ողբ ի վերայ Շահ-Իսմայելի» (92): Անհայտ բանաստեղծի «Ողբ ի վերայ մանկանց, որ դերի տարան ի քաղաքն Ստամպոլ» երկը (102): Հայ ժողովրդի աղգային և սոցիալական վիշտն արտահայտող երեք ստեղծագործություն (106): Մինաս Թոխաթցի «Ողբ ի վերայ օլախաց երկրի Հայերուն». հայրենիքից հեռու՝ հայրենիքի համար (121): Նիկողայոս Ստամպուլցու և Հովհաննեսի զբրվածքները (131): Սիմեոն Ասյարանցի. աղատագրության տենչը նրա երկու ողբում (137):	
Դրվագ երրորդ	
17-րդ դարի ՍԿՋԲԻ ՊԱՏՄԱՌՂԲԸ	145—198
Ժամանակը (145): Ստեփանոս Թոխաթցի. կյանքը. «Ողբ ի վերայ Եղոկիա մեծի քաղաքին». գրության տարին. հայրենի քաղաքի ավերված կյանքի պատկերը (146): Հակոբ Թոխաթցի. կենսագրական ճշտումներ. մոլորվահայության վիճակը «Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրին» երկում. «Տաղ և ողբանք ի վերայ Եղոկիա քաղաքին». գրության ժամանակի հարցը. արմիքը (161): Հայոց բռնազավթի ողբը. Դավիթ Գեղամեցի (176): Հովհաննես Մակվեցու «Ողբ Հայաստանաց աշխարհի յերևանաց և Զուլայու» գործը. խորտակված հույսեր. «Ետևը սո՛ւր, առաջը ջո՛ւր» (183): Ներսես Մոկացու ողբը (192): Հետևություններ (196):	
Ավարտ	199—202
Հավելված	203—294
Բնագրեր	203—294
Մանրագրություններ և բանասիրական դիտողություններ	295—332
Պատկերացված ձեռագրերի	333—334
Անձնանունների ցանկ	335—342

ՊՈԴՆՈՍ ՄԿՐՏՋԻ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ
ПОГОС МКРТИЧЕВИЧ ХАЧАТУРЯН

ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՂԲԵՐ
(ԺԴ—ԺԷ ԴԴ.)

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատ. խմբագիր Հ. Մ. Քենդերյան
Հրատ. խմբագիր Ա. Ա. Հովակիմյան
Կազմը՝ Յու. Առաքելյանի
Տեխ. խմբագիր Ս. Կ. Զաֆարյան
Սրբագրիչ Փ. Հ. Մադանյան

ՎՖ 03596 ԽՀԽ 1150 Հրատ. 3089 Պատվեր 15 Տպաքանակ 2000

Հանձնված է արտադրության 17/XII 1968 թ., ստորագրված է տպագրության
27/X 1969 թ., տպագր. 21,5 մամ., հրատ. 18,0 մամ., թուղթ № 1, 60×90¹/₁₆
Գինը 1 ո. 33 կ.

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչության տպարան, Երևան,
Բարեկամության 24:

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220044291

